JANAKIHARANAM

OF

KUMARDASA.

(CANTOS I–V)

with

a Sanskrit commentary

BY

Shastree Narayan Vasudeva Nigudkar

AND

English Notes, and Translation

BY

K. M. Joglekar M. A.

The Oriental Publishing Co.

BOMBAY

1908.

I have also to thank my publishers but for whose untiring energy, the present book would not have been in time.

I have endeavoured to make the present work as useful for the class of readers for whom it is intended, as could be done within the time at my disposal. It is for the students and the literary public to judge how far I have succeeded in my endeavours.

K. M. JOGLEKAR.

Bombay,
30th December 0197.

INTRODUCTION

Before giving here what little information we have about the author of this *Kavya*, we wish to make some general remarks, which are best expressed by the following lines of Prof MacDonnel He says ' History is the one weak spot in Indian Literature It is, in fact non existent The total lack of the historical sense, is so characteristic, that the whole course of Sanskrit Literature is darkened by the shadow of this defect, *suffering as it does from the entire* lack of Chronology So true is this, that the very date of *Kalidasa*, the greatest of Indian poets was long a matter of controversy within the limits of a thousand years and is *even now doubtful to the extent of a century or two* Thus, the dates of Sanskrit authors are in the vast majority of of cases known only approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence quotation or allusion *development of language or style* As to the events of their lives we usually know nothing at all and only in a few cases one or two general facts Much of the information we have is based on tradition and is consequently vague This is true to its fullest extent in regard to the present author, about whom not more than one or two traditional stories are current, as will be seen further on

The author of this poem, *Janakiharana* is *Kumardas* or *Kumardhatusena*, a king of Ceylon who ruled about the middle of the sixth century A D This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mudgalyana* and he reigned for the brief period of nine years We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalidas* This scrap of information comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work '*Perakumba sirita*' —which tells us in addition, that *Kumardas* composed *Janakiharana* and other *Mahakavyas*

That *Kumaradas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhistic work called *Mahavamsha* and in the *Kavyashekhara* too. We hardly know anything

about *Kumardas* as a ruler or as a conqueror, but there are fair grounds to infer that he was wellknown for his rary attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity Notwithstanding this, it is rather curious that only one work of his should have come down to us.

On turning to the endeavour of fixing the date of *Kumrdasa*, we are confronted by the tradition of his having thrown himself, on the funeral pile of *Kalidas* The tradition as given by Prof *Dharmaram Sthavira* says that, *Kumardas* wrote the following two lines (कमलात्कमलोत्पत्ति श्रुयते न तु दृश्यते ॥) on the wall of the house of a woman, to whom he was attached, and under these lines a handsome reward was offerred to the person who would complete the verse. *Kalidas* happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (बाले तव मुखाम्भोजात्कथमिन्दीवरद्वयम् ॥) Out of eagerness to get the reward the woman put *Kalidas* out of the way, by murdering him The shrewd *Kumardas* suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of *Kalidas* He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that *Kalidasa* and *Kumardas* were coeval, and that the latter was a great admirer of the former Much would therefore depend on the date that is assigned to *Kalidas* Howsoever different be the opinions among scholars about the date of *Kalidas* all seem to be agreed on one point that *Kalidas* flourished before the sixth century A D *Dr MacDonnel* says in his history of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that *Kalidas* lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A D * We have already seen, that the several works which give any information about *Kumardas* place him in the sixth century, the tradition that he threw himself on the funeral pile of *Kalidas*, therefore, falls to the ground

Kumardas appears, from his only work that we are able to see, to have been an imitator of *Kalidas* and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called '*Kalidas's* servile imitator'

* Dr MacDonnel's History of Sanskrit Literature.

It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models It is therefore likely that *Kalidasa* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more

Another argument, that can be brought forward in favour of the view that *Kumardas* was not a contemporary but a successor of *Kalidas* is furnished to us by the artificiality of his style It is noticeable in Sanskrit Literature that the later the author of a Kavya is the more artifical he is found to be as regards his style 'Not only is the language dominated by the grammatical rules of Pānini but the style is regulated by the elaborate laws about various forms of alliteration and figures of speech laid down in the treatises on poetics'

A comparison of the *Janakiharana* with the *Raghuvansha* of *Kalidasa* will show how strong and close resemblance there is between the writings of the two poets Thus for instance the subject of the two Kavyas is almost the same while the first and second Cantos of *Janakiharana* are both as regards style and sentiment an exact imitation of the ninth and tenth Cantos of *Raghuvansha* The stray stanzas in *Janakiharana* bearing any analogy to any stanza in the writings of *Kalidas* are pointed out in the Notes Moreover, there are numerous words and expressions in *Janakiharana* which appear as if picked up from *Raghuvansha* or from *Kumarasambhava* and used in his composition by *Kumardas* All these facts tend to show that *Kumardas* had adopted *Kalidasa* for his model as extensively as he could

In support of the remark that there is a superabundance of artificiality in the poem we may point out a few instances Canto I—stanzas 8 16 17 20 35 69 89 90 Canto II— stanzas 22 28 32 and Canto III—stanzas 2 9 13 14 20 77 78. All these stanzas have a double meaning that is the words have been so arranged by the author that they can be made to bear two meanings. Likewise the endeavour of *Kumardasa* has in many places been to impart the embellishment of language more than the

embellishment of sense or sentiment *e g* his love for alliteration may be noticed in Canto I—stanzas 6, 12, 15 19, 42, 43, 46, 55, 60, 74, 85, 87; Canto II—stanzas 2, 3, 4 9, 19, 20, 33, 37, 38, 39, 45 47, 48, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63 64, 69, Canto III—stanza 21, Canto IV—stanzas 4, 7, 11 15 28, 29, 39 48, 55, Canto V—stanzas 12, 14

There are certain words which do not appear in the works of recognized great authors, but *Kumardas* has used them in his *Janakiharana* A few of them are कीनाश II, 27, Yama, धिषण II, 33, *Brihaspati*, चीरिन् II, 36, one wearing rags चित्रबर्ह II, 45 a peacock, वृषाकपि II, 59 fire, शायिका II, 72 sleep, मद्गु III, 30, a cormorant, नमस्या IV 30 salutation, क्लमथ IV, 51, fatigue दुन्दुभ IV, 54 a mouse, करीरि V, 36, the root of the tusk of an elephant, शाक्य V, 55, a Buddist meditator This is by no means an exhaustive list of the peculiar words noticeable in the first five Cantos of the Kavya

These three features will suffice to show that the eagerness of *Kumardas* to adopt an artificial style quite unlike his model—the great Indian bard *Kalidas*—was very strong

It might be noticed here *en passant*, that there are some stanzas in the poem which indicate that *Kumardas* had been influenced by Budhistic tenets although this does not appear to have been very strong Thus for instance Stanza 55 in the fifth Canto speaks of the extreme goodness of the follower of Shakya and his teachings to obtain final beatitude And Stanza 21 uses the peculiar word विहार which was used by the Buddists in the sense of a convent This can be taken as an indication, though very slightly, of the then flourishing condition of Buddhism and a help to us in fixing the date of our poet

Now taking the work as a whole we must say that the poem, though a close imitation of the great epic of *Kalidas* does not come up to it in point of quality It lacks the natural flow of words and does not indicate what one would call an out burst of genuine poetic imagination It appears in many places a strained and laboured composition On the whole, however, it may be remarked that *Janakiharana* is a *Mahakavya* of a second order and the author is entitled to a high credit for it when we bear in

mind that literature was not his profession but was only a subordinate one to his duty as a ruler

Before leaving off the present subject it would not be out of place to give a short summary of the *Janakiharana* to enable the reader to have a grasp of the subject matter —

CANTO I—Stanzas (1 11) A highly wrought and poetic picture of Ayodhya the metropolis of Dasharatha (12 25) A description of king Dasharatha and of his victories over the Yavanas and the Turushkas (26 41) A description of *Kausalya* who was to be the eldest wife of *Dasharatha* (42) An allusion to the taking of *Kaikayi* by *Dasharatha* for his second wife (43) An allusion to the third wife *Sumitra* (44) Dejected mental condition of *Dasharatha* in consequence of being childless (45 73) Picture of a hunting excursion of *Dasharatha* wherein the auther gives a poetic description of some of the feats of the king and of the setting sun (74) *Dasharatha* lets fly an arrow by mistake at *Shravana* and mortally wounds him (75 87) *Shravana's* heart rending address to the king—his death—and the curse of *Shravana's* father against *Dasharatha* (88 90) return of *Dasharatha* to his capital

CANTO II.—A description of the rise of *Ravana* and of his harassment of the several deities some of whom approach *Vishnu* and lay their complaint before him through *Brihaspati* who acts as their spokesman. Analysing the Canto stanza by stanza it will be noticed that stanzas (1 18) describe *Vishnu* reclining on his Shesha couch—an adulatory address to *Vishnu* from the deities (19 32) *Vishnu's* enquiry about the depressed condition of the several deities (33 73) *Brihaspati's* reply wherein he narrates the supernatural power of *Ravana* describes the enormities perpetrated by him and implores the aid of *Vishnu* to rescue the deities (74 78) *Vishnu's* promise to assume a mortal form and relieve the deities (79) *Vishnu* starts from Heaven on the self imposed mission

CANTO III—(1 13) Description of the *Vasanta* or spring (14 58) Description of the various sports indulged in by king *Dasharatha* in the artificial lake in the royal garden company with ... ves and of his return from the

(59 68) Setting of the sun and the rising of the moon (69 75) Nocturnal revellery (76) King *Dasharatha* goes to bed (77 79) Early morning and the songs of the bards to wake up the king (80 81) The rising of the sun when the king leaves his bed

CANTO VI —(1 5) Performance of a sacrifice by king *Dasharath* to obtain a son (6 14) Birth of sons to the three queens and their education (15 27) *Vishwamitra* whose sacrifices are interrupted by the demons comes to the king and requests him to send *Rama* to destroy them (28 29) Consent of the king (30 49) *Paternal* advice to *Rama* and his younger brother (50 51) The journey of *Rama* and *Laxmana* with *Vishwamitra* (52 58) A graphic picture of *Indraprastha* devastated by the demons (59 61) Appearance of *Tadaka* (62 69) Exhortations of *Vishwamitra* to the two princes, to attack and kill *Tadaka* although she be a woman (70 73) Fall of *Tadaka* and presentation of supernatural missiles to *Rama*

CANTO V —(1 10) Entry of the warrior—princes in company of *Vishwamitra* in his hermitage (11 12) *Vishwamitra* assigns his duty to *Rama* and gives a description of the hermitage to him (13 24) An account of the peaceful hermitage and the happy life in it (25 59) Appearance of an army of the *Rakshasas* which is destroyed by the brother princes when *Maricha* and *Subahu* the leaders of the army are killed (60-61) A graphic description of the after scene on the battle field

An analysis of the remaining Cantos of the poem though not needed by the College students may be of some interest to the general reader

CANTO VI—Entrance of the princes into *Mithila*

CANTO VII—Marriage of *Rama* and *Sita*

CANTO VIII—Enjoyment of marital life of *Rama* and *Sita*

CANTO IX—Departure of *Dasharatha* his sons, and their young wives from *Mithila*

CANTO X—Proposal of *Dasharatha* to instal *Rama* on

the throne as heir apparent and the carrying away of *Sita* by *Ravana*

CANTO XI—Killing of *Vali* by *Rama*

CANTO XII—Arrival of Sugreeva in *Lanka*

CANTO XIII—Search after *Sita*

CANTO XIV—Construction of a bridge between *Bharatavarsha* and *Lanka*

CANTO XV—Coronation of *Rama*



(59 68) Setting of the sun and the rising of the moon (69 75) Nocturnal revellery. (76) King *Dasharatha* goes to bed (77 79) Early morning and the songs of the bards to wake up the king (80 81) The rising of the sun, when the king leaves his bed

CANTO VI —(1 5) Performance of a sacrifice by king *Dasharath* to obtain a son (6 14) Birth of sons to the three queens and their education (15 27) *Vishwamitra* whose sacrifices are interrupted by the demons comes to the king and requests him to send *Rama* to destroy them (28 29) Consent of the king (30 49) *Paternal* advice to *Rama* and his younger brother (50 51) The journey of *Rama* and *Laxmana* with *Vishwamitra*. (52-58) A graphic picture of *Indraprastha* devastated by the demons (59 61) Appearance of *Tadaka* (62 69) Exhortations of *Vishwamitra* to the two princes, to attack and kill *Tadaka* although she be a woman (70 73) Fall of *Tadaka* and presentation of supernatural missiles to *Rama*

CANTO V —(1 10) Entry of the warrior—princes in company of *Vishwamitra* in his hermitage (11 12) *Vish a mitra* assigns his duty to *Rama* and gives a description of the hermitage to him (13 24) An account of the peaceful hermitage and the happy life in it (25 59) Appearance of an army of the *Rakshasas* which is destroyed by the brother princes, when *Marichi* and *Subahu* the leaders of the army are killed (60-61) A graphic description of the after scene on the battle field

An analysis of the remaining Cantos of the poem though not needed by the College students may be of some interest to the general reader

CANTO VI—Entrance of the princes into *Mithila*

CANTO VII—Marriage of *Rama* and *Sita*

CANTO VIII—Enjoyment of marital life of *Rama* and *Sita*

CANTO IX—Departure of *Dasharatha* his sons, and their young wives from *Mithila*.

CANTO X—Proposal of *Dasharatha* to instal *Rama* on

जानकीहरणम् ।

प्रथमः सर्गः ।

आसीदवन्यामतिभोगभाराद्दिवोऽवतीर्णा नगरीव दिव्या ।
क्षत्रानलस्थानशमी समृद्ध्या पुरामयोध्येति पुरी परार्ध्या ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । तमालनील कमलालयाल विशालभाल निजलोकपाल । प्रियालकालङ्कृतिकेलिलोल प्रवालमालं भज गोपबाल ॥ १ ॥ रसान्न जाने न च तर्कशास्त्रं नालङ्कृतिव्याकृतिजैमिनीयम् । तथापि मन्तुं तु निबध्नतो मे क्षाम्यन्तु सन्तो नितरां महान्तः ॥ २ ॥ किं च कोविदकृते न चोद्यमस्ते हि सर्वमवगन्तुमीश्वराः ॥ किं तु बालकजनोपलालनस्वीयबुद्धिविसरार्थमुद्यते ॥ ३ ॥ यच्च किंचिदिति वेदवाक्यतो विष्णुरूपभुवनं निषेवितुम् ॥ प्रेरितोऽहममुना हि विष्णुना मोमुदीमि परिचर्ययाऽनया ॥ ४ ॥ कृतिभिरसुकराः क नु प्रबन्धाः क च बत बालिशबुद्धिरेष जन्तुः ॥ तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरूणां सदयनिरीक्षणमेव मेऽवलम्बः ॥ ५ ॥ पुनर्विवादादिसुदुर्मतादिपवीयमानान् भुवनप्रकाशान् ॥ गोपालपादान् सुमहामहोपाध्यायत्वमन्वर्थयितुं नमामि ॥ ६ ॥ नत्वा तातं वासुदेवं जननीमम्बिकाभिधाम् ॥ जानकीहरणे काव्ये महोत्साहं तनोम्यहम् ॥ ७ ॥

अथ तत्र भवान् सकलकविचक्रचूडामणिः कुमारदासनामा कविः "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशोक्त्या काव्यस्य यशोव्यवहारादि प्रापकत्वमभिप्रेत्य 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्य माणावसरकाव्यविषयतां चाध्यवस्य 'नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति' इति काव्यप्रकाशोक्तेः काव्यस्य ब्रह्मसृष्टेरपि वैलक्षण्यमभिप्रेत्य 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति' इति श्रुतेः रसादिसर्वगुणपरिपूर्णकाव्योत्पादनेन श्रोतॄनानन्दसमुद्रे निमज्जयन् जानकीहरणनामकं महाकाव्यं प्रारीप्सुरविघ्नपरिसमाप्त्यर्थं 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारः प्रवक्तारो भवन्ति' इति भूवादिसूत्रे महाभाष्यकारोक्तेः ग्रन्थादौ अवश्यकर्तव्यत्वाच्च 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति मङ्गलत्रितयमध्ये वस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थारम्भे निबध्नाति ॥

चैव सहैता मोक्षदायिका ॥' इति स्मृते । नन्वत्र संबधादिचतुष्टयाऽभावा त्कथ वा रसिकजनप्रवृत्ति उक्त च 'सिध्दार्थं सिध्दसबध श्रोतु श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्य सबध सप्रयोजन ' इति । एव चेत् क्षत्रानल स्थानशमीत्यनेनैव सर्वं सूचित । अत्र क्षत्र श्रीरामभद्र अनल अग्नि सच स्त्रीणां असृग्रूप तदुक्त ऐतरेयद्वितीयारण्यके तृतीयाध्याये 'तयदे तत्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूप तस्मात् तस्मान बीभत्सेतेत्यादि । तस्य स्थान स्थित्यधिकरण जानकी तौ शमयति सकलश्रृगारादिभोगेन तयो शांतिकारिणी इति शमी शमयतेर्णिजतात् कर्मण्यण् 'मितान्ह्रस्व ' इति ह्रस्वो ह्रस्व अणतान्ङीप् । श्रृगारोपयोग्युद्यानवापी रत्नालकारवस्त्रादि सर्ववस्तु-युक्तत्वेन नगर्यां शांतिकारित्व तदेवेतरविशेषणैर्द्दढीकृत । अनेन श्रीरामभद्रस्य अवतारपूर्वकराज्यप्राप्तिपर्यंतो विषय सूचितः । नहि अवतरण विना परिणय सभवति । परिणय विना एकपत्नीकस्य श्रीमतो रामस्य श्रृगारो नहि सभवति नापि तया वियुक्तस्य नच राज्यरहितस्यैवेच सर्वोऽपि विषय सूचित । प्रयो-जन च रसिकजनानामेतच्छ्रवणमात्रेण परमाल्हाद । तज्जिज्ञासुरधिकारी । काव्यविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सबध । विषयप्रयोजनयोस्तु जन्य-जनकभाव इत्यादि यथायथमुन्नेय । इद च महाकाव्य लक्षण तूक्त दण्डिना 'सर्गबंधोमहाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षण । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वासदाश्रय । चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायक नगरार्णव शैलर्तुचद्रार्कोदयवर्णनै ।' उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवै । विप्र-लभैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनै । मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलकृत-मसक्षिप्त रसभावनिरतर । सर्गैरनतिविस्तीर्णै श्रव्यवृत्तै सुसधिभि । सर्वत्र भिन्नवृत्तांतैरुपेत लोकरंजक । काव्य कल्पांतरस्थायि जायेत सदलकृति ' इति । अत्र अनतिविस्तीर्णै शास्त्रनियमिताद्यादिभि । उक्त च ईशानसहितायां 'अष्ट-सर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिक । महाकाव्य प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्ति-युक्' इति । दर्पणकारोप्याह 'एकवृत्तमयै पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकै । नाति स्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह । सर्गबधो महाकाव्य तत्रैको नायकः सुर । सद्वश क्षत्रियोवापि धीरोदात्तगुणान्वित । श्रृगारवीरशांतानामेकोऽगी रस इष्यते । अगानि सर्वेपि रसा सर्वे नाटकसंधय । क्वचिन्निदा खलादीनां सतांच गुणकीर्तनं नानावृत्तमय क्वापि सर्ग कश्चन दृश्यते । सर्गांते भाविसर्गस्य कथाया सूचन भवेत् । सध्यासूर्येंदुरजनी प्रदोषध्वांतवासरा । प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलर्तुवनसा-गरा । सभोगविप्रलभौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा । रणप्रयाणोपयममत्रपुत्रोदयादय' वर्णनीया यथायोग सांगोपांगा अमी इह' इत्यादि । काव्यसामान्यल-क्षण तु काव्यप्रकाशे 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलकृती पुन' क्वापि' । अ-स्यार्थ शब्दार्थौ तत् प्रकृत काव्यमित्यर्थ शब्दार्थयुगल काव्य इत्युच्यते इति ।

अभावात् । नि शेषेत्यादावुत्तमत्वप्रयोजकोपाधेरेवोदाहृत्वान् तद्विरोध । 'नि.शेषच्युतचदन स्तनतटम्' इत्याद्यविमृष्टविधेयांशभाग परिहृत्य भागांतरोदाहरणे एव तात्पर्यमित्यपि केचित्" इत्याहु । अर्वाचीना साहित्यदर्पणकारादयस्तु "यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपद निर्विषय प्रविरलविषय वास्यात् । दोषाणा दुर्वारत्वात् । तस्मात् 'वाक्य रसात्मक काव्य' इति काव्यलक्षण तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव । पर त्वपकर्षमात्र । तदुक्त–'कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगम स्फुट' इति । एव चालकारादिसत्वे उत्कर्षमात्र । नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौण" इत्याहु । तत्र 'रसात्मक काव्य' इति लक्षण न युक्त । तस्य रसाभासाद्यात्मककाव्ये वस्त्वलकारप्रधानेषु काव्येषु चाव्याप्ते । नचेष्टापत्ति । महाकविसंप्रदायभगप्रसगात् । लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था न तु वैपरीत्येन । वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिबालादिचरितानि च । तेष्वपि रसाभावात् उक्तलक्षणस्याव्याप्ते । न च तत्रापि यथाकथचित् परंपरया रसस्पर्शोऽस्त्येवेति वाच्य । ईदृशरसस्पर्शस्य 'गौश्चलति' 'मृगो धावति' इत्यादावतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजकत्वात् । यत्तु दोषरहित काव्य दुर्लभमिति 'न्यक्कारोह्ययम्' इत्यादौ (१८३ उदाहरणे) 'तथाभूता दृष्ट्वा' इत्यादौ (२२० उदाहरणे) काव्यत्व सर्वानुभवसिद्ध नोपपद्यते इति । तत्रोच्यते–दोषत्व सहृदयप्रतीतिप्रतिबन्धकत्व । तच्चानुभवबलात् तत्तद्व्यग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्यचेति 'न्यक्कार'–इत्यादौ विशिष्टाभावसभवात् न काव्यत्व क्षति । यस्य च न व्यग्यवैचि यप्रतीतिस्त प्रतिदुष्टत्वाभिप्रायेण तदुदाहरण । अत एव "वक्त्राद्यौचित्यवशात् दोषोपि गुण क्वचित्" इति ८१ सूत्र वक्ष्यते । तथा अप्रतीतत्व तच्छास्त्रज्ञ प्रत्यदोष अन्य प्रति तु दोष इति 'कीटानुविद्ध' इत्यस्यापि रसादिवैचित्र्ये दुष्टस्यापि काव्यत्व । विशिष्टदोषविरहादिति तात्पर्यमिति प्रदीपप्रभादिषु स्पष्ट । निर्गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि सगुणाविति । माधुर्यौज प्रसादाख्या ये गुणास्तत्सहिताविद्यर्थ । गुणाना रसैकनिष्ठत्वेऽपि परपरया तदभिव्यंजकशब्दार्थनिष्ठत्वमिति भाव । अत एवाष्टमोल्लासे ९५ सूत्र वक्ष्यति "गुणवृत्त्या पुनस्तेषा वृत्ति शब्दार्थयोर्मता" इति । अत्रोक्त प्रदीपप्रभोद्योतेषु–"गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यजकपर गुणपद" इति प्रदीप । "गुणस्येति । जातावेकवचन । 'ये रसस्यागिनोधर्मा' इति (८७ सूत्रेण) अष्टमे रसनिष्ठत्व गुणानां वक्ष्यते"–इति प्रभा । तद्व्यजकेति । 'मूर्ध्नि वर्णोत्पन्ना' इत्यदिना (९९ सूत्रेण) वक्ष्यमाणवर्णघटनादेरित्यर्थ । तेन नीरसेऽव्याप्तिरपि नेतिबोध्य" इत्युद्द्योत । निरलकारेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिनष्टि अनलकृती इत्यादि । "इद न लक्षणघटक किंतु साऽलकाराविति विशेषण प्राह्यति । एतच 'अनलकृती' इति नमो०

विवरणकाराः । अथ भावः-अनलकृती इत्यत्र ईषदर्थे नञ्, 'अलवणा यवागूः' अनुदरा कन्या'-इत्यादिवत् । तदुक्तमभियुक्तैः 'तत्सादृश्य तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता ॥ अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः' इति । ईषत्त्व चात्र सर्वः सहृदयसंवेदनाविषयत्वरूपमस्फुटत्वमेव, अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, क्वापीत्यपिनाऽनुक्तसमुच्चयार्थकेन स्फुटालंकृती इत्येव समुच्चीयते, तथा चास्फुटालंकृतित्वरूपविशेषाभ्यां सामान्यमाक्षिप्यते, तेन सालंकारौ शब्दार्थौ तदित्येव पर्यवसितोऽर्थ इति नरसिंहमनीषादौ स्पष्ट । अत्रोक्तं प्रदीपोद्योतयोः "नन्वलंकारेतिव्याप्तिः, सालंकारत्वविशेषणापादानादिति न वाच्य, यतः 'क्वापि' इत्यनेनैतदुक्त यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्य, क्वचित् स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः, नञोऽल्पार्थकत्वात्, अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्वे एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पंथाः । वय तु पश्यामः-नीरसे स्फुटालंकारविरहिणि न काव्यत्व, यतो रसादिरलंकारश्च द्वय चमत्कारहेतुः तथा च यत्र रसादीनामवस्थान न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा । अतएव ध्वनिकारेणोक्त "स्वत एव रसानुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयपुष्णाति । यथा मुनिर्जयति योगींद्रो महात्मा कुम्भसंभवः । येनैकचूलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ' इत्यादौ । अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शन छायातिशय पुष्णाति" इति । नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलंकारः स्यात् तर्हि कृतश्चमत्कारः स्यात् । चमत्कारसार च काव्यमित्यवश्य स्फुटालंकारापेक्षा । अनलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनाप्यस्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्व, यत्र रसादिः स्फुटः, न तु सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्सालंकारत्वमात्र न विशेषण, किंतु स्फुटालंकाररसान्यतरत्वं । नचैवमपि रसवत्यनलंकारे काव्यत्वप्रसंगो दोषाय । इष्टापत्तेः । यथोदाहृते मुनिर्जयति' इत्यादौ । यदि तु श्रद्धाजाड्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा तदा सालंकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति" इति प्रदीपः । ऋजु' पंथा इति । एवं हि सालंकारावित्येव वदेदित्यरुचेः । अरुच्यतरमप्याह वय त्विति । चमत्कारहेतुरिति । चमत्कारनिदानस्यैव काव्यत्वादिति भावः । स्वत एवेति । अलंकारनिरपेक्षमित्यर्थः । 'छायातिशय पुष्णाति' इत्यनेनान्वेति । अलंकारविरहेऽपीत्यस्यैवार्थकथन । क्वचित्तु 'अतएव' इति पाठः । 'मत्स्यकच्छपदर्शन छायातिशय पुष्णाति' इत्येतो ध्वनिग्रंथः । छायाचमत्कारः । रसान्यतरत्वमिति । रसान्यतरशब्दः अर्धजरतः । रसपदंच भावादीनामप्युपलक्षणं । क्वचित्तु रसान्यतरवत्त्वमित्येव पाठः । यथोदाहृते इति । नचात्र जयहेतोर्योगींद्रत्वादेरेकत्र चुलके मत्स्यकच्छपदर्शनहेतोर्माहात्म्यादेरुपादानात् काव्यलिंगमस्तीति वाच्य, तस्याद्भुतरसविरोधित्वात् । एकचुलके मत्स्यकच्छपयोर्विरोधाभासस्तु सदपि न स्फुट इत्याहुः । यदित्विति । अतएव वृत्तौ 'क्वचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न [illegible]' इत्यत्र स्फुटेत्युक्तं । अलंकारत्वं च चमत्कारिबोधजनकत्वगर्भ-

यत्सौधशृङ्गाग्रसरोजरागरत्नप्रभाविच्छुरितः शशाङ्कः ।
पौराङ्गनावक्त्रकृतावमानो जगाम रोषादिव लोहितत्वम् ॥ २ ॥

मेवेति 'अग्रावक्रप्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः' इत्यादौ (३४५ उदाहरणे) न काव्यत्वं, यत्रप्यनुभानेऽलंकारघटिते इत्याहुः" इत्युक्तेः । इदमत्र निष्पन्नं १ सरसं स्फुटालंकारसहितं, २ सरसं अस्फुटालंकारसहितं, ३ सरसं अलंकारशून्यं, ४ नीरसं स्फुटालंकारसहितं, ५ नीरसं अस्फुटालंकारसहितं, ६ नीरसं अलंकारशून्यं । एते षड्भेदाः । अत्र मम्मटमते प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमानां काव्यत्वं । प्रदीपमते आदितश्चतुर्णां काव्यत्वं । यदित्विलादिमते प्रथमद्वितीयचतुर्थानामेव काव्यत्वमिति । अत्र उत्प्रेक्षारूपकावर्थालंकारौ अनुप्रासः शब्दालंकारश्च तदुक्तं "संभावनास्यादुत्प्रेक्षा" "विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् रूपकं तत्" "वर्णसाम्यमनुप्रासः" इति । अस्मिन् सर्गेऽन्तिमश्लोकत्रितयं विना सर्वाणि उपजातिवृत्तानि तल्लक्षणं छन्दोमञ्जर्यां इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्लक्षणे लिखित्वा "अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ नाम इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणभाजाविर्यथः । अत्र च्छन्दसादौ तगणः प्रयुक्तः, स च धनापहरणफलकः । उक्तं च "मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति, यो वृद्धिं जलं चादिलो, रोऽग्निर्मध्यलघुर्विनाशमनिलो देशाटनं सोऽन्त्यगः ॥ तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं जोऽर्को रुजं मध्यगो भश्चन्द्रो यशउज्ज्वलं मुखगुरुर्नोनाकमायुस्त्रिलः" इति तथा तत्रैवाग्रे अथ यदि दैवाद्दुष्टफलो गणः काव्यादौ कृतस्तद्दोषनाशार्थं द्वितीयो गणः शोध्यः । तत्र मगणनगणौ मित्रसंज्ञौ भगणयगणौ भृत्यौ जगणतगणौ उदासीनौ रगणसगणौ शत्रू च तदुक्तं "म्नौ मित्रे भयौ भृत्यावुदासीनौ जतौ स्मृतौ ॥ रसावरीन्निश्चयतो हेयावेतौ मनीषिभिः" इति । प्रकृते तु द्वितीयोपि शत्रुर्यद्वा द्वितगण एव तथाच तत्रैव अग्रे "दासो शत्रुर्भवेच्चेत्फलमिह गुणवत्सहितो भावकस्यैव नाशं । देशोद्वासं विधत्ते कथयति च फलं पिङ्गलो नागराजः" इति एवं च दुष्टफलदातारौ तगणनिवेशोऽयुक्त इति प्राप्ते तथापि "आद्ये परिशुद्धे तु मा चलो भूतिमृच्छति" इत्युक्त्वात् प्रकृते यंर्शिदादकावर्णस्यादौ प्रयोगात् न दोषः उक्तं च भामहेन "अवर्णस्तपतिभर्वति मुदिवर्णोऽप्यनन्तानि" इत्यादि किंच श्रीगीर्दिति यत्र अन्यपरममङ्गलप्रतिपादकवर्णप्रयोगेन सर्वे दोषा निरस्ता भवन्ति । एतदपि तेनैवोक्तं "देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ॥ ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" इतिदिक् । इत आरभ्य एकादशभिः पद्यैः पुरीं वर्णयति ॥ १ ॥

यदिति—यस्या अर्थे यस्या सौधा राजगृहाणि तेषां शृङ्गाणि कूटाग्रभागाः पुराणि "सौधोऽस्त्री राजसदनं" इत्यमरः तेषां यानि अग्राणि शिखराणि तेषु अवस्थितानि पद्मरागमणिनिर्मितानि सरोजाकाराणि पद्मरागमणिरत्नानि तेषां

कृत्वापि सर्वस्य मुदं समृद्ध्या हर्षाय नाभूदभिसारिकाणाम् ।
निशासु या काञ्चनतोरणस्थरत्नांशुभिर्भिन्नतमिस्रराशिः ॥ ३ ॥

जरागाणि तानि च तानि रत्नानि च तत्र खचितानि पद्मरागरत्नानीति यावत् तेषां भा प्रभा रुचिः तया विच्छुरितः समिश्रः "रागं प्राधान्यसान्त्वोश्च" शोणरत्न लोहितकः पद्मराग" इत्युभयत्राप्यमरः "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ" इति हैमः "स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भा" इत्यमरः शशः अंकः चिन्हं यस्य स शशांकः चंद्रः यद्यपि शशः मृगविशेषः "गंधर्वः शरभो राम सृमरोगवयः शशः" इत्यमरात्तथापि अत्र मृगसामान्यवाचित्वमेव अतएव चंद्रपर्यायेषु "ग्लौर्मृगांकः कलानिधिः" द्विजराजः शशधरः इत्युभयविधामरोक्तिः संगच्छते । लोहितत्वेन तमुत्प्रेक्षते—पौरेत्यादिना । पुरे नगरे भवाः पौराः "तत्र भव" इति अण् नागरिका इत्यर्थः तेषामंगनाः स्त्रियः "अंगात्कल्याणे" इति पामादित्वात् न प्रत्ययः । तासां वक्त्राणि मुखानि तैः कृतः अवमानः अवज्ञा यस्य तथाभूतः "विशेषास्त्वंगनाभीरुः" "वक्त्रास्ये वदनं तुल्यं" "रीढावमाननावज्ञा" इत्यमरः । रोषात् क्रोधात् "कोपक्रोधामर्षरोषा" इत्यमरः । लोहितस्य आरक्तस्य भावः लोहितत्वं "तस्य भावस्त्वतलौ" इति त्वप्रत्ययः "लोहितो रोहितो रक्तः" इत्यमरः । जगामेव प्रापेव गच्छतेरनद्यतनपरोक्षभूते लिट् । इव शब्दः उत्प्रेक्षायां तथा च वाच्योत्प्रेक्षेयं तदुक्तं "मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ॥ उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः" इति किंच सौधाग्रनगरत्नप्रभाया विच्छुरणस्य शशांकेऽसंबंधेपि संबंधवर्णनात् संबंधातिशयोक्तिरपि उक्तं च "संबंधातिशयोक्तिः स्यात् अयोगे योगकल्पनमिति । अनया चातिशयोक्त्या पुरीस्थसौधानां अत्युन्नतत्वं द्योत्यते । तेन च अलौकिकं सौंदर्यं पुर्याः व्यज्यते इत्यलंकारेणवस्तुध्वनिः । अतएव एतत्काव्यस्य ध्वनिप्रधानत्वात् उत्तमत्वं तदुक्तं काव्यप्रकाशे "इदमुत्तममतिशयिनि व्यंग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः" इति एवमितरत्रापि तत्र तत्र ऊहनीयं ॥ २ ॥

चीनांशुकैरभ्रलिहामुदग्रभृङ्गाग्रभागोपहितैर्गृहाणाम् ।
विटङ्ककोटिस्खलितेन्द्रसृष्टनिर्मोकपट्टैरिव या बभासे ॥ ४ ॥
दिदृक्षुरन्तःसरसीमलङ्घ्यं यत्खातहंसः समुदीक्ष्य वप्रम् ।
सस्मार नूनं दृढकौञ्चकुञ्जभागच्छिदो भार्गवमार्गणस्य ॥ ५ ॥

णोष्णमयूखांशुः" इत्यमरः । भिन्नाः नाशिताः तमिस्राणामन्धकाराणां राशयः समूहा यया "तमिस्रं तिमिरं तमः" इत्यमरः "राशिर्मेषादिपुञ्जयोः" इति हैमः । अत्र अभिसारिकाणां हर्षोत्पादनाभावसाधनाभिप्रायेण काञ्चनतोरणेत्यादिविशेषणदानात् परिकरालंकारः तदुक्तं "अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे" इति ॥ ३ ॥

चीनांशुकैरिति । या अयोध्या अभ्रं आकाशं लिहंतीति अभ्रलिहि तेषां लिह् आस्वादने अस्मात् सुबंते उपपदे 'क्विप् च' इति क्विप् उपपदसमासः । आकाशस्पर्शिनामित्यर्थः गृहाणां सद्मनां 'गृहं गेहोऽदवसित वेश्मसद्म' इत्यमरः शृंगाणां शिखराणां अग्रभागः ऊर्ध्वभागः 'शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः तस्मिन् उपहितैः स्थापितैः आतपे शोषणार्थं निहितैरिति यावत् उपपूर्वाद्धातेः कर्मणि क्तः 'दधातेर्हिः' इति आदेशः । चीनानि एतज्जातीयानि अंशुकानि वस्त्राणि अथवा चीनस्य देशविशेषस्य संबंधीनि अंशुकानि वस्त्राणि चीनदेशस्थवस्त्राणां मत्युत्कृष्टत्वात् चीनांशुक इत्युक्तं तैर्हेतुभिः 'हेतौ' इति तृतीया "चीनो देशेंऽशुकं मृगे" इति हैमः विटङ्कानां कपोतपालिकानां 'कपोतपालिकायां तु विटंकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । कोटयः अस्रयः 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः' इति कोशे । तासु स्खलिताः च्युताः एतादृशा ये इंद्रेण सृष्टाः उत्सृष्टाः शोषणार्थं स्थिता इत्यर्थः ये निर्मोकपट्टाः आकाशवस्त्राणि तैरिव "निर्मोको व्योम्नि सन्नाहे मोक्षके सर्पकंचुके" इति हैमः । बभासे शुशुभे भासृ दीप्तौ लिट् । यस्याः गृहाणां शिखरेषु निहितैश्चीनांशुकैः हेतुभिः इंद्रेण आकाशे आतपे शोषणार्थं निहितवस्त्रैः सामीप्यात् यस्याः विटङ्ककोटिस्खलितैरिव या बभासे इति तात्पर्यं । नेमानि अपस्खलनानि वस्त्राणि किंतु स्वर्गवासिभिः आतपशोषणार्थं आकाशे दत्तानि यानि तानि वस्त्राणि सामीप्यादधः स्खलितानि इति यावत् । एतेन स्वर्गगृहाणां मत्युच्चत्वं ध्वनितं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४ ॥ इदं यथामति व्याख्यानं कृतं एतदपेक्षया अधिकं मनोहारि उपलभ्यं चेत् स्वीकार्यम् ॥

दिदृक्षुरिति । यत्खातहंसः यस्या अयोध्यायाः खातं पुष्करिणी तत्स्थायी हंसः मरालः । खात इत्यत्र खनु अवदारणे इत्यस्मात् कर्मणि क्तः अतएवेति भाव "पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्" इत्यमरः "हंस .... " इति .... अत्र ... ... अतएव ... ... । अतः ... ... "हंसो ... .-

आलिङ्गय तुङ्गं वडभीविटङ्कं विश्राणितात्मध्वनि पुष्करेषु ।
यत्सौधकान्तेरिव संविभागं वव्रे सितं शारदमभ्रवृन्दम् ॥ ९ ॥

त्वाच्च युवतिशब्दः इकारान्तः प्राप्नोति तथापि तिप्रत्ययान्तात् सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीषि योतेः शत्रन्तान्ङीपि वा युवतीशब्दोऽपि साधुरेव अतएव 'युवतीकरनिर्मथित दधि इति प्रयोगः संगच्छते । विधात्रा विदधाति करोति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म गम्यते' इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् डुधाञ् धारणे इत्यस्मात् तृच् प्रत्ययः । विधाता विश्वसृड्विधिः" इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयति रमते एषु वा रत्नानि "रमेस्त च" इति औणादिको न प्रत्ययः 'नेड्वशीति नेट्' । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकं' इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्वकोदधातिः करणार्थकः तस्मात्कर्मणि क्तः 'दधातेर्हिः' इति आदेशः' रत्नैर्निर्मिता इवेति यावत् । वपुषः शरीरस्य 'गात्रं वपुः संहननं' इत्यमरः प्रकर्षं उत्कर्षं आपुः प्रापुः आप्नोतेर्लिट् । रत्ननिर्मितत्वोत्प्रेक्षासमर्थनाय युवतीः विशिनष्टि प्रवालशीर्षे त्यादिना । प्रकृष्टाः वालाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः प्रवालशीर्षाः "वालोऽश्वेभपुच्छयोः । शिशौ-ह्रीवेरकचयोः" इति हैमः "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं"मित्यमरः पक्षे प्रवालानि विद्रुमाणि शीर्षाणि यासां ताः "प्रवालोऽस्त्री किसलयेवीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वः । सुवर्णं सुष्ठुवर्णो अर्थाद्गौरः यस्य तत्सुवर्णं 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ' इत्यमरः एतादृशं वदनं मुखं 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्ड' इत्यमरः पक्षे सुवर्णं हेम 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं' इत्यमरः तद्रूपं वदनं वहन्त्य वहति धारयति इति वहन्त्यः वहतेः शत्रन्तादुगितश्चेति ङीप् शाप्श्यनोर्नित्यमिति नुम् । मुक्तामयाङ्गावयवाः मुक्ताः उज्झिताः आमयाः रोगा यैः ते 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः अङ्गानि हस्तादीनि अवयवाः अङ्गुल्यादयः अथवा अंगावयवा इति पदेन अंगप्रत्यंगानि गृह्यन्ते, मुक्तामया अंगावयवा यासां ताः तथोक्ताः पक्षे मुक्तामया मौक्तिकप्रचुराः 'मुक्ताप्रविद्रुमः पुंसि'

आसन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युन्निभा काञ्चनपिञ्जरासु ।
मुहुः पताकासु तता विभूतिस्ततान तोषं शिखिनामुदग्रम् ॥१०॥
यत्र क्षतोद्दीपिततामसानि रक्ताश्मनीलोपलतोरणानि ।
क्रोधप्रमोदौ विदधुर्विभाभिर्नारीजनस्य भ्रमतो निशासु ॥११॥

त्र्यवण् शारत्कालिकमित्यर्थः, अभ्राणां मेघानां वृंदं समूहः कर्तृ 'अभ्रंमेघो वारिवाहः' 'स्त्रियां तु संहतिर्वृंद' मित्युभयत्राप्यमरः तुंग उच्चं 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः वडभ्याः चंद्रशालायाः विटंकः कपोतपालिका 'वडभीचंद्रशालिका' इति त्रिकांडशेषः 'विटंक पुन्नपुंसक' इत्यमरः शिरोगृहोपरिस्थितकपोतपालनार्थकृतपंजरविशेष इत्यर्थः । आलिंग्य उपगुह्य सबध्येति यावत् पुष्करेषु वाद्यभांडमुखेषु 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले' इत्यमरः आत्मनः स्वस्य ध्वनिः रवः 'ध्वनिध्वानरवस्वना' इत्यमरः । विश्राणितः दत्तः आत्मध्वनिर्येन श्रण दाने णिजन्तात्कर्मणि क्तः 'विश्राणन वितरणं स्पर्शन प्रतिपादन' इत्यमरः । प्रतिध्वनिः अवकाशविशिष्टस्थले निष्पद्यते इति लोकप्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठाद्युपाधिभेदेन बहुवचनं । यस्याः सौधाः राजसदनानि यत्सौधाः 'सौधोऽस्त्रीराजसदन' इत्यमरः तेषां द्युतिः शोभायाः 'शोभाकांतिर्द्युतिः छविः' इत्यमरः । सविभागं सविभक्ति यथे इव जमाहेव । अन्योपि अन्यस्मै किंचित्प्रदाय तस्मात्किंचिद्गुण गृह्णाति तद्वत् सौधाकारेषु स्वध्वनि समर्प्य तेभ्यः सितत्वं शारद अभ्रवृंद जमाह इव । अतिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकारौ लक्षण नूतत ॥ ९ ॥

आसन्नेति । यस्यां नगर्यां । कांचनपिंजरासु आसन्नजीमूतघटासु जीमूतानां मेघानां घटाः समूहाः घट् सघाते घटादयः षितः इति षित्वात् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् प्रत्ययः । आसन्नाः सन्निकृष्टाः जीमूतघटा यासां तासु 'समीपेनिकटासन्नसंनिकृष्टे' त्याद्यमरः । कांचनपिंजरासु कांचनं सुवर्णं तद्वत् पिंजराः पीताः कांचनेन पीता इति वा तासु पताकासु ध्वजेषु 'पताकावैजयन्तीस्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियामि' त्यमरः । विशेषेण द्योतते इति विद्युत् तया निभा तुल्या 'तडित्सौदामिनि विद्युत्' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभयत्राप्यमरौ । विभूतिः मिथ्याध्यासः मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वत्' इत्यमरः । शिखिनां शिखा चूडा अस्ति येषां ते शिखिनः मयूराः 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति । उदग्रं उच्चं अनिर्वाच्यमिति यावत् तोषं संतोषं ततान विस्तार तत्तुविस्तारे लिट् । कांचनपीतासु अभ्रलिहपताकासु मेघानामासन्नत्वात् विद्युद्भ्रमेण मयूराणां संतोषविस्तार इत्यर्थः भ्रान्तमेघदर्शनेन मयूराहृष्यन्तीति प्रसिद्धिः । अत्रापि भ्रान्तिमदतिशयोक्तिमूलोऽयमलंकारः तल्लक्षणं तु 'स्यात्स्मृतिर्भ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्काद्युपमा' इति ॥ १० ॥

यत्रेति । यस्यामिति यत्र 'सप्तम्यास्त्रल्' सर्वनाम्नोऽपि ... इति ...

स्वबिम्बमालोक्य ततं गृहाणामादर्शभित्तौ कृतवन्ध्यघाताः।
रथ्यासु यस्यां रदिनः प्रमाणञ्चक्रुर्मदामोदमरिद्विपानाम् ॥ ६ ॥

न्यर्थे तत्रापि सरसी यदीति" वार्तिके दाक्षिणापथे महांति सरांसि सरस्य इत्युच्यंते इति महाभाष्योक्तेः 'कासारः सरसी सर' इत्यमरोक्तेश्च सरसी शब्दोपि महासरोमरवाची अस्ति तत्र स्त्रीत्वं लोकात् गौरादित्वान्ङीष्। दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन्: दृशिःप्रेक्षणे सन्नंतात् "सनाशंसभिक्षउः" इत्युप्रत्ययः। अंतःसरसीमित्यत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरिषष्ठी न भवति, दिदृक्षुरिति उप्रत्ययांतयोगेन 'नलोकाव्ययेति' निषेधात्। अलंघ्यं लंघितुं उल्लंघितुं शक्यः लंघ्यः न लंघ्यः अलंघ्यः तं लघिगतौ अस्मात् शक्तौ ण्यत् प्रत्ययः नञ्समासः। वप्र तटे "वप्रस्ताते पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे" इति मेदिनी। समुदीक्ष्य विलोक्य सम्यगीक्षतेः यथा 'समासेनञ्पूर्वेति' क्त्वोल्यबादेशः, दृढक्रौंचकुंजभागच्छिदः क्रौंचस्य क्रौंचस्य कुंजभागः कुंजेन निकुंजेन युक्तः भागः कुंजभागः "शाकपार्थिवादीनांसिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यान" इति उत्तरपदलोपः दृढश्चासौ क्रौंचकुंजभागश्च तं छिनत्तीति तस्य "कैलासे धनदावासे क्रौंचः क्रौंचोभिधीयते" इति बृहद्धारावली, "भागोरूपार्धके भाग्यैकदेशयोः" इति मेदिनी। यद्यपि शाकपार्थिवादिगणपाठं विनापि कुंजभागेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषो वक्तुं शक्यः तथापि दृढमिति विशेषणस्य सार्थक्याय शाकपार्थिवादित्वं स्वीकृतं। तथाहि दृढमिति विशेषणं तावत् न क्रौंचस्य तस्य दार्ढ्यनियतत्वात्। नापि कुंजशब्दस्य असंभवात् नापि कुंजभागस्य असंभवादेव इदं च कुंजशब्दस्य लतादिसमूहपरत्वमभिप्रेत्योक्तं। यदि तु "निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरेण कुंजशब्दस्य लतादिपिहितस्थलवाचित्वात् तस्य च दृढत्वविशेषणसंभव इत्युच्यते तदा मध्यमपदलोपिसमासं विना षष्ठीतत्पुरुषेपि सुयोजमिदं। भृगोः गोत्रापत्यं भार्गवः परशुरामः "ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च" इत्यण् तस्य मार्गणस्य मार्गयति अन्वेषयति लक्ष्य इति मार्गणः शरः तस्य 'कलंबमार्गणशराः' इत्यमरः। नूनं निश्चयेन सस्मार आदध्यौ। भार्गवमार्गणस्येत्यत्र "अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी। स्मृ आध्याने इत्यस्मात् अनद्यतनपरोक्षे भूते लिट् ॥ ५ ॥

स्वबिम्बमिति। यस्यां अयोध्यायां रथान् वहतीति रथ्याः तासु 'तद्वहति रथयुगप्रास' इति यत्। गृहाणां सद्मनां आदर्शानां दर्पणानां भित्तिः कुड्यं तस्यां दर्पणे मुकरादर्शौ 'भित्तिः स्त्री कुड्यं' इत्यमरौ। ततं विस्तृतं महदिति यावत् तनु विस्तारे क्तः अनुनासिकलोपः स्वेषां बिंबं प्रतिबिंबं स्वबिंबं आलोक्य विलोक्य कृतः निष्पादितः वंध्यः निष्फलः घातः ताडनं यैः आदर्शे वास्तवप्रति आघातानां वंध्यत्वं 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः प्रशस्तौ [illegible]नौ येषां ते रदिनः 'अतइनि ठनौ' इति प्रशंसायां इनिः 'रदना दशना दंता

लग्नैकभागं सितहर्म्यशृङ्गे विकृष्य मन्देन समीरणेन ।
दीर्घीकृतं बालमृणालशुभ्रं करोति यत्र ध्वजवस्त्रमभ्रम् ॥ ७ ॥
प्रवालशीर्षा वसनं सुवर्णं मुक्तामयाशावयवा वहन्त्यः ।
यस्यां युवत्यो विहिता विधात्रा रत्नैरिवापुर्वपुषः प्रकर्षम् ॥ ८ ॥

रदाः' इत्यमरः रदिनः दन्तिनः मदेन गर्वेण आमोदः हर्षः त 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति मेदिनी । अरिद्विपानां द्वाभ्यां तुंडाकुंडाभ्यां पिबतीति द्विपः सुपीतिकः अरयः शत्रवः ते च ते द्विपाः प्रमाणं प्रमिमीते इति प्रमाण प्रमातारं ज्ञातारमिति यावत् कृत्यल्युटोबहुलमिति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् क्लीबत्व लोकात् 'लिंगमशिष्य लोकाश्रयत्वात् लिंगस्य प्रमाण हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ता प्रमातृषु' इत्यमरः मदामोदमिति पुंल्लिंगस्यविशेषणत्वे प्रमाणशब्दस्य 'वेदाःप्रमाण' इतिवत् विशेषणत्व भवत्येव । 'लिंगसंख्याविभेदेपि विशेषणविशेष्यता विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणाविशेष्ययोः' इत्युक्तेः । आदर्शभित्तौ यत् करिभिस्ताडन कृत तत् गर्वदर्पणेव कृतं । गर्वाभावे शु आदर्शे शत्रुहस्तिनो कथमपि असम्भवात् ताडनं नैव सम्भवति अतः शत्रुहस्तिनां ज्ञाता गर्वदर्प एव मत्त ते इति तात्पर्यं । मदेनैव ताडनं कृतवतः मदे हि विचारासंभवात् इति यावत् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

लग्नेति । यत्र यस्यां नगर्यामित्यर्थः "सप्तम्यास्त्रल्" इति त्रल् प्रत्ययः । बालमृणालशुभ्रं, बाल शिशु' स्वल्पमिति यावत् यत् मृणाल बिस "मृणालं बिसं" इत्यमरः तदिव शुभ्र श्वेतं "शुभ्रशुभ्रशुचिश्वेत" इत्यमरः सितहर्म्यशृङ्गे सितं पांडुरं सुधया धवलितमिति यावत् यत् हर्म्यं धनिनां वासगृह "हर्म्यादि धनिनां वासः" इत्यमरः तस्य यत् शृंग शिखरं "शृंग प्राधान्यसान्वोश्च" इत्यमरः तस्मिन् लग्नैकभाग लग्न· आसक्तः एकभागः एकदेशः यस्य मदेन अल्पेन "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मंदाः" इत्यमरः सम्यक् ईर्ते गच्छतीति समीरणः वायुः अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् तेन । "समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः" इत्यमरः । विकृष्य आकृष्य दीर्घीकृतं अदीर्घमपि दीर्घं सम्पद्यमानं तथा कृतं "दीर्घमायत" इत्यमरः विस्तारितमिति यावत् दीर्घशब्दात् कृभ्वस्तियोगेति च्विः 'अस्यच्वौ' इतीत्वं "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इतिगतिसंज्ञा 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । मंदवायुना हि अभ्रे प्रसृते भवति इति प्रसिद्धमेतत्, एतादृश अभ्रं मेघः 'अभ्रं मेघो वारिवाह.' इत्यमरः ध्वजवस्त्रं पताकाया केतनस्य वस्त्रं कार्यं "विभाषाकृञोः" इति कृपाटो पदम्, करोति निष्पादयतीत्यर्थः । करोतेरकं अभावदेशः । मन्दपवनप्रेरितमभ्रं अत्युच्चहर्म्यशृङ्गसंलग्नं ध्वजवस्त्रमिवाभातीति भावः । अत्र ि अभ्रपक्षे संभावनोत्प्रेक्षा तेन च हर्म्याणामत्युच्चत्वं ध्वनितं इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७ ॥

इदानीं अत्रत्यानां युवतीनां सौन्दर्यं वर्णयति । प्रवालेति । यस्यां [illegible]
युवत्यः वसनं सुवर्णं वहन्ति प्रवालं शीर्षं मुक्ता [illegible]

आलिङ्गय तुङ्गं वडभीविटङ्कं विश्राणितात्मध्वनि पुष्करेषु ।
यत्सौधकान्तेरिव संविभागं वव्रे सितं शारदमभ्रवृन्दम् ॥ ९ ॥

त्वाच्च युवतिशब्दः इकारांतः प्राप्नोति तथापि तिप्रत्ययांतात् सर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीषि योतेः शत्रंतान्ङीपिवा युवतीशब्दोपि साधुरेव अतएव 'युवतीकरनिर्मथितं दधि इति प्रयोगः संगच्छते । विधात्रा विदधाति करोति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म गम्यते' इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् डुधाञ् धारणे इत्यस्मात् तृच् प्रत्ययः । विधाता विश्वसृड्विधिः" इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयंति रमंते एषु वा रत्नानि "रमेस्त च" इति औणादिको न प्रत्ययः 'नेड्वशीति नेट्' । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि मणावपि नपुंसकं' इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्वकोदधातिः करणार्थकः तस्मात्कर्मणि क्तः 'दधातेर्हिः' इति ह्यादेशः' रत्नैर्निर्मिता इवेति यावत् । वपुषः शरीरस्य 'गात्रं वपुः संहननं' इत्यमरः प्रकर्षं उत्कर्षं आपुः आपुः आप्नोतेर्लिट् । रत्ननिर्मितत्वोत्प्रेक्षासमर्थनाय युवतीः विशिनष्टि प्रवालशीर्षैत्यादिना । प्रकृष्टाः वालाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः प्रवालशीर्षाः "वालोऽश्वेभपुच्छयोः" । शिशौ-ह्रीवेरकचयोः" इति हैमः "उत्तमांग शिरः शीर्षं "मित्यमरः पक्षे प्रवालानि विद्रुमाणि शीर्षाणि यासां ताः 'प्रवालोऽस्त्री किसलयेवीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वः । सुवर्णं सुसुवर्णो अर्थाद्गौरः यस्य तत्सुवर्णं 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ' इत्यमरः, एतादृश वदन मुखं 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्ड' इत्यमरः पक्षे सुवर्णं हेम 'स्वर्णं सुवर्णं कनक' इत्यमरः तद्रूपं वदनं वहंत्य वहंति धारयंति इति वहंत्यः वहतेः शत्रंतादुगितश्चेति ङीप् शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम् । मुक्तामयांगावयवाः मुक्ताः उज्झिताः आमयाः रोगा यैः ते 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः अंगानि हस्तादीनि अवयवाः अंगुल्यादयः अथवा अंगावयवा इति पदेन अंगप्रत्यंगानि गृह्यते, मुक्तामया अंगावयवा यासां ताः तथोक्ताः पक्षे मुक्तामया मौक्तिकप्रचुराः 'मुक्तापविद्रुमः पुंसि' इत्यमरः 'तत्प्रकृतवचनेमयडिति मयट्प्रत्ययः' अंगावयवा यासां ताः । नन्वत्र प्रवालशीर्षा इत्यादि विशेषणैः तदवयवानां तदात्मकत्वं प्रतिपाद्यते मुक्तामयांगा इत्यत्र तु प्राचुर्यमयटा मुक्ताप्राचुर्यमेव बोध्यते न तु मुक्ताकृतत्वं, प्राचुर्यं च आधिक्यमेव तेन च मौक्तिकानामाधिक्य इतरवस्तुनः अल्पत्वं एव च केवलमुक्ताकृतत्वाभावः स्पष्ट इति चेन्न, चिन्मयं ब्रह्मेतिवत् अत्र स्वार्थेमयडिति गृहाण । स्वार्थे मयटि प्रमाणं तु तद्धिता इत्यत्र बहुत्वेऽपीत्यादिवत् एकवचनेनैव निर्वाहे बहुवचन क्वचिदन्यस्मिन्नपि अर्थे अन्येपि तद्धिता भवंति इति बोधनार्थं स्वार्थे चिन्मायबेन अन्यो ग्रामो ग्रामटिका इत्यर्थ प्रथमराघवनाटकीयः संगच्छते । एवं चेद् तद्धिता इत्यत्र चरदस्ते इति दिक् । उत्प्रेक्षाश्लेषानुप्राणितालंकाराः । 'नानार्थशब्दः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः' इति ॥ ८ ॥

कालिदासेन । स्निग्धं शुभ्रं शरदि भवं शारदं कलमादनं कालिदासेन 'सचिवेतेति

आसन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युत्प्रभा काञ्चनपिञ्जरासु ।
मुहुः पताकासु तता विवृत्तिस्ततान तोषं शिखिनामुदग्रम् ॥१०॥
यत्र क्षतोद्वेद्वितताम्रसानि स्फाटिकमनीलोपलतोरणानि ।
क्रोधप्रमोदौ विदधुर्विभाभिर्नारीजनस्य भ्रमतो निशासु ॥११॥

त्र्न्वण् शारत्कालिकमित्यर्थः, अभ्राणां मेघानां वृंद समूहः कर्तृ 'अभ्रमेघो वारिवाहः' 'स्त्रियां तु संहतिर्वृंद' मित्युभयत्राप्यमरः तुग उच्च 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः वडभ्याः चंद्रशालायाः विटकः कपोतपालिका 'वडभीचन्द्रशालिका' इति त्रिकाण्डशेषः 'विटंकं पुन्नपुंसक' इत्यमरः शिरोगृहोपरिकृतकपोतपालनार्थकृतपंजरविशेष इत्यर्थः । आलिंग्य उपगूह्य सवध्येति यावत् पुष्करेषु वाद्यभाण्डमुखेषु 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमरः आत्मनः स्वस्य ध्वनिः रवः 'ध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः । विश्राणितः दत्तः आत्मध्वनिर्येन श्रण दाने णिजंतात्कर्मणि क्त 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं' इत्यमरः । प्रतिध्वनिः अवकाशविशिष्टस्थले निष्पद्यते इति लोकप्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठाद्युपाधिभेदेन बहुवचनं । यस्याः सौधाः राजसदनानि यत्सौधाः 'सौधोऽस्त्रीराजसदनं' इत्यमरः तेषां कांतिः शोभायाः 'शोभाकांतिर्द्युतिः छविः' इत्यमरः । सविभागं सविभक्तिं यथेष्ट इव अभाद्देव । अन्योऽपि अन्यस्मै किंचित्प्रदाय तस्मात्काचिद्गुण गृह्णाति तद्वत् सौधाकाशेषु स्वध्वनिं समर्प्य तेभ्यः निजस्वं शारद अभ्रवृंद अग्राह इव । अतिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकारौ लक्षण पूर्वत ॥ ९ ॥

आलिङ्गय तुङ्गं वडभीविटङ्कं विश्राणितात्मध्वनि पुष्करेषु ।
यत्सौधकान्तेरिव संविभागं वव्रे सितं शारदमभ्रवृन्दम् ॥ ९ ॥

स्याच्च युवतिशब्दः इकारांतः प्राप्नोति तथापि तिप्रत्ययांतात् सर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीषि योतेः शत्रंतान्ङीपिवा युवतीशब्दोऽपि साधुरेव अतएव 'युवतीकरनिर्मथितं दधि इति प्रयोगः सगच्छते । विधात्रा विदधाति करोति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म गम्यते' इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् डुधाञ् धारणे इत्यस्मात् तृच् प्रत्ययः । विधाता विश्वसृड्विधिः" इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयति रमते एषु वा रत्नानि "रमेस्त च" इति औणादिको न प्रत्ययः 'नेड्वशीति नेट्' । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकं' इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्वकोदधातेः करणार्थकः तस्मात्कर्मणि क्तः 'दधातेर्हिः' इति ह्यादेशः' रत्नैर्निर्मिता इवेति यावत् । वपुषः शरीरस्य 'गात्रं वपुः संहननं' इत्यमरः प्रकर्षे उत्कर्षे आपुः प्रापुः आप्नोतेर्लिट् । रत्ननिर्मितत्वोत्प्रेक्षासमर्थनाय युवतीः विशिनष्टि प्रवालशीर्षे त्यादिना । प्रकृष्टाः वालाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः प्रवालशीर्षाः "वालोऽश्वेभपुच्छयोः" । शिशौ ह्रीवेरकचयोः" इति हैमः "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं" मित्यमरः पक्षे प्रवालानि विद्रुमाणि शीर्षाणि यासां ताः "प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे" इति विश्वः । सुवर्णं सुसुवर्णौ अर्थाद्गौरः यस्य तत्सुवर्णं 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ' इत्यमरः एतादृशं वदनं मुखं 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डं' इत्यमरः पक्षे सुवर्णं हेम 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं' इत्यमरः तद्रूपं वदनं वहन्त्यः वहन्ति धारयन्ति इति वहन्त्यः वहतेः शत्रन्तादुगितश्चेति ङीप् शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम् । मुक्तामयाङ्गावयवाः मुक्ताः उज्झिताः आमयाः रोगा यैः ते 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः अंगानि हस्तादीनि अवयवाः अङ्गुल्यादयः अथवा अंगावयवा इति पदेन अंगप्रत्यंगानि गृह्यन्ते, मुक्तामया अंगावयवा यासां ताः तथोक्ताः पक्षे मुक्तामयाः मौक्तिकप्रचुराः 'मुक्तायविद्रुमः पुंसि' इत्यमरः 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति मयट्प्रत्ययः' अंगावयवा यासां ताः । अत्र प्रवालशीर्षा इत्यादि विशेषणैः तासां युवतीनां रत्नकृतत्वं प्रतिपाद्यते मुक्तामयाङ्गा इत्यत्र तु प्राचुर्यमयट् मुक्ताप्राचुर्यमेव बोध्यते न तु मुक्ताकृतत्वं, प्रा-

आसन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युन्निभा काञ्चनपिञ्जरासु ।
मुहुः पताकासु तता विभूत्तिस्ततान तोषं शिखिनामुदग्रम् ॥१०॥
यत्र क्षतोद्गाहितलामसानि रत्नादमनीलोपलतोरणानि ।
क्रोधप्रमोदौ विदधुर्विभाभिर्नारीजनस्य भ्रमतो निशासु ॥११॥

ऽन्वय् शारत्कालिकमित्यर्थः, अभ्राणां मेघानां वृंद समूहः कर्तृ 'अभ्रमेघो वारिवाहः' 'स्त्रियां तु संहतिर्वृंद' मित्युभयत्राप्यमरः तुग उच 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुगे' इत्यमरः वलभ्याः चंद्रशालायाः विटकः कपोतपालिका 'वलभीचन्द्रशालिका' इति विश्वकोशः 'विटकं पुनपुंसक' इत्यमरः शिरोगृहोपरिकृतकपोतपालनार्थकृतपञ्जरविशेष इत्यर्थः । आलिंग्य उपगुह्य समब्धेदि यावत् पुष्करेषु वाद्यभांडमुखेषु 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले' इत्यमरः आत्मनः स्वस्य ध्वनिः रवः 'ध्वनिध्वानरवस्वना' इत्यमरः । विश्राणितः दत्तः आत्मध्वनियेन श्रण दाने णिजंतात्कर्मणि क्त 'विश्राणन वितरण स्पर्शनं प्रतिपादन' इत्यमरः । प्रतिध्वनिः अवकाशविशिष्टस्थले निष्पद्यते इति लोकप्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठाद्युपाधिभेदेन बहुवचन । यस्याः सौधाः राजसदनानि यत्सौधा. 'सौधोऽस्त्रीराजसदन' इत्यमरः तेषां कांतिः शोभायाः 'शोभाकांतिर्द्युतिः छविः' इत्यमरः । सविभाग सविभक्ति यथे इव जग्राहेव । अन्योपि अन्यस्मै किंचित्प्रदाय तस्मात्कश्चेद्गुण गृह्णाति तद्वत् सौधाकाशेषु स्वध्वनि समर्प्य तेभ्यः सितत्वं शारद अभ्रवृंद जग्राह इव । अतिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकारो लक्षण सूक्त ॥ ९ ॥

आसन्नेति । यस्यां नगर्यां । कांचनपिंजरासु आसन्नजीमूतघटासु जीमूताना मेघानां घटा. समूहाः घट संघाते घटादयः षितः इति षित्वात् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् प्रत्यय. । आसन्नाः संनिकृष्टाः जीमूतघटा यासां तासु 'समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टे' त्यमरः । कांचनपिंजरासु कांचनं सुवर्णं तद्वत्पिंजराः पीताः कांचनेन पीता इति वा तासु पताकासु ध्वजेषु 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियामि' त्यमरः । विशेषेण द्योतते इति विद्युत् तया निभा तुल्या 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभयत्राप्यमरः । विभूतिः विभ्याप्याश मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वत्' इत्यमरः । शिखिनो शिखा चूडा अस्ति येषां ते शिखिनः मयूराः 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः 'मेघादिभ्यश्चेति' इनि । उदग्रं उच्चं अतिशयितमिति यावत् तोष सतोष तनान विस्तार तनुविस्तारे लिट् । कांचनपीतासु अर्धतिरपताकासु मेघानामासन्नत्वात् विद्युद्भ्रमेण मयूराणां संतोषोऽभवत् इत्यर्थः । भ्रान्तिमेघदर्शनेन मयूराह्लादोऽपि प्रसिद्धिः । अत्रापि भ्रान्तिमान्नामालंकारः । लक्षणं तु 'स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालंकृतित्रयं' इति ॥ १० ॥

यत्रेति । यस्यामिति यत्र 'सप्तम्यास्त्रल्' सर्वनाम्नो हृल्नियामे इति पुंस्त्वात् ।

तत्राभवत्पङ्क्तिरथाभिधानो भर्ता भुवो भानुनिभः प्रभावैः ।
क्षत्रान्वयैर्बिभ्रदलङ्घ्यमन्यस्मानाथमानं जयमानमोजः ॥ १२ ॥

आदौ क्षतानि नाशितानि पश्चादुद्दूहितानि परिपोषितानि क्षतोद्दूहितानि 'पूर्वकाले ति' समासः । तमसां समूहाः तामसानि 'तस्य समूह' इत्यण् क्षतोद्दूहितानि तामसानि यैस्तानि रक्ताश्मनीलोपलतोरणानि रक्ताः रक्तवर्णाः ते च ते उपलाश्च नीलोत्पलाः रक्तरत्नानि नीलसंज्ञकरत्नानि तेषां तोरणानि बहिर्द्वाराणि कर्तॄणि, 'तोरणोऽस्त्री' बहिर्द्वारं इति कोशः । विभाभिः विशिष्टा रक्ताः कृष्णवर्णाश्च भासश्च विभासः ताभिः निशासु रात्रिषु 'निशानिशीथिनी रात्री' त्यमरः । भ्रमतः भ्रमति चरतीति भ्रमन् अटतः नारीणां स्त्रीणां जनः लोकः तस्य क्रमेण क्रोधप्रमोदौ क्रोधः कोपः प्रमोदो हर्षः 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा' 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरौ । विदधुः चक्रुः विपूर्वाद्धधातोर्लिट् । रात्रिषु प्रचरन्तीनामभिसारिकाणां रक्तमणीकृततोरणप्रकाशेन लोकानां स्वरूपज्ञानभीत्या क्रोधः नीलमणीकृततोरणजन्यनीलिम्ना स्वरूपाच्छादनात् हर्षे इति ज्ञेयं ॥ ११ ॥

इत्थं एकादशभिः श्लोकैः अयोध्यां पुरीं वर्णयित्वा कथां प्रस्तोतुं दशरथनामानं राजानं वर्णयति । तत्रेति । तस्यामिति तत्र अयोध्यायामित्यर्थः सप्तम्यास्त्रल् । पङ्क्तिरथाभिधानः पंक्तिरथ इत्यनेन तुल्यार्थत्वात् दशरथपदं गृह्यते 'पंक्तिश्छन्दोऽपि दशमं' इत्यमरात् पंक्तिशब्दस्य दशवाचित्वं । दृश्यते चैतादृशप्रयोगाः चंपूरामायणे 'पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथः' इत्यादयः । तत् अभिधानं नाम यस्य' आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । प्रभावैः प्रतापैः 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजं' मित्यमरः । भानुनिभः भानोः सूर्यस्य निभः तुल्यः 'भानूरश्मिदिवाकरौ' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभयत्राप्यमरः । क्षत्रान्वयैः क्षत्राणां क्षत्रियाणां अन्वयो येषां ते 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अथवा क्षत्राणामन्वयाः परंपरा इत्यर्थः तैरलंघ्यं लंघितुमशक्यमिति अर्हे लघ्यं न लघ्यं अलंघ्यं लंघ धातोः ऋहलोर्ण्यत् इति कर्मणि ण्यत् नञ्समासः शत्रुभिरनुल्लंघनीयमिति यावत् । अन्यस्मानाथमाने नाथते आशास्ते नाथमानं अन्येषां इतरेषां शत्रूणामित्यर्थः क्ष्मा पृथ्वी तस्याः नाथमानं शत्रुभूम्यैषिणं इत्यर्थः अत्र शेषे षष्ठी सुप्सुपेति समासः षष्ठी समासस्तु पूरणगुणेति निषिद्धः एतादृशं ओजः बलं 'ओजो दीप्तिबले' इत्यमरः । जयो विजयः मानः शौर्यवीर्याद्यभिमानः अनयोः समाहारः जयमानं तत् बिभ्रत् बिभर्ति धारयति बिभर्तेर्लटिशतृप्रत्यये 'नाभ्यस्ताच्छतु' रिति नुमभावः । जयमानं ओज इत्यनयोः 'नामधे पुरुषान्तह' मितिवत् ... विनापि समुच्चयः । भुवः पृथिव्याः भर्ता बिभर्ति पोषयति धारयति इति वा ... ऽभवत् आसीत् भवतेर्लङ् । अनुप्रासालंकारः ॥ १२ ॥

अखण्डमानो मनुजेश्वराणां मान्यो गुणज्ञो गुणजैर्मनोज्ञैः ।
दिशो यशोभिः शरदभ्रशुभ्रैश्चकार राजा रजतावदाताः ॥ १३ ॥
जिगीषुरभ्यस्तसमस्तशास्त्रज्ञानोपरुद्धेन्द्रियवाजिवेगः ।
आजावजय्यानजनन्दनोऽन्त स षड्द्विषः पूर्वमसौ विजिग्ये १४

तमेव नयोदशभि श्लोकै वर्णयति । अखण्डमान इति । न खड अर्ध अवि च्छिन्नइत्यर्थ 'खडोऽर्ध ऐक्षवे' इति हैम । एतादृश मान सत्कार शौर्यादिभि मानो वा यस्य मनुजेश्वराणां मनो राजविशेषात् जाता मनुजा मनुष्या 'पच-म्यामजातौ' इति जनेर्ड । ईशितु शीलमेषा ते ईश्वरा 'स्थेशभासपिसकसोवरच्' इत्यनेन ईशेर्वरच् । मनुजानामीश्वरा इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुष । तेषा राज्ञामित्यर्थ मान्य मानयितु पूजयितु योग्य मान्य मानयतेश्चुरादेरतोयत् इति यत् गुणज्ञ गुणान् सध्यादय तान् जानातीति 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्यय उपपद समास एतादृश राजा राजतेरसौ राजा 'कनिन्युवृषि' इत्यनेन कनिन् प्रत्यय• दशरथ गुणजै गुणेभ्य सध्यादिगुणेभ्य शौर्यादिगुणेभ्यो वा जातानि गुणजानि पूर्ववत् डप्रत्यय 'शौर्यसध्यादिकेगुणा' इत्यमर । मनोज्ञै मजुलै 'मनोज्ञ मजु मजुल' इत्यमर । शरदभ्रशुभ्रै शरद शारदतो अभ्राणि मेघा 'अभ्रंमेघोवारिवाह' इत्यमर । तद्वच्छुभ्रै श्वेतै 'शुभ्रशुक्लशुचिश्वेत' इत्यमर• यशोभि कीर्तिभि• 'यश कीर्ति समज्ञा च' इत्यमर । दिश काष्ठा 'दिशस्तु ककुभ काष्ठा' इत्यमर । रजतावदाता रजत रूप्यमिव अव-दाता सिता 'अवदात सितो गौरो' इत्यमर । चकार करोतेर्लिट् यशस श्वेतत्ववर्णन कविसप्रदायसिद्ध । तथाच भारतचम्पां 'तस्यां वसन् पांडुरुदार-विक्रम प्रजामन पालयन् प्रशासनात् । यश प्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय-लोक निजनामवाच्यताम्' इत्यादि । अत्र व्यनुप्रासालकार• उपमालकारश्च तल्लक्षण 'उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति' इत्यादि ॥ १३ ॥

जिगीषुरिति । जेतुमिच्छु जयते समतात् 'सनाशसभिक्षउ' इत्युप्रत्यय 'सन्लिटोर्जे' इति कुत्व जयेच्छुरित्यर्थ• । अभ्यस्तानि यानि समस्तानि निखि लानि शास्त्राणि तेषां ज्ञान कृष्णस्य कृतिरितिवत् कर्तरि षष्ठीय तत्कर्तृक ज्ञानमित्यर्थ तज्जन्यमिति यावत् तेन उपरुद्धा निरुद्धा इन्द्रियाण्येव हर्यादय एव वाजिन अश्वा तेषां वेगो रयो येन 'विश्वमशेष कृत्स्न समस्तनिखिलाखिलानि निःशेष' इत्य मर 'इन्द्रियं विषयीन्द्रियं' 'वाजिवाहार्वगधर्व' 'वेगस्तरसी तु रय' इत्यमरः । शास्त्रजन्यज्ञानेन निरुद्धेन्द्रियवेग इत्यर्थ एतादृशोऽजनन्दन नंदयति आल्हादयति इति नदन 'नद्यादित्वाल्यु' । अजस्य एतन्नाम्नो रघुपुत्रस्य नंदन पुत्र 'नदनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैम स असौ दशरथ आजौ युद्धे 'समित्याजि समिद्युध' इत्यमर । जेतुं शक्या जय्या 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति शक्यार्थो

दण्डस्ततस्तस्य भुवं जिगीषोः कम्पं वितन्वन् विहिताङ्गमर्दः ॥
तापैकहेतुस्त्रिदशाधिपस्य दिशं ज्वरस्तीव्र इवाविवेश ॥ १६ ॥
समुद्रमुल्लङ्घ्य गतस्तदीयस्तेजोऽभिधानो गुरुरग्निराशिः ।
नितान्तसन्तापितपूर्वकाष्ठः प्रोत्स्वेदयामास नृपं कटाहे ॥ १७ ॥

सोऽनुष्ण ' इत्यमरः । न तेने नाऽकारीत्यर्थः तनोतेः कर्मणि लिट् द्वित्वं अभ्यासलोपश्च । सकलविषयभोगानुकूल्येपि स असन्तुष्टत्वेन अधिकदेशानां स्वायत्तीकरणेऽनलस आसीदित्यर्थः । ' असन्तुष्टा द्विजा नष्टा सन्तुष्टा क्षत्रपभव ' इति न्यायात् । श्लेषाऽनुप्रासावलङ्कारौ ॥ १५ ॥

येन अलसत्वं न तेने इति यदुक्तं तत् विस्पष्टमितु चतुर्दिग्विजयपुरादौ तावत् प्रागजयमाह । दंड इति । ततः अयोध्यापुरीनिवासानंतरं भुवं पृथ्वीं जिगीषोः जेतुमिच्छुः जिगीषुः तस्य जयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः सल्लिटोर्जेरिति कुत्वं तस्य दशरथस्य दंडः दमः ' साहसं तु दमो दंड ' इत्यमरः निदशाधिपस्य तृतीया दशा यौवनाख्या येषां ते निदशा देवाः अत्र वृत्तौ त्रिशब्दो पूरणप्रत्ययार्थकः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् त्रिविष्टपवत् तेषां अधिपातीत्यधिपः सुपीतियोगविभागात् कप्रत्ययः तस्य इन्द्रस्य दिशं काष्ठां प्राचीमित्यर्थः तीव्रः दारुणः ज्वर इवऽऽविवेश प्राविक्षत् । ज्वरो यथा सर्वांगं व्याप्नोति एवं जिगीषोस्तस्य दंडः प्राचीं व्याप । तत्र दंडज्वरयोर्विशेषणानि कंपं वेपथुं वितनोतीति वितन्वन् विपूर्वात्तनोतेर्लट् शत्रादेशः एतद्दंड शत्रुकंपक इत्यर्थः ज्वरोऽपि कंपमुत्पादयतीति सुप्रसिद्धमेतत् । पुनश्च विहितांगमर्दः अगानां राजविशेषाणां मर्दः मर्दनं नाश इत्यर्थः विहितः कृतः अगमर्दो येन ज्वरपक्षे अगानां शरीराणां मर्दः क्षोदनं । तापैकहेतुः तापस्य दुःखस्य एकः मुख्य हेतुः कारणं ' एके मुख्यान्यकेवला ' ' हेतुर्नाकारणं बीजं ' इत्यमरौ ' ताप सतापे कृच्छ्रे च ' इति हैमः अत्रापि श्लेषालंकारः ॥१६॥

समुद्रमिति । तदीयः तस्य दशरथस्य अयं तदीयः 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञत्वात् ' तस्येदमित्यर्थे ' वृद्धाच्छः समुद्रं मुद्रया मर्यादया सह वर्तते इति समुद्रं तं सागरं 'समुद्रोऽब्धिरकूपार' इत्यमरः । उल्लंघ्य अतीत्य उत्पूर्वाल्लघतेः क्त्वोल्यप् । गतः यातः तेजोऽभिधानः तेजः प्रतापः इति अभिधानं नाम यस्य ' तेजः प्रभावे दीप्तौ च ' इत्यमरः । गुरुः महान् । नितांतं अत्यंतं संतापिता संतापं प्रापिता पूर्वा काष्ठा दिशा येन पक्षे नितांतं अत्यंतं संतापितं दग्धं पूर्वकाष्ठं काष्ठस्य पूर्वं पूर्वकाष्ठं येन एतादृशः सन्तापित इत्यत्र, तत्करोति तदाचष्टे, इति णिच्, क्तः, प्रत्ययः, सन्ताप, शब्दात् ' तदस्यसजातमिति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः । पूर्वकाष्ठ इत्यत्र ' पूर्वापराधरेति ' एकदेशिसमासः । एतादृशः अग्निराशिः अग्नेः चन्हेः राशिः समुदायः कटाहे द्वीपविशेषे तैलादिपाकपात्रे च 'कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे। शूर्पे कटाह कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ ' इति विश्वः । 'द्वीपस्य च प्रभेदे च कटाह.

भुजङ्गसंप्रार्थितसेव्यवेला काञ्चीगुणाकर्षितसार्थलोका।
दिग्दक्षिणा कर्कशयत्नभोग्या वेश्येव भुक्ता नृवरेण तेन ॥ १८॥

इत्यभिधानं' नृप नॄन्पातीति नृप तं राजानं 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः नृपमिति जातैकवचनं अभितापयामास पीडयामास। पक्षे संतापयामास तपतेर्णिजन्ताल्लिट्। यत्प्रतापरूपोऽग्निः समुद्रमतिक्रान्तः सन् द्वीपस्थान् नृपान् करेण पीडयामास। एतेन दशरथस्य महापराक्रमित्वं सम्राट्त्वं च ध्वनितं। रूपकालंकारः तल्लक्षणं तु प्रागेवोक्तं। क्वचित्प्रोत्स्वेदयामास इत्यपि पाठः तत्रापि उक्तार्थ एव तात्पर्यं ॥ १७ ॥

इदानीं तस्य राज्ञः दक्षिणदिग्विजयं वर्णयति। भुजगेति। नृवरेण नृणां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठः तेन सर्वथसामान्ये षष्ठी न तु निर्धारणे येन निर्धार्यते यतो निर्धार्यते यश्च निर्धार्यते एतत्त्रितयोपादाने एव इयं प्रवर्तते प्रकृते च निर्धारणहेतोरनुपादानात् सा न प्रवर्तते। स्पष्टं चेदं महाभाष्ये। तेन दशरथेन कर्त्री वेश्येव वेशेन नेपथ्येन सपादिनी 'कर्मवेषाद्यत्' इति यत्। कर्मवेषाद्यत् इतिपाठे तु वेशे वेश्यावाटे भवा इति वेश्या वारवनिता दिगादिभ्यो यत्' इति यदेव न्याय्यं 'वेशो वेश्यागृहे गृहे। नेपथ्ये च' इति मेदिनी। 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः तद्वत् दक्षिणा दिक् भुक्ता उपभुक्ता पालिता च दिग्वेश्ययोः साम्यमेव विशेषणैः स्पष्टयति। वेश्यापक्षे भुजगेन विटेन 'भुजगो भुजगे विटे' इत्यभिधानात् तेन संप्रार्थिता सेवितुं उपभोक्तुं अर्हा सेव्या उपभोगार्हा 'ऋहलोर्ण्यत्' एतादृशी या वेला समयः सा सेव्यवेला रतिसमय इत्यर्थः भुजगसंप्रार्थिता सेव्यवेला यस्याः सा। दिक्पक्षे भुजेन भोगेन गच्छतीति भुजगाः 'गमे सुपिवाच्य' इति खचि तस्य 'खचडिद्वाच्य' इति डित्वेन डित्वाट्टिलोपः। तैः सर्पैः संप्रार्थिता याचिता सेव्या सेवार्हा वेला समुद्रतीरं यस्याः मलयानिललोभेन सर्पैः मलयगिरिसमुद्रस्य तीरं सेव्यते इति तात्पर्यं। 'वेलाबुधाक्षियां काले सीमनीश्वरभोजने॥ अक्लिष्टमरणेऽम्भोधेस्तीरनीरविकारयोः' इति हैमः। वेश्यापक्षे काञ्च्या मेखलायाः 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची' इत्यमरः। तस्या गुणाः मनोहरत्वादयः तन्तवो वा तैराकर्षिता कामुकतया समीपं प्रापिता इत्यर्थः। सार्थाः अर्थे धने सहिताः सार्थाः धनिका इत्यर्थः 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तु' इति कोशः। ते च ते लोका जनाः ते सार्थलोकाः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः काञ्चीगुणाकर्षिताः सार्थलोका यया सा। दिक्पक्षे काञ्च्या एतन्नामकपुर्याः गुणाः धर्मधान्यसमृद्ध्यादयः पुरीगुणाः तैः आकर्षिताः सार्थाः वणिक्समूहाः सार्थलोका वा येषां जनाः वणिग्जनसमूहाः इति यावत् यया सा। कर्कशः कठोरः महाश्रमः यावत् स चासौ यत्नः प्रयत्नः तेन भोग्या उपभोग्या। दिक्पक्षे कर्कशेन दाक्षिण्यहीनेन यत्नेन प्रयत्नेन हि भोग्या उपभोग्या। दक्षिणदिशाप्राप्तुं दुर्गमत्वात् सत्। यत्नेन इत्यर्थः एतत् समुदायि-

विनिर्जितोऽप्यस्य शरेण घातं लब्ध्वासुरासुप्रघसायुधस्य ।
आत्मानमन्यैरसमानमानं मेने मनस्वी युधि यावनेन्द्रः ॥ १९ ॥
तेजश्छलेनाथ हुताशनेन श्रीवासरम्यं प्रदहन् तुरुष्कम् ।
धूपैरिवासक्तगतैर्यशोभिराशीयमन्तं सुरभीचकार ॥ २० ॥

त्वामेव भवतीति तात्पर्यं । 'कर्कशो निर्दये क्रूरे कपिल्यकक्खाणयो । इक्षौ सा: इक्षिके कासमर्दके परुषे दृढे' इति हैम । श्लेषोपमे ऽलङ्कारौ ॥ १८ ॥

इदानीं पश्चिमदिग्जय वर्णयति विनिर्जित इति युधि युद्धे सुरविरुध्या असुराः नञर्थो विरोधः असुराणां दैत्यानां असव प्राणा 'पुंसि भूम्न्यसव प्राणा ' इति कोश ते प्रघसा । भोजन येषां तानि 'उपसर्गेऽद ' इत्यनेन प्रे उपपदे अत्ते कर्मणि अप् ' घञपोश्च ' इति घस्लादेश । एतादृशानि आयुधानि प्रहरणादीनि यस्य ' आयुध तु प्रहरणं ' इत्यमर । अस्य दशरथस्य शरेण बाणेन 'कलबमार्गण-शरा ' इत्यमर । घात ताडन हन्तेर्भावे घञ् लब्ध्वा विनिर्जितोऽपि पराजितोऽपि मनस्वी प्रशस्त मन, यस्य 'भूमनिंदाप्रशंसेति प्रशंसायां' अस्मायामेधास्रजोविनिः इति विनि गंभीर इत्यर्थ यावनेंद्र यवनानां समूहो यावन तस्य इन्द्र अधिपति अथवा यवनादेशविशेषा त एव यावना प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् तेषामिंद्र अ-धिपति पश्चिमदिगधीपति राजविशेष आत्मन स्व अन्यै इतरनृपै न समान तुल्य असमान अतुल्य मान सत्कारो यस्य त असमानमान अतुल्यसत्कारं मेने मनुते स्म । महद्भ्य पराजये प्राप्तेऽपि स्वतुल्येभ्य स्वस्य श्रेष्ठत्वमस्त्येव इति मेने इत्यर्थ । एतेन दशरथस्य अतीव महत्व ध्वनित अनुप्रासालङ्कार. ॥१९॥

इदानीमुत्तरदिग्विजयं वर्णयति । तेज इति । अथ पश्चिमदिग्विजयानंतर 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथोअथ' इति कोश । तेज. प्रतापं छलं छद्म यस्य 'छल छद्मस्खलितयो ' इति त्रिकांडशेष तेजोरूपेणेत्यर्थं हुताशनेन हूयते इति हुत हविर्द्रव्य तत् अशन यस्य तेन अग्निना । श्रीवासरम्य श्रिय लक्ष्म्या वास निवास स्थितिरित्यर्थं तेन रम्य मनोज्ञ पक्षे श्रीवासो वृक्षधूपः 'श्रीवासो वृक्ष-धूपे स्यात् पंकजे मधुसूदने' इति मेदिनी तेन रम्य मनोज्ञ घ्राणतर्पण इति यावत् एतादृशं तुरुष्क उत्तरदिक्स्थ देशविशेष सिल्हकनामकं सुगंधिद्रव्यविशेष च 'तुरुष्क सिल्हके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । प्रदहन् प्रदहतीति सतापयतीति पक्षे भस्मीकरोतीति प्रदहन् अथवा उभयत्रापि भस्मी-करणमेवार्थ एतादृश प्रकरणप्राप्तो राजा असावकर्त मं सक्त असक्त संपृक्त भावे च अथवा यथास्यात्तथा गतं यांति धूपैरिव गन्धविशेषविकारैः 'धूपोऽभ्रा-शाविका' इति त्रिकांडशेष । यशोभि कीर्तिभि 'यशः कीर्ति ... ' इत्यमर । आशाप आशानां दिशां अय अन्तीय ... [illegible] ... पिनोपि कर्ष अत ... [illegible] ... रत्न ... [illegible]

परेषुवात्यापरिबृंहितोऽस्य क्रोधाभिधानो युधि चित्रभानुः।
आताम्रनेत्रच्युतवारिवर्षैरानायि शान्तिं रिपुकामिनीनाम् ॥२१॥
तस्यैकबाणासनभग्नशत्रोरालोकभूमौ चरणारविन्दे।
आसेदतुः सर्वनरेन्द्रमौलिरत्नप्रभालक्तकमण्डनानि ॥ २२ ॥

ब्दात्' कृभ्वस्तियोगेति च्वि प्रत्ययः अस्य च्वौ इति ईत्वं वेरपृक्तस्येति वेर्लोपः 'सुरभिर्हेम्निचंपके। जातिफलेमातृभेदे रम्ये चैत्रवसंतयोः। सुगन्धौगवि' इति हैमः। श्लेषः उपमा चेत्यलंकारौ ॥ २० ॥

एवं पूर्वादि चतुर्दिग्विजयमुक्त्वा पुनरपि तमेव वर्णयति। परेष्विति। युद्धे परेषां शत्रूणां इषवः बाणाः वातानां समूहो वात्या 'पाशादिभ्योयः' इत्यनेन समूहे य प्रत्ययः परेषव एव वात्या तया परिबृंहितः वर्धितः बृह बृहि वृद्धौ इत्यस्मात्कर्मणि क्तः शत्रुबाणपातेन वर्धित इत्यर्थः अस्य दशरथस्य क्रोधः कोपः अभिधानं नाम यस्य एतादृशः चित्रभानुः चित्राः विचित्राः भानवः मरीचयो यस्य स चित्रभानुरग्निः 'सूर्यवन्ही चित्रभानू' इत्यमरः। कर्म अतिशयितः कामः यासां ताः कामिन्यः अनेन सविलासत्वं 'ध्वनितं' 'कामिनी वामलोचने' इत्यमरः रिपूणां शत्रूणां कामिन्यः तासां 'रिपौवैरी सपत्नारि' इत्यमरः ईषत्ताम्राणि रक्तानि आताम्राणि कुगतिप्रादय इति समासः आताम्राणि च तानि नेत्राणि च तेभ्यः च्युतानि गलितानि साधनं कृताबहुलमिति समासः। वारीणां उदकानां वर्षाणि वर्षणानि 'भयादीनामुपसंख्यानमिति' वृषधातोर्भावे अच् प्रत्ययः 'आपः स्त्री भूम्निवार्वारि वृष्टिर्वर्षण जीवन' इत्युभयत्राप्यमरः। आताम्रच्युतानि एतादृशानि यानि वारिवर्षाणि उदकवर्षणानि तैरुनायं पूर्वाग्नीरिति यावत् शांतिं शम शाम्यते क्तिनि अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः। आनायि प्रापि। आङ् पूर्वात् नयते कर्मणि लुङि चिणि तलोपः। अत्र नयतेर्द्विकर्मकात् चित्रभानुरप्रधाने कर्मणि लुङ्। तदुक्तं 'गौणे कर्मणि, दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहां' इति। अत्र रूपकालंकारः ॥ २१ ॥

लोकस्तदीये भुवि हारगौरे कीर्तिप्रताने प्रविजृम्भमाणे ।
अभिन्नकोशं कुमुदं निरीक्ष्य मुमोच चन्द्रोदयशङ्कितानि ॥ २३ ॥
समस्तसामन्तनृपोत्तमाङ्गान्यध्यास्य तस्योन्नतवृत्ति तेजः ।
जज्वाल चूडागतपद्मरागरागच्छटाविस्फुरणच्छलेन ॥ २४ ॥

चरणे 'करणे ल्युट्' ते अरविंदे इव कमले इव 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' व्याघ्रादित्वात्समासः चरणारविंदे कर्तॄणि नराणां मानवानां इंद्राः अधिपतयः सर्वे च ते नरेंद्राः राजान. तेषां मौलय. किरीटा. 'चूडाकिरीटौ' इत्येवेषां रत्नानि मणयः तेषां प्रभा छवि. अलक्तकस्य यावस्यमंडलानि भूषणानि 'नरेंद्रमौलिरत्नप्रभा एव अलक्तमंडलानि 'परिष्कारो विभूषणं मडलं' इत्यमर' तानि कर्माणि आसेदतु' प्रापतु' आट् पूर्वात्सदेर्लिट् तसि अतुसि एत्वाभ्यासलोपौ । अनेन तस्य सर्वराजवंदितत्वेन सम्राट्त्वं स्पष्टीकृतं । अत्र तस्यैकवाणाशनमिति पाठो यद्यपि दृश्यते तथापि वाणासनमित्येव पाठो युक्त. अर्थसगतेः इति प्रतिभाति । अत्र तस्य चरणे सर्वराजैर्वंदिते इति वक्तव्ये एवं भंग्यंतरेण तस्यैवार्थस्य प्रतिपादनात् पर्यायोक्तमलंकारः तदुक्तं 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भंग्यंतराश्रयमिति ॥ २२ ॥

लोक इति । लोकः जनः 'लोकस्तुभुवने जने' इत्यमरः । भुवि भूम्यां 'भूर्भूमिरचलानंते' त्यमरः । हारः मुक्तावली तद्वद्गौरे अवदाते 'हारोमुक्तावली' 'अवदातः सितो गौरो' इत्युभयत्राप्यमरौ । तदीये तस्य दशरथस्य अयं तदीयः तस्मिन् तत्संबंधिनीत्यर्थः वृद्धाच्छः। कीर्तेः यशसः प्रतानः विस्तारः तनुविस्तारे भावे घञ् प्रविजृंभमाणे प्रकर्षेण विजृंभते स्फुरतीति विजृंभमाणः जवि पूर्वाज्जृंभतेः कर्तरि शानच् प्रस्फुरति सतीत्यर्थः 'यस्य च भावेन भावलक्षणं' इति सप्तमी । कुमुद चंद्रविकासि कमल 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः भिन्नः स्फुटितः कोशः कुड्मल. यस्य तद्भिन्नकोश भिन्नकोश विकसितं न भवतीति अभिन्नकोश अविकसितमित्यर्थः 'कोशोऽस्त्रीकुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः निरीक्ष्य अवलोक्य चंद्रस्य उदयः आविर्भावः तस्य शंकितानि शङ्काः नपुंसके भावे क्तः । मुमोच तत्याज ॥ २३ ॥

समस्तेति । तस्य दशरथस्य उन्नतेषु उच्चेषु उद्वर्तितेषु च वृत्तिः वर्तनं यस्य 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः एतादृश तेजः प्रभावः 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च' इत्यमरः समताद्भवा. सामंताः भवार्थे शैषिकोण् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । सामंताः माण्डलिका एतादृशा ये नृपाः राजान 'नृपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः । समस्ता निखिला ये सामंतनृपा तेषामुत्तमांगानि उत्तमानि च तानि मुख्यानि च तानि अंगानि च अवयवाः शिरांसीति यावत् 'सर्वेषु गात्रेषु शिर प्रधान' इत्युक्ते. 'उत्तमांग शिरः शीर्षं' इत्यमरः । चूडाः शिखा.

महेन्द्रकल्पस्य महाय देव्याः स्फुरन्मयूखा सरणिर्नखानाम् ।
पादद्वयान्ते जितपद्मकोशे मुक्तेव मुक्तावितति्र्विरेजे ॥ २७ ॥
लीला गतेरत्र निसर्गसिद्धा मत्तो न दन्ती मुषितो न हंसः ।
इतीव जङ्घायुगलं तदीय चक्रे तुलाकोट्यधिरोहणानि ॥ २८ ॥

ऽयं कोसल्यैव समयं विवाहकाल आचार वा 'समया शपथाचारकालसिद्धान्त संविद' इत्यमर । विदित्वा ज्ञात्वा मन्हे अग्रे समक्ष प्रत्यक्षं अक्ष्ण समीपमिति विग्रहे 'अव्ययं विभक्तीत्यनेन समास 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति समासांत टच् प्रत्यय' विधिमर्ह विधिवत् यथाविधीत्यर्थ 'तदर्ह' इति वतिप्रत्यय । उपयेमे व्यवाहि । उपपूर्वात् यमे कर्मणि लिट् एकाऽपाठलोपौ ॥२६॥

तामेव पञ्चदशभिः श्लोकै वर्णयिष्यन् आदौ एकेन पादौ वर्णयति । महेंद्र इति महांश्चासौ इन्द्र महेंद्र इत्युक्त महेंद्र, महेंद्रकल्प तस्य इन्द्रतुल्यस्येत्यर्थ 'ईषदसमाप्तौ' इत्यनेन कल्पप् । दशरथस्य देव्या कृताभिषेकाया राज्ञ्या 'देवीकृताभिषेकायां' इति कोश । स्फुरतीति स्फुरंत, स्फुरते शतृप्रत्यय देदीप्यमानाः मयूखा त्विष यस्या सा एतादृशी नखानां नखराणां सरणि श्रेणि 'सरणि श्रेणिमार्गयो' इति हैम पद्मयो कमलयो कोशौ कुड्मलौ जितौ अभिभूतौ अर्थाभिमतोभया पद्मकोशौ येन एतादृशे द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वय 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति तयस्यायजादेश पादयोश्चरणयो द्वय द्वितय तस्य अंते महाय उत्सवाय पूजायै इत्यर्थ 'मह उद्धव उत्सव ' इत्यमर मुक्ता त्यक्ता अर्पितेति यावत् मुच्लृ मोक्षणे कर्मणि क्त । मुक्तानां मौक्तिकानां विततिरिव पङ्क्तिरिव विरेजे शुशुभे । राजदीप्तौ कर्तरि लिट् 'फणां च सप्तानामिति विकल्पेनैत्वाभ्यासलोपौ । उपमालङ्कार ॥ २७ ॥

इदानीं जङ्घे वर्णयति । लीलेति । अत्र एतस्मिन्निति अत्र एतच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् एतदोऽन्' इत्यनादेश । जंघायुगले गते गमनस्य लीला विलास 'लीलाविलासक्रिययो' इत्यमर । निसर्गसिद्धा निसर्गेण स्वभावेन सिद्धा निष्पन्ना 'स्वभावश्च निसर्गश्च' इत्यमर । अस्तीति शेष 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति महाभाष्यात् । मत्त क्षीब । दन्तौ प्रशस्त दंतौ यस्य स दंती 'अतइनिठनौ' इति प्रशंसायामिनि नौपेति दीर्घ इत्यर्थ 'दन्ती दन्तावलो हस्ती' इत्यमर । न मुषितो न चोरित गतिविषय इत्यर्थाल्लभ्यते । मुषस्तेये कर्मणि क्त । एवं हस मराल न मुषित । तयोरत्युत्तमगतिमत्त्वेन अत्र चौर्याशङ्का । इतीव । इत्थं मत्वेति, स्वस्मात्सिद्धौ न नु चौर्येणलब्धा इति श्लेषान् स्मार्यादिद्भुमिव । तदीयं तस्या इद तदीयं जंघयो प्रसृतयो युगलं युग्मं 'जङ्घा तु प्रसृता' इत्यमर तुलाया गटस्य कोटि कोण तत्संबद्धं शिक्यमित्यर्थं तत्र अधिरोहणानि आरोहणानि बहुवचनं पुन पुनरारोहणप्रदर्शनद्वारा विशुद्धतार्थ-

दृष्टौ हृतं मन्मथबाणपातैः शक्यं विधातुं न निमील्य चक्षुः ।
ऊरू विधात्रा नु कृतौ कथं ताविसास तस्यां सुमतेर्वितर्कः ॥२९॥
तथा हृतं तस्य तया पृथुत्वं यथाऽभवन्मध्यमतिक्षयिष्णु ।
इतीव बद्धा रशनागुणेन श्रोणी पुनर्वृद्धिनिषेधहेतोः ॥ ३० ॥

सूचनाय 'तुलामाने पलशते' कोटधुरकपाटनी सख्यास्त्रिषु' इत्युभयत्रापि हैम । तुलाकोट्यधिरोहणादिव्य विश्वासदानार्थं करोतीत्यर्थं । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे 'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रित । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारित । त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय । यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्' इति । पक्षे तुलाकोट्यो मञ्जीरयो अधिरोहणानि आरोहणानि प्रवेशानिति यावत् 'पादाङ्गद तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रिया' इत्यमर । चक्रे विदधे । डुकृञ् करणे कर्तरि लिट् । उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ २८ ॥

इदानीं तस्या ऊरू वर्णयति । दृष्टौ इति । दृष्टौ दर्शने अर्थात् तदीयोर्वो दृष्टिर्दर्शनेऽक्षिण दर्शने तदूरुदर्शने इति यावत् मन्मथस्य मननं मत् चेतना सम्पदित्वात् मनधातोर्भावे क्विप् 'गमादीनां क्वौ इति न लोप' 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । मथतीति मथ पचादित्वादच् मतो मथ, मन्मथ मदन तस्य बाणा शरा तेषां पाता पतनानि तै हृतं ताडित चक्षु नेत्रं ईक्षणं चक्षुरक्षिणीत्यमर निमील्य ऊरू विधातुं कर्तुं न शक्य अत्र ऊर्वो कर्मत्व विधानक्रियापेक्षं न शकिक्रियापेक्ष अतएव शक्यौ इति न भवति शक्यमिति नपुंसकलिङ्ग तु *विधानक्रियाविशेषणत्वेन सामान्ये नपुंसकमिति अतएव शक्यचानेन दुःखप्रतिहर्तु-*मित्यादि महाभाष्यप्रयोग सङ्गच्छते । अत्र चिकीर्षितो विशेषविचार अस्मत्कृत रत्नावली नाटिकाटीकायां प्रभाख्यायां विस्तरेण निरूपितस्तत्र एव द्रष्टव्य । विधात्रा ब्रह्मणा तौ ऊरू कथ नु कृतौ अत्र नु वितर्के 'नु वितर्कोपमानयो.' इति मेदिनी । इति तस्यां राजमहिष्यां सुमते सुष्ठुमतिः बुद्धिर्यस्य तस्य बुद्धिमत इत्यर्थ । वितर्क तर्क आस बभूवेत्यर्थ अस् गतिदीप्त्यादानेषु इत्यस्माल्लिट् । तस्याः सुमतेरिति पाठे तस्या इत्यस्य ऊरू इत्यनेन अन्वय । २९ ।

इदानीं श्रोणीं वर्णयति । तथेति । तया श्रोण्या तस्य मध्यस्य पृथुत्वं पृथो भाव पृथुत्व विशालत्वमित्यर्थं 'पृथुर्विशाले भूपे' इति हैम । तथा तेन प्रकारेण तथा 'प्रकारवचने थाल्' इति थाल् प्रत्यय । हृतं अपहृतं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायामाह । यथेति यथा येन प्रकारेण पूर्ववदेव मध्यम् अभवत् । मध्यं अवलग्नं 'मध्यं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री' इत्यमर । अतिक्षयिष्णु ... अतिशयित क्षयिष्णु अतिक्षयिष्णु अतिशयेन क्षीयमाण इत्यर्थ इति यावत् । आर्षेऽत्र ...

अस्योदरस्य प्रतितुल्यशोभं नास्तीति धात्रा भुवनत्रयेऽपि।
सङ्ख्यानरेखा इव सम्प्रयुक्तास्तिस्रो विरेजुर्वलयः सुदत्याः ॥३१॥
वयःप्रकर्षादुपचीयमानस्तनद्वयस्योद्वहनश्रमेण।
अत्यन्तकार्श्यं वनजायताक्ष्यामध्यं जगामेति ममैष तर्कः॥ ३२॥

तद्धर्मसाधुकारिषु इत्यधिकारे 'भुवश्चेत्यत्र अनुक्तसमुच्चयार्थेन च कारेण इदं सङ्ग्राह्यमिति वृत्त्याशयः' भाष्यानुक्तत्वाच्चिन्त्योऽयं प्रयोग इति प्रामाणिकाः। अभवत् आसीत् भवतेर्लङ् इतीव श्रोण्या मध्यस्य पृथुत्वापहारात् मध्यं क्षीणं जातमितीवेत्यर्थः पुन. मुहुः वृद्धिनिषेधहेतोः वृद्धेः वर्धनस्य निषेधः निरोधः तस्य हेतोः कारणात् 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। श्रोणी कटिः 'कटिः श्रोणी ककुद्मती' इत्यमरः रशनागुणेन रशनायाः मेखलायाः गुणेन सूत्रेण बद्धां सदानिता 'बद्धे सन्दानित उने' इत्यमरः उत्प्रेक्षालंकारः॥ ३०॥

इदानीं तस्यास्तिस्रो वलीर्वर्णयति। अस्येति। भुवनत्रये भुवनानां विष्टपानां त्रय नितय 'विष्टप भुवन जगत्' इत्यमरः त्रिशब्दात् 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति अयच्। त्रिषु लोकेष्वपीत्यर्थः अस्य सन्निकृष्टस्य 'इदमस्तु सन्निकृष्टे' इत्युक्तत्वात् उदरस्य कुक्षेः 'पिचंडकुक्षीजठरोदरतुंद' इत्यमर प्रतितुल्या सदृशी शोभा कांतिर्यस्य 'वाच्यलिंगाः समस्तुल्यः' 'शोभाकांतिः' इत्युभयत्राप्यमरौ। एतादृशं वस्तु नास्ति इति हेतो. धात्रा ब्रह्मणा 'धातात्मयोनिर्द्रुहिण' इत्यमरः सम्प्रयुक्ताः सम्यक्प्रयुक्ताः प्रादिसमासः सङ्ख्यानरेखा इव सङ्ख्यानस्य गणनस्य रेखाः चिन्हविशेषाः इव सुदत्या. शोभनाः दंता यस्याः सा सुदती राजपत्नी तस्याः 'सङ्ख्यासुपूर्वस्येत्यनुवर्तमाने वयसि दतस्य दतृ इति दत्रादेशः 'उगितश्चेति ङीप्' तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः वलयः विरेजुः शुशुभिरे। राजतेर्लिट् झि उस् फणादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ। उत्प्रेक्षालंकारः॥ ३१॥

इदानीं मध्यं वर्णयति। वय इति। वयस· तारुण्यस्य यद्यपि 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यनेन वयः शब्दः बाल्यादिवयसां वाचकः तथाप्यत्र योग्यतया तारुण्यमेव गृह्यते। तस्य प्रकर्षः उत्कर्षः तस्माद्धेतो. 'विभाषा गुणेऽस्त्रियां' इति पंचमी। द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वय स्तनयोः कुचयोः द्वय द्वितय उपचीयमान प्रवृद्धं पुष्टमिति यावत् उपपूर्वाच्चिधातो. कर्मकर्तरि लट् तस्य शानजादेशः एतादृश यत्स्तनद्वय तस्य उद्वहनश्रमेण उद्वहनस्य धारणस्य यः श्रमः क्लेशः तेन हेतुना 'हेतौ' इति तृतीया वनजायताक्ष्याः वने उदके जात उत्पन्नं 'जीवनं भुवनं वन' इत्यमर 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति डप्रत्यय. वनज कमलं तद्वत् आयते दीर्घे 'सुदूरं दीर्घमायतं' इत्यमरः अक्षिणी नेत्रे यस्याः 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् 'षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्' तस्याः राज्ञः मध्य अवलग्न अत्र कश्चित् अतिशयेन अल्पं कृशस्य तनोः भावः कार्श्यं 'स्तोकं दभ्रं कृश तनु' इत्यमरः

अरालकेश्या अलके विधात्रा विधीयमाने चलतूलिकाग्रात्।
च्युतस्य विन्दोरसितस्य मार्गरेखेव रेजे नवरोमराजी ॥ ३३ ॥
नायं शशी तत्प्रतितुल्यमन्यद् यस्मान्न विश्लेषयति द्वयं नौ ।
इति स्म तर्कादिव पश्यतस्तौ तस्या मुखेन्दुं कुचचक्रवाकौ॥३४॥

अत्यंत निरवधिकं यत्कार्श्यं तानवं जगाम प्राप इति एषः मम तर्कः कल्पना अस्तीत्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३२ ॥

इदानीं तस्याः रोमराजीं वर्णयति । अरालकेश्येति । विधात्रा ब्रह्मणा अरालाः वक्राः केशाः कचा यस्याः सा 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदंतिनि' इति विश्वः 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः 'स्वांगाच्चोपसर्जनादिति' ङीप् अलके चूर्णकुंतले कुटिलकेशे इत्यर्थः । जात्यभिप्रायेणैकवचनं । विधीयमाने क्रियमाणे विपूर्वाद्धातेः कर्मणि लट् शानच् यकि घुमास्थेति ईत् 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी । चलं चंचलं यत्तूलिकाग्रं तूलिकायाः ईषिकायाः वीरणादिशलाकाया इत्यर्थः अग्रं अंचलं तस्मात् च्युतस्य गलितस्य 'स्कन्नं पन्नच्युत गलितं' इत्यमरः न सितः शुभ्रः असितः तस्य कृष्णवर्णस्य विंदोः पृषतस्य मार्गरेखेव मार्गस्य पथः रेखा सरणिः तद्वत् नवरोमराजिः नवानां नूतनानां 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः रोम्णां लोम्नां 'तनूरुहं रोमलोम' इत्यमरः । राजी पंक्तिः 'वसिवपि' इत्यादिना इञ् प्रत्ययांतराजिशब्दः तस्मात् कृदिकारादक्तिनः इति ङीपि राजी शब्दः साधुः । रेजे शुशुभे । उपमालंकारः ॥ ३३ ॥

इदानीं स्तनौ वर्णयति । नायमिति । अयं सन्निकृष्टः शशी शशः अस्यास्तीति शशी 'अतइनिठनौ' इति इनिः । चंद्रः न तर्हि किमिदमित्यत आह । तत्प्रतितुल्यं तस्य शशिनः प्रतितुल्यं सदृशं अन्यत् शशिभिन्नमित्यर्थः अन्यशब्दात् सुप्रत्ययस्य 'अद्ड्डतरादिभ्यः पंचभ्यः' इति अद्डादेशः । नन्विदं कथमवगतमित्यत आह । यस्मादिति । इदं हेत्वर्थे पंचमी यस्माद्धेतोः नौ आवयोः 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचेत्यनेन नौ आदेशः । द्वयं द्वितयं न विश्लेषयति न वियुनक्ति विपूर्वात् श्लिष् धातोर्णिजन्तात् लट् । इति एवं प्रकारेण तौ प्रसिद्धौ कुचचक्रवाकौ कुचौ स्तनौ ताविव चक्रवाकौ कोकौ 'कोकश्चक्रश्चक्रवाकः' इत्यमरः तर्कात् ऊहात् तस्याः शश्याः मुखेंदुं मुखं यस्य तदेव इंदुः 'इंदुः कुमुदबांधवः' इत्यमरः पश्यतः स्मेव विलोकयामासतुरिवेत्यर्थः । 'लट्स्मे' इति सूत्रेण लिडर्थे दृशधातोर्लटि 'पाघ्राध्मेति पश्यादेशः । रात्रौ चक्रवाकमिथुनस्य परस्परं वियोगो भवति इत्यभिप्रायेणेदं अतएव विश्वगुणदर्शचम्वां 'प्रत्यर्थमनतोऽसर्गगुरवे कोकसंतते । दाशविश्लोककोलाय चौरवर्योनिधये नमः' इत्यादि बहुषु स्थलेषु दृश्यते । किंचात्र कुचपदार्थौ मुखेंदु पश्यत इत्यनेन स्तनयोरुर्ध्वमुखत्वं गम्यते तेन च अर्वाचीनत्वं गम्यते इति दिक् । हेतुरुत्प्रेक्षासमालंकाराः तत्र उत्प्रेक्षा-

निर्जिग्यतुर्यौल्मृणालनालं सच्छिद्रवृत्तं यदि दीर्घसूत्रम् ।
सुश्लिष्टसन्धी शुभविग्रहौ तौ तन्व्या भुजौ किं किल तत्र चित्रम् ॥ ३५
कान्तिप्रकर्षं दशनच्छदेन सन्ध्याघने पल्लपदं हरन्त्याः ।
तस्या गृहोद्यानसरोगतस्य हस्तस्थ पद्माम्बुरुहस्य रागः ॥ ३६ ॥

पक्षयोर्लक्षणे तावल्लिखिते हेत्वपह्नुतेर्लक्षणं तु 'शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः' इति शुद्धापह्नुतेर्लक्षणं विलिख्य 'स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपह्नुतिः' इति ग्रन्थे उक्तः ॥ ३४ ॥

इदानीं तस्या बाहू वर्णयति । निर्जिग्यतुरिति । तन्व्या कृशाङ्ग्या इत्यर्थः तौ वर्णयितुं मनसा उद्दिष्टौ सुश्लिष्टसन्धी सुतरां अत्यन्त श्लिष्टा सुश्लिष्टाः प्रादिसमासः संधयः कूर्परादिसंधयो ययोस्तौ पक्षे सुश्लिष्टः दृढं इत्यर्थ. संधिरूपो गुणो ययोस्तौ यानुजयार्थं हि सन्धादय. षड्गुणा आश्रियते ते च अमरेण दर्शिताः 'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रय.' इति एतेषां लक्षणानि तु ग्रन्थविस्तारभयात् प्रकृते विशेषाऽनुपयोगाच्च न लिख्यते। पुनश्च शुभविग्रहौ शुभः मनोहरः विग्रहः शरीर आकृतिरिति यावत् ययोः पक्षे शुभः उत्तमः परैरजेय इत्यर्थ. विग्रहः षड्गुणेष्वन्यतमः ययोस्तौ। अनेन विशेषणद्वयेन प्राबल्यं सूचितं। एतादृशौ भुजौ बाहू सच्छिद्रवृत्तं छिद्रः रंध्रे. सहितं 'छिद्रं निर्व्यथित रोकं रन्ध्र' इत्यमर. तेनसहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः सच्छिद्रं च तद्वृत्त च वर्तुलं च सच्छिद्रवृत्त पक्षे छिद्रः दोषैः सहितं सच्छिद्रं एतादृशं वृत्तं चरित्रं यस्य 'छिद्र विवर रन्ध्रवत् । गर्ते दोषे' इति हैमः। वृत्तं 'पद्ये चरित्रे त्रिष्वित्यमरः पुनश्च दीर्घाणि आयतानि सूत्राणि अंतस्तंतवः यस्मिन् पक्षे दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य 'सूत्र तंतुव्यवस्थयोः' इति विश्वः 'दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय' इत्यमरः । एतादृशं बालानि कोमलानि मृणालानि बिसानि यस्मिन् एतादृशं नालं 'मृणालं बिसमस्त्रमादिनालोनालमथास्त्रियां' निर्जिग्यतु किल पराभावयांबभूवतुः किल तत्र तत्परस्तात् तनालपराभवे चित्रं आश्चर्यं किं न किंचिदित्यर्थः बलिष्ठ्या निर्बलं जितं चेत्तदाश्चर्यकारकमिति तात्पर्यं अनेन तस्याः भुजयोः कार्श्यं दार्घ्यं च योत्यते । अत्र परिकरालङ्कारः तदुक्तं 'अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे' इति ॥ ३५ ॥

तत्केशपाशावजितात्मबर्हभारस्य वासः शिखिनो वनेषु ।
चक्रे जनस्य स्पृशतीति शङ्कां चेतस्तिरश्चामपि जातु लज्जाम् ॥४१

अन्यापि कन्या जितसिद्धकन्या तादृग्गुणा तस्य बभूव देवी ।
दोषोऽपि यस्या भुवनत्रयस्य बभूव रक्षोभयनाशहेतुः ॥ ४२ ॥

प्रोतस्य प्रकृष्ट ऊर्ध्वं गत्वेत्यर्थः दूरोत्सरण दूरं विप्रकृष्टं यदुत्सरणं गमनं तत् विधित्सु विधातुं कर्तुमिच्छु विधित्सु विपूर्वाद्धात्रः सनंतात् 'सनाशस भिक्षउः' इति उप्रत्ययः समिमीमिति इसादेशः 'अत्र लोपेति अभ्यासलोपः दूरोत्सरणमित्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी न भवति न लोकेति निषेधात् । मध्ये पक्ष्मभालमध्ये स्वस्थाने इत्यर्थः न तस्थौ न स्थित इति एवं प्रकारेण मे मम वितर्कः ऊहः अस्तीत्यर्थ । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४० ॥

इदानीं तस्याः केशपाशं वर्णयति । तत्केशेति । तस्याः राज्याः केशाः कचाः 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः तेषा पाशः समूहः 'पाशः कचार्थः संघार्थः' इति त्रिकाण्डशेषः । तेन अवजितानि पराजितानि यानि आत्मबर्हाणि तेषां भारो आत्मबर्हाणि वा भारो यस्य तस्य शिखिनः शिखा चूडा अस्ति यस्य स शिखी तस्य मयूरस्य 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः वनेषु अरण्येषु वास. वसतिः तिरश्चामपि तिरः अंचतीति तिर्यंचि तेषां तिरश्चां पशुपक्ष्यादीनामपि 'अचेः ऋत्विगादिसूत्रेण तिर्यक्शब्दे उपपदे क्विन् प्रत्ययः षष्ठीबहुवचने 'अचः' इति अलोपः । चेतः अंतःकरणं कर्तृ जातु कदाचित् 'कदाचिज्जातु सार्धं तु' इत्यमरः लज्जां त्रपां 'मंदाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा' इत्यमरः स्पृशति प्राप्नोतीत्यर्थः इति एवं प्रकारेण जनस्य लोकस्य शंकां आशंकां चक्रे तेने डुकृञ्करणे लिट् ॥ ४१ ॥

तस्य राज्ञः एवं ज्येष्ठायाः सौंदर्यं वर्णयित्वा न केवल इयं एकैव तस्य राज्ञः पत्नी आसीत् किं तु अन्ये अपि आस्तां इति कथयितुं तयोरपि पाणिग्रहमाह । अन्यापीति । तस्य दशरथस्य जितसिद्धकन्या सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां कन्याः सुताः पराजिताः सौंदर्येणेति शेषः सिद्धकन्या यया सा 'पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यमरः एतादृशी तादृग्गुणा तादृशः ज्येष्ठा यस्याः गुणाः शीलसौंदर्यादयो यस्याः तादृश इत्यत्र त्यदादिषु 'दृशोनालोचने' इति क्विन् 'आसर्वनाम्नः' इत्यात्वं । अन्यापि इतरापि कन्या देवी कृताभिषेका बभूव । यस्याः देव्या इत्यर्थः दोषोऽपि रामराज्याभिषेकविघ्नरूपो दोषोऽपि भुवनानां विष्टपानां त्रयं त्रितयं तस्य अत्रभुवनशब्देन तात्स्थ्यतपर्येन जना लक्ष्यंते अन्यथा भुवनशब्देन विष्टपग्रहणे तस्य रक्षोभयनाशनकर्तृत्वं स्यात् । रक्षोभयात् रावणादियातुधानेभ्यः तद्रूप भीतिः 'यातुरक्षसी' । 'भीतिर्भीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । पंचमीमिदेनेति समासः तस्य नाशः ध्वंसः तस्य हेतुः कारणं बभूव । कैकेय्या रामराज्याभिषेकस्य विघ्ने कृतेऽपि यदा त्रिभुवनस्पर्शोद्धारा अन्यायमेव कृतं यदि

सुमन्त्रसूतस्य सुमित्रयाग्नौ पाणिग्रहं लम्भितया द्विजेन।
पुण्यं भवान्या भवहस्तसक्तहस्ताम्बुजाया वपुरालम्बे ॥४३॥
तासु प्रजानामधिपः प्रजार्थी देवीषु चारित्रकुलोन्नतासु।
अदृष्टपुत्राननवन्ध्यदृष्टिश्चिन्ताहृतात्मा र निनाय कालम् ॥ ४४ ॥

नैव विघ्नं नाकरिष्यत् तर्हि रावणादिरक्षो नाशोऽपि नाभविष्यत्। एवं च तज्जन्यभीतिरपि नापागमिष्यत् इत्यर्थः। अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४२ ॥

सुमित्राविवाहमाह। सुमन्त्रसूतस्येति। द्विजेन द्विः द्विवारं जायते इति द्विजस्तेन जन्मना सावित्र्युपदेशेन चेति द्विवारमित्यर्थः 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्द्विज उच्यते' इति वचनात्। वृत्तौ द्विशब्दः सुजर्थविशिष्टः 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः अर्थात् कुलगुरुणा वसिष्ठेनेत्यर्थः अग्नौ वह्नौ औपश्लेषिके सप्तमी अभिसामीप्ये सतीत्यर्थः स्पष्टं चैतत् 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे 'षण्मासे अतिक्रान्तं दीयते तस्य समासः औपश्लेषिकमधिकरणं' इत्यादिना भाष्ये च। सुमन्त्रः एतन्नामा प्रधानं सूतः सारथिर्यस्य तस्य दशरथस्य कर्तरि षष्ठी पाणि हस्तस्तस्य ग्रहः ग्रहणं 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति' भावे ग्रहधातोरप् विवाहमित्यर्थः 'तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनं' इत्यमरः। लम्भितया प्रापितया लभधातोर्णिजन्तात् प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां स्यात्ताना लादयो मताः' इत्युक्तेः 'गतिबुद्धीति' सूत्रेण प्रयोज्यकर्मणि क्तप्रत्ययः। 'लभेश्च' इति नुमागमः सुमित्रया एतन्नामकदशरथपत्न्या कर्त्र्या भवस्य शंकरस्य 'व्योमकेशो भवो भीमः' इत्यमरः। तस्य हस्तः करः तस्मिन् सक्तः लग्नः हस्त एव अंबुजं कमलं यस्याः 'हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे' इत्यमरः एतादृश्या भवान्या भवस्य स्त्री भवानी तस्याः 'इन्द्रवरुणेत्यादिना भवशब्दान्ङीपि आनुगागमः। पुण्यं पवित्रमित्यर्थः वपुः शरीरं आलम्ब जगृहे इत्यर्थः लवते कर्मणि लिट्। भवहस्तगृहीतकरपद्मभवानीव शुशुभे इत्यर्थः। अत्र दशरथतात्पर्येण सुमन्त्रसूतो यस्य इति वक्रगत्याश्रयणं चिरार्थकत्वात् प्रकृतानुपयोगाच्च दोषापादकमिति न शक्यं समगतेरेत्यक्षरश्लेषगुणानुगुण्येन वैशेषिकगुणलाभसंभवात् तद्विवाहयात्रायां सुमन्त्रस्यैव सारथित्वसूचनार्थत्वाच्च। अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४३ ॥

एवं सतीष्वपि तिसृषु पत्नीषु राज्ञः न पुत्रमुखलाभ इत्याह तास्विति प्रजार्थी प्रजा संततिः एव अर्थः सोऽस्यास्तीति 'अर्थाच्चासंनिहिते' इति इनिः अथवा प्रजा अर्थ्यते इति अर्थयते 'सुप्यजातौ णिनि'। प्रजानां लोकानां संततेश्च अधिपः अधिपातीत्यधिपः अधिपूर्वात् पाते 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। अत्र प्रजार्थी अपि प्रजानामधिपः इति विरोधाभासः संतानार्थी प्रकृत्यधिप इति प्रजापदस्यार्थभेदेन विरोधपरिहारः दशरथः चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यादिशीलं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् कुलं वंशः सत्कुलमित्यर्थः ताभ्यां उन्नता उच्चाः सच्छीलकुलीनत्वाभ्यां श्रेष्ठा इत्यर्थः एतादृशीषु तासु पूर्वोक्तासु देवीषु कौसल्यादिराज्ञीषु

आसीदयं चन्द्रमसो विशेषस्तद्वक्त्रचन्द्रस्य च भासुरस्य।
बिभर्ति पूर्वः सकलं कुरङ्गं तस्यैव नेत्रद्वितयं द्वितीय ॥ ३७ ॥
कान्तिश्रिया निर्जितपद्मरागं मनोज्ञगन्धं द्वयमेव शस्तम्।
नवप्ररूढं जलजं जलेषु स्थलेषु तस्या वदनारविन्दम् ॥ ३८ ॥

शाद्यनोरिति नुम्। तस्या राज्ञ्या गृहोद्यानसरोगतस्य गृहस्य सद्मन सबाधि उद्यान आक्रीड. 'पुमानाक्रीडउद्यान' इत्यमर तस्य सर. सरोवर तत् गतस्य प्राप्तस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिना समास अङ्कुरदस्य रोहति प्रादुर्भवति इति रुह 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्यय। अप्सु उदके रुह अङ्कुरह कमलं साधन कृतेति समास तस्य राग रक्तिमा हस्ते करे तिष्ठतीति हस्तस्थ 'सुपिस्थ इति स्थाधातो कप्रत्यय। अभ्रगतो दूरोपि राग यया ओष्ठेन अपहृत तस्या गृहोद्यानसरोगतकमलराग हस्तसुलभ इति किं वर्ण्य ॥ ३६ ॥

आसीदिति। भासते तच्छील भासुरः 'भञ्जभासमिदोघुरच्' इति घुरच् प्रत्यय। इदानीं तस्या मुखचद्र वर्णयति। आसीदिति। तस्य भासुरस्य देदीप्य मानस्य चद्रमस. विधो तस्या राज्ञ्या वक्त्र मुख तद्वक्त्र 'वक्त्रास्ये वदन तुड' इत्यमर. तद्वक्त्रमेव चद्र शशी तस्य च। च समुच्चये 'चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये' इत्यमर। अय वक्ष्यमाण विशेष भेद आसीत् अस्तेर्लङ् 'अस्ति सिच्' इतीट् भेदमेवाह। बिभर्तीति। पूर्व प्रसिद्धचद्रमा सकल समग्र 'समग्रं सकलं पूर्णं' इत्यमर कुरग मृग 'मृगेकुरगवातायुः' इत्यमर। बिभर्ति धारयति भृञ कर्तरि लट् दलु श्लुः द्वित्वमित्त्वे। द्वितीय द्वयो पूरणो द्वितीय मुखचद्रमा इत्यर्थ द्वेस्तीय इति तीयप्रत्यय। तस्य इव कुरगस्य इव नेत्रद्वितय द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितय नेत्रयो नयनयो द्वितय बिभर्ति धारयति। व्यतिरेकालकार 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययो' इति लक्षणात्॥ ३७

पुनरपि भग्यतरेण मुखमेव वर्णयति। कान्तीति। कान्ते शोभाया श्रीः सपत्ति तया निर्जित नि शेषेण पराजित पद्मराग शोणरत्न येन तत् 'निर्जितपद्मराग' शोणरक्त लोहितक पद्मरागः' इत्यमर मनोज्ञगध मनोज्ञ मजुल गध आमोदो यस्य 'मनोज्ञ मजु मजुल' इत्यमर 'गधो गधक आमोदे लेशे सबधगर्वयो' इति विश्व। एतादृश द्वयमेव द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वय शस्त प्रशस्त शसुस्तुतौ कर्मणि क्त अर्थाल्लोकैरिति कर्ता किं तद्द्वयमित्यत आह जलेषु उदकेषु नवप्ररूढ नवं नूतन च तत् प्ररूढं च विकसित च एतादृश जलज कमल' सप्तम्यां जनेड' इति ड प्रत्यय स्थलेषु स्थलीषु। जानपदी स्थल-स्थली' इत्यमर। तस्या राज्ञ्या वदनारविंद मदत्यनेनेति वदन 'करणाधिकरणयो' इत्यनेन करणे ल्युट् अराकाराणि पत्राणि विंदतीति अरविंद 'गवादिषु विंदे ति शप्रत्यय शेमुचादीनामिति नुम्। वदनमेव अरविंद 'अरविंद महो-

इन्दीवरस्यान्तरमेतदस्या नेत्रोत्पलस्यापि यतो हिमांशोः ।
त्विषोऽपि नैकं सहते मुखाख्यमाक्रम्य तस्थावपरं शशाङ्कम् ॥३९
युग्मं भ्रुवोश्चञ्चलजिह्मपक्ष्मसम्पर्कभीत्यासितलोचनायाः ।
प्रोक्षस्य दूरोत्सरणं विधित्सु मध्ये न तस्याविति मे वितर्कः ॥४०॥

त्पल' इत्यमरः तुल्ययोगितालंकारः रूपकं च तदुक्तं 'वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता' इति प्रकृते वर्ण्यस्य मुखस्य अवर्ण्यस्य कमलस्य च एकस्यां प्रशंसनक्रियायामन्वयान् लक्षणसमन्वयः ॥ ३८ ॥

इदानीं नेत्र वर्णयति । इंदीवरस्य कमलस्य यद्यपि इंदीवरं चंद्रविकासि कमलं तथापि प्रकृते कमलसामान्याभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञेयं अन्यथा कुमुदजातेश्चंद्रबंधुत्वान् हिमांशोस्त्विषोऽपि नैक सहते इत्युत्तरग्रंथासंगतिः स्यात् अस्याः राज्ञ्याः नेत्रोत्पलस्य नेत्रमेव लोचनमेव उत्पलं कमलं तस्यापि तस्य चेत्यर्थः अपिः समुच्चये इंदीवरस्य नेत्रोत्पलस्य चेत्यर्थः 'स्यादुत्पलं कुवलयं' इत्यमरः 'गर्हा समुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपि' इत्यमरः । एतत् वक्ष्यमाणमित्यर्थः अंतरं भेदः 'अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः किं तदंतरमित्यपेक्षायामाह । यत इति । यतः हेतोरित्यर्थः एकं प्रथमं कमलमित्यर्थः 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इति कोशांतरं हिमांशोः हिमाः तुषाराः अंशवः किरणा यस्य 'तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिंगकाः' 'किरणोस्रमयूखांशु' इत्युभयत्राप्यमरः तस्य चंद्रस्य त्विषोऽपि द्युतीरपि 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः न सहते न मर्षति । अपरं द्वितीयं नेत्रोत्पलमिति यावत् मुखं वक्त्रमिति आख्या तस्य तन्मुखाख्यं मुखसंज्ञमित्यर्थः शशांकं शशः मृगः अंकः चिन्हं यस्य 'उत्संगचिन्हयोरंकः' इत्यमरः तं शशिनमित्यर्थः आक्रम्य व्याप्य तस्थौ स्थितमित्यर्थः स्था धातोर्लिट् । इह अत्र आक्रम्येति पदेन नेत्रयोर्विशालता व्यज्यते । कमलं हिमांशोस्त्विषोऽपि न सहते नेत्रकमलं तु मुखचंद्रमाक्रम्य तस्थौ इति महदंतरमेनयोरित्यर्थः । व्यतिरेकालंकारः 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति लक्षणात् ॥ ३९ ॥

इदानीं भृकुटी वर्णयति । युग्ममिति । असितलोचनायाः सितविरुद्धे असिते नञो विरोधोऽर्थः कृष्णेनीलासितश्यामेत्यमरः असिते कृष्णे लोचने नयने यस्याः सा अत्र 'स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीप् न भवति 'न क्रोडादि बह्वचः' इति निषेधात् तस्याः राजपत्न्याः भ्रुवोः नेत्रोपरिस्थरोमराज्योः युग्मं युगुलं 'युग्मं तु युगुलं युगं' इत्यमरः । चंचलानि तरलानि पक्षे चपलानि जिह्मानि वक्राणि पक्षे कुटिलस्वभावानि अलसानि वा 'जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः एतादृशानि यानि पक्ष्माणि नेत्रलोमानि 'पक्ष्म सूत्रादि सूक्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः । तेषां संपर्कः संबंधः तस्मात् या भीतिः भयं तया 'हेतौ' इति तृतीया ।

आसीदयं चन्द्रमसो विशेषस्तद्वक्त्रचन्द्रस्य च भासुरस्य।
बिभर्ति पूर्वः सकलं कुरङ्गं तस्यैव नेत्रद्वितयं द्वितीयः ॥ ३७ ॥
कान्तिश्रिया निर्जितपद्मरागं मनोज्ञगन्धं द्वयमेव शस्तम्।
नवप्रबुद्धं जलजं जलेषु स्थलेषु तस्या वदनारविन्दम् ॥ ३८ ॥

शाच्छ्यनोरिति नुम्। तस्या राज्याः गृहोद्यानसरोगतस्य ह्रदस्य सद्मनः संबाधि उद्यान आक्रीडः 'पुमानाक्रीड उद्यानं' इत्यमरः तस्य सरः सरोवरं तत् गतस्य प्राप्तस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिना समासः अंकुरहस्य रोहति प्रादुर्भवति इति रुह 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः। अम्बुनि उदके रुहं अंकुरहं कमलं साधनं कृतेति समासः तस्य रागः रक्तिमा हस्ते करे तिष्ठतीति हस्तस्थः 'सुपिस्थ इति स्थाधातोः कप्रत्ययः। अभ्रगतो दूरोऽपि रागः यया ओष्ठेन अपहृतः तस्या गृहोद्यानसरोगतकमलरागः हस्तसुलभ इति किं वर्ण्यं ॥ ३६ ॥

आसीदिति। भासते तच्छीलः भासुरः 'भंजभासमिदो घुरच्' इति घुरच् प्रत्ययः। इदानीं तस्या मुखचंद्रं वर्णयति। आसीदिति। तस्य भासुरस्य देदीप्यमानस्य चंद्रमसः विधोः तस्याः राज्ञ्याः वक्त्रं मुखं तद्वक्त्रं 'वक्त्रास्ये वदनं तुंडं' इत्यमरः तद्वक्त्रमेव चंद्रः शशी तस्य च। चः समुच्चये 'चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये' इत्यमरः। अयं वक्ष्यमाणः विशेषः भेदः आसीत् आस्तेर्लङ् 'अस्ति सिचः इतीट्' भेदमेवाह। बिभर्तीति। पूर्वः प्रथिमश्चन्द्रमाः सकलं समग्रं 'समग्रं सकलं पूर्णं' इत्यमरः कुरंगं मृगं 'मृगे कुरंगवातायुः' इत्यमरः। बिभर्ति धारयति भृञः कर्तरि लट् 'रुः श्लुः द्वित्वमित्वं'। द्वितीयः द्वयोः पूरणो द्वितीयः मुखचंद्रमा इत्यर्थः द्वेस्तीय इति तीयप्रत्ययः। तस्य इव कुरंगस्य इव नेत्रद्वितयं द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वितयं नेत्रयोः नयनयोः द्वितयं बिभर्ति धारयति। व्यतिरेकालंकारः 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति लक्षणात् ॥ ३७

इन्दीवरस्यान्तरमेतदस्यानेत्रोत्पलस्यापि यतो हिमांशोः।
त्विषोऽपि नैकं सहते मुखाख्यमाक्रम्य तस्थावपरं शशाङ्कम् ॥३९
युग्मं भ्रुवोश्चञ्चलजिह्मपक्ष्मसम्पर्कभीत्यासितलोचनायाः।
प्रोन्नम्य दूरोत्सरणं विधित्सुमध्ये न तस्याविति मे वितर्कः॥४०॥

स्पल' इत्यमरः तुल्ययोगितालंकारः रूपकं च. तदुक्तं 'वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता' इति प्रकृते वर्ण्यस्य मुखस्य अवर्ण्यस्य कमलस्य च एकस्यां प्रशसनक्रियायामन्वयात् लक्षणसमन्वयः ॥ ३८ ॥

इदानीं नेत्रं वर्णयति। इंदीवरस्य कमलस्य यद्यपि इंदीवरं चंद्रविकासि कमलं तथापि प्रकृते कमलसामान्याभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञेयं अन्यथा कुमुदजातेश्चन्द्रबंधुत्वात् हिमांशोस्त्विषोऽपि नैकं सहते इत्युत्तरग्रंथासंगतिः स्यात् अस्याः बाला नेत्रोत्पलस्य नेत्रमेव लोचनमेव उत्पलं कमलं तस्यापि तस्य चेत्यर्थः अपिः समुच्चये इंदीवरस्य नेत्रोत्पलस्य चेत्यर्थः ' स्यादुत्पलं कुवलयं ' इत्यमरः ' गृही समुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि ' इत्यमरः । एतत् वक्ष्यमाणमित्यर्थः अंतरं भेदः 'अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः किं तदंतरमित्यपेक्षायामाह । यत इति । यतः हेतोरित्यर्थः एकं प्रथमं कमलमित्यर्थः ' एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ' इति कोशांतरं हिमांशोः हिमा. तुषाराः अंशवः किरणा यस्य 'तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिंगकाः' 'किरणोस्रमयूखांशुः' इत्युभयत्राप्यमरः तस्य चंद्रस्य त्विषोऽपि द्युतीरपि ' त्विधुः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ' इत्यमरः न सहते न मर्षति । अपरं द्वितीयं नेत्रोत्पलमिति यावत् मुखं पद्ममिति आख्या तस्य तन्मुखाख्यं मुखसदृशमित्यर्थः शशांकं शशः मृगः अंकः चिन्हं यस्य 'उत्संगचिन्हयोरंकः' इत्यमरः तं शशिनमित्यर्थः आक्रम्य व्याप्य तस्थौ स्थितमित्यर्थः स्था धातोर्लिट् । हह अत्र आक्रम्येति पदेन नेत्रयोरिंशालना व्यज्यते । कमलं हिमांशोस्त्विषोऽपि न सहते नेत्रकमलं तु मुखचंद्रमाक्रम्य तस्थौ इति महदंतरमेतयोरित्यर्थः ।व्यतिरेकालंकारः ' व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ' इति लक्षणात् ॥ ३९ ॥

इदानीं भृकुटी वर्णयति । युग्ममिति । असितलोचनायाः सितविरुद्धे असिते नञो विरोधोऽर्थः कृष्णेनीलासितश्यामेत्यमरः असिते कृष्णे लोचने नयने यस्याः सा अत्र ' स्वांगाच्चोपसर्जनादिति टीप् न भवति ' न क्रोडादि बह्वचः' इति निषेधात् तस्याः राजपत्न्याः भ्रुवोः नेत्रोपरिस्थरोमराज्योः युग्मं युगुलं ' युग्मं तु युगुलं युगं ' इत्यमरः। चंचलानि तरलानि पक्षे चपलानि जिह्मानि वक्राणि पक्षे कुटिलस्वभावानि अलसानि वा 'जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः एतादृशानि यानि पक्ष्माणि नेत्रलोमानि ' पक्ष्म सूत्रादि सूक्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि ' इति विश्वः । तेषां संपर्कः संबंधः तस्मात् या भीतिः भयं तया ' हेतौ इति तृतीया ।

तत्केशपाशावजितात्मबर्हभारस्य वासः शिखिनो वनेषु ।
चक्रे जनस्य स्पृशतीति शङ्कां चेतस्तिरश्चामपि जातु लज्जाम् ॥४१॥
अन्यापि कन्या जितसिद्धकन्या तादृग्गुणा तस्य बभूव देवी ।
दोषोऽपि यस्या भुवनत्रयस्य बभूव रक्षोभयनाशहेतुः ॥ ४२ ॥

त्रोत्सम्य प्रकृष्टं ऊर्ध्वं गत्वेत्यर्थः दूरोत्सरणं दूरं विप्रकृष्टं यदुत्सरणं गमनं तत् विधित्सु विधातुं कर्तुमिच्छु विधित्सु विपूर्वाद्धाञः सन्नंतात् 'सनाशंस भिक्षउः' इति उप्रत्ययः समिमीमिति इसादेशः 'अत्र लोपेति अभ्यासलोपः दूरोत्सरणमित्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी न भवति न लोकेति निषेधात् । मध्ये पक्ष्मजालमध्ये स्वस्थाने इत्यर्थः न तस्थौ न स्थित इति एवं प्रकारेण मे मम वितर्कः ऊहः अस्तीत्यर्थ । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४० ॥

इदानीं तस्याः केशपाशं वर्णयति । तत्केशेति । तस्याः राज्याः केशाः कचाः 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः तेषां पाशः समूहः 'पाशः कचार्थः संघार्थः' इति त्रिकाण्डशेषः । तेन अवजितानि पराजितानि यानि आत्मबर्हाणि तेषां भारो आत्मबर्हाणि वा भारो यस्य तस्य शिखिनः शिखा चूडा अस्ति यस्य स शिखी तस्य मयूरस्य 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः वनेषु अरण्येषु वासः वसतिः तिरश्चामपि तिरः अंचतीति तिर्यंचि तेषां तिरश्चां पशुपक्ष्यादीनामपि 'ऋत्विग्दधृगादिसूत्रेण तिर्यक्शब्दे उपपदे क्विन् प्रत्ययः षष्ठीबहुवचने 'अचः' इति अलोपः । चेतः अतःकरणं कर्तृ जातु कदाचित् 'कदाचिज्जातु सार्धं तु' इत्यमरः लज्जां त्रपां 'मंदाक्षं ह्रीस्त्रपाव्रीडा' इत्यमरः स्पृशति प्राप्नोतीत्यर्थः इति एवं प्रकारेण जनस्य लोकस्य शङ्कां आशङ्कां चक्रे तेने डुकृञ्करणे लिट् ॥ ४१ ॥

तस्य राज्ञः एवं ज्येष्ठायाः सौंदर्यं वर्णयित्वा न केवलं इयं एकैव तस्य राज्ञः पत्नी आसीत् किं तु अन्ये अपि आस्ता इति कथयितुं तयोरपि परिणयमाह । अन्यापीति । तस्य दशरथस्य जितसिद्धकन्या सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां कन्याः सुता. पराजिताः सौंदर्येणेति शेषः सिद्धकन्या यया सा 'पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोमी देवयोनय.' इत्यमरः एतादृशी तादृग्गुणा तादृशः ज्येष्ठा सदृशाः गुणाः शीलसौंदर्यादयो यस्याः तादृश इत्यत्र त्यदादिषु 'दृशोनालोचने' इति क्विन् 'आसर्वनाम्नः' इत्यात्वं । अन्यापि इतरापि कन्या देवी कृताभिषेका बभूव । यस्याः देव्या इत्यर्थः दोषोऽपि रामराज्याभिषेकविघ्नरूपो दोषोऽपि भुवनानां विष्टपानां त्रयं नितयं तस्य अत्रभुवनशब्देन तात्स्थसंबंधेन जना लक्ष्यंते अन्यथा भुवनपदेन विष्टपग्रहणे तस्य रक्षोभयाद्यसंगतिः स्पष्टैव । रक्षोभयात् रावणादियातुधानेभ्यः तद्भय भीतिः 'यातुरक्षसी' । 'भीतिर्भीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । पंच... ते समासः तस्य नाशः ध्वंसः तस्य हेतुः कारणं बभूव । कैकेय्या राम... विघ्ने कृतेऽपि तया त्रिभुवनस्थलोकानां कल्याणमेव कृत यदि

सुमन्त्रसूतस्य सुमित्रयाग्नौ पाणिग्रहं लम्भितया द्विजेन।
पुण्यं भवान्या भवहस्तसक्तहस्ताम्बुजाया वपुरालल्ये ॥४३॥
तासु प्रजानामधिपः प्रजार्थी देवीषु चारित्रकुलोन्नतासु।
अदृष्टपुत्राननचन्द्रदृष्टिश्चिन्ताहृतात्मा न निनाय कालम् ॥ ४४ ॥

नेयं सिद्धिं नाकरिष्यत् तर्हि रावणादिरक्षो नाशोपि नामविष्यत्। एवं च तदन्य-भीतिरपि नापागमिष्यत् इत्यर्थः। अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४२ ॥

सुमित्राविवाहमाह। सुमन्त्रसूतस्येति। द्विजेन द्विः द्विवारं जायते इति द्विजः तेन जन्मना सावित्र्युपदेशेन चेति द्विवारमित्यर्थः 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्द्विज उच्यते' इति वचनात् वृत्तौ द्विशब्दः सुजर्थविशिष्टः. 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः अर्थात् कुलगुरुणा वसिष्ठेनेत्यर्थः अग्नौ वन्हौ औपश्लेषिके सप्तमी अग्नि-सामीप्ये सतीत्यर्थः स्पष्टं चैतत् 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे 'षण्मासे अतिक्रान्ते दीयते तस्य समासे औपश्लेषिकमधिकरण' इत्यादिना भाष्ये च। सुमन्त्रः एत-न्नामा प्रधानः सूतः सारथिर्यस्य तस्य दशरथस्य कर्तरि षष्ठीय पाणेः हस्तस्य ग्रहः ग्रहणं 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति' भावे ग्रहधातोरप् विवाहमित्यर्थः 'तथा परिणयोद्वा-होपयामाः पाणिपीडन' इत्यमरः। लम्भितया प्रापितया लभधातोर्णिजन्तात् प्रयोज्य-कर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मता.' इत्युक्ते 'गतिबुद्धीति' सूत्रेण प्रयोज्यकर्मणि क्तप्रत्ययः 'लभेश्च' इति नुमागमः सुमित्रया एतन्नामकदशरथपत्न्या कर्त्र्या भवस्य शङ्करस्य 'व्योमकेशो भवो भीम' इत्यमरः। तस्य हस्तः करः तस्मिन् सक्तं सलग्नं हस्त एव अम्बुजं कमलं यस्याः 'हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे' इत्यमरः एतादृश्या भवान्याः भवस्य स्त्री भवानी तस्याः 'इन्द्रवरुणेत्यादिना भवशब्दान्ङीपि आनुगा-गमः। पुण्यं पवित्रमित्यर्थः वपुः शरीरं आलल्ये जगृहे इत्यर्थः लवते कर्मणि लिट्। भवहस्तधृतकरपद्मभवानीव शुशुभे इत्यर्थः। अत्र दशरथ[illegible] सुमन्त्रः सूतो यस्य इति बहुव्रीह्याश्रयणं चिरार्थत्वात् प्रकृतानुपयोगात् दोषापादकमिति न शक्यं समगतरेखसरूपगुणानुगुण्येन वैशेषिकगुण[illegible]समवात् तद्विवाहया-ग्रार्थां सुमन्त्रस्यैव सारथित्वसूचनार्थत्वाच। अनुप्रासा[illegible]कारः ॥ ४३ ॥

एवं सतीष्वपि तिसृषु पत्नीषु राज्ञः न पुत्रसु[illegible]इत्याहतास्विति प्रजार्थी प्रजा संततिः एवं अर्थः सोऽस्यास्तीति 'अर्थ[illegible] निर्दिष्टे' इति इनि अथवा प्रजाः अर्थयते इति अर्थयतेः 'सुप्यजातौ[illegible] णिनि.'। प्रजानां लोकानां संततेश्च अधिपः अधिपतीत्यधिपः अधिपूर्वात्[illegible]ति. 'आतश्चोपसर्गे' इति क। अत्र प्रजार्थी अपि प्रजानामधिपः इति विरोधाभास- संतानार्थी प्रकृत्यधिप इति प्रजापदस्या-र्थभेदेन विरोधपरिहारः दशरथः चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यादिशील प्रज्ञादि स्वार्थेऽण् कुलं वंशः सत्कुलमित्यर्थः ताभ्यां उन्नताः उच्चाः सच्छीलकु-लीनत्वाभ्यां श्रेष्ठा इत्यर्थः एतादृशीषु तासु पूर्वोक्तासु देवीषु कौसल्यादिराज्ञीषु

य· कृष्यमाणेपु मृगेपु नागैर्हरीमुखादर्द्धविनिर्गताङ्गै ।
प्रसारितास्य स्वयमेव सत्त्वान् ग्रासीकरोतीव वितत्य जिह्वाम्

नागाङ्गनारत्नमरीचिजालध्वस्तान्धकारप्रकरस्य यस्य ।
निकुञ्जपद्माकरपद्मपण्डैर्विदन्ति रात्रिन्दिवसाविभागम् ॥ ५०

धातुप्रभालोहितपक्षयुग्म श्रीमट्टहालकृतचारुपृष्ठ ।
दिव्यस्य यश्चन्द्रकिणो बिभर्ति रूपश्रिय भासुरचन्द्रकान्त·

य हिमालय दरीमुखात् दरी गुहा सैव मुखे दरीमुख तस्मात् पचमी अर्धे विनिर्गत अर्धविनिर्गत सुप्सुपेतिसमास अर्धविनिर्गत येषा तै नागै सर्पै 'नागे मतगजे सर्प पुन्नागे नागकेसरे' इति हैम । मृगेए णेषु अ कृष्यमाणेषु आकृष्यते इति आकृष्यमाणा आङ्पूर्वात्कृपे कर्मणि शानजादेश यस्य च भावेनेति सप्तमी स्वयमेव आत्मनैव प्रसारितास्य वितत आस्य मुख येन 'वक्त्रास्ये वदन तुड' इत्यमर एतादृश सन् रसना रसज्ञा रसना जिह्वेत्यमर । वितत्य विस्तार्य सत्त्वान् प्राणिन '॰ सायेषु सत्त्वम्' इत्यमर ग्रासीकरोतीव भक्षयतीवेत्यर्थ ग्रासशब्दाच्चि च्वौ इति इत्त्व । उत्प्रेक्षालकार ॥ ४९ ॥

नागेति । नागाना सर्पाणा अगना स्त्रिय तासा रत्नानि मणय तेषा मरीचीना किरणाना जालानि 'भानु करोमरीचि स्त्री' इत्यमर । तै नाशित अधकारस्य ध्वातस्य प्रकर समूहो यस्य 'अधकारोऽ ' इत्यमर 'सपाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहा समूहश्चय ' इत्यभिधान । यस्य हिमाद्र्यस्य रात्रिंदिवसविभाग रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिव ' दिना' निपातित रात्रिदिवशब्द अच् प्रत्ययात यद्यपि कौमुद्या 'रात्रौ च रात्रिदिव' इति विग्रह कृत तथापि दोषाभूतमह इत्यादिवत् अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तौ शक्तिमत्परत्न भवति अत एव 'विभज्य दिवमस्ततद्दिणा विनीयते तेन नवेन यौवनं' इति भारविप्रयोग सगच्छते सम्यग्विभाग अयं दिवस इय रात्रि इत्याकारको भेद त निकु निकुञ्जा पद्मानां कमलानां आकरा खनय खनि स्त्रियामाकर स्यात्' तडागा इत्यर्थ 'पद्माकरस्तडागोऽस्त्र इत्यमर तत्रत्यानि यानि पद्मानि तेषां षण्ड समूहा 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । निकुञ्जाक करपद्मषण्डास्तै विदन्ति जानाति विरुद्धार्थ यदा दृष्यावधेरु । भि सर्वत्र अधकारनाशे जाते रात्रिदिनविभागज्ञान कुत्र यदा अधकार मुकुलितानि तदा रात्रि अन्यथा दिवा इति

'तदुक्तं भेदवैशिष्ट्ययो एकतानुमीलितिके पर्यौ इति ॥

। धातो कोदिपालो या प्रभा धातु प्रभा

स्य क्वणन्निर्झररेणुविद्धैर्वातैर्विधूतागरुपादपान्ते ।
धिज्यधन्वा धनदप्रभावश्चचार मैनाकगुरोर्निकुञ्जे ॥ ५२ ॥

वङ्भा' इत्यमरः तया लोहिन रक्तं 'रोहितो लोहितो रक्त' इत्यमरः पक्षयोः र्वयोः युग्म युगल यस्य पक्षे धातुप्रभेव लोहिनं पक्षयो. गरुतोः युग्मं यस्य 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्लीरध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्चये । पिच्छे रोधे देहांगे सहाये राजकुंजरे' इति हेमः।श्रीः शोभा अस्ति यासु ताः श्रीमत्यः ादृश्यः या गुहाः दर्यः 'दरी तु कदरो वाम्री देवखातबिलेगुहा' इत्यमरः ताभिः लकृत चारु मनोहरं पृष्ठं यस्य मयूरपक्षे श्रीः तेजोविशेष. अस्ति यस्य स श्रीन् स चासौ गुहश्च कार्तिकेयश्च तेन अलकृत शोभित चारु सुंदरं पृष्ठ यस्य 'सेनीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः 'सुदरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । भासुरः भास्वरः यश्चद्रः तद्तिः मनोरम. अथवा भासुराः देदीप्यमानाः चद्रकांताः मणिविशेषा यस्मिन् यूरपक्षे चद्रकाणां पिच्छगतनेत्राकारचिन्हविशेषाणां अतः मध्यः 'समौ चद्रकमेर्कौ' इत्यमरः भासुरः देदीप्यमानः चद्रकांतो यस्य एतादृशे यो हिमालयः दिवस्य दिविभवः दिव्यः तत्र भवति अधिकारे दिगादित्वाद्यत् अलौकिकस्येत्यः चंद्रकिरणः चंद्रकाः पूर्वोक्ताः मेचकाः यस्य सति स चद्रकी गुहमयूरः तस्य पश्रियं रूपस्य आकृतं. श्रिय शोभां रूपमाकारसौंदर्यमानरेप्वपिदृश्यते' इति त्रिाण्डशेपः । बिभर्ति धारयति आकृति तदाकृतिसाम्यापादकानि विशेषणानि प्रदतान्येव । श्लेषालङ्कारः ॥ ५१ ॥

एवं हिमालयं वर्णयित्वा तत्र दशरथकृत्यमाह । तस्येति । धनदप्रभावः धन दातीति धनदः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः धनदः कुबेरः स इव भावः सामर्थ्यं यस्य 'मनुष्यधर्मा धनदो' इत्यमरः 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यरः । ज्या मौर्वी आधिगत प्राप्त अधिज्य 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यन समासः 'मौर्वी ज्या सिंजिनी गुणः' इत्यमरः अधिज्य सज्जमिति यावत् नुः चापो यस्य 'धनुश्चापो धन्वशरा' इत्यमरः 'धनुपश्चेत्यनेन समासांतोऽङादेशः दशरथ इत्यर्थः । तस्य पूर्वोक्तस्य मैनाकगुरोः मैनाकस्य गुरुः पिता गुरुर्गीष्पति पित्राद्यौ' इत्यमरः तस्य हिमालयस्येत्यर्थ क्वणति शब्द कुर्वंति ति क्वणंतः शब्दार्थात्क्वणतेर्लट् तस्य शत्रादेश. क्वणतः शब्द कुर्वंतः ये निर्झराः वाहाः 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः तेषां रेणव. पांसव' कणा इति यावन् रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलि. पांसुर्ना न द्वयोरजः' इत्यमर. विद्धैः ताडित. सपृक्तारिते यावन् व्यधताडने कर्मणि क्तः 'ग्रहिज्येति सप्रसारण एतादृशैः वातैः वायुभिः र्तृभिः विधूताः कपिताः एतादृशाः अगरुपादपाः अगरुसज्ञकाः पादैः मूलैः रक्षतीति पादपा वृक्षा. ते अंते यस्य एतादृशे निकुंजे लतादिपिहितस्थले न्धरि-

तूणीरतस्तूर्णमिषुं विकृष्य सन्धाय चापे चपलेतरात्मा ।
रङ्गत्तुरङ्गः क्वचिदाशु धन्वी मार्गं मृगाणां पुरतः स्म रुन्धे ॥ ५३ ॥
उत्कर्णमुत्पुच्छयमानमासे विदर्शिताभ्याहतकन्दुकोत्थम् ।
पारिप्लवाक्षं मृगशाववृन्दमीषन्निपातेन शरेण राजा ॥ ५४ ॥

चचार बभ्राम । कणदित्यादिविशेषणद्वयेन वायूनां शीतगुणाधित्व सूचितं तेन च अतीवरमणीयता तस्य पर्वतस्य ध्वनिता । अनुप्रासालंकारः ॥ ५२ ॥

तस्य मृगयारम्भमाह । तूणीरत इति । रंगति गच्छतीति रगन् रगिगतौ इत्यस्माच्छतृप्रत्ययः तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरंगः 'गमश्चेति खच् प्रत्ययः 'खचाडिद्वा वाच्यः इति डित्वे 'अरुर्द्विपदजंतस्य मुम्' इति मुमागमः । रगन् शीघ्रगामी तुरगः अश्वो यस्य । चपलेतरात्मा चपलश्चचलात् इतरः अन्यः चपलेतरः स्थिर इति यावत् आत्मा अंतःकरण यस्य धन्व धनुः सः अ-स्यास्तीति धन्वी धनुष्मान् 'व्रीह्यादित्वादिनिः । दशरथः क्वचित् कुत्रचिद्देशे 'किमोदिति' अति प्रत्यये क्वातीति क्वादेशः तूणीरतः तूणीरात् इति तूणीरत 'आद्यादित्वात्तसिः 'तूणोपासगतूणीरनिषगा' इत्यमरः । तूर्णं क्षिप्र 'सत्वर चपलं तूर्णं इत्यमरः । क्रियाविशेषणमिद इषु बाण विकृष्य आकृष्य चापे धनुषि सधाय संयोज्य आशु अविलंबित मृगाणां हरिणानां 'मृगे कुरंग वातायुहरिणाजिनयो-नयः' इत्यमरः । मार्गं पुरतः अध्वान पुरत. पूर्वस्मिन् इति पुरत. 'पूर्वाधराव-राणामसिपुरधवश्चैषा' इत्यनेन अस्तात्यपवादोऽतसुप् पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च पूर्वस्मिन् देशे इत्यर्थः रुधेस्म रुरोधेत्यर्थः लट् । स्मेति स्मयोगे लिडर्थे लट् । अनु-प्रासालंकारः ॥ ५३ ॥

उत्कर्णमिति । राजते इति राजा राज्धातोः कनिन्प्रत्यय' दशरथः पूर्वं विद-र्शितः पश्चादभ्याहतः ताडित. स विदर्शिताभ्याहतः पूर्वकालैकेति समासः एता-दृशो यः कदुक. गेंदुकः 'गेंदुक. कदुक.' इत्यमरः तेन उत्थ उत्प्लुतमित्यर्थः उत्पू-र्वात्तिष्ठतेः सुपीतियोगविभागात् कर्तरिकः आकारलोपः उदस्थाति पूर्वसवर्णः कदु-कप्रहारेण पलायितमिति यावत् अतएव उत्कर्णं उद्गतौ कर्णौ श्रोत्रे यस्य उत्पु-च्छयमान उत्पुच्छयते पुच्छमुदस्यति इति उत्पुच्छयमान 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' इति उत्पूर्वात् पुच्छशब्दात् कर्तरि शानच् पारिप्लवे चचले अक्षिणी नेत्रे यस्य 'चञ्च-ल तरल चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमर । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो. स्वांगात् षच्' इति षच् समासांतः एतादृश मृगाणां कुरंगाणां शावाः पोता 'पृथुकः शावकः शिशु.' इत्यमरः तेषां वृद समूहः ईषत् निपातः पतन यस्य 'किंचिदीषन्मनागल्पे' इत्यमरः शरेण बाणेन आसे उच्चिक्षेप दूरीचकारेति यावत् आङ् पूर्वादसुक्षेपणे' इत्यस्माल्लिट् 'उ-दस्यत्यूह्योरिति वाच्य' इत्यात्मनेपद । स्वभावोक्तिरलंकारः 'स्वभावोक्तिः -- जात्यादिस्थस्य वर्णन' इति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

मध्यं त्वमुतुङ्गबलः करेण मा पीडयस्व प्रसभं ममेति ।
विवक्षुणेवाभिमुखं विकृष्टचापेन नेमे मनुवंशकेतोः ॥ ५५ ॥
स्वमुत्पपातैणवरो नृपेण विद्धोऽपि पूर्वाहितवेगवृत्त्या ।
स्वर्लोकमन्तःकरणस्य यातुः प्रीत्यानुयात्रामिव कर्तुकामः ॥५६॥
अन्योन्यवक्त्रार्पितपल्लवाग्रग्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम् ।
प्रियानुनीतौ भृशमिष्टचाटुचेष्टस्य घाताभिरतिं निरासे ॥ ५७ ॥

मध्यमिति । उत्तुंग अत्युच्च 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे' । बलं सामर्थ्यं यस्य अतिबल इत्यर्थः एतादृशः त्वं मम मध्यं मध्यभागं मध्यदेशं च करेण हस्तेन बलिना च प्रसभं बलात्कारेण क्रियाविशेषणमिदं बलात्कारेणेत्यर्थः 'प्रसभं तु बलात्कारे' इत्यभिधानं । मा पीडयस्व मा व्यथयस्व यद्यपि माङि लुङीति सूत्रेण सर्वलकारापवादेन लुङत्र भाव्यं तथापि नायं माङ् किंतु निषेधार्थको माशब्दोऽयं इति न दोषः इति एवं प्रकारेण विवक्षुणा वक्तुमिच्छुः विवक्षुः तेन ब्रूधातोः सन्नतात् 'सनाशंस भिक्ष उः' इति उप्रत्ययः विकृष्टं चापेन विकृष्टः आकृष्टः एतादृशो यश्चापः धनुः तेन कर्त्रा मनोः स्वायंभुवस्य वंशः अन्ववायः 'वंशोऽन्ववायः संतानो' इत्यमरः । तस्य केतुरिव केतुना यथा कीर्तिर्भवति तद्वन्मनुवंशस्य कीर्तिकर इत्यर्थः तस्य दशरथस्य अभिमुखं मुखस्य संमुखं अभिमुखं 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः नेमे नतमित्यर्थः नमूधातोः भावे लिट् द्विल एत्वाभ्यासलोपौ । श्लेषः उत्प्रेक्षालंकारश्च ॥ ५५ ॥

स्वमिति । नृपेण नॄन्पातीति नृपः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क प्रत्ययः तेन दशरथेन विद्धोऽपि ताडितोऽपि व्यधताडने कर्मणि क्तः सम्प्रसारणं च एणानां हरिणानां वरः श्रेष्ठः 'गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगः' इत्यमरः 'वरो जामातरि श्रेष्ठे' इत्यभिधानं स्वर्लोकं स्वः स्वर्गः स चासौ लोकः भुवनं लोकस्तु 'भुवने जने' इत्यमरः याति तच्छीलः यातृ तस्य यातुः 'आक्वेस्तच्छीलेति अधिकारे 'तृन्' इति तृन् प्रत्ययः अतएव न लोकेति निषेधात् स्वर्लोकमित्यत्र कर्मणि षष्ठी न यातुरित्यस्य अन्तःकरणविशेषणत्वेऽपि 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य' इति पुंवद्भावात् नुमादिकार्यं न एतादृशान्तःकरणस्य चित्तस्य तदुपलक्षितलिंगदेहस्येत्यर्थः प्रीत्या साहचर्यजन्यप्रेम्णा अनुयात्रां अनुगमनं कर्तुकामः इव कर्तुं कामो इच्छा यस्य स कर्तुकामः 'तुंकाममनसोरपीति' मलोपः पूर्वं बाणवेधात्पूर्वं आहिता स्थापिता या वेगवृत्तिः जववर्तनं तया स्वं आकाशं उत्पपात उद्गगाम उड्डिक्ये इति यावत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

अन्योन्य इति । अन्योन्ययोः परस्परयोः वक्त्रे मुखे बहुलग्रहणात् अन्यपदयोर्न समासवत् 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' इति सुरादेशः । अन्योन्यवक्त्रयोः अर्पितौ दत्तौ पल्लवानां किसलयानां अग्राणि 'पल्लवोऽस्त्री किस

ऋज्वागता तस्य मुहुर्मृगाणां पङ्क्तिः शरेण ग्रथितेव रेजे।
मुक्तेन पूर्वस्य मुखे परेषां दृष्टेन सद्यः सममन्तरेषु ॥ ५८ ॥
आधावतस्तेन धनुर्धरेण मध्येललाटं महिषस्य मुक्तः।
अस्कन्नवेगो दृढदेहभेदे लाङ्गूलसारत्वमियाय बाणः ॥ ५९ ॥

इत्यमरः। तेषां ग्रासो कवलो 'ग्रासस्तु कवलः पुमान्' इत्यमरः अन्योन्य वक्त्रार्पितौ पल्लवग्रासौ येन एतादृश कुरंगयुग्मे कुरंगयोः हरिणयोः युग्मं युगल कर्तृ प्रियाणां इष्टानां स्त्रीणामित्यर्थः अनुतीतिः अनुकूलनं अनुनय इत्यर्थः भृश अत्यंत 'अतिवेलभृशात्यर्था' इत्यमरः इष्टाः अभीप्सिताः चाटूनां प्रियवाक्यानां चेष्टाः व्यापारा यस्य नृषु वीरः नृवीरः तस्य दशरथस्य हनन घातः हंतेर्भावे घञ् उपधावृद्धिः तत्वं घत्वं च घाते नाशे या अभिरतिः रुचिः तां निरासे दूरीचकारेत्यर्थः निर्पूर्वात् असुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्तरि लिट् 'उपसर्गादसत्यूह्योरिति वाच्यं' इत्यात्मनेपद । कुरंगयुगमस्य तादृशं परस्परमुखपल्लवाग्रग्रासमर्पण विलोक्य स्वयमपि एवमेव प्रियानुनय करोमीति स्मृत्वा तादृश तयोः प्रेमरसविघातो माभूत् इति बाण न मुमुचे इति तात्पर्यं। ऊर्जस्विदलकारः 'रसभावतदाभासभावशांतिनिबंधनाः। चत्वारो रसवत्प्रेयऊर्जस्वित्यसमाहितमिति' लक्षणात्। प्रकृते च अनौचित्येन प्रवृत्तः भावाभासः शृंगाररसांगं इतिलक्षणसमन्वयः ॥ ५७ ॥

ऋज्वागतेति। मुहुः वारवार 'मुहुः पुनः पुनः शश्वत्' इत्यमर. ऋज्वागता ऋज्वीचासौ आगता च ऋजु यथास्यात्तथा आगतेति वा अस्मिन् पक्षे सुप्सुपेतिसमासः मृगाणां हरिणानां पंक्तिः परपरा कर्त्री पूर्वस्य प्रथममागतस्येति यावत् मुखे वक्त्रे मुक्तेन उत्सृष्टेन मुच्धातोः कर्मणिक्तः सद्यः सपदि 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः सद्यः परत्परार्थेभिनिपात. परेषां इतराणां मृगाणा- [illegible] अंतरेषु अवकाशेषु 'अंतरमवकाशावधि' इत्यमरः सम तुल्यदर्शनः [illegible]। दृष्टेन अवलोकितेन तस्य दशरथस्य शरेण बाणेन ग्रथि- [illegible] रेजे शुशुभे राजदीप्तौ इत्यस्माल्लिट् 'फणां च सप्तानामिति [illegible]। ऋज्वागता मृगपंक्ति. तस्य बाणेन प्रथममृगमुखे वेधेपि [illegible] येन दुर्लक्ष्यसूक्ष्मवेधकाला अल्पतचक्रवत् बाणग्रथितेव इति तात्पर्यं। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५८ ॥

आधावत इति। धनुर्धरेण धरतीति धरः पचादित्वादच् धनुष. चापस्य धरः [illegible] धन्विना इति यावत् तेन दशरथेन आसमतात् धावतीति तस्य आधा- [illegible] धावुगतिशुद्धोः अस्य रूपं महिषस्य लुलायस्य मध्येललाट ललाटस्य [illegible]स्य मध्ये इति मध्येललाट 'ललाटमलिक गोधि' इत्यमरः। पारे मध्ये [illegible] वा' इत्यव्ययीभाव अस्कन्नवेग न स्कन्नः गतः 'स्कंदि-

स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तु तुरङ्ग रचितक्रमस्य ।
जघान देह प्रतिबिन्दु बाणैरेकेन दुर्लक्ष्यभुज क्षणेन ॥ ६० ॥
तस्मिन्नृपे पाटयति प्रसह्य शस्त्रेण गण्ड भिषजीव भीमम् ।
तदीयनादप्रतिनिस्वनेन श्वासादिवाद्रिर्भृशमुन्ननाद ॥ ६१ ॥

गतिशोषणे' क्तप्रत्ययत्वनत्त्व च अस्कन्न अकुण्ठित इति यावत् एतादृश वेग रयो यस्य 'वेगस्तरस्वीतु रय सदा बाण शर दृढ यो देह तस्य भेदे विदारणे सति लांगूलस्य पुच्छस्य सार स्थिरांश तस्य भाव लांगूलसारत्व इयाय प्राप इण् गतौ लिट् द्वित्ववृद्धि । ललाटे विद्धो बाण वेगेन शरीर भित्त्वा पुच्छमध्य गत स्थित अनेन तस्य अतीव बलाढ्यत्व सूचित ॥ ५९ ॥

स इति । अथ महिषवेधानतर । मङ्गलानंतरारम्भ' इत्यमर द्वाभ्यां कुलकमाह भ्यां विभति उदकादिक ते द्विपाः हस्तिन 'सुपीतियोगविभागात् क तेषां राजा प्रभु 'राजा प्रभुर्नृपे चन्द्रे' इति कोशांतर 'राजाह सखिभ्यष्टच्' तद्वद्गच्छतीति द्विपराजगामी 'कर्तर्युपमाने इति णिनि एतादृश स दशरथ दु खेन लक्ष्यते ज्ञायते इति दुर्लक्ष्य भुज बाहुर्यस्य लक्ष्यतेर्कहलोरिति ण्यत् निरंतरबाणवर्षासारकर्तृत्वात् अलक्ष्ये भुज इत्यर्थ कवचपिहितत्वाद्वा अलक्ष्यभुज एतादृश स दशरथ तुरग घोटक हन्तु नाशितु रचित कृत क्रम पादविक्षेपो येन स्वाधिष्ठिताश्वनाशप्रवृत्तस्येत्यर्थ द्वीपिन व्याघ्रस्य शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्र इत्यमर ।देह शरीरं बाणै इषुभि एकेन क्षणेन त्रिंशद्भि कलाभिरित्यर्थ । 'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तुता कला । तास्तुत्रिंशत्क्षण ' इत्यमर । बिन्दून् बिंदून् इति प्रतिबिंदु 'अव्यय विभक्ती'त्यादिना वीप्सायामव्ययीभाव शरीरस्थ सकलबिंदूनित्यर्थ जघान प्रजहारेत्यर्थ हन् हिंसागत्यो कर्तरि लिट् द्वित्व अभ्यासाचेति कुत्व । अनुप्रासालङ्कार ॥ ६० ॥

तस्मिन्निति । भिषजि वैद्ये ' भिषग्वैद्यौचिकित्सके ' इत्यमर शस्त्रेण क्षुरिकादिना भीम भयङ्कर गण्ड इव पिटकमिव तस्मिन् पूर्वोक्ते नृपे दशरथे प्रसह्य हठात् 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमर भीम उग्र गण्ड खड्गिनं 'गण्डस्तु वीरे पिण्ड चिन्हयो । कपोले गण्के योगे वाजिभूषणबुद्बुदे ।' इति हैम । शस्त्रेण असत्यादिना पाटयति विदारयतीति पाटयन् पाटयति विदारयति सतीत्यर्थ । पट्धातोर्णिजंतात्शतृप्रत्यय यस्य च भावेनेति सप्तमी । अद्रि हिमाचल श्वासादिव

ऋज्वागता तस्य मुहुर्मृगाणां पङ्क्तिः शरेण ग्रथितेव रेजे।
मुक्तेन पूर्वस्य मुखे परेषां दृष्टेन सद्यः सममन्तरेषु ॥ ५८ ॥
आधावतस्तेन धनुर्धरेण मध्येललाटं महिषस्य मुक्तः।
अस्कन्नवेगो दृढदेहभेदे लाङ्गूलसारत्वमियाय बाणः ॥ ५९ ॥

इत्यमरः। तेषां भावौ वक्सौ 'भावस्तु चपलः पुमान्' इत्यमरः अन्योन्य बक्त्रा॰र्पितौ पङ्कजग्रासौ येन एतादृशं कुरङ्गयुग्मे कुरंगयोः हरिणयोः युग्मं युगलं कर्तृ प्रियाणां इष्टानां स्त्रीणामित्यर्थः अनुनीतिः अनुकूलनं अनुनय इत्यर्थः भृशं अत्यतं 'अतिवेलभृशात्यर्थां' इत्यमरः इष्टाः अभीप्सिताः चाटूनां प्रियवाक्यानां चेष्टाः व्यापारा यस्य नृषु वीरः नृवीरः तस्य दशरथस्य हननं घातः हंतेर्भावे घञ् उपधावृद्धिः तस्य घत्वं च घाते नाशे या अभिरतिः रुचिः तां निरासे दूरीचकारेत्यर्थः निर्पूर्वात् असुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्तरि लिट् 'उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वाच्यं' इत्यात्मनेपदं । कुरङ्गयुग्मस्य तादृशं परस्परमुखपङ्कजग्रासमर्पणं विलोक्य स्वयमपि एवमेव प्रियानुनयं करोमीति स्मृत्वा तादृशं तयोः प्रेमरसविघातो माभूत् इति बाणं न मुमुचे इति तात्पर्यं। ऊर्जस्विदलंकारः 'रसभावतदाभासभावशांतिनिबंधनाः । चत्वारो रसवत्प्रेयऊर्जस्वित्समाहितमिति' लक्षणात् । प्रकृते च अनौचित्येन प्रवृत्तः भावाभासः शृंगारस्यांग इतिलक्षणसमन्वयः ॥ ५७ ॥

ऋज्वागतेति । मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वत्' इत्यमरः ऋज्वागता ऋज्वीचासौ आगता च ऋजु यथास्यात्तथा आगतेति वा अस्मिन् पक्षे सुप्सुपेतिसमासः मृगाणां हरिणानां पंक्तिः परंपरा कर्त्री पूर्वस्य प्रथममागतस्येति यावत् मुखे वक्त्रे मुक्तेन उत्सृष्टेन मुच्धातोः कर्मणिक्त. सद्यः सपदि 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः सद्य. पदत्परार्येभिनिपातः परेषां इतराणां मृगाणामित्यर्थः अन्तरेषु अवकाशेषु 'अन्तरमवकाशावधि' इत्यमर. समं तुल्यदर्शनक्रियाविशेषणमिदं । दृष्टेन अवलोकितेन तस्य दशरथस्य शरेण बाणेन ग्रथिगुंफितेव रेजे शुशुभे राजृदीप्तौ इत्यस्माल्लिट् 'फणां च सप्तानामिति । ऋज्वागता मृगपंक्तिः तस्य बाणेन प्रथममृगमुखे वेधेपि शतपत्रभेदनन्यायेन दुर्लक्ष्यसूक्ष्मवेधकाला अलातचक्रवत् बाणग्रथितेव इति तात्पर्यं। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५८ ॥

आधावत इति । धनुर्धरेण धरतीति धरः पचादित्वादच् धनुषः चापस्य धरः धारकः धन्विना इति यावत् तेन दशरथेन आसमतात् धावतीति तस्य आधावतः धावुगतिशुद्ध्योः अस्य रूप महिषस्य लुलायस्य मध्येललाटं ललाटस्य बाणस्य मध्ये इति मध्येललाटं 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव अस्कन्नवेग न स्कन्नः गतः शुष्को वा अस्कन्नः 'स्कंदि-
जात्यादिरू-

स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तुं तुरङ्गं रचितक्रमस्य ।
जघान देहं प्रतिबिन्दु बाणैरेकेन दुर्लक्ष्यभुजः क्षणेन ॥ ६० ॥
तस्मिन्नृपे पाटयति प्रसह्य शस्त्रेण गण्डं भिषजीव भीमम् ।
तदीयनादप्रतिनिस्वनेन त्रासादिवाद्रिर्भृशमुन्ननाद ॥ ६१ ॥

गतिशोषणे' क्तप्रत्ययत्यनत्त्व च अस्कन्न अकुण्ठित इति यावत् एतादृश वेग रयो यस्य 'वेगस्तरस्वीतु रय सदा बाण शर दृढ यो देह तस्य भेदे विदारणे सति लाङ्गूलस्य पुच्छस्य सार स्थिरांश तस्य भाव लाङ्गूलसारत्व इयाय प्राप इण् गतौ लिट् द्वित्ववृद्धि । ललाटे विद्धो बाण वेगेन शरीर भित्वा पुच्छमध्य गत स्थित अनेन तस्य अतीव बलाढ्यत्व सूचित ॥ ५९ ॥

स इति । अथ महिषवेधानतर । मगलानतरारभ' इत्यमर द्वाभ्यां शुण्डाक्षुण्डाभ्यां पिबति उदकादिक ते द्विपाः हस्तिन 'सुपीतियोगविभागात् क' तेषां राजा प्रभु 'राजा प्रभुर्नृपे चन्द्रे' इति कोशांतर 'राजाह सखिभ्यष्टच्' तद्वद्गच्छतीति द्विपराजगामी 'कर्तर्युपमाने' इति णिनि एतादृश स दशरथ, दु'खेन लक्ष्यते ज्ञायते इति दुर्लक्ष्यः भुज बाहुर्यस्य लक्ष्यतेर्ऋहलोरिति ण्यत् निरतरबाणवर्षासारकर्तृत्वात् अलक्ष्ये भुजइत्यर्थ कवचपिहितत्वाद्वा अलक्ष्यभुज एतादृश स दशरथ तुरग घोटक हन्तु नाशितु रचित कृत क्रम' पादविक्षेपो येन स्वाधिष्ठिताश्वनाशप्रवृत्तस्येत्यर्थ द्वीपिन व्याघ्रस्य 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमर ।देह शरीरं बाणै इषुभि एकेन क्षणेन निशाद्भि कलाभिरित्यर्थ । 'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ता कला । तास्तुत्रिंशत्क्षण ' इत्यमर । बिन्दून् बिंदून् इति प्रतिबिंदु 'अव्यय विभक्तीत्यादिना वीप्सायामव्ययीभाव शरीरस्य सकलबिंदूनित्यर्थ जघान प्रजहारेत्यर्थ हन् हिंसागत्यो कर्तरि लिट् द्वित्व अभ्यासाच्चेति कुत्व । अनुप्रासालङ्कार ॥ ६० ॥

तस्मिन्निति । भिषजि वैद्ये 'भिषग्वैद्योचिकित्सके' इत्यमर शस्त्रेण च्छुरिकादिना भीम भयकर गड इव पिटकमिव तस्मिन् पूर्वोक्ते नृपे दशरथे प्रसह्य हठात् 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमर भीम उग्र गड खड्गिन 'गडस्तु वीरे पिटक चिह्नयो । कोले गडरे योगे वाजिभूषणबुद्बुदे ।' इति हैम । शस्त्रेण असिआदिना पाटयति विदारयतीति पश्यन् पाटयति विदारयति सतीत्यर्थ । पट्धातोर्णि

युद्धाय यूथादभितो निवृत्तं क्रोडं मुहुः क्रोधविमुक्तनादम्।
शरस्य लक्ष्यं शरजन्मतुल्यश्चकार चक्रीकृतचापदण्डः ॥ ६२ ॥

एवं मृगव्यश्रमसेवितस्सन् विश्रामहेतोः स विहाय वाहम्।
समीरणानर्तितवेतसाग्रं वीरस्सरस्तीरमलञ्चकार ॥ ६३ ॥

युद्धायेति। शरेषु तृणविशेषेषु जन्म उत्पत्तिः यस्य 'गुहस्ते जनकः शरः' इत्यमरः कार्तिकेयः तेन तुल्यः समः तत्तुल्यपराक्रमीति यावत्। चापस्य धनुषः दण्डः यष्टिः चक्रीकृतः चक्रवद्वर्तुलीकृतः बाणसंधाने हि धनुश्चक्रवद्भवति चक्रशब्दाच्वि. च्वेर्लोपः अस्य च्वावितीत्व कुगतीति समासः चक्रीकृतः चापदण्डो येन निरतरं युद्धप्रवृत्त इत्यर्थः एतादृशो राजा यूथात् कुलात् ' सजातीयैः कुलं यूथं ' इत्यमरः अभितः उभयतः ' पर्यभिभ्यां च' इति तसि प्रत्ययः। युद्धाय युद्धं कर्तुं निवृत्तं निर्गतमित्यर्थः युद्धायेत्यत्र ' क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी मुहुः वारंवारं क्रोधेन कोपेन विमुक्तः उत्सृष्टः नादो ध्वनिः येन एतादृशं क्रोडं वराहं ' क्रोडो भूदार इत्यपि ' इत्यमरः। शरस्य बाणस्य लक्ष्यं शरव्यं ' लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च ' इत्यमरः। चकार विदधौ। करोतेर्लिट्। अनुप्रासालंकारः ॥ ६२ ॥

एवमिति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मृगव्यस्य मृगयायाः ' आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियां ' इत्यमरः। तस्य यः श्रमः खेदः तेन सेवितः सन् युक्तः इति यावत् सन् अभ्यर्हितः इति वा ' सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ' इत्यमरः। वीरः शूरः सः दशरथः अथवा वीरः सः एव मृगव्यश्रमसेवितः सन् इति अन्वयः। विश्रामं विश्रांतिः स एव हेतुः कारणं तस्य विश्रामहेतोः विश्रान्त्यर्थमित्यर्थः। यद्यपि विपूर्वाच्छ्रम धातोर्भावेघञि 'नोदात्तोपदेशस्य मा तस्यानाचमेः' इति वृद्धिनिषेधः प्राप्नोति। तथा च विश्रमं इति अपाणिनीयं तथापि नञ् घटितमनित्यमिति वा श्रम एव श्रामः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकेणा विशिष्टः श्रामः विश्रामः इति वा श्रमु धातोर्णिचि वा चित्तविरागे इत्यतो वेत्यनुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् मित्वाभावे घञ् एरच् ' इति सिद्धस्य गनिर्धितनीयेति न्यायेन प्रयोगगतिर्द्रष्टव्या। अत एव ' रोगी ... परान्नजीवी परावसथशायी। यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य ...' इत्यभियुक्तप्रयोगं सगच्छते। वाहं हयं ' वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैंधव... ' इत्यमरः। विहाय त्यक्त्वा समीरणेन वायुना ' जगत्प्राणसमीरणाः ' इत्यमरः। आनर्तितानि ईषत् कंपितानि वेतसानां वंजुलानां अग्राणि अग्रभागानि यस्मिन् ' अथ वेतसे। रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवंजुलाः ' इत्यमरः। एतादृशं सरस्तीरं सरसः सरोवरस्य तीरं तटं अलंचकार भूषयामास उपविवेशेति यावत् करोतेर्लिट्। अनुप्रासालंकारः ॥ ६३ ॥

सुगन्धिसौगन्धिकगन्धहृद्यः सरोऽनिलः सारसनादकर्षी ।
आधूतराजीवरजोवितानैरङ्गं पिशङ्गं नृपतेश्चकार ॥ ६४ ॥
अथास्तकूटाहतमुग्ररागं समुल्लसद्दीधितिविस्फुलिङ्गम् ।
स्पृष्टं घनेन क्वचिदास लोहखण्डं बृहत्तममिवार्कबिम्बम् ॥ ६५ ॥
बिम्बं पतङ्गस्य ददर्श हृष्टि दृष्टं प्रतीच्यामवनीश्वरेण ।
भित्तौ विनीलत्विषि लम्बमानमेकं यथा काञ्चनतालवृन्तम् ॥६६॥

सुगन्धीति । सुष्ठु गन्धो येषां तानि सुगन्धीनि 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभि' इति बहुव्रीही समासान्तः इः एतादृशानि सौगन्धिकानि कल्हाराणि 'सौगन्धिकं तु कल्हारं' इत्यमरः । तेषां यो गन्धः आमोदः तेन हृद्यः हृदयस्य प्रियः 'हृदयस्य प्रिय.' इति यत्ति हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेशः सारसानां पुष्कराह्वानां नाद शब्द. तं कर्षति इति सारसनादकर्षी 'सुप्यजातौ' णिनि णिनिः सारसपक्षि ध्वनिविशिष्ट इत्यर्थः । एतादृशः सरस सम्बन्धी अनिलः वायु. ईषत् धूतानि कम्पितानि आधूतानि 'कुगति प्रादयः' इति समासः 'धूतचरिताकम्पिताधुते' इत्यमरः । एतादृशानि राजीवानि अम्भोरुहाणि 'राजीव पुष्कराम्भोरुहाणि' इत्यमरः। रजसां पांसूनां 'पांसुर्नान्द्वयोरजः' इत्यमरः । परागाणामिति यावत् वितानानि विस्तारा· 'वितान कदके यज्ञे विस्तारे क्लुकर्मणि' इति हैमः । आधूतराजीवानां रजोवितानानि तैः नृपतेः दशरथस्य अङ्ग शरीरं पिशङ्गं पिङ्गलं । 'पिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमर एतेन वायोः मन्दसुगन्धशीतलत्व सूचित । अनुप्रासालङ्कारः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्ग समर्थनं' इति ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ सरस्तीरे दशरथोपवेशनानन्तर अस्तस्य अस्ताचलस्य कूटं शिखरं 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्ग' इत्यमरः । तत् प्रति आहत प्राप्त आङ्पूर्वाद्धन्तेः गत्यर्थाकर्मकेति क्तः हन् हिंसागत्योः इति हन्तेर्गत्यर्थत्वात् साधनकृतेति समासः अस्ताचलशिखरं प्राप्तमिति यावत् पक्षे अस्त क्षिप्त असुक्षेपणे क्तः यत्कूट अयोघन. 'अयोघने शैलशृङ्गे कूटम्' तेन आहत ताडित । उग्र. उत्कट. रागः रक्तिमा यस्य सूर्यबिंबं हि अस्ताचलस्थ आरक्त भवति इति सुप्रसिद्धमेतत् लोहखण्डमपि अग्निना आरक्तमेव ताड्यते समुल्लसतीति समुल्लसन्त्यः एतादृशः दीधितयः किरणाः विस्फुलिंगा इव यस्य पक्षे समुल्लसद्दीधितय इव विस्फुलिंगाः अग्निकणाः यस्य एतादृश बृहत् महत् तस्य भावस्तत्तम क्वचित् कुत्रचित्स्थाने इत्यर्थः घनेन अयोघनेन स्पृष्ट लोहस्य अयसः खण्ड इव शकलमिव बृहत् महत् तत्तम अर्कमिव अर्कस्य सूर्यस्य बिंबं क्वचित् कुत्रचित् घनेन मेघेन स्पृष्टं सम्बद्धं मेघाच्छन्नमिति यावत् । आस अभूदित्यर्थः असु गतिदीप्त्यादानेषु इति भ्वादित्वात् लिट् । अर्थसगतिसम्भवात्नामनेकार्थत्वाद्बोध्या । श्लेषालङ्कारः ॥६५॥

बिम्बमिति । अवनीश्वरेण इष्टे तच्छील ईश्वरः 'स्थेशभासेत्यादिना'

राजा रजन्यामधिशय्य तस्मिन् शिलातलं शीतलमिन्दुपादैः।
खेदं विनिन्ये मृदुभिः समीरैरासारसारैर्गिरिनिर्झराणाम् ॥ ६७ ॥
पत्यौ पृथिव्या मृगयाभिलाषाज्जागर्यया नीतवति त्रियामाम्।
क्वापि प्रपेदे मृगलाञ्छनेन त्रासादिवादाय निजं कुरङ्गम् ॥ ६८ ॥

रच् प्रत्ययः अवन्याः पृथ्व्याः ईश्वरः पतिः तेन 'क्ष्मावनिर्मेदिनीमही' 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः। दशरथेन यथा येन प्रकारेण 'प्रकारवचने थाल्' इति थाल् प्रत्ययः विशेषेण नीला कृष्णा विनीला प्रादिसमासः विनीला त्विट् कांतिर्यस्याः 'त्विड्भाभाच्छविः' इत्यमरः एतादृशां 'भित्तौ कुड्ये भित्तिश्री-कुड्यमेडू' इत्यमरः लम्बमानं लम्बते अवस्रंसते इति लंबमानं लंबतेः शानच् एक एकसंख्याक कांचनस्य सुवर्णस्य तालवृंतं व्यजनं 'व्यजनं तालवृंतकं' इत्यमरः एव प्रतीच्यां पश्चिमायां दृष्ट अवलोकिन पतगस्य सूर्यस्य 'पतगौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमरः विंबं कर्तृदृष्टि अक्षि अर्थाद्दशरथस्य ववध रुरोध। सूर्यबिंबावलोकनात् दृष्टिं परावर्तितुं राजा न शशाकेति यावत्। बभातेर्लिट् उपमालंकारः। उपमा यत्रसादृश्यलक्ष्मीरुल्लसती द्वयोः। इति लक्षणात्॥६६॥

राज इति। राजा राजतेऽसौ राजा दशरथः रजन्यां रात्रौ 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः। तस्मिन् हिमालये इंदुपादैः इंदोः चंद्रस्य पादाः किरणाः 'पादारश्म्यंघ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः। शीतल शीतं शिलातल शिलायाः अश्मनः तलं अधिशय्य शयित्वा अधिशीङ् स्थासां कर्मेति शिलातलस्य कर्मत्वं गिरेः पर्वतस्य निर्झराः झराः 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः। आसारः धारापातः 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः। सः सारः स्थिरांशः येषु 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः। मृदुभिः मंदैः समीरैः मारुतैः 'समीरमारुतमरुज्जगप्राणसमीरणाः' इत्यमरः। खेदं मृगयाश्रम विनिन्ये अपाचकार विपूर्वान्नयतेः कर्तरिलट्। अनुप्रासालंकारः॥ ६७॥

पत्याविति। पृथिव्याःभूमेः पत्यौ स्वामिनि दशरथे इत्यर्थः। मृगयायाः आखेटस्य अभिलाषः कामः 'कामोऽभिलाषस्तर्ष०' 'आखेटो मृगया स्त्रियां' इत्यमरः। तस्माद्धेतोः जागर्यया 'जागर्तेरकारो वा' इति भावे शप्रत्ययः पक्षे यक् च 'जाग्रो विचिण्णलिति गुणः' जागरणेन 'जागर्या जागराद्वयोः' इत्यमरः। त्रियामां त्रयो यामाः यस्याः सा त्रियामा रात्रिः। आद्यतयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात्। अथवा त्रीन् धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति' कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा। अतर्भावितण्यर्थाद्यातेः 'अतिस्तु सु' इत्यौणादि सूत्रेण मन् प्रत्ययः। ता नीतवति यापयति सतीत्यर्थः। नीञ् प्रापणे क्तवतु प्रत्ययः। मृगः लांच्छनं चिन्हं यस्य 'कलंकांकौ लांच्छनं च चिन्हं' इत्यमरः। चंद्रेण इत्यर्थः त्रासादिव भयादिव रात्रावपि अयं मृगयार्थं जागर्ति

आरुह्य शृङ्गं मृगयाविहारे रागी विवस्वानुदयाचलस्य ।
पत्ये पृथिव्या रचयाम्बभूव मृगानिव प्रस्फुरता करेण ॥ ६९ ॥
प्रभुः प्रजानामथ स प्रभाते हरिप्रभावो हरिमारुरोह ।
सन्नीकृतं सज्जनगीतकीर्तिर्यद्धायुधो वन्धुरवर्मजालम् ॥ ७० ॥

अतो मदंकगतमपि कदाचित् मृग हनिष्यतीति भीतेरिवेत्यर्थः। निजं आत्मीयं स्वविषसक्तमित्यर्थ। 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः। कुरंग मृग आदाय गृहीत्वा क्वापि कुत्रापि देशे प्रपेदे प्राप चंद्रः अस्तंगत इत्यर्थः। प्रपूर्वोन्पद्यतेः अविवक्षित कर्मतया भावे लिट् एत्वाभ्यासलोपौ। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६८ ॥

आरुह्येति। मृगया एव विहारः क्रीडा मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। मृगयायाः विहार इति षष्ठीतत्पुरुषो वा। रागः अनुरागः अस्यास्तीति रागी 'अत इनि ठनाविति' मत्वर्थे इनि प्रत्ययः 'रागोऽनुरागे मात्सर्ये' इत्यभिधान। पक्षे रागः रक्तिमा अस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यः 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व' इत्यमरः उदयस्य सूर्यादि ज्योतिषामाविर्भावस्य अचलः पर्वतः तस्मिन्नेव सर्वेषां ज्योतिषामाविर्भावदर्शनात् 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरात् उदयमङ्कअचलस्येति वा शृंग शिखर आरुह्य आरोहण कृत्वा प्रस्फुरति दीप्यते इति प्रस्फुरन् स्फुरतेः शतृ प्रत्ययः तेन एतादृशेन करेण किरणेन पक्षे हस्तेन पृथिव्या धरित्र्या पत्ये स्वामिने दशरथायेत्यर्थः। मृगान् हरिणान् रचयांबभूवेव प्रापयां बभूवेवेत्यर्थः। सूर्योदये हि मृगाः सम्यग्दृश्यंते यथा कश्चन मृगयाभिलाषुकः उच्चस्थलमारुह्य ततो दृश्यान् मृगानवलोक्य करेण तानादाय स्वामिने अर्पयति तद्वदिति तात्पर्यं। समासोक्तिरलंकारः 'समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्' इति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

प्रभुरिति। अथ अनतरं सूर्योदयानन्तरमिति यावत् प्रभाते गोसर्गे 'पुंसि गोसर्ग इष्यते। प्रभातं च' इत्यमरः। हरिः इन्द्रः स इव प्रभावः प्रतापो यस्य 'यमानिलेन्द्रचंद्रार्क विष्णुसिंहांशु वाजिषु। शुकाहि कपिभेकेषु हरिर्ना•' इत्यमरः। 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यमरः। सतः साधवः ते च ते जनाश्च लोकाश्च तैः गीता वर्णिता कीर्तिः यशो यस्य 'कीर्तिः प्रसाद यशसोर्विस्तारे कर्दमेपि च' इत्यभिधान। यद्धानि संदानितानि आयुधानि येन आयुध तु प्रहरणमित्यमरः। प्रजानां जनानां प्रजास्यात्संततौ जने' इत्यमरः। प्रभुः प्रभवतीति प्रभुः 'वि-प्रसम्भ्यो डुसंज्ञायां' इति डुप्रत्ययः। स दशरथः सन्नं कृत समधिष्ठित बंधुर उन्नतानत वर्मणां कवचानां जाल समूहो यस्मिन् 'बंधुर तून्नतानतं' इत्यमरः 'तनुत्रं वर्मदंशनं' 'जाल समूह आनाय्य' इत्यमरौ अश्वनुरक्षणार्थं तत्र तन्त्राऽश्ववरे यद्धं वर्मजालमित्यर्थः। एतादृश हरिं आरोह उपविवेशेत्यर्थः। अनुप्रासालंकारः ॥ ७० ॥

कञ्चिन्मृगं मार्गणगोचरेऽसौ दृष्ट्वा विकृष्टायतचापदण्डः ।
शरं मुमुक्षुः शरभोरुवेगं तमन्वयादन्वयकेतुभूतः ॥ ७१ ॥
विलङ्घ्य मार्गं नृपमार्गणानां रेखायमाणो गगने रयेण ।
मृगोत्तमोऽसौ तमसातटस्थं घनं तपस्यद्भवनं प्रपेदे ॥ ७२ ॥
धनुःसहायोऽश्मवति प्रदेशे विहाय वाहं सहसा नृवीरः ।
चचार पद्भ्यां गहने तरूणामसौ घने तत्पददत्तदृष्टिः ॥ ७३ ॥

कंचिदिति। अन्वयस्य वंशस्य 'कुलान्यभिजनान्वयौ । वंशः' इत्यमरः।केतुभूतः केतुरिव ध्वज इव केतुभूतः भूतशब्दो उपमार्थे यथा पितृभूत इति पस्पशाह्निके 'यत्तर्हितद्भिन्नेष्वभिन्न छिन्नेष्वछिन्नंसामान्यभूतं' इतिभाष्यव्याख्यावसरे कैयटे- नोक्त । ध्वजेन यथा कीर्तिर्भवति एवं वंशस्य कीर्तिकर इत्यर्थ. । असौ दशरथः मार्गणगोचरे मार्गणस्य बाणस्य गोचरे विषये बाणपातयोग्यस्थले इत्यर्थः । 'कलब मार्गणशराः' इत्यमर' शरभ इव पशुविशेष इव करभ इव वा ऊरुः अतिशयितः वेगः जवो यस्य 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि' इति मेदिनी । 'वेगस्तरसी तु रयः' इत्यमर कंचित् अनिश्चितमित्यर्थः मृगं कुरंगं दृष्ट्वा विलोक्य शरं बाणं मुमुक्षुः मोक्तुमिच्छुः मुमुक्षुः मुच्लृमोक्षणे सन्नतात् 'सनाशंसभिक्षउ.' इत्युप्रत्यय न लोकेति निषेधात् शरमित्यत्र षष्ठी न । अतएव विकृष्टः आयतः विस्तीर्णः चापदण्डः येन एतादृशः सन् तं पूर्वोक्त मृग अन्वयात् अनुययौ अनुपूर्वोया प्रापणे इत्यस्माल्लङ् । अनुप्रासा- लंकारः ॥ ७१ ॥

विलङ्घ्येति । नृपस्य दशरथस्य मार्गणाः बाणाः 'कलबमार्गणशराः' इत्य- मरः । तेषां मार्गं पन्थानं येन पथा बाणा आयांति तं पंथानमित्यर्थः । वि- लङ्घ्य उल्लङ्घ्य रयेण वेगेन गगने आकाशे रेखेव आचरतीति रेखायमाणा रेखाशब्दात्कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति ' क्यङि शानच् अतिवेगवशात् रेखेव अन- वच्छिन्नगतिरित्यर्थः । असौ दशरथेन अनुयातः मृगोत्तमः मृगेषु उत्तमः 'सुप्सुपेति समास. पुरुषोत्तम इति वत्. तमसाया एतन्नाम्न्या नद्या. तट तीरं तत्र तिष्ठतीति तमसातटस्थ एतादृशं तपस्यद्भवन तपश्चरंतीति तपस्यंतः 'कर्म- णो रोम तपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यप् । तेषां ऋषीणां भवनं स्थानमित्यर्थः। तपस्याभवनमिति पाठे तपश्चर्यास्थानमित्यर्थः । एतादृशं वनं अरण्यं प्रपेदे जगाम । अनुप्रासालंकारः॥ ७२ ॥

धनुरिति । धनुः धनुश्च सहाय' सहकारी यस्य अनेन सेनासहाय्यानपेक्षत्वं सूचित तेन च अतीव शौर्यं ध्वनितं एतादृश. तस्य मृगस्य पदानि चरणानि भूमिष्ठमृगपदचिन्हानीत्यर्थः तेषु दत्ता निक्षिप्ता दृष्टिः नेत्र येन नृषु मनुष्येषु वीर' शूरः 'सुप्सुपेति' समासः असौ दशरथ. बहुलाः अश्मानः यस्मिन् इति अश्मवान् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् पाषाणप्रचुर इति यावत् प्रदेशे भूमिभागे

तटेऽपि तस्या घटपूरणस्य श्रुत्वा रवं बृंहितनादशङ्की।
शरं शरण्योऽपि मुमोच बाले मुनेस्तनूजे मनुवंशकेतुः॥ ७४॥
पुत्रो मुनेः पत्रिविभिन्नमर्मा शरानुसारेण नृपं प्रयातम्।
नेत्राम्बुदिग्धेन विलापनाम्ना बाणेन भूयो हृदि तं जघान॥ ७५॥

सहसा अकस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः। वाह अश्वं 'वाजिवाहार्व गधर्व' इत्यमरः विहाय त्यक्त्वा तरूणां वृक्षाणां घने निबिडे 'घन निरतरं सान्द्र' इत्यमरः। बहुलवृक्षे इति यावत् गहने अरण्ये 'गहन कानन वन' इत्यमरः। पद्भ्यां चरणाभ्यां 'पदनिति सूत्रेण ण्यामि पादस्य' पदादेश चचार जगाम। अभ्रमभ्रचर गत्यर्थाः लिट्। पाषाणबाहुल्याद्दुर्गमे मार्गे अश्वं विहाय पादाभ्यामेव जगामेति यावत्। अनुप्रासालकार॥ ७३॥

तटेपीति। तस्याः तमसाया तटेऽपि तीरेऽपि घटस्य कलशस्य पूरण भरण तस्य रव स्वन 'ध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमर। श्रुत्वा आकर्ण्य बृंहितस्य करिगर्जितस्य नादः ध्वनिः त अवश्य शकते इति बृंहितनादशङ्की 'बृंहित करिगर्जित' इत्यमरः। नद अव्यक्ते शब्दे भावे घञ् शकि शङ्कायां इत्यस्मादा-वश्यकेऽर्थेणिनिः' मनुवशकेतुः मनो स्वायम्भुवस्य वशः अन्ववायः तस्य केतु-रिव ध्वज इव केतुवत् वशप्रख्याकर इत्यर्थः एतादृशः दशरथ. शरण्योपि शरणे रक्षणे साधुः शरण्य. 'तत्र साधुः' इति साध्वर्थे यत् रक्षणाऽर्होपीति यावत्। बाले शिशौ 'बालोऽश्वेभपुच्छयोः। शिशौ क्लीबे कचयोः' इति हैम.। मुने. तपस्विनः 'तपस्वी तापसी पारिकाङ्क्षी वाचयमो मुनि.' इत्यमरः। तन्वाः देहात् जातः तनूजः 'क्रिया मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः। 'पञ्चम्यामजातौ' इति जन धातोर्ड प्रत्ययः पुत्र इति यावन् शृणातीति हिनस्तीति शरः शृधातोः पचाद्यत् त बाण मुमोच उत्ससर्ज मुच्लृ मोक्षणे लिट्। अनुप्रासालंकारः॥ ७४॥

पुत्र इति। पत्राणि पतत्राणि बहूनि सति यस्मिन् 'अत इनि ठनाविति पत्रशब्दादिनिः शीघ्रगमनार्थं हि बाणस्य पश्चाद्भागे पिच्छानि निबध्नति। तेन विभिन्न विदीर्णं म्रियते अनेनेति मर्म मृङ् प्राणत्यागे अन्येभ्योपि दृश्यते' इत्यनेन बाहुलकात्करणे मनिन्प्रत्यय. यस्मिन्नुपहते प्राणवियोगो भवति तन्मर्म पत्रिविभिन्न मर्म यस्य एतादृशः मुनेः ऋषेः पुत्रः सुतः शरस्य बाणस्य योऽनु-सारः अनुसरण अनुगमनमिति यावत् अनुपूर्वात्सर्तेर्भावे घञ्। प्रयात आगत या प्रापणे 'गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तरि क्त.। तं पूर्वोक्त नृपदशरथ नेत्रयोः नयनयोः अंबु उदक अश्रु इत्यर्थः तेन दिग्धेन लिप्तेन 'दिग्धे दिग्धलिप्तकौ' इत्यमरः। दिह उपचये कर्मणि क्तः। विलापः परिदेवन इति नाम अभिधा यस्य तेन। 'विलापः परिदेवन' इत्यमर.। एतादृशेन बाणेन शरेण भूयः भूरि 'स्फार भूयश्च भूरि च' इत्यमरः हृदि अत.करणे जघान ताडि। हंतेर्लिट्

त्वया त्वनाथस्य विचक्षुषः किं भग्नोऽयमालम्बनदण्ड एकः।
वने जरावेशजडीकृतस्य गुरुद्वयस्य व्रतजीर्णमूर्तेः ॥ ७६॥
एक त्वया साधयताऽपि लक्ष्यं नीत विनाशं त्रितयं निरागः।
ममचक्षुषा कल्पितदृष्टिकृत्यौ वृद्धौ वने मे पितरावहञ्च ॥ ७७॥

द्रित्व अभ्यासाचेति कुत्वं । तस्य बालस्य विलाप श्रुत्वा नेत्राश्रु च दृष्ट्वा राजा दु खितोऽभूदित्यर्थ ॥ ७५ ॥

तमेव विलाप अष्टभि श्लोकैर्दर्शयति । त्वयेति । हे राजन्निति सबोधनाध्याहार । त्वया तु त्वयैवेत्यर्थ 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमर । अथवा तुशब्दो विशेषबोधनार्थ दैवेन विचक्षुस्त्व प्राप्त त्वया तु आलबनदडो भग्न इति विशेष । विगते चक्षुषी यस्य स विचक्षु तस्य प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाच्योत्तरपदलोप ' इति बहुव्रीहि अतएव अनाथस्य नास्ति नाथ पालको यस्य तस्य वने अरण्ये व्रतेन नियमेन ' नियमो व्रतम् ' इत्यमर । जीर्णा हीना शिथिलेति यावत् मूर्ति देहो यस्य 'मूर्ति काठिन्यकाययो जराया विस्रसाया 'विस्रसा जरा' इत्यमर । य आवेश प्रवेश इत्यर्थ प्राप्तिरिति यावत् तेन जडीकृत मदीकृत जड शब्दात् च्वि तस्य लोपे अस्य च्वौ' इतीत्व ऊर्यादि च्विडाचश्चेति गति सज्ञायां कुगतीति समास एतादृशस्य गुरुद्वयस्य गुर्वो मातापित्रो यद्वय द्वितय 'गुरुगीष्पतिपित्रादौ' इत्यमर । तस्य अय सन्निकृष्ट इदमस्तु सन्निकृष्टमित्युक्तत्वात् मत्स्वरूप इति यावत् । अत्र अहमिति वक्तव्ये अयमिति प्रयोग' अहकारपरित्याग पुर सर वस्तु सामान्यबोधकत्वेन कृत । एक एकसख्याक आलबनदड आलबनश्चासौ दडश्चेति कर्मधारय' किं भग्न कुतो भग्न इत्यर्थ अत्र किं शब्दो वितर्के 'किं कुत्सायां वितर्के च' इति मेदिनी । अत्र श्लोकोक्तविशेषणै मद्धनन अत्यंत मनुचित तव इति उक्त भवति ॥ ७६ ॥

एकमिति । एक लक्ष शरव्य 'लक्ष लक्ष्य शरव्य च ' इत्यमर । साधयतीति साधयन् तेन साधु धातोर्णिजतान्छतृप्रत्यय । त्वया निराग निर्गत आग अपराधो यस्य ' आगोपराधो मतुश्च ' इत्यमर । एतादृश त्रितय त्रय अवयवा यस्य तत् त्रितय ' सख्याया अवयवे ' इति तयप्रत्यय । वक्ष्यमाणत्रयमित्यर्थ विनाश अत नीत प्रापितं नीञ् प्रापणे कर्मणि क्त 'गौणे कर्मणि दुह्यादे प्रधाने नीहृकृष्वहां' इत्युक्ते प्रधाने कर्मणि क्त प्रत्यय । किं तत्त्रितय विनाशित इत्यत आह । ममचक्षुषेति । मम चक्षु मचक्षु ममनेत्र तेन दृष्टयो नेत्रयो कृत्य कार्य कल्पित सपादित दृष्टिकृत्य याभ्यां एतादृशौ मद्दृष्ट्यैव व्यवहर्तारावित्यर्थ वने अरण्ये वृद्धौ स्थविरौ ' प्रवया स्थावरो वृद्धो इत्यमर । मे मम पितरौ माता च पिता च पितरौ ' पिता मात्रा ' इत्येकशेष च अह इति त्रितय नाश नीत इति पूर्वेणान्वय ॥ ७७ ॥

वनेषु वासो मृगयूथमध्ये क्रिया च वृद्धान्धजनस्य पोषः।
वृत्तिश्च वन्यं फलमेषु दोषः सम्भावितः को मयि घातहेतुः ॥७८
व्रती विनाथो विगतापराधः स्मर्तव्यदृष्टेः पितुरन्धयष्टिः।
इत्येषु किं निष्करुणेन कश्चिदवध्यभावे गणितो न हेतुः ॥ ७९ ॥
तरुत्वचोऽयं कठिना वसानो वनेषु शीतोष्णनिपीतसारः।
अस्वादुवन्याशनजीर्णशक्तिः पात्रं कृपायास्तव वध्यभूतः ॥ ८० ॥

वनेष्विति। वनेषु अरण्येषु मृगाणां हरिणानां यूथानि कुलानि 'सजातीयैः कुलं यूथं' इत्यमरः। तेषां मध्ये मध्यभागे वासः वसतिः 'अस्तिर्भवतीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् अस्तीति लभ्यते' एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं। 'क्रिया च कर्म तु इत्यर्थः. कर्मक्रिया' इत्यमरः अंधः नष्टदृष्टिः एतादृशो जनः वृद्धः स्थविरः एतादृशो यो अंधजनः अंधान्मातापितररूपः तस्य पोषः पोषणं वृत्तिश्च जीवनं तु इत्यर्थः 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः।वन्यं वने भवं वन्यं दिगादित्वायत् एतादृशं फलं अस्तीत्यर्थः वासक्रियाजीवनेषु मयि ब्राह्मणपुत्रे घातहेतुः हननं घातः हतेर्भावे घञ् उपधावृद्धिघत्वतत्वानि नाशः इत्यर्थः तस्य हेतुः कारणं 'हेतुर्नाकारणं बीजं' इत्यमरः। दोषः दूषणं कः संभावितः क आशंकित इत्यर्थः सपूर्वाद्भवतेर्णिजन्तात्कर्मणि क्तः वासक्रियावृत्तीनां सर्वथा निर्दुष्टत्वात् कं दोषं मनसिकृत्य अहं विद्ध इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

व्रतीति। व्रतं नियमः ब्रह्मचर्यमिति यावत् सोऽस्यास्तीति व्रती 'व्रत इनि ठनाविति इनिः'। विनाथः विगतः नाथः स्वामी यस्य स विनाथः निरालंब इत्यर्थः यद्यपि पितृभ्यामेतस्य सनाथत्वं तथापि तयोरंधत्वात् एतत्पालनपोषणासमर्थत्वात् एतस्य अनाथत्वमेव। विगतः अविद्यमान इत्यर्थः. अपराधो मन्तुर्यस्य 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः। निरपराध इत्यर्थः। स्मर्तव्या दृष्टिः नेत्रं यस्य प्रत्यक्षदृष्टेरभावात् स्मर्तव्यदृष्टिरेव अथवा आविवक्षितकर्मकात् स्मृधातो भावे तव्यप्रत्ययः तथा च स्मर्तव्यं स्मरणं दृष्टिः ज्ञानं यस्य अंधानां स्मरणशक्तिरधिकेति सुप्रसिद्धमेतत् एतादृशस्य पितुः अंधयष्टिः अंधस्य दृष्टिहीनस्य यष्टिरिव अंधयष्टिः अंधस्य यथा यष्टिरेव आलंबनं तथा अंधस्य मम पितुः अहमेवालंबनमित्यर्थः। इति एवं प्रकारेण एषु व्रतित्वविनाथत्वनिरपराधत्वांधपित्रालंबनत्वेषु मध्ये निष्करुणेन निर्गता करुणा दया यस्मात् तेन निर्दयेनेत्यर्थः त्वयेति शेषः हंतुं योग्यो वध्यः हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः इति यत् वधादेशश्च अवध्यः तस्य भावः धर्मः अवध्यत्वमित्यर्थः. तस्मिन् कश्चिद्धेतुः न गणितः न विचारित इत्यर्थः सर्वथा मद्धननमयुक्तमिति तात्पर्यं ॥ ७९ ॥

तरुत्वच इति। कठिनाः कठोराः तरूणां वृक्षाणां त्वचः वल्कलानि 'त्वक्समानाविलवश्री वल्कं वल्कलमस्त्रियां' इत्यमरः। वसानः वस्ते परिधत्ते इति

जीर्णो जतुन्यासनिरुद्धरन्ध्रः कुम्भश्च मौञ्जी तरुवल्कलञ्च ।
वनेषु यन्मां विनिहत्य गम्यं तद्गृह्यतामस्तु भवान् कृतार्थः ॥८१॥

साधुः कृपामन्थरमक्षि शत्रौ प्रीत्यर्थसम्मीलितमादधाति ।
नीचस्तु निष्कारणवैरशीलस्तत्पूर्वसम्पादितदर्शनेऽपि ॥ ८२ ॥

वसानः वस् आच्छादने लट् शानच् नलोकाव्ययेति निषेधात् तरुत्वच इति कर्मणि षष्ठी न भवति वनेषु अरण्येषु शीतश्च उष्णश्च शीतोष्णौ शीतः शीतकालः उष्णः निदाघः 'उष्ण ऊष्मागमस्तपः' इत्यमरः यद्यपि शीतशब्दः शीतकालवाचकः कोशे नास्ति तथापि 'शीत गुणे तद्वदर्था' इत्युक्तेः अत्र उष्णसाहचर्यात् शीतवान् काल एव गृह्यते अथवा शीत हिम उष्णः ऊष्मकालः तौ शीतोष्णौ ताभ्यां निपीतः प्राशितः नाशित इति यावत् सारः बल रक्तादिस्थिरांशो वा यस्य 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः शीतोष्णादिना नष्टशक्तिः नष्टरक्तो वा इत्यर्थः । न स्वादु मधुरं अस्वादु । वने भवं वन्यदिगादित्वाद्यत् तस्य वन्यस्य अन्नं भक्षण अस्वादु एतादृश यद्वन्याशन तेन जीर्णा नष्टप्राय। शक्तिः सामर्थ्यं यस्य अयं मद्रूपः पथ्यभूतः पथ्य इव पथ्यभूतः तव पथ्यत्वेन सम्मत इत्यर्थः कृपायाः दयायाः पात्र भाजन अस्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

स्वं हेतवे हेतिबलोपनीतस्मयः किमप्युन्नतवृत्ति कस्मै ।
नीचस्य निष्ठामधिकर्म गच्छन् कुलं कलङ्कैः कलुषीकरोषि ॥८३॥
मैवं भवानेनमदुष्टभावं जुगुप्सतां स्माक्षसाधुवृत्तम् ।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैररुध्यन्त महर्षिसूनोः ॥ ८४ ॥

सद्वृत्ते' इत्यमरौ । एतादृशः नीचस्तु: पृथग्जनस्तु 'मूर्ख नीचौ पृथक् जनौ' इत्यमरः । तु शब्दः सज्जनापेक्षया विशेषबोधकः पूर्वं संपादितं पूर्वसंपादित सुप्सुपेति समासः । तदेव पूर्वसंपादितं तत्पूर्वसंपादित एतादृश दर्शनं यस्य एतादृशेऽपि पुरुषे कृपामंथर कृपाया विषये मंथर मंदं निष्कृपमित्यर्थः। प्रीतेः निवृत्तिः प्रीत्यर्थः मशकार्थो धूम इतिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिवाची प्रीत्यर्थाय प्रीतिनिवृत्तये संमीलित निमीलित एतादृश अक्षि आदधाति । सज्जनः शत्रावपि प्रीतिलाभाय ईषन्मीलितं कृपापूर्णं नेत्रं स्थापयति निर्हेतुकवैरशीलो नीचस्तु प्रथमजातदर्शनेऽपि पुरुषे कृपारहित प्रीत्यभावाय मीलितं च चक्षुरादधाति। एवं च महदुभयोरंतरमित्यर्थः। एव च त्व द्वितीयकोटिपतित इति तात्पर्यं । दीपकालंकारः 'वदति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः' इति ॥ ८२ ॥

स्वमिति । हेतीनां अस्त्राणां बले सामर्थ्ये 'हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुषु' इति हैमः । तेन उपनीतः प्राप्तः स्मयः गर्वः यस्य 'चित्तोद्रेकः स्मयो मद' इत्यमरः । त्व इति विशेष्यमध्याहर्तव्यं नीचस्य पृथग्जनस्य कर्मणीत्यधिकर्म 'अव्ययं विभक्ति स्यादिना' विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः 'नपुंसकादन्यतरस्या' इति वैकल्पिकत्वादजभावः । तत्र निष्ठां नितरां स्थिति. निष्ठा 'आतश्चोपसर्गे' इति निपूर्वात्तिष्ठतेर्भावे अङ् 'उपसर्गादिति' षत्व। ता गच्छनीति गच्छन् सन् गम् धातोः शतृप्रत्यय:। किमपि अनिर्वर्णनीय उन्नतावृत्तिः वर्तनं यस्य अनिमान्य मित्यर्थः । स्वं आत्मीयं 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्वो त्रिया धने' इत्यमरः । कुल वंश कलंकैः लाञ्छनैः दूषणैरित्यर्थः कस्मै हेतवे कारणाय तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा कलुषी करोषि आनिर्लीकरोषि मलिनयसीति यावत् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८३ ॥

मैवमिति । भवान् ऋषिकुमारः अदुष्टभावं न दुष्ट· निषः अदुष्टः नञो विरोधार्थत्वात् साधुरिति यावत् एतादृशः भाव. अभिप्रायो यस्य 'भावः सत्ता-स्वभावाभिप्रायचेष्टा' इत्यमरः । न क्षत नष्ट अक्षतं एतादृश साधु सत् वृत्त चरित्र यस्य 'वृत्त पद्ये चरित्रे' इत्यमरः। एतादृश एन दशरथं पूर्वं आक्षेपबोधनार्थं गृहीतस्य दशरथस्य अत्र निंदानिषेधबोधनार्थं उपादानादन्वादेशः अतः 'द्वितीयाटौ स्वेन.' इत्येनादेशः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मा जुगुप्सतां स्म मा निंदत्वित्यर्थः। 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु' इति प्राप्तकाले लोट् । 'गुपिच् किद्भ्यः' इति गुपेर्निंदायां इति गुपधातोः सन् स्म इति पादपूर्तौ अव्यय इतीव पूर्वोक्तप्रकारेण निषेधार्थमेवेत्यर्थः । महर्षिसुनोः महाप्रासी ऋषिश्च 'आन्महत इत्यात्वं'

भोज्यासुतश्चारुभुजद्वयेन घटं गृहीत्वा घटितारिनाशः।
बाष्पायमाणो बहुमानपात्रं यमप्रभावो यमिनां ददर्श ॥ ८५ ॥
पापं विधायापि विधातृतुल्ये सत्यापयामास सतां पुरोगः।
ततो यतिं घातयतो न सद्यः क्रोधानलेनास्य ददाह देहम् ॥ ८६ ॥

'ऋषयः सत्यवचसः' इत्यमरः। तस्य सूनुः पुत्रः 'आत्मजस्तनयः सूनुः' इत्यमरः। तस्य निगृहीतः निरुद्धः कंठः गलो यैः 'कंठो गलोऽथ ग्रीवायां' इत्यमरः। प्राणैः असुभिः कर्तृभिः 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इत्यमरः। वाचः गिरः अरुध्यंत निरुद्धा इत्यर्थः रुधधातोः कर्मणि लङ्। प्राणोत्क्रमणात् वाग्विसरः प्रतिबद्धो भूदित्यर्थः। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८४ ॥

भोज्यासुत इति। घटितः चेष्टितः कृत इत्यर्थः। अरीणां शत्रूणां नाशः अंतो येन 'अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युः' इत्यमरः। यमः अंतकः स इव प्रभावः प्रतापो यस्य भोज्यासुतः भोजस्य राजविशेषस्य सुता भोज्या इंदुमती क्रोड्यादित्वात् 'भोजक्षत्रिये' इतिगणसूत्रेण भोजशब्दात् ष्यङ्प्रत्ययः तस्याः सुतः पुत्रः दशरथः भुजयोः बाह्वोः द्वय द्वितय चारु सुंदर यद्भुजद्वयं तेन 'सुंदरं रुचिरं चारु' इत्यमरः। घट कलश गृहीत्वा आदाय बाष्प उद्वमतीति बाष्पायमाणः 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इत्यनेन क्यङंतात् शानच्। यमाः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः इति योगसूत्रोक्ताः पंच यमाः संति येषां ते यमिनः तेषां बहुमानपात्रं बहुः भूयिष्ठः यो मानः तस्य पात्र भाजनं 'पात्रामत्रं च भाजनं' इत्यमरः। योगिसत्कृत ऋषिमित्यर्थः। ददर्श अवलोकयामास दृशिर्प्रेक्षणे लिट्। अनुप्रासालङ्कारः ॥ ८५ ॥

पापमिति सतां सज्जनानां 'सन्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्' इत्यमरः। पुरोगः पुरः अग्रभागे गच्छतीति पुरोगः 'अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्य' इत्यनेन डप्रत्ययः। ऋषिः विधाता ब्रह्मा तेन तुल्यः सदृशः तस्मिन् ऋषिपुत्रे पाप बाणप्रहाररूपं कलुषं विधायापि सत्यापयामास सत्यमाचचक्षौ सत्यापशब्दात् 'सत्यापपाशेत्यादिना णिच्' एतस्याः क्रियायाः कर्ता राजेति अध्याहर्तव्यः ततः सत्यभाषणादेनोः यतिं यमिनं कुमारमित्यर्थः। घातयतः नाशयतः हन्तेर्णिजन्ताच्छतृप्रत्ययः घातयतो अस्य दशरथस्य देहे शरीरे सद्यः तत्क्षणमेव 'सद्यःपदन्येति' निपातः कोप कोपः स एव अनलोऽग्निः तेन न ददाह न भस्मीचकार। दह भस्मीकरणे लिट्। अथवा सतां पुरोगः राजा विधातृतुल्ये पाप विधायापि सत्यापयामास। ततः यतिं घातयतः अस्य दशरथस्य देहं क्रोधानलेन न ददाह अत्र दाहस्य कर्ता कुमारमुनिरिति इति अध्याहर्तव्यः। रूपकं अनुप्रासश्चालंकारः ॥ ८६ ॥

दयानुयातस्तनयस्य नाशं श्रुत्वा महर्षिर्मुहरात्तशोकः।
दिदेश देशास्तुतसद्गुणाय विशन् वशी विश्वभुजं स शापम् ॥८७॥
वनजकुसुमधारिणीमलङ्घ्यां हरिनखपातविदारितोरुगण्डाम्।
श्रियमिव नृपतिर्मृगव्यभूमिं चिरमनुभूय गृहोन्मुखो बभूव ॥८८॥

दयानुयात इति। वशी वश अधीनत्व अस्यास्तीति वशी 'वशमायत्ततायां स्यात्' इति विश्वः। जितेंद्रिय इति यावत् तनयस्य पुत्रस्य नाशं अंत श्रुत्वा आकर्ण्य दयया कारुण्येन अनुयातः अनुगतः पुत्रविषयककारुण्ययुक्त इत्यर्थः अतएव मुहुः पुनःपुनः आत्तशोकः आत्तः गृहीतः शोकः शुक् येन 'मन्यु-शोकौ तु शुक् स्त्रियां' इत्यमरः। आत्त इत्यत्र आङ्पूर्वाद्दातेः क्तः 'अचउपसर्गात्तः' इति तादेशः एतादृशः सः महर्षिः विश्वभुज विश्व सर्वं भुनक्ति इति विश्वभुक् अग्निः 'नाचिकेतभुजिमारतविश्वप्साशुचिः' इति निर्वाडशेषः प्सामक्षणे इति धातोः विश्वस्याविश्वभुजोः समानार्थकत्व त अग्निं विशन् सन् दुःखेन देह-त्याग कुर्वन् सन्नित्यर्थः देशेषु जनपदेषु स्तुताः नुताः संतः गुणाः दयादाक्षिण्या-दयो यस्य तस्मै अर्थाद्दशरथाय शाप आक्रोश पुत्रशोकेन मरणरूपं दिदेश ददौ। दिश अति सर्जने लिट्। अनुप्रासालंकारः ॥ ८७ ॥

वनजेति। नृणां मनुष्याणा पतिः दशरथः वन उदकं तस्मिन् जात वनजं 'जीवन भुवन वन' इत्यमरः सप्तम्यां जनेर्डः इति डप्रत्ययः वनज च तत्कुसुम च वनजकुसुम अभीक्ष्ण धरतीति वनजकुसुमधारिणी 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्। पक्षे वने अरण्ये जातानि कुसुमानि धारयतीति। अलघ्यां लघितु योग्या लघ्या न लंघ्या अलघ्या विष्णुपत्नीत्वात् तदुल्लघनमनुचितमित्यर्थः। पक्षे लघितु शक्या लघ्या न लघ्या अलघ्या अति-विशालत्वात् मृगव्यभूमेः लघितुमशक्यमित्यर्थः 'अर्हेकृत्यतृचश्च शकि लिङ्च' इत्युभयोरर्थयोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् प्रत्ययः। ऊरुः' सक्थिगण्ड. कपोलः 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' अधस्ताच्चिबुक गण्डकपोलौ' इत्यमरौ। हरिः विष्णुः तस्य यानि नखानि नखराणि 'यमानिलेंद्रचंद्रार्क विष्णुर्सिंहांशुवाजिषु। शुकाहि कपिभेकेषु हरिः' इत्यमरः। 'नखोऽस्त्री-नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। तेषां पातः पतन पतधातोर्भावे घञ् तेन विदा-रितौ ऊरुगण्डौ यस्या. सा। पक्षे हरिः सिंहः तस्य नखानां यः पातः तेन विदारिताः उरवः बहव· गडाः खड्गिनो यस्या सा 'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इत्यमरः। एतादृशीं श्रियमिव लक्ष्मीमिव मृगव्यभूमिं मृगव्यस्य मृगयायाः 'आच्छोदनं मृगव्य स्यादाखेटो मृगया स्त्रिया' इत्यमरः। भूमिं पृथ्वीं चिरं चिरकाल अनुभूय निषेव्येति यावत् गृहे निजसदने विषये उन्मुख उत्कंठितः एतादृशः बभूव। उपमालंकारः। पुष्पिताग्रावृत्तम्। 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ

अथ स विषमपादगोपितार्थं जगदुपयोगवियुक्तभूरिधातुम् ।
बहुतुहिननिपातदोषदुष्टं गिरिमसृजत्कुकवेरिव प्रबन्धम् ॥ ८९ ॥
सपदि दिशि निबद्धभूरिघोषं परमविनीतमनोज्ञनागवृन्दम् ।
जलधिमिव नृपः पुरं स्वकीयं मणिगणमण्डितकान्तमाससाद ॥ ९० ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् । 'एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः' इति महाकाव्यलक्षणे उक्तत्वात्सर्गान्ते भिन्नानि वृत्तानि' एवमग्रिमसर्गेष्वपि ज्ञेयं । 'सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्' इत्युक्तत्वात् । अत्र हरिनखपातविदारितोरुगण्डां श्रियमिव इत्यनेन देवानां लक्ष्मीनारायणप्राप्तिरूपउत्तरसर्गस्थ कथाभागः सूचित ॥ ८८ ॥

अथेति । अथ गृहोन्मुखीभवनानन्तरं सः दशरथः विषमः न्यूनाधिकाक्षरकृतः पादः श्लोकचतुर्थांशः 'पादारश्म्यङ्घ्रि तुर्यांशाः' इत्यमरः । तत्र गोपितः स्वसंकेतसमासाधिक्याप्रतीतादिपदप्रयोगवशादस्फुटः अर्थः श्लोकतात्पर्यार्थो यस्मिन् । पक्षे विषमाः दुर्गमाः ये पादा. प्रत्यन्तपर्वताः 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । तैः गोपिताः रक्षिताः गुप् रक्षणे णिजंतात्क्त-प्रत्ययः सर्वसाधारणैः अप्राप्याः कृताः अर्थाः रत्नादिद्रव्याणि येन 'अर्थाभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । कुकाव्यपक्षे जगति य उपयोगः तेनवियुक्ताः महाकविभिः काव्यांतरे अप्रयुक्ताः भूरयः प्रभूताः धातवः भूवादयः शब्दशास्त्रप्रसिद्धा यस्मिन् पर्वतपक्षे जगति य उपयोगः तेन वियुक्ताः रहिताः भूरिधातवः गैरिकमनःशिलादयः यस्मिन् यद्वः प्रभूताः ये तु हि न इत्यादयो निपाताः निपातशब्दाः तेषां दोषेण दुष्टं छन्दोभंगरीति भंगाप्रयुक्तशब्दप्रयोगानर्थकाऽप्रयोजकादिशब्दप्रयोगादयः तात्पर्यप्रत्ययप्रत्यूहभूताः दोषाः साहित्यसमये प्रसिद्धा एव । पक्षे बहु प्रभूत यत्तुहिन तुषारः तस्य यो निपातदोषः पतनरूपो दोषः तेन दुष्ट हिमालये अतिशीतदोषः सुप्रसिद्धमेव 'कुकवेः कुत्सितश्चासौ कविश्च कुकविः 'कुगतिप्रादय' इतिसमासः तस्य प्रबंध निबंधमिव गिरिं हिमालय असृजत् अत्यजत् सृजविसर्गे लङ् । उपमाश्लेषालङ्कारौ । पुष्पिताग्रावृत्त लक्षण तूक्त ॥ ८९ ॥

सपदीति । नृपः दशरथः सपदि सद्यः 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः दिशि काष्ठायां 'दिशस्तुककुभः काष्ठाः' इत्यमरः। निबद्धः रचितः भूरिः प्रभूतः घोषः गर्जन येन 'घोषः कांस्ये स्वने गोपघोषकाभीरपल्लिषु' इति हैमः समुद्रगर्जनं हि दूरतः श्रूयते इति प्रत्यक्षसिद्ध । पुरपक्षे निबद्धाः भूरिघोषाः प्रभूताभीरपल्यो यस्मिन् अत्यधिकतो परमा उत्कृष्टा ये वयः पक्षिणः 'विविष्किरपतत्रयः' इत्यमरः । तैः

गरुडादिभिः नीत अपहृत मनोज्ञ सुंदर 'मनोज्ञ मंजु मञ्जुल' इत्यमरः। नागानां सर्पाणां वृंद समूहो यस्मिन् यस्माद्वा। पुरपक्षे परमाः श्रेष्ठा विनीताः परम अधिक विनीता इति वा परा मा लक्ष्मीः येषां ते परमाः। ते च ते विनीताश्च अतएव मनोज्ञाः ये नागाः हस्तिनः 'मतङ्गजो गजो नागः' इत्यमरः। तेषां वृंदानि समूहा यस्मिन् कांतं कस्य उदकस्य अंतः अवधिः यस्मिन् यदपेक्षया उदकमन्यत्र नास्तीत्यर्थः। मणीनां रत्नानां यो गणः समुदायः तेन मंडितः भूषितः कांतः उदकप्रांतभागो यस्य समुद्रस्य रत्नाकरत्वादित्यर्थः। पुरपक्षे मणिगणमंडित अतएव कांत सुंदरमित्यर्थः। जलनिधिमिव जलानां निधिं शेवधिं तमिव स्वस्य इदं स्वकीय कुरुजनपदस्येति कुकि अनुवर्तमाने स्वस्य चेति गहादिवर्गणसूत्रेण छ कुगागमश्च एतादृश पुरं अयोध्यामिति यावत् आससाद प्राप। आङ्पूर्वात्सीदतेः कर्तरि लिट्। अत्र मंगलाचरणरूपतया सर्गान्त्यश्लोके परमिति लक्ष्मीवाचकशब्दप्रयोगः सर्गमध्ये पंचचत्वारिंशत्तमे श्लोके ईश्वरवाचकप्रभुतो शब्द प्रयोगः यथाह भगवान् भाष्यकारः मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि भवंति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवंति। श्लेषोपमे अलंकारौ। पुष्पिताग्रावृत्त। लक्षणं तूक्तं। अथ कविः काव्यवर्णनीयस्थानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं निरूपयति इतीत्यादि। इति शब्दः समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादि समाप्तिषु' इति कोशात्, तस्य च प्रथमः सर्गः इति इत्येवमन्वयः प्रथमः सर्गः समाप्त इति यावत्। कुमारदासस्य कृतौ इति कविनामकथनं महाकाव्येति महच्छब्देन लक्षणसंपत्तिः सूचिता तानि च लक्षणानि कानिचित् तत्र तत्र दर्शितानि कानिचिद्दर्शयिष्यते। जानकीहरण इति काव्यवर्णनीययोः कथनं एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं। दशरथोत्पत्तिरितिसर्गनामकथनं इति दिक्॥९०॥

इतिश्रीश्रुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायरदव्यकृतपंडित-
प्रकाण्डश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यान्तेवासिना निगुडकरो-
पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-
हरणकाव्यटीकायां दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः
समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

रावणेन रणे भग्ना देवा दावाग्नितेजसा ।
द्रष्टुं जगत्पतिं जग्मुः पुरस्कृतपुरन्दराः ॥ १ ॥
निजदेहभराक्रान्तनागनिश्वासरहसा ।
गतागतपयोराशि पातालतलमास्थितम् ॥ २ ॥
आसीनं भोगिनि स्रस्तमौलिमाल्यविभूषणम् ।
तत्क्षणत्यक्तनिद्रार्तिबद्धरागायतेक्षणम् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशायनमः । पूर्वस्मिन्सर्गे उपोद्घातरूपां दशरथोत्पत्तिं वर्णयित्वा इदानीं मुख्यनायकश्रीमद्रामभद्राऽवतारवर्णनेच्छया तत्कारणीभूतसकलदेवकर्तृक श्रीमहाविष्णुस्तुतिं प्रस्तौति । रावणेनेति । दावाग्नितेजसा दुनोतीति दावः टुदु उपतापे इत्यस्मात् 'दुन्योरनुपसर्गे' इति णः। स चासौ अग्निश्च दावाग्निः अरण्याग्निः 'दवौ दावो वनवन्हिः' इति हैमः। तद्वत्तेजः प्रतापो यस्य 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च' इत्यमरः। तेन रावणेन रावयति शब्दयति लोकान् भीत्या इति रावणः अथवा विश्रवसोऽपत्यं रावणः 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यण् प्रत्ययः विश्रवद्शब्दस्थाने रवण देशश्च। तेन रणे युद्धे भग्नाः पराजिता इत्यर्थः 'रणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः। एतादृशाः पुरस्कृतपुरंदराः पुराणि शत्रुनगराणि दारयति विदारयति इति पुरंदरः 'पूः सर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् 'वाच यमपुर दरौ च' इति मुम् पुरः कृतः पुरस्कृत 'पुरोऽव्ययं' इति गतिसंज्ञाया 'नमस्पुरसोर्गत्यो' इति सत्व। पुरस्कृतः अग्रतः कृतः पुरंदरः इन्द्रो यैस्ते 'पुरस्कृत पूजिते रात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते' 'पुरुहूतः पुरंदरः' इत्यमरौ । दीव्यति द्योतते इति देवाः दिव् धातोः पचाद्यच् जगत्पतिं गच्छतीति जगत् 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वेवाच्ये' इति गम् धातो द्वित्व क्विप् प्रत्ययश्च तस्य पतिः स्वामी तं विष्णु द्रष्टुमवलोकितु जग्मुः ययुः गम्लृ गतौ लिट्। अनुप्रासोपमे अलंकारौ अत्र सर्गे अंतिम पद्यद्वय वर्जयित्वा सर्वत्राऽनुष्टुब्वृत्तं ज्ञेय ॥ १ ॥

तं विष्णुमेवाष्टाभिः श्लोकैर्वर्णयति । निजदेहेति । निजः आत्मीयः यो देहः शरीरः 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः। 'कायोदेहः क्लीबपुंसो' इत्यमरः। तस्य यो भरः भारः तेन आक्रांतः पीडितः एतादृशो यो नागः शेषः तस्य निःश्वासः निःश्वसनं श्वस् प्राणने इत्यस्मात् घञ् तस्य यद्रहः वेगः तेन आदौ गतः पश्चादागतः गतागतः एतादृशः पयसः राशिः समूहः तस्य यत्पातालतलं विवरतलं 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' इति मेदिनी । तत् आस्थितं विद्यमानं अनंत कोटिब्रह्माण्डरोमरध्राक्रमभारपीडितनागनिःश्वासवेगजन्यमहोर्मिनिम्नभागस्थित । अनुप्रासालंकारः ॥ २ ॥

आसीनमिति । प्रशस्तः भोगः शरीरं यस्य स भोगी 'अत इनि ठनौ' इति

भुजङ्गपृथुकारूढमातङ्गमकराश्रयम् ।
युद्धमम्भोनिधिच्छेदे पश्यन्तं नृपलीलया ॥ ४ ॥
भोगिभोगासनक्षोभो माभूदिति सुदूरतः ।
भक्त्यानतशरीरेण सेव्यमानं गरुत्मता ॥ ५ ॥

इति । तस्मिन् शेषे आसीन आस्तेऽसौ आसीन स आस् उपवेशने लट् शानच् 'ईदास.' इति ईत्व । मौलि किरीट 'चूडा किरीट केशाश्च संयता मौलयस्त्रय ' इत्यमर । माल्यानि माला विभूषणानि आभरणानि स्रस्तानि अध पतितानि मौलिमाल्यविभूषणानि यस्य निद्रावशेन एतेषां विपर्यस्तत्व स चासौ क्षण तस्य देवागमनस्य क्षणो वा तत्र त्यक्ता उज्झिता या निद्रा स्वापः तस्या या आर्ति पीडा आर्ति पीडा धनुष्कोटचा ' इत्यमर । तया बद्ध सदानित आसक्त इत्यर्थ राग रक्तिमा ययो तादृशे आयते विस्तृते ईक्षणे यस्य 'सुदूर दीर्घमायत' ' ईक्षण चक्षुरक्षिणी' इत्यमरौ । अनुप्रासालङ्कार ॥ ३ ॥

भुजङ्गेति । अम्भसां उदकानां निधि शेवधि तस्य च्छेद भाग प्रदेश इति यावत् । नृणाणां क्षत्रियाणां लीला क्रीडा तया । भुजेन गच्छतीति भुजगा ' गमे सुपिवाच्य ' इति खच ' खच्चडिद्वाच्य ' इति डित्वाट्टिलोप तेषां पृथुका शावका ' पृथुक शावक शिशु ' इत्यमर । तैरारूढा कृतारोहणा आङ् पूर्वकात् रुह धातो कर्मणि क्त एतादृशा ये मातङ्गा मतङ्गस्येमे मातङ्गा दीर्घिकेणु हस्तिन मकरा ग्राहाश्च ' गजेऽपि नागमातङ्गौ ' इत्यमर । ते आश्रय सभ्रयो यस्य एतादृश युद्ध आयोधन । पश्यतीति पश्यन् त पश्यन्तमवलोकयन्तमित्यर्थ । राजानो यथा स्वस्ववाहान् हस्त्यादीनारुह्य युध्यन्ते एव मातङ्गमकरादिषु आरुह्य युध्यमानान् सर्पशावकान् पश्यन्तमिति तात्पर्य । अनुप्रासालङ्कार ॥ ४ ॥

भोगीति । भोग अहिशरार 'अहे शरीर भोग स्यात्' इत्यमर सोऽस्यास्तीति भोगी सर्प 'अतइनिठनौ ' इतीनि 'उरग. पन्नगो भोगी' इत्यमर तस्य भोग । आसते उपविशत्यस्मिन्निति आसन आस् उपवेशने अस्मात् करणाधिकरणयोश्च ' इत्यधिकरणे ल्युट् भोगिभोग एव आसन पीठ मयूरव्यंसकादित्वात्समास• ' पीठमासन ' इत्यमर । तस्य क्षोभ चाञ्चल्य क्षुभ् सञ्चलने भावे घञ् मा भूत् मयतलुङ् ' नमाङ्योगे ' इत्यडभाव ' गातिस्थेति सिच लुक् ' । इति हेतोः ' इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ' इत्यमरः । सुदूरत अतिविप्रकृष्टत इत्यर्थः सुदूरशब्दात् सप्तम्यन्तात् आद्यादित्वात्तसिप्रत्यय अतिदूरभागे इति यावत् भक्त्या अनुरागेण भक्तिलक्षण शाण्डिल्यसूत्रे 'सापरानुरक्तिरीश्वरे' इत्युक्त• लक्षणया आनत नम्र शरीर देहो यस्य ' शरीर वर्ष्मविग्रहे ' इत्यमर गरुत्मता प्रशस्ता गरुता पक्षा यस्य स गरुत्मान् तेन गरुडेन यवादित्वात् क्षय इति वत्व न सेव्यतेऽसौ सेव्यमान सेव् धातो कर्मणि लट् त । वृत्त्यनुप्रासालङ्कार ॥ ५ ॥

अर्करश्मिभयेनेव पातालतलमास्थितम् ।
लक्ष्मीमुखतुषारांशौ प्रीतया व्यापारितेक्षणम् ॥ ६ ॥
स्वमुखे सञ्चरद्दृष्टेरङ्कविन्यस्तपार्ष्णिना ।
स्पृशन्त पादपद्मेन पद्मायाः नाभिमण्डलम् ॥ ७ ॥
सव्यापसव्यभागस्थपाञ्चजन्यसुदर्शनम् ।
तद्द्वयस्थचन्द्रार्कविन्ध्यशैलमिवोच्छ्रितम् ॥ ८ ॥
पुरुष पुरुहूताद्या नत्वा गीर्वाणसंहतिः ।
सनातन स्कन्नशक्तिरूचे नुतियुतां गिरम् ॥ ९ ॥

अर्केति । अर्कस्य सूर्यस्य रश्मय किरणा 'वितर्कनार्कमार्तड' 'किरणप्रग्रहो रश्मी' इत्यमरौ । तेभ्यो भय भीति पचम्रीभयेनेति समास तेनेव सूर्यकिरणत्रासभीत्यैवेत्यर्थ । पातालस्य अधोभु[illegible]र तल 'अधोभुवनपाताल' इत्यमर । तत् आस्थित आधिष्ठित प्रीत्या प्रेम्णा '[illegible] प्रीतिः प्रमदो हर्षा' इत्यमर तुषारा हिमा अशव किरणा यस्य लक्ष्म्या इंदिराया मुख वक्त्र स एव तुषारांशु चद्र 'लक्ष्मी पद्मालया' इत्यमर । 'हिमांशुश्चद्रमाश्चद्र' इत्यमर । तस्मिन् व्यापार क्रिया सजाता ययोस्ते व्यापारिते तारकादि[illegible] तादृशे ईक्षणे नयने येन लक्ष्मीमुखचंद्र विलोकमानमित्यर्थ । उत्प्रेक्षानुप्रासालकारौ ॥ ६ ॥

स्वमुखे इति । स्वस्य आत्मन विष्णोरित्यर्थ मुख वक्त्रमिम् । सचरतीति सचरती दृष्टि यस्या सा सचरदृष्टि तस्या 'स्त्रिया पुवदित्यादिना पुवद्भाव । एतादृश्या पद्मायाः लक्ष्म्या अके उत्सगे विन्यस्त स्थापित पार्ष्णि अवयवविशेषो यस्य 'पुमान्पार्ष्णिस्तयोरध' इत्यमर । एतादृशेन पादपद्मेन पद्ममिव पाद पादपद्म तेन 'उपमित व्याघ्रादिभि' इति समास नाभे मडल चक्रवाल स्पृशतीति स्पृशन् त स्पृशत लक्ष्म्या अके पाद प्रसार्य तेन तन्नाभिमडल स्पृशतमित्यर्थ. अनुप्रासालकार ॥ ७ ॥

सव्येति । सव्य वाम अपसव्य दक्षिण 'वाम शरीर सव्य स्यादपसव्य तु दक्षिण' इत्यमर । एतादृशौ यौ भागौ तयोस्तिष्ठत इति सव्यापसव्यभागस्थे सुपिस्थ इति क पचजने दैत्यविशेषे भाव पांचजन्य 'गभीराञ्ञ्य इति सूत्रे पंचजनादुपसख्यान' इति वार्तिकेन ञ्यप्रत्यय पांचजन्य एतन्नामक शख. । सुदर्शन एतन्नामक चक्र सव्यापसव्यभागस्थे पाचजन्यसुदर्शने यस्य स 'शखो-लक्ष्मीपते· पांचजन्यश्चक्र सुदर्शन' इत्यमर । तटयो प्रांतयो द्वय द्वितय तत्र तिष्ठत इति तद्द्वयस्थौ तटद्वयस्थौ चंद्रार्कौ विधुसूर्यौ यस्य एतादृशो यो विन्ध्यश-शक: शैल पर्वत तद्वदुच्छ्रित । उपमालकार ॥ ८ ॥

पुरुषमिति । एव सप्तभि श्लोकै विष्णु निर्वर्ण्य इद्रादिदेवकृतां स्तुति वर्णयति । पुरुषमिति । पुरुभि बहुभि हूयते आहूयते यज्ञे इति शेष 'पुरुहू पुरु-

समुद्रमथने यस्य भ्रमन्मन्दरखण्डिताः।
तारा इव दिशो बभुः प्रदीप्ताङ्गदकोटयः ॥ १० ॥
येन दुर्वारवीर्येण सागराम्बरचन्द्रमाः।
शङ्खं पातालपालानां यशःपिण्डमिवोद्धृतम् ॥ ११ ॥

भूयिष्ठ' इत्यमरः। पुरुहूतः इन्द्रः आद्यो यस्याः सा पुरुहूताद्या एतादृशा गीर्वाणा इव यान इव निग्रहानुग्रहसमर्था येषां ते गीर्वाणाः देवाः तेषां सहतिः समुदायः स्कन्ना गलिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः बलहीनेति यावत् एतादृशी सती अत्र स्कन्नशक्तीत्यस्य अश्लीलत्वात् सन्नशक्तिरिति पाठः साधुतरः तदा सन्ना अवसन्ना शक्तिः सामर्थ्यं यस्या सा सन्नशक्तिः एतादृशी सती सना भवः सनातनः 'साय चिर' इत्यादिना ट्युल् प्रत्यय तुडागमश्च 'सनातनचिरतनाः' इत्यमरः। पूर्पुरीषे अन्तर्यामितया तिष्ठतीति पुरुषः तं नत्वा नमस्कृत्य नुत्या स्तुत्या युता सहिता 'स्तवस्तवने स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः। गिरं वाणीं ऊचे बभाषे ब्रुवतेर्वचादेश। अनुप्रासालङ्कारः ॥ ९ ॥

इदानीं इन्द्रादिदेवसहतिः भगवन्तं नवभिः श्लोकैः स्तौति। समुद्रमथनेति। तत्र इत आरभ्य पट्श्लोकस्थयच्छब्दानां तस्मै स्मरणमात्रेणेति सप्तमश्लोकस्थ तच्छब्देन अन्वयः अग्रे च द्वाभ्यां पृथगेव स्तुतिः। समुद्रस्य सागरस्य मथनं विलोडनं मथे विलोडने भावे ल्युट् तस्मिन् भ्रमति परिवर्तते इति भ्रमन् स चासौ मन्दरः मथाद्रिः तेन खण्डिताः भिन्नाः यस्य विष्णोः प्रदीप्ते देदीप्यमाने एतादृशे ये अङ्गदे केयूरे 'केयूरमङ्गदं तुल्ये' इत्यमर। तयोः कोटयः आश्रयः 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः' इत्यमरः। तारा इव नक्षत्राणीव 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा' इत्यमर। दिशः काष्ठाः बभुः व्यापुः वृन् वरणे लिट्। समुद्रमथने कूर्मरूपेण भगवता मन्दरस्य धृतत्वात् तत्सङ्घर्षणाद्विदीर्णाङ्गदकोटिप्रसरणेन इतस्ततस्ताराप्रसरणेनेव दिशो व्याप्ता बभूवुः। उपमालङ्कार ॥ १० ॥

येनेति। दुः खेन वार्यते इति दुर्वारं दु पूर्वकाद्वारयतेरीषद्दुःसु' इत्यादिना खल्। दुर्वारं वीर्यं प्रभावो यस्य 'वीर्यं बले प्रभावे च' इत्यमर एतादृशेन येन विष्णुना सागरैः सगरकुलोत्पन्नैः पूरितः सागरः शेष इति लक्षणेन अण् प्रत्ययः न च वृद्धाच्छ स्यादिति वाच्यं सूत्रोपात्तेष्वेवार्थेषु वृद्धेभ्यश्छो भवति न तु शेष इति लक्षणेन विहितेष्वर्थेषु अत एव काञ्चनेन निर्मिता काञ्चनीति प्रयोगः सङ्गच्छते स्पष्टं चेदं काञ्चनेन निर्मिता काञ्चनीत्यादौ दोषि कोण् बोध्यः इति शब्देन्दुशेखरे। पूर्वं प्रियव्रतरथचरणखाता एव इमे आसन् सगरकुलोत्पन्नैर्भगीरथैर्यदा गङ्गानीता तदा इमे पूर्णा. इति श्रीमद्भागवते स्पष्टं। स समुद्रः स एव अम्बरं व्योम तत्र चन्द्रमा इव इदं शङ्खस्य विशेषणं न नपुंसकत्वं शङ्खस्य भिन्नलिङ्गानामपि विशेषणत्वदर्शनात् अतएव यदि वे प्रमाणं स्युः इत्यादि प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। तदुक्तं 'लिङ्गसङ्ख्याविभेदेपि

यमंशद्वयसंसक्तचन्द्रादित्याङ्गदश्रियम् ।
नेमुस्त्रिविक्रमे देवास्ताराहाराङ्कवक्षसम् ॥ १२ ॥
मंथवातभ्रमन्मेघनक्षत्रादित्यमण्डलम् ।
पुरा निर्मथितं येन व्योमापि सह सिन्धुना ॥ १२ ॥

षणविशेष्यता । विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः ' इत्यभियुक्तोक्तिः सगच्छते: । एतादृश पाताल अधोभुवन पालयतीति पातालपालाः तेषां पातालवासिनामित्यर्थः यशसः पिंडं समूह यशः पिंडं इव शखं कबुः उद्धृत बहिर्निष्कासित ' शखः कबौ न योषिता भालास्थिनिधिभिन्नरे ' इति मेदिनी । उत्प्रेक्षालकार ॥ ११ ॥

यमिति । देवाः दीव्यन्ति द्योतते इति देवाः दिव्धातोः पचाद्यच् । इन्द्रादयः त्रिविक्रमे त्रिषु भुवनेषु विक्रमः पादविक्षेपः तस्मिन् वामनावतारे इत्यर्थः यं विष्णु अंशयोः भागयोः द्वय द्वितय तस्मिन् ससक्ता सक्ता चदति आल्हादयति इति चद्रः ' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना चदते रन् प्रत्ययः । अदितेरपत्य पुमान् आदित्यः ' दित्यदित्यादित्यादिना अदितेर्ण्यप्रत्ययः चद्रः शशी आदित्यः सूर्यः तावेव अगदे केयूरे तयोः श्रीः शोभा अशद्वयससक्ता चद्रादित्यागदश्रीर्यस्य एतादृश ताराः नक्षत्राण्येव हारः मुक्तावली ' नक्षत्रमृक्ष भ तारा ' ' हारो मुक्तावली ' इत्युभयत्राप्यमरः । तारा हारः अकः चिन्ह यस्य तत्ताराहाराङ्क एतादृश वक्षः उरो यस्य 'उरो वत्सश्च वक्षश्च' इत्यमरः । एतादृश यं परमात्मान नेमुः प्रह्वीबभूवु । नमप्रह्वत्वे शब्दे च लिट् अत एकहल्मध्येति एत्वाभ्यासलोपौ । ' अणोरणीयान् महतो महीयान्' इति श्रुत्या त्रिविक्रमे विराड्रूपस्य यस्य परमात्मनः चद्रसूर्यनिकटे बाहौ, प्राप्त्या चद्रसूर्यौ अगदशोभाकारिणौ नक्षत्रमंडलनिकटे वक्षस्थलप्राप्त्या नक्षत्रमडल हारशोभाकारि यस्य जातं त देवा प्रणेमुरित्यर्थः। अत्र बाहू चद्र सूर्यमडलपर्यंत गतौ इति वक्तव्ये तथा नक्षस्थल नक्षत्रमडलपर्यंतं गतं इति वक्तव्ये भग्यतरेण तस्यैवार्थस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तालकारोऽनुप्रासश्च ' पर्यायोक्त तु गम्यस्य वचो भग्यतराश्रय ' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

मथेति । येन विष्णुना पुरा समुद्रमथनसमये ' पुरातीते ' इत्यमरः । मथस्य वैशाखस्य ' वैशाखमथमथानौ ' इत्यमरः । तत्सबधी यो वातः वायुः मदराचलरूपमथस्य भ्रमणेन उत्पन्नो वायुरित्यर्थः तेन भ्रमत् चलत् भ्रमु चलने इत्यस्माच्छतृप्रत्ययः । एतादृश मेघानां अभ्राणां नक्षत्राणां उडूनां आदित्यस्य

नाभिपद्मस्पृशौ भीमौ येन मायाशयालुना।
पाणिभिः पाटितौ कामं कीटवन्मधुकैटभौ ॥ १४ ॥
सर्वं लोकत्रयं यश्च संहृत्य शयनं गतः।
दृश्यते सलिलस्कन्धः सान्द्रीभूत इवोदधौ ॥ १५ ॥
तस्मै स्मरणमात्रेण तुभ्यं सद्यस्तमोनुदे।
नमः सत्त्वमधिश्रित्य त्रैलोक्यं परिरक्षते ॥ १६ ॥

नाभीति। मायाशयालुना शेते तच्छीलः शयालुः 'शीङोवाच्यः' इत्यनेन आलुच् प्रत्ययः मायया योगनिद्राख्यया शयालुः एतादृशेन येन विष्णुना नाभिपद्मस्पृशौ नाभिरेव पद्म अथवा नाभौ पद्म कमल सुप्सुपेति समासः नाभेः सवधि पद्ममितिपष्ठीतत्पुरुषो वा तत्स्पृशतस्तौ नाभिपद्मस्पृशौ नाभिपद्मोपपदे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति स्पृशेः क्विन्। सद्यः उत्पन्न नाभिपद्मस्य ब्रह्मणा सह स्पर्धमानौ इत्यर्थः। भीमौ बिभ्यत्याभ्यामिति भीमौ 'भीमादयोऽपादाने' इति बिभेतेरपादाने मक्प्रत्ययः। मधुश्च कैटभश्च मधुकैटभौ एतन्नामानौ दैत्यौ काम यथेच्छ 'काम प्रकामं पर्याप्त' इत्यमरः। कीटेन तुल्यं कीटवत् क्रिमिवत् 'तेन तुल्य क्रियाचेद्वतिः' इति तृतीयांताद्वतिः पाणिभिः चतुःसंख्याकैः भुजैः पाटितौ विदारितौ' यद्यपि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य परमात्मनः नेद दुष्करं तथापि नृसिंहाद्यवतारवत् चतुर्भिः पाणिभिः युद्धपूर्वकं तयोर्विदारणं अन्यतमा लीलेव इति सूचनार्थं पाणिभिरिति बहुवचनमुक्तं' स्वाधीनैः पदार्थैः तादृशसमर्थानां क्रीडन सुकमेव। उक्त च पुष्पदन्तेन 'रथः क्षोणी यंता शतधृतिरगेन्द्रोधनुरथो रथांगे चंद्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति। दिधक्षोस्ते कोयं त्रिपुरतृणमाडम्बरविधिः विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्राः प्रभुधिय इति ॥ १४ ॥

सर्वमिति। सर्वं अशेष त्रयः अवयवा यस्य तत्त्रय लोकानां भुवनानां त्रय त्रितय 'लोको विष्टप भुवनं जगत्' इत्यमर संहृत्य उपसंहार कृत्वा उदरे निवेश्येति यावत् शयन निद्रां शीङोभावे ल्युट् गतः प्राप्तः यः विष्णुः उदकानि धीयन्ते यस्मिन् स उदधिः 'पेष वासवाहनधिषु च' इति उदकस्योदादेशः दधातेः 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः तस्मिन् सांद्रीभूतः सान्द्रः निबिडः तद्वद्भवतीति सान्द्रीभूतः निबिडीभूतः 'अभूततद्भावे' इति च्विः 'अस्य च्वौ' इतीत्व। सलिलस्य उदकस्य स्कंधः समूहः 'स्कंधःस्यान्नृपतावंशे संपरायसमूहयोः। इति मेदिनी। स इव दृश्यते अवलोक्यते। दृश्धातोः कर्मणि लट्। उत्प्रेक्षालंकारः१५

तस्मा इति। स्मरणमेव स्मरणमात्र तेन 'मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे' इति कोशात् एवार्थमात्रशब्देन मयूर व्यंसकादित्वात्समासः। 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया। सद्यः सपदि 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः। तमः अज्ञान नुदति प्रेरयति नाशयति इति तमोनुद् 'क्विप् च' इति क्विप् तस्मै सत्त्वं सत्त्वगुण अधि

स्थितिनिर्वाणसंहारभेदयोगेन भेदितः ।
त्रिधा ते समभूद्योगः स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः ॥ १७ ॥
कुक्षौ तव परिभ्रम्य पश्यन्विश्वं विशां पतिः ।
विवेद त्वां विदामग्र्यस्त्रैलोक्यभरसासहिम् ॥ १८ ॥
एवं भक्त्या जगन्नेता नुतो नाकस्य भोक्तृभिः ।
हरिर्हारि हितं वाक्यं जगाद गदनाशनः ॥ १९ ॥

आश्रित्य त्रैलोक्य त्रयो लोकास्त्रिलोकय 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया' इति समास. । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् परिरक्षति परिपालयति इति परिरक्षन् तस्मै परिरक्षते तस्मै पूर्वोक्तगुणविशिष्टाय तुभ्य परमात्मने नमः । अस्तु ॥ १६ ॥

स्थितीति । स्थितिः पालन निर्वाण उत्पत्तिः यद्यपि निर्वाणशब्दः उत्पत्तौ कोशादिषु न पठितः तथापि प्रकृते योग्यतया निःपूर्वाद्वातेर्भावे ल्युट्प्रत्ययात्ः निर्वाणशब्दो निःसरणवाची यथाकथचिदुत्पत्तिवाची गृह्यते । सहारो लयः एतद्रूपो यो भेदः तस्य योगः सबधः तेन भेदितः भेदः संजातोऽस्य भेदितः 'तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् प्रत्ययः भिन्नीकृत इत्यर्थः सत्त्वं सत्त्वगुणः रजः रजोगुणः तमस्तमोगुणः स्पृष्टानि स्पर्शविषयीकृतानि सत्त्वरजस्तमांसि यस्मिन् स स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः एतादृशस्ते तव योगः उपाय 'योगः सहननोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमरः । त्रिधा त्रयः प्रकारा यस्य स त्रिधा 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति धा प्रत्ययः त्रिप्रकारकः समभूत् । सपूर्वाद्भवतेर्लुङ् गातिस्थेति सिचो लुक् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयभेदहेतुना भिन्नः सत्त्वरजस्तमोगुणैश्च हेतुभिः भिन्नः तव लीलारूप उपायस्त्रिधा भिन्न इति यावत् ॥ १७ ॥

विदन्ति जानन्तीति विद. तेषां विदुषां विदज्ञाने क्विप् अग्र्यः श्रेष्ठ. कुक्षाविति । विशां मनुजाना प्रजानामिति यावत् 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । पतिः स्वामी ब्रह्मा परिभ्रम्य इतस्ततः शोधनेन भ्रान्तिं प्राप्य तव परमेश्वरस्य कुक्षौ विश्व जगत् सकल पदार्थजात वा पश्यति इति पश्यन् अवलोकयन् दृशधातोर्लटः शत्रादेशः यद्यपि तत्र अप्रथमासमानाधिकरणे इति निषेधात् शत्रादेशो दुर्लभः तथापि लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचिद्भवति एतादृशः सन् त्वा विष्णु त्रयो लोकास्त्रिलोकय पूर्ववत्समासः स्वार्थेष्यञ् च तस्य यो भरः भारः तस्य । सासहिः सहते तच्छीलः सासहिः त सासहिं सहनशील । 'आकेस्तच्छीलेत्यधिकारे सासहि वावहि चाचलि पापतीनामुपसङ्ख्यानात्साधु' । एतादृश विवेद जानातिस्म वेत्तेर्लिट् अनुप्रासालङ्कारः । तवोदरे यदि विश्वं स्थित तर्हि त्रैलोक्य तिष्ठेदेवेति तवोदरे विश्वदर्शनेन ब्रह्मा निर्णीतवान् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमिति । एव पूर्वोक्तप्रकारेण नाकस्य नास्ति अक दुःख यस्मिन् स नाकः

प्रबलारिबलप्राणविक्रियाहेतुहेतयः ।
किन्तु स्कन्नौजसो जाता देवा दैवक्षता इव ॥ २० ॥
हरेर्ध्यानारुणा शोकक्षामा नेत्रपरम्परा ।
बिभर्ति किं परिम्लानरक्तोत्पलवनश्रियम् ॥ २१ ॥
पाशपाणिरसाविप्रविग्रहो वनगोचरः ।
वीरोऽपि वरुणः केन क्षुद्रः पाशीव पीडितः ॥ २२ ॥

स्वर्गः 'नभ्राण्नपान्नवेत्यादिना नञो नलोपाभावः' 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरः । भुजति पालयति इति भोक्तारः भुजपालनाभ्यवहारयोः इत्यस्मात्तृच्प्रत्ययः तैः देवैः भक्त्या प्रेम्णा नुतः स्तुतः णुस्तुतौ क्तप्रत्ययः जगतः विश्वस्य नेता पालकः, गदो रोगः खेद इति यावत् तस्य नाशनः एतादृशो हरिः विष्णुः हारि अवश्यं मनोहरतीति हारि 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इति णिनिः एतादृशं इति इतीवर्ह वाक्यं जगाद उवाच गद व्यक्तायां वाचि लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ १९ ॥

हरिः इति वाक्यं जगादेत्युक्तं तदेव देववाना सामान्यविशेषरूपेण दुर्दशावर्णनपूर्वकं दर्शयति । प्रबलेति । प्रकृष्टं अतिशयितं बलं येषां ते प्रबलाः 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा' इत्यनेन समासः ते च ते अरयः शत्रवश्च तेषां बलं सैन्यं 'वरूथिनी बलं सैन्यं' इत्यमरः । तस्य ये प्राणा असवः तेषां या विक्रिया नाशः तस्य हेतवः कारणीभूताः 'हेतुर्ना कारणं बीजं' इत्यमरः । हेतयः शस्त्राणि येषां ते 'हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुषु' इति हैमः एतादृशाः । हे देवः हे अमराः क्षतं नष्टं दैवं येषां ते दैवक्षताः आहिताग्न्यादित्वात् क्षतशब्दस्य पूर्वनिपातः नष्टभागधेया इत्यर्थः स्कन्नं नष्टं ओजो बलं येषां ते स्कन्नौजसः किन्तु जाताः कथं जाता इत्यर्थः । पूर्वं प्रबलशत्रुप्राणनाशनहेतुशस्त्रा अपि हतदैवा इव कथं निर्वीर्या जाता इत्यर्थः । अनुप्रासः उपमा चालङ्कारौ ॥ २० ॥

प्रबलारीति विशेषेण सामान्यतो देवानां दुर्दशां वर्णयित्वा इदानीं प्रत्येकं देवानां तां दर्शयितुं प्रथमं तावदिन्द्रस्य तां दुर्दशां दर्शयति । हरेरिति । हरेः इन्द्रस्य 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना०' इत्यमरः । ध्यानेन चिन्तया अरुणा आरक्ता ध्यै चिन्तायां 'ल्युट् च' इति भावे ल्युट् । चिन्तातिशयस्य निद्राऽभावात् नेत्रारक्तत्वं लोकप्रसिद्धं । शोकेन शुचा क्षामा कृशा 'क्षायो मः' इति निष्ठातस्य मादेशः एतादृशी नेत्राणां नयनानां परम्परा पंक्तिः पराया सहस्रनयनत्वं प्रसिद्धं । परिम्लानानि यानि रक्तोत्पलानि तेषां वनं षण्डं समूह इति यावत् तस्य श्रियं शोभां किं बिभर्ति कुतोऽधारयतीत्यर्थः । अनुप्रासोऽलंकारः उपमा च ॥ २१ ॥

इदानीं वरुणदुर्दशां वर्णयति । पाशपाणिरिति । पाशः रज्जुपाशः पाणौ हस्ते

किमयं शोकसन्तापैर्मातरिश्वा कृशोऽपि सन् ।
भूरिभिर्निजनिःश्वासैः पुनरेवोपचीयते ॥ २३ ॥

सम्पद्ध्रुवपरावृत्तिरेवं विधिनिबन्धना ।
शोकविश्वभुजा सोऽयं दह्यते दहनोऽपि सन् ॥ २४ ॥

सम्प्राप्तजड़िमा भानुस्तीव्रतापश्च चन्द्रमाः ।
किमेतौ वहतो देवौ धामव्यत्ययविप्लवम् ॥ २५ ॥

यस्य स पाशपाणिः, इष्टविग्रहः इष्टाः अभीष्टाः ये वयः पक्षिणः तेषां ग्रहो ग्रहणं यस्य अभीष्टपक्षिग्राहीति यावत् 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति ग्रहधातोरप् प्रत्ययः वनं अरण्यं गोचरो विषयो यस्य स वनगोचरः एतादृशः क्षुद्रः तुच्छः पाशी पाशः अस्यास्तीति पाशी पाशीव पाशधारी पुरुष इव। पाशपाणिः पाशः नागपाशः पाणौ हस्ते यस्य 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः इष्टः अभीष्टः विग्रहः देहो यस्य सर्वाभिलषणीयदेहधारीत्यर्थः वनं उदकं गोचरो विषयो यस्य 'जीवनं भुवनं वनं' इत्यमरः। जलदेशस्थायीत्यर्थः असौ विप्रकृष्ट-देशवर्ती वीरोऽपि वरुणः केन पुरुषेण पीडितः उत्क्लेशितः। उपमाश्लेषा-लंकारौ अनुप्रासश्च ॥ २२ ॥

इदानीं वायोर्दुर्दशां दर्शयति। किमयमिति। अयं सन्निकृष्टः 'इदमस्तु सन्निकृष्टमित्यभियुक्तोक्तेः' मातरिश्वा मातरि अंतरिक्षे श्वयति वर्धत इति मातरिश्वा वायुः 'मातर्यंतरिक्षे श्वयति मातर्याश्वसितीतिवेति' यास्कः 'श्वनुक्षन्निति निपातनात्साधुः' 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः शोकस्य शुचः संतापाः तपनानि तैः कृशोऽपि सन् तनुरपि सन् 'श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु' इत्यमरः भूरिभिः बहुभिः 'स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः निजाः स्वकीयाः ये निःश्वासाः दुःखजनितश्वासाः पुनरेव पुनरपीत्यर्थः उपचीयते पुष्यति शोकसंतापैः कृशोऽपि निःश्वासानां वायुरूपत्वात् दुःखजन्यनिःश्वासैः पुनः पुष्टो भवतीत्यर्थः। पूर्वरूपालंकारः। 'पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

इदानीमग्नेर्दुर्दशां दर्शयति। सम्पदिति। एवं अनुभूतप्रकारेण सम्पद्ध्रुवपरावृत्तिः ध्रुवं निश्चितं परावृत्तिः परावर्तनं सुप्सुपेति समासः। सम्पदः संपत्तेः ध्रुवपरावृत्तिः सम्पद्ध्रुवपरावृत्तिः निबध्यते प्राप्यते अनेनेति निबंधनं कारणं, विधिः दैवं निबंधनं कारणं यस्याः सा विधिनिबंधना, सः प्रसिद्धः अयं पुरोवर्ती दहनः दहति भस्मीकरोतीति तथा 'कृत्यल्युटो बहुलं' इति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्। दहनोऽपि सन् शोकः शुक् स एव विश्वभुक् अग्निः तेन दह्यते भस्मीक्रियते काव्यलिंगमलंकारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनमिति' ॥ २४ ॥

१ इदानीं सूर्यचन्द्रमसोर्दुर्दशां दर्शयति। सम्प्राप्येति। जडस्य शीतलस्य भावो जडिमा 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति भावे इमनिच् प्रत्ययः सम्प्राप्तः सलब्धः

शुचैव सगदः सोऽहं भूयः किं धृतयाऽनया ।
इति त्यक्ता गदा नूनं मित्रेण गिरिधन्वनः ॥ २६ ॥
लाघवं केन कीनाशे कृतं सायुधवाहने ।
रक्षके महिषस्यैवं दण्डहस्ते शिशाविव ॥ २७ ॥
कल्पानिल इवावार्यः स्कन्दो दैन्यं किमास्थितः ।
प्रेरकः शिखिनो भीमः शक्त्या पातिततारकः ॥ २८ ॥

'लब्धं प्राप्तं विन्नं' इत्यमरः जडिमा शीतत्वं येन एतादृशः भानुः सूर्यः चंद्रमाः विधुः तीनतापश्च । चः समुच्चये । तीव्रः तीक्ष्णः तापः संतापो यस्य एतादृशः एतौ पूर्वोक्तौ देवौ सूर्याचन्द्रमसौ धाम्नोः तेजसोः व्यत्ययः विपर्यासः व्यतिपूर्वादेतेः 'एरच्' इति भावेऽच् 'गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमरः । धामव्यत्ययेन विरूपः दुर्दशा तं किं वहतः धारयतः वहप्रापणे लट् ॥ २५ ॥

इदानीं कुबेरस्य दुर्दशां दर्शयति । शुचैवेति । सोऽहं प्रसिद्धो धनदः शुचैव शोकेनैव 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया, गदेन रोगेण सहितः सगदः अथ च गदया आयुधविशेषेण सहितः सगदः 'तेनसहेति तुल्ययोगे' इति समासः वोपसर्जनस्येति सादेशः, अस्मीति शेषः । भूयः पुनः धृतया अवलंबितया अनया गदया किं क उपयोग इत्यर्थः । गम्यमानक्रियानिरूपितकरणत्वात्तृतीया इति हेतोः शुचैव सगदत्वे पृथग्गदाधारणस्य उपयोगाभावात् इत्यर्थः । गिरिः धनुर्यस्य 'धनुषश्च' इति अनङादेशः तस्य शङ्करस्य मित्रेण सख्या कुबेरेण इति यावत् 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । गदा आयुधविशेषः नूनं निश्चयेन त्यक्ता उज्झिता 'त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २६ ॥

इदानीं यमस्य दुर्दशां दर्शयति । लाघवमिति । आयुधं शस्त्रं उह्यते अनेनेति वाहनं वहतेस्त्युटि वाहनमाहितान् इति निपातनाद्वृद्धिः आयुधवाहनाभ्यां सहितः तस्मिन् महिषस्य स्ववाहनस्य रक्षति पालयतीति रक्षकः रक्ष पालने ण्वुल् दंडः यमदण्डः हस्ते यस्य एतादृशे कीनाशे यमे महिषस्य छागस्य रक्षके पालके रक्षणार्थं गृहीतदण्डः हस्ते यस्य एतादृशे शिशाविव बालक इव 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । लाघवं लघोः भावस्य कर्म लाघवं 'इगन्ताच्चलघुपूर्वादिति' कर्मण्यण् उचितं कर्मेत्यर्थः केन पुरुषेण कृतं आचरितं सायुधवाहने दंडहस्तेत्यादिविशेषणैः अपरामाण्ये यमे महिषरक्षकगोपशिशाविव । केनापराधेनेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २७ ॥

इदानीं कार्तिकेयस्य दुर्दशां दर्शयति । कल्पानिल इति । शिखिनः शिखाः मयूरस्य सन्ति यस्य स शिखी 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे इनि प्रत्ययः 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः । शिखा शिरः' इत्यमरः । तस्य अश्वः प्रेरकः प्रवर्तकः

आहत्य हतसर्वास्त्रा भ्रूधनुर्मात्रधारिणी ।
कटाक्षशरशेषेयं चण्डी केन कृता रणे ॥ २९ ॥

प्रपूर्वकात् ईर् गतौ इत्यस्मात् ण्वुल्प्रत्ययः अतएव वायुसखत्व वन्हेः ।
भीमः भयानकः' 'घोरं भीमं भयानकं' इत्यमरः । शक्त्या सामर्थ्येन
'कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । शक्त्ये॥ २५ ॥
तृतीया । पातिततारकः पातिताः स्खलिताः तारकाः न
भं तारा तारकाऽप्युडु वास्त्रियां' इत्यमरः । कल्पान्तेऽयः पक्षिणः तेषां प्रहो
प्रवृत्तत्वात् तेन नक्षत्रादिपातनं युक्तमेव। नन्वत्र पृथेति महधातोरत् प्रत्ययः
त्सापेक्षमसमर्थवत् इति समासो दुर्लभः एतन्मूल शः क्षुद्रः तुच्छः पाशी पाशः
वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति ... । पाशपाणिः पाशः नागपाशः पाणौ
त्यसापेक्षत्वात् नित्यसापेक्षा मोर्दो' इति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः
धवत् इति न प्रवर्तते। तदुक्तं सर्वाधिवनकदेहधारीत्यर्थः वनं उदकं गोचरो
वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि स नं' इत्यमरः। जलदेशस्थायीत्यर्थः असौ विप्रकृष्ट-
इति सूत्रे मनोरमाशब्दरत्न पुरुषेण पीडितः उत्क्लेशितः । उपमाश्लेषा-
वायु 'संवर्तः प्रलयः ॥
स इव अवार्यः वारयितुं शक्ति । किमयमिति । अयं सन्निकृष्टः 'इदमस्तु सन्नि-
इति ण्यत् । न वार्यः अवश्य मातरि अंतरिक्षे श्वयति वर्धत इति मातरिश्वा
इत्यर्थः । शिखिनः मयूरस्य 'शिखावेसितीतिवेति' यास्कः 'श्वतुक्षन्निति नि-
त्प्रेरकः भीमः दैत्यानां भयंकरः देवसेनानात्लोकस्य शुचः संतापाः तपनानि
विषेण पातितः नाशितः तारकः एतन्नामा असुरो येन त्यमरः भूरिभिः बहुभिः
केयः दीनस्य भीतस्य भावः दैन्यं 'ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् निःश्वासाः दुःखजनित-
वाच्यवद्दुर्गते भीते' इति मेदिनी । किं कृतः आस्थि कृशोपि निःश्वासानां
पमेऽलंकारौ ॥ २८ ॥ पूर्वरूपालंकारः ।

इदानीं चंड्याः दुर्दशां दर्शयति । आहत्येति । इय पुरोवर्ति
'चडी तु शिवयोषिति' इति हैमः । रणे आजौ 'रणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः ।
आहत्य ताडयित्वा हतसर्वास्त्रा हतानि अपहृतानि सर्वाणि निखिलानि अस्त्राणि
यस्याः सा 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । भ्रूः भृकुटी धनुरिव धनुष्य-
मिव इति भ्रूधनुः 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासः भ्रूधनुरेव भ्रूधनु-
र्मात्रं 'मयूरव्यंसकादित्वात्समासः तत् धरति तच्छीला इति भ्रूधनुर्मात्रधारिणी
'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप् । कटाक्षाः
अपांगदर्शनानि शरा इव बाणा इव 'कटाक्षोऽपांगदर्शने' 'कलंबमार्गणशराः'
इत्यमरौ । ते एव शेषः अवशेषो यस्याः सा एतादृशी केन पुरुषेण कृता ।
सकलायुधैः शुंभादिदैत्यमर्दिन्यपि हठात् हतसकलास्त्रा शत्रुष्वनुपयुक्तभ्रूधनुः

प्रमथानामधीशस्य माथकस्यासुरद्विषाम् ॥
कूटस्थोऽपि मद. शोपवैकृतं किन्नु सेवते ॥ ३० ॥
वक्त्रश्वासाग्निपिङ्गाङ्गकर्कोटाबद्धकन्धरः ।
नागशोणितदिग्धास्यस्तार्क्ष्यो राजशुकायते ॥ ३१ ॥
नाडिजालनद्धा चास्य फणावली ।
प्रेरकः शिञ्जिते वर्पान्वे घनश्रेणीव वासुकेः ॥ ३२ ॥

'लब्ध प्रासं विग्र' इत एतादृशी दुर्दशावती केन कृतेति यावत् । उपमा-
विधु तीव्रतापश्च च
पूर्वोक्तौ देवौ सूर्याचन्द्रमसौ द्युति । प्रमथानां इति । सुरान् देवान् द्विपतीति
'एरच्' इति भावेऽच् 'गृहदेहत्विट्प्रभाव'। यद्यपि पुस्तके असुरद्विषा इति पाठो
विन्व दुर्दशा त किं वदत घारयत यद्यसुराश्चते द्विषश्चेति कर्मधारये तु
इदानीं कुवेरस्य दुर्दशां दर्शयति "पर्ण विशेष्येण बहुल' इति
शोकेनैव 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया, गदेन रोगेण करणस्याऽनित्यत्वस्वीकारे
गदया आयुधविशेषेण सहित सगद 'तेनसहेति' कस्य नाशकस्येति यावत्
वोपसर्जनस्येति सादेश , असीति शेप । भूय 'प्रमथा स्यु पारिषदा'
गदया किं क उपयोग इत्यर्थ । गम्यमानक्रिया कूटस्थ कूट सन् निश्चल-
त्वेनैव सगदत्वे पृथग्गदाधारणस्य उपयोगाभ कालव्यापी स कूटस्थ ' इत्यमरः
'धनुपश्च' इति अनन्यादेश तस्य शक्र । एतादृशोपि मद गर्व 'चित्तोद्रेक
'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत विकार 'नपुसके भावे क्त' इति क्त
उद्धिता 'त्यक्त हीन स्वार्थे अण् शोपेण नाशेन वैकृत विकार इत्यर्थ किंनु
लकार ॥ २६ ॥ यावत् । अहङ्कारेण दैत्यविघातकस्य शिवस्य अहङ्कार
॥ ३० ॥

इदानीं यमस्य दु वर्णयति । वक्त्रेति । उच्यते अनेनेति वक्त्र मुख वचधातो.
वाहन वहतेर्ल्युटि इत्यादिना ष्टुणादिसूत्रेण त्र । तस्य श्वासा ते एव अग्नि
तस्मिन् अग्निपस पिशङ्ग 'कडार कपिल पिंग' इत्यमर । एतादृश अग शरीर यस्य
'अग प्रतीकोऽवयव' इत्यमर एतादृशो य कर्कोट एतन्नामको नाग तेन
आबद्धा नद्धा कधरा ग्रीवा यस्य 'शिरोधि कधरेति' अमर । नागाना सर्पाणां
शोणित रक्त तेन दिग्ध उपचित व्याप्त दिहउपचये कर्मणि क्त एतादृश तार्क्ष्य
गरुड 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्य' इत्यमर । राज्ञां शुक कीर राजशुक । शुकानां
राजा राजशुक इत्यपि 'राजदन्तादिषु पर' इत्यनेन साधु सइव आचरति इति
राजशुकायते 'कर्तुं क्यङ् सलोपश्चेति' क्यङ् प्रत्यय । 'अकृत्सार्वेति' दीर्घ ।
अत्र तार्क्ष्यस्य राजशुकत्व समर्थनापेक्ष तस्य च विशेषणद्वयेन समर्थनात् काव्यलिं
गमलकार तदुक्त 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंग समर्थन' इति ॥ ३१ ॥

अथेदानीं वासुकिनामसर्पस्य दुर्दशां दर्शयति । शिञ्जितेति । चक्कार समु-

पृष्टवन्तमिति प्रष्टः प्राज्ञः प्राञ्जलिरव्ययम् ।
धिषणो धिषणागम्यं जगाद जगदीश्वरम् ॥ ३३ ॥
त्वया विज्ञातमेवेदं सर्वज्ञ पुनरुच्यते ।
असौहित्यं हि भृत्यानां स्वामिनि स्वार्तिजल्पने ॥ ३४ ॥

वायार्थकः अपिबेत्यर्थः अस्य पुरोवर्तिनः वासुकेः वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य वसु कायतीति वा वसुकः कै शब्दे इत्यस्मात् कः तस्यापत्य वासुकिः 'अतइञ्' इति इञ् प्रत्ययः। तस्य सर्पराजस्य 'वासुकिस्तु सर्पराजः' इत्यमरः। साग्निजिव्हा अग्निना (अग्निवत् ज्वालया) सहिता साग्निः एतादृशी जिव्हा यस्याः सा अथवा दाहरूपैककार्यकारित्वादग्निपदेन विषमुच्यते तेन सहिता साग्निः 'तेनसहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः साग्निः जिव्हा यस्याः सा साग्निजिव्हा एतादृशी फणावली फणानां फटानां आवली पंक्तिः 'फटायां तु फणाद्वयोः' इत्यमरः। 'पंक्तिरावली' इति त्रिकाण्डशेषः। वर्षाते वर्षाणां प्रावृषः अंतः नाशः समाप्तिरित्यर्थः तस्मिन् 'वर्षाअथ शरत्स्त्रियां' इत्यमरः। तडित्-जालनद्धा ताडयतीति तडित् विद्युत् तस्याः जाल समूहः तेन नद्धा बद्धा युक्तेति यावत् घनश्रेणीव घनानां मेघानां श्रेणी पंक्तिः 'श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः। सा इव किंतु म्लायति कुतो म्लायतीत्यर्थः। म्लै म्लै हर्षक्षये लट्। उपमालंकारः॥ ३२॥

एव त्रयोदशभिः श्लोकैः सामान्यविशेषरूपेण दुर्दशाहेतु वृत्तांत भगवत सर्वदेवताभिप्राय श्रेष्ठेन भाषितव्यमिति न्यायेन बृहस्पतिः प्रत्युवाचेत्याह। पृष्टवंतमिति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः। पृष्टवंत प्रच्छ ज्ञीप्सायां इत्यस्मात् 'निष्ठा' इत्यनेन भूते क्तवतुप्रत्ययः कृतप्रश्नमिति यावत् धिषणागम्यं धिषणया बुध्या गम्यं ज्ञेयं ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायेन गम्लृ सृप्लृ गतौ इत्यस्मात् 'पोरदुपधात्' इति यत्। नास्ति व्ययः नाशो यस्य स अव्ययः तं नाशरहितमित्यर्थः। एतादृश जगदीश्वरं जगतः विष्टपस्य ईश्वरं स्वामिनं प्रष्टः अग्रेसरः 'पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाः' इत्यमरः। 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपातनात् षत्वं प्राज्ञः मनीषी 'धीरोमनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इत्यमरः। प्राञ्जलिः प्रकृष्टः अंजलिः करसंपुटो यस्य धिषणः बृहस्पतिः 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः। जगाद उवाचेत्यर्थः। अनुप्रासालंकारः॥ ३३॥

जगदीश्वरं जगादेत्युक्तं तद्दर्शयति। त्वयेति। हे सर्वज्ञ सर्वं निखिलं जानातीति सर्वज्ञः तत्संबोधने हे सर्वज्ञ 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः उपपदसमासः 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादि श्रुतेः. हे निखिलज्ञ भगवन् इदं च संबोधन त्वया इदं विज्ञातमेव इतिवक्ष्यमाणार्थोपन्यासार्थं। साभिप्राय त्वया तेन इदं मया वक्ष्यमाणं विज्ञातमेव अवगतमेवेत्यर्थः ननु अवगतं चेत्

मानिनामग्रणीरस्ति पुलस्तिसुतसम्भवः।
दर्पोद्धृतजगद्रक्षो रक्षोनाथो दशाननः ॥ ३५ ॥
स महौजा जगन्नाशफलाय फलसाधनः।
निर्विकारश्चिरं चीरी चचार च महत्तपः ॥ ३६ ॥

वक्तव्य अतआह पुनरुच्यते इति पुनः अभीक्ष्णं उच्यते अस्माभिरित्यर्थः ब्रुवः कर्मणि लट् ब्रुवोवचिः आदेशः। ननु विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणे किं फलं अत आह हीत्यादि। हि यतः भृत्यानां किंकराणां 'भृञोऽसंज्ञायां' इति क्यप् स्वामिनि ईश्वरे विषये 'स्वामिन्नैश्वर्ये' इति निपातनात् साधुः। स्वस्य आर्तिः पीडा 'आर्तिः पीडाधनुष्कोटयोः' इत्यमरः। तस्याः जल्पनं कथनं तद्विषये असौहित्यं सौहित्यस्य तृप्तेः अभावः असौहित्यं अतृप्तिरिति यावत् अस्तीनिशेषः स्वद्विज्ञातमपि भृत्यं सेवकानां स्वपीडाकथने अतृप्तेः अस्माभिरुच्यते इति भावः। अत्र विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणरूपः अर्थः समर्थनार्हः तस्य च उत्तरार्धेन समर्थनात् काव्यलिंगमलङ्कारः तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनमिति ॥ ३४॥

स्ववृत्तांतमेव कथयति। मानिनामिति। अतिशयितः मानः गर्वः तेषां ते मानिनः तेषां अभिमानिनां अग्रणीः श्रेष्ठः 'सत्सूद्विषेत्यादिना अग्रशब्दोपपदे नयतेः क्विप्' 'अग्रग्रामाभ्यां' इत्यनेन णत्वं। पुलस्तिसुतसंभवः पुलस्तेः एतन्नामकमुनेः सुतः पुत्रः पुलस्त्याख्यः ऋषिविशेषः तस्मात् संभवः उत्पत्तिर्यस्य दर्पेण गर्वेण उध्धृता नाशिता जगतः भुवनस्य रक्षा रक्षणं येन गर्वेण सर्वजगत्पीडक इति यावत् रक्षसां राक्षसानां नाथः अधिपतिः दश आननानि मुखानि यस्य सः स दशाननः नाम राक्षसः अस्ति ॥ ३५ ॥

दशाननस्य तपसा विलक्षणं सामर्थ्यं लब्धमित्याह। स इति। महौजाः महत् अतिशयितं ओजः बलं यस्य 'ओजो दीप्ते बले' इत्यमरः फलसाधनः फलानां साधनं यस्य फलप्राप्तिपर्यंत प्रयत्नकारीत्यर्थः। अत्र फलसाधनयोः प्रकृतिविकृतिभावाऽभावात् चतुर्थीसमासाऽभावः किंतु अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः फलसाधक इति पाठे फलस्य त्रिभुवनैश्वर्यरूपस्य साधक इत्यर्थः 'तृजकाभ्यां कर्तरीति' निषेधस्तु कर्तृषष्ठ्याः ननु शेषषष्ठ्याः 'अतएव घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्चकलहः' इति संगच्छते। निर्गतः विकारः तपः क्लेशजन्यविकारो यस्य स तथा तपः क्लेशसह इति यावत् चीरी चीराणि मलिनजीर्णवस्त्रखण्डानि यस्य सः इति चीरी 'अतइनिठनौ' इति इनि प्रत्ययः एतादृशः स दशाननः। जगतः नाशः ध्वंसः स एव फल तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थी महत् अतिशयित तीव्रमित्यर्थः तपः कृच्छ्रादिकर्म 'तपःकृच्छ्रादि कर्म च' इत्यमरः। चिरं बहुकालं चचार आचरति स्म चकार इति पाठस्तु सुगम एव। चकारः पादपूरणार्थः 'चकार सुचिरं तपः' इति पाठोपि सम्यगेव। अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३६ ॥

मातङ्गमकरक्रूरदन्तोल्लिखितवक्षसा ।
तेन व्रतयताहारं तपस्तप्तमुदन्वति ॥ ३७ ॥
तत्तपस्तोषितस्तस्मै चतुराय चतुर्मुखः ।
वरं वीराय विश्वेशः प्रादाज्जेतुं जगद्द्वयम् ॥ ३८ ॥
स कदाचिद्भ्रमन्नाग नगं नाकौकसामरिः ।
हारगौरं हरस्थानं पटुनादं व्यपाटयत् ॥ ३९ ॥

पुनश्च तत्तपः वर्णयति । मातङ्गेति । मातङ्गा हस्तिनः मकरा ग्राहाः तेषां ये क्रूरा रदना दन्ता तैः उल्लिखितं विदीर्णं वक्ष उरो यस्य 'उरोवत्सञ्च वक्षश्च' इत्यमरः । यस्य एतादृशेन अनेन तस्य जले स्थले च तपः सूचितं आहारं जेमनं 'जेमनं लेहआहारः' इत्यमरः । व्रतयति निवर्तयति इति व्रतयन् तेन व्रतयता आहाररहितः इति यावत् 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' इति वार्तिकानुरोधेन मुण्डमिश्रेति सूत्रेण व्रतशब्दात् भोजननिवृत्त्यर्थे णिच् णिजन्ताच्छतृप्रत्ययः एतादृशेन तेन रावणेन उदकानि सन्ति यस्मिन्स उदन्वान् तस्मिन्नुदन्वति समुद्रे 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः तपः कृच्छ्रादि तप्तं आचरितं इत्यर्थः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३७ ॥

तत्तप इति । तत्तपस्तोषितः तस्य रावणस्य यत्तपः तेन तोषितः सन्तोषं प्रापितः विश्वेशः विश्वस्य अशेषस्य 'विश्वमशेषं कृत्स्नं' इत्यमरः । ईशः अधिपतिः चतुर्मुखः चत्वारि चतुःसंख्याकानि मुखानि यस्य चतुर्मुखः ब्रह्मा वीराय भटाय चतुराय दक्षाय 'दक्षेतु चतुरपेश' इत्यमरः । तस्मै रावणाय जगद्द्वयं जगतो विष्टपयो द्वयं द्वितयं भूलोकस्य स्वत एव आधीनत्वात् पातालस्वर्गाभिप्रायेण द्वयमित्युक्तं जगत्त्रयमिति पाठस्तु कविवृन्दपद्धतेरसमीचीनः । जेतुं वशीकर्तुं वरं प्रादात् प्रायच्छदित्यर्थः जेतुमिति 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां' इत्यादिना तुमुन् तस्मिन् इति सम्प्रदाने चतुर्थी । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ३८ ॥

स्फुरन्नगशिरस्त्यक्तैरुन्नदन्नदनिर्झरैः ।
स्पृष्टे पूषणि झङ्कारं घोरमातन्वति क्षणात् ॥ ४० ॥
वाजिनः प्रग्रहाकृष्टखलीनावक्रकन्धरान् ।
एकतो जवयत्यद्रिपातभीत्यार्कसारथौ ॥ ४१ ॥

स्मरहरोभर्गः' इत्यमरः । न गच्छतीति नग. त 'नगोप्राणिष्वन्यतरस्यां' इति निपातनात्साधुः पर्वत अर्थात्कैलासमित्यर्थः । पटुनाद पटुः पेशलः सुदर इति यावत् नादः ध्वनिः यस्मिन् तत् पटुनाद मधुरध्वनि यथास्यात्तथा विपाटनक्रियायाविशेषणमिदं व्यपाटयन् व्यदधारयत् उत्पाटितवान् इति यावत् विपूर्वकात् पटधातोर्णिजन्ताल्लङ् । अनुप्रासालङ्कार. ॥ ३९ ॥

किं सति व्यपाटयत् इत्याद्यकाया विपाटनकालिकस्थितिं सप्तभिः श्लोकैर्दर्शयति । स्फुरदिति । स्फुरति शोभते इति स्फुरति उच्चत्वेन शोभमानानि यानि नगस्य पर्वतस्य शिरांसि शिखराणि तैः त्यक्ता उज्झिताः एतादृशैः उन्नदति शब्दायते इति उन्नदतः एतादृशा ये नदास्तेषां निर्झरैः प्रवाहैः 'प्रवाहोनिर्झरोझरः' इत्यमरः । स्पृष्टे संबद्धे पूषणि सूर्ये क्षणात् क्षणमात्र घोर भयकर 'घोर भीम भयानक' इत्यमरः । झंकार निर्झरध्वन्यनुकरणमिद आतन्वति आतनोति आसमताद्विस्तारयति इत्यातन्वन् तस्मिन्नातन्वति सतीत्यर्थः पर्वतस्य अत्युन्नतत्वात् तच्छिखरोद्भूतनिर्झरसबद्धे सूर्ये भयकर शब्द तन्वति सतीत्यर्थः । अत्र निर्झराणां सूर्यस्य च असबधेपि स्पर्शवर्णनात् असंबधे संबंधातिशयोक्तिरूपोऽलङ्कारोऽनुप्रासश्च । इतआरभ्य सप्तम्यतानां सत्सप्तमीत्व तदर्थभूतज्ञापकक्रियाणां च न्यपीडयदिति अग्रिमश्लोकस्थया लक्ष्यभूतया निपीडनक्रियया अन्वयः ॥ ४० ॥

वाजिन इति । अर्कसारथौ अर्कस्य सूर्यस्य सारथिः क्षत्ता तस्मिन् अरुणे इत्यर्थः 'सूतःक्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । प्रग्रहैः रश्मिभिः 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । आकृष्टः विकृष्टः एतादृशो यः खलीनः कविका (लगाम इति लोके) 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः । आवक्रा 'आङीपदर्थेभिव्याप्तौ' इत्यमरः । 'कुगतिप्रादयः इति प्रादिसमासः। प्रग्रहाकृष्टखलीनेन आवक्रा कधरा ग्रीवा येषां ते एतादृशान् 'शिरोधि कधरे' अपि इत्यमरः । वाजिनः घोटकान् 'वाजिवाहार्वगन्धर्व' इत्यमरः । अद्रेः पर्वतात्पातः पतन 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावेत्यमर.' । तस्मात्या भीतिः भय 'भीत्रार्थानाभियपादानत्वं' 'भयभीतभीभिरित्यादिना पचमीसमासः' । एकस्मान्निति एकतः आद्यादिभ्यउपसख्यान इति सप्तम्यतात्तसिः एकस्मिन्भागे इत्यर्थः । जव वेग करोतीति जवयन् तस्मिन् वेग कुर्वति सतीत्यर्थः 'तरसी तु रय स्यदः जवः' इत्यमरः । जवशब्दात् णिजतात् शतृप्रत्ययः । रावणेन पर्वताकर्षणे कृते तच्चलनेन सूर्यस्यानामध पातसभावनया तत्प्रग्रहाकर्षण अरुणस्येति बोध्यं । ननु रावणेन कैलासाकर्षणेपि सूर्याश्वानां तत्सबंधाभावात् अधःपातोऽसमर्थानि

घूर्णमानमहाशैलतटभ्रष्टे मुहुर्मुहुः ।
मत्तस्येवोत्तरीये स्वस्थानं त्यजति निर्झरे ॥ ४२ ॥
गौरीभयपरिष्वङ्गस्पर्शलब्धमहोत्सवे ।
संक्रुद्धधूर्जटिक्रोधप्रतिलोमप्रवर्तिनि ॥ ४३ ॥
कपालनयनच्छिद्रं जटाबद्धफणावति ।
सङ्कोचितफणाचक्रं विशत्युन्नासविह्वले ॥ ४४ ॥

क्थमेतदिति चेन्न । कैलासस्य अत्युच्चत्वेन तत्सम्बन्धभासनाभिप्रायेणैवमुक्ते. अतएव पूर्वश्लोके निर्झरे. स्पृष्टे पूषणीति उक्ति. स्वरसतः सगच्छते । लोके सूर्योदयवेलाया सूर्यस्य पर्वतसबधस्य स्पष्ट दर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

घूर्णमानेति । महान् स्थूलः एतादृशो यः शैलः पर्वतः अर्थात्कैलासः ' चलशैलशिलोच्चयः ' इत्यमरः । ' आन्महत ' इत्यात्व । घूर्णते भ्रमतीति घूर्णमानः घुणघूर्णभ्रमणे शानच् एतादृशो यो महाशैलः तस्य तट प्रांतः तस्मात् भ्रष्टे अधः पतिते एतादृशे निर्झरे प्रवाहे ' स्रस्त ध्वस्त भ्रष्ट ' ' प्रवाहोनिर्झरोझर ' इत्युभयत्राप्यमरः । मत्तस्य क्षीबस्य 'मत्ते शौंडोत्कटक्षीबा' इत्यमरः । उत्तरीये इव सव्याने इव ' सव्यानमुत्तरीय स्यात्' इत्यमरः । मुहुर्मुहु वारवारः ' नित्यवीप्सयो ' इति द्वित्व । स्वस्य स्थान त्यजति इति त्यजन् तस्मिन् त्यजति सति यथा मदमत्तस्य उत्तरीय वारवार अध. पतति एव कैलासस्य चांचल्यात् उत्तरीयसदृशे निर्झरे स्वस्थान त्यजति सतीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ४२ ॥

गौरीभयेति । गौर्याः पार्वत्याः यो भयेन परिष्वगः गौरीत्यत्र ' षिद्गौरादिभ्यश्च ' इति ङीष् गौर्याः परिष्वजनक्रियायामन्वयः । तेन कर्तरि षष्ठी । भयशब्दाद्धेतौ तृतीया । सुप्सुपेतिसमासः । परिष्वगः आलिंगनं ष्वजपरिष्वगे घञ् तेन च स्पर्शः तेन लब्धः प्राप्तः यो महानुत्सवः तस्मिन् सति कथभूते महोत्सवे इत्याकांक्षायां आह–संक्रुद्धेति । सम्यक्क्रुद्धः धूः भारभूता जटिर्यस्य ' जटिर्जटा ' इतिद्विरूपकोश । धूर्जटे शिवस्य च क्रोध. कोपः तस्य प्रतिलोम विरुद्ध यथास्यात्तथा प्रवर्तिनि प्रवर्तते इति प्रवर्ती तस्मिन् सुप्यजातौणिनि णिनिः उपपदसमासः । रावणकृतापराधेन क्रुद्धेऽपि शंभौ गौर्यालिंगनस्पर्शतः महोत्सववतीति भाव ॥४३॥

कपालेति । उन्नासविह्वले उद्गतः उच्चः अतिशयित इति यावत् उन्नासः पर्वतचलनजन्यक्लेश. तेन विह्वले विक्लवे 'विक्लवो विह्वल स्यात्तु ' इत्यमरः । एतादृशे फणाः फटा सति यस्य सफणावान् जटासु सटासु बद्धःनद्धः एतादृशो य फणावान् सर्पः तस्मिन् कपालनयनछिद्रं कपाले मस्तके यन्नयन नेत्र सुप्सुपेतिसमास षष्ठीतत्पुरुषो वा । 'लोचन नयनं नेत्र' इत्यमरः । 'कपाल कुष्ठभेदे घटादिशकले गणे शिरोऽस्थिनि' इति हैमः । तदेव छिद्र तत् कर्मवाचकमिद फणानां चक्र मंडल सङ्कोचित आकुञ्चितं फणाचक्र यस्मिन्कर्मणि तत् सकोचित-

परित्रस्ते गोपयति कृकवाकुध्वजे सति ।
कार्तस्वरमयं मेषं मातुरुत्सङ्गसङ्गिनि ॥ ४५ ॥
उत्पादयति चिरं धीरं क्रोधरोधार्त्तचेतसि ।
भर्त्तुर्भ्रूभागभङ्गस्य प्रादुर्भावं ककुद्मति ॥ ४६ ॥

फणाचक्र वेशनक्रियाया विशेषणमिदं । विशति प्रविशति इति विशन् तस्मिन् प्रविशति सतीत्यर्थः । पर्वतस्य चलनेन जटाबद्धसर्पे तृतीयनयनरूपे बिले प्रविशति सतीति भावः ॥ ४४ ॥

परित्रस्त इति । परित्रस्ते पीडिते अतएव मातुः जनन्याः अर्थात्पार्वत्याः 'जनयित्री प्रसूर्माता' इत्यमरः । उत्सङ्गस्य अङ्कस्य सङ्गः सम्बधः सोस्यास्तीति उत्सङ्गसङ्गी 'अतइनिठनौ' इति इनि प्रत्ययः । एतादृशे कृकवाकुद्वये कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः मयूरः 'कृकेवचः कश्च' इति उण् 'कृकवाकुर्मयूरेपि चरणे चरणायुधे' इति विश्वः । सः ध्वजः केतनं यस्य तस्मिन् अर्थात् शिखिवाहने कार्तिकेये कार्तस्वरमयं कृतस्वरे स्वाकरविशेषे भव कार्तस्वरं तत्र भव इत्यण् प्रत्ययः । सुवर्णं 'रुक्मकार्तस्वरजाम्बु' इत्यमरः । कार्तस्वरस्य विकारः कार्तस्वरमयः ' 'नित्य वृद्धशरादिभ्यः' इति विकारे मयट्प्रत्ययः एतादृशं मेषं रुणांशुं ' 'ऊर्णायुर्मेष एडके' इत्यमरः गोपयति पालयति सति 'गुपू रक्षणे' इति धौरादिकभ्वादिपठितगुप् धातोः णिजन्ताच्छतरि इदं रूपं यद्यपि स्वार्थिकः तथापि धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र ते पालनार्थं च गृह्यते । पर्वतचलनभीत्या मातुरुत्सङ्गाश्रयं कुर्वन् कार्तिकेयः स्वस्य सुवर्णमयं मेषमेव गोपायामासेति भावः एतच्छ्लोकव्याख्यानं यथामति कृतं एतदपेक्षया समीचीनं व्याख्यानं केनचित् कृतं चेत्स्वीकर्तव्यं । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४५ ॥

पुनः शिवस्थितिप्रकारमाह । उत्पादयतीति । क्रोधस्य कोपस्य रोधः अवरोधः व्यतिरिति यावत् । रुधिरावरणे भारे यम् तेन आर्तं पीडितं चेतः अंतःकरण 'चित्तं तु चेतो हृदयं' इत्यमरः यस्य तस्मिन् ककुदस्यास्तीति ककुद्मान् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' 'झयः' इति मत्व तु यवादिन्वात्र भवति । 'ककुदे भवादा नित्य' इत्यनुनासिकोऽपि अत एव निपातनात्र भवति । तस्मिन् शिववाहने वृषे भर्तुः बिभर्ति पुष्णातीति भर्ता 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् तृच् । तस्य शंकरस्य भ्रुवः भ्रुकुट्याः यो भागः अग्रः तस्य यो भंगः भ्रंशः कोपसूचकस्तस्य भ्रुकुटिभागस्येत्यर्थः धीरं गम्भीरं प्रादुर्भावं आविर्भावमित्यर्थः 'प्रभवे प्रादुर्भावः स्यादित्यमरः' । तं चिरं चिरकालं 'चिराय चिररात्राय' इत्यमरः । क्रियाविशेषणमव्ययमिदं उत्पादयति वर्धयति इत्युत्पादयन् तस्मिन् उत्पादयति सति उत्पादयतेः शत्रन्तात् सप्तम्येकवचनः 'ण्यन्ते' इति परस्मैपद आगमेन शंकरस्य कोपावेशः कथं भवेद् इति वृषे नंदिकेश्वरे वर्धयति सतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

रूढमूलमिव श्वेतैरधोलग्नैर्भुजङ्गमैः ।
प्रौढपुष्पमिवाग्रस्थस्फुरन्नक्षत्रमण्डलैः ॥ ४७ ॥
चरणेन रणत्सिंहकुलाकुलगुहामुखम् ।
गिरिं गौरीपतिः कुञ्जगुञ्जत्सिन्धुं न्यपीडयत् ॥ ४८ ॥
धराधरभराक्रान्ते बाहौ बहुभिराननैः ।
दिक्षु दीर्घप्रतिक्रोशो रावणेन कृतो रवः ॥ ४९ ॥

रूढेति । गौरीपतिः गौर्याः पार्वत्याः पतिः भर्ता शङ्करः 'उमाकात्यायनीगौरी' इत्यमरः । अधोलग्नैः अधः अधोभागे लग्नैः संबद्धैः श्वेतैः श्वेतवर्णैः 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतेत्यमरः' । भुजगमैः भुजैर्गच्छतीति भुजगमाः गमश्चेति खच् प्रत्ययः 'अरुर्द्विषजन्तस्येति' मुमागमः 'सर्पः पृदाकुः भुजगो भुजगोहिर्भुजगमः' इत्यमरः । तैः हेतुभिः हेतौ तृतीया रूढमूलं रूढानि प्रादुर्भूतानि मूलानि शुभ्राः यस्य दृढबीजजन्मनि क्तप्रत्ययः 'मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः' इत्यमरः । अग्रे उपरिभागे तिष्ठतीति अग्रस्थानि सुपिस्थ इति कप्रत्ययः । स्फुरति चकासति इति स्फुरति । न क्षरतीति नक्षत्राणि 'नभ्राण्नपाद्वेति निपातनात् साधुः स्फुरन्ति च तानि नक्षत्राणि उडूनि 'विशेषणं विशेष्येणेति' समासः ग्रीवाग्रस्थानि च तानि स्फुरन्नक्षत्राणि च तेषां मण्डलानि चक्रवालानि तैः हेतुभिः हेतौ इति तृतीया । प्रौढानि एधितानि प्रफुल्लानीति यावत् पुष्पाणि कुसुमानि यस्य स प्रौढपुष्पः 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं' इत्यमरः । रणति शब्दायते इति रणतः अण् रण् इति शब्दार्थाद्धातोः शतृप्रत्ययः रणंतः शब्दायमानाः ये सिंहाः हिंसतीति सिंहाः पृषोदरादित्वात्साधु । रणत्सिंहानां कुलानि समूहाः 'सजातीयैः कुलं यूथं' इत्यमरः । तैः आकुलानि व्याप्तानि गुहायाः दरीणां मुखानि आननानि यस्य 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' कुञ्जेषु निकुञ्जेषु गुञ्जति शब्दायमाना सिंधुः नदी यस्य गुजि अव्यक्ते शब्दे शतृ प्रत्ययः । स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः 'सिंधुर्नासरिति स्त्रियां' इत्यमरः । एतादृशं गिरिं पर्वतं कैलासं चरणेन पादेन न्यपीडयत् समक्लेशयत् । उत्प्रेक्षानुप्रासालङ्कारौ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तदानीं रावणस्याऽवस्थां दर्शयति । बाहौ भुजे 'भुजबाहूप्रवेष्टोदो' इत्यमरः । धरतीति धरः पचाद्यच् धरायाः पृथ्व्याः धरः धराधरः पर्वतः तस्य यो भरः भारः तेन आक्रान्ते व्याप्ते सति रावणेन विश्रवसोऽपत्यं रावणः विश्रवः शब्दस्य रवणादेश अपत्यार्थेऽण्प्रत्ययश्च तेन बहुभिः अनेकैः दशभिरिति यावत् आननैः मुखैः दिक्षु काष्ठासु बहुवचनेन सर्वदिशां लाभः तेन च रवस्य अतिमहत्त्वं ध्वनितं दीर्घः आयतः 'सुदूरं दीर्घमायतं' इत्यमरः । प्रतिक्रोशः प्रतिध्वनिर्यस्य एतादृशः रवः निनदः 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः । रु शब्दे 'ऋदोरप्' इति भावे अप् कृतः विहितः तदुक्तं पुष्पदन्तेन 'अमुष्य त्वत्सेवासमधिगतसारं भुजवनं बलात् कैलासेऽपि त्वदधिवसतौ विक्रमयतः ॥

तं देवं स शिरश्छेदव्रणचक्रैरपूजयत् ।
नीलकुट्टिमविन्यस्तैर्मण्डलैरिव कौङ्कुमैः ॥ ५० ॥
आज्ञापयितुमेतस्य राक्षसस्य दिशो दश ।
चक्राणि पङ्क्तिसङ्ख्यानि पुनः सृष्टानि शूलिना ॥ ५१ ॥
तमःस्थानं तमासाद्य बालिशं कुलिशं रणे ।
अजहादज धाम स्वं वैकुण्ठस्य विकुण्ठितम् ॥ ५२ ॥

धलन्यापातालिप्यस्मचलिताङ्गुष्ठशिरसि प्रतिष्ठा स्वप्यासीत् ध्रुवमुपचितोमुष्यति स्वल' इति । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४९ ॥

रावणस्य भक्त्यतिरेकं वर्णयति । स पूर्वोक्तो रावणः नीले नीलवर्णे यत् कुट्टिमं निबद्धभूमिः 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः । तत्र विन्यस्तैः स्थापितैः कौङ्कुमैरिति यावत् कौङ्कुमैः कुङ्कुमेन काश्मीरजन्मना 'अथ कुङ्कुमं काश्मीरजन्माग्निशिखेत्यमरः' कृतानि 'कौङ्कुमानि' तेषेति इत्यण् । एतादृशैः मण्डलैरिव सर्वतो-भद्रादिमण्डलैरिवेत्यर्थः । शिरसां मस्तकानां यच्छेदः छेदनं छिद्रीकरणं द्विधाकरणं तस्य व्रणानि 'ईर्माणि व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । तेषां चक्रैः समूहैः पूर्वोक्तं देवं दीव्यतीति देवः 'दिवुक्रीडादित्यादेः' पचाद्यच् अपूजयत् पूज-पूजायां णिजन्ताल्लङ् । उपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

भक्तितस्तुष्टस्य शिवस्य प्रसादमाह । आज्ञापयितुमिति । दश दशसङ्ख्याकाः दिशः हरितः आज्ञापयितुं आज्ञां कर्तुमित्यर्थः आङ्पूर्वकाज्ज्ञाधातोः 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां' इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । एतस्य पूर्वोक्तस्य रक्ष एव राक्षसः तस्य प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् पङ्क्तिः दशसङ्ख्या येषां तानि पङ्क्तिसङ्ख्यानि दशसङ्ख्या-नीत्यर्थः । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमः' इत्यमरः । चक्राणि मुखानि 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं' इत्यमरः । शूलं अस्यास्तीति शूली 'अतइनिठनौ' इति इनिः । तेन शङ्करेण 'शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः । पुनः सृष्टानि उत्पादितानि सृज् विसर्गे क्तप्रत्ययः । परिकराङ्कुरालङ्कारः । तदुक्तं 'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' इति ॥ ५१ ॥

शङ्करप्रसादेन रावणस्य अलौकिकसामर्थ्यं एकोनविंशतिश्लोकैर्दर्शयितुं सर्वदेवपराजयादिकं दर्शयिष्यन् प्रथमं तावत् त्रिभिः श्लोकैर्विष्णुपराजयेन दर्शयति । तमःस्थानमिति । न जायते न उत्पद्यते इत्यजः तत्सम्बोधनं हे अज । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रेण नञि उपपदे जनेर्डः 'नलोपो नञः' इति नलोपः । हे अज हे विष्णो रणे युद्धे 'रणः कलहविग्रहः' इत्यमरः । तमः स्थानं तमसः अज्ञानस्य तमोगुणस्य वा स्थानं बालिशं मूर्खं तं रावणं आसाद्य प्राप्य विकुण्ठितं प्रतिहतं सत् वैकुण्ठस्य हरेः 'वैकुण्ठः कृष्णशार्ङ्गिणौ' इति मेदिनी । कुलिशं वज्रं 'कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः । स्वं धाम अजहात् अत्यजत् ओहाक् त्यागे लङ् हाते द्विर्भावः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ५२ ॥

तमद्याप्यनवद्येन वसुना वासवः स्वयम् ।
अजय्यं पूजयत्येकवीरं वैरस्य शान्तये ॥ ५३ ॥
बलिं वज्राय पौलोमी सस्मितं विगतादरा ।
कुर्वती कुरुते शक्रं व्रीडासन्नमिताननम् ॥ ५४ ॥
यक्षनाथो दिशंस्तस्मै केवलं धनदो धनम् ।
सर्वस्वहरणप्रीतो रावणस्तु धनेश्वरः ॥ ५५ ॥

तमिति । वसवः देवाः सन्ति अस्य वसु धनमस्यास्तीति वा वासवः इन्द्रः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं' इति मत्वर्थेऽण् स्वयं स्वतः इत्यर्थः । ननु भृत्यादिना वैरस्य विरोधस्य 'वैरं विरोधो विद्वेषः' इत्यमरः । शान्तये शमनाय न अवद्यं गर्ह्यं इति अनवद्यं तेन 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । अत्युत्कृष्टेन वसुना धनेन 'वसु तोये धने मणौ' इति मेदिनी । जेतुं शक्यो जय्यः न जय्यः अजय्यः । तं अजय्यं 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात् अयादेशः । एकः अद्वितीयः स चासौ वीरः एकवीरः तं रावणं अद्यापि इदानीमपि पूजयति अर्चयति । केवलं न पराजयकाले एव इन्द्रेण सुपूजितः किं तु साम्प्रतं कालेऽपि इन्द्रः उत्तमधनेन तं पूजयति इति अहो ऐश्वर्यं तस्येति भावः ॥ ५३ ॥

बलिमिति । पौलोमी पुलोम्नः दैत्यविशेषस्य अपत्यं स्त्री पौलोमी पुलोमशब्दात् 'तस्यापत्यमित्यण्' 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अनिति प्रकृतिभावस्तु 'नमपूर्वोऽपत्येति' निषिद्धः । अण्णन्तत्वान्ङीप् । पौलोमी इन्द्राणी विगतादरा विगतः आदरः सत्कारो यस्याः सा विगतादरा अतएव सस्मितं स्मितेन मन्दहासेन सहितं सस्मितं यथास्यात्तथा वज्राय कुलिशाय बलिं पूजां 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इत्यमरः । तादर्थ्ये चतुर्थी कुर्वती करोतीति कुर्वती डुकृञ्करणे शत्रन्तान्ङीप् कुर्वती सती शक्रं इन्द्रं व्रीडया लज्जया सन्नमितं अधःकृतं आननं मुखं येन एतादृशं कुरुते । वज्रस्य पराभूतत्वात् पूर्ववत् पूजानर्हतां स्मितेन सूचयती इन्द्रं लज्जानमितमुखं कुरुते इति भावः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ५४ ॥

इदानीं कुबेरकृतसत्कारं दर्शयति । यक्षनाथ इति । तस्मै रावणाय धनं वित्तं दिशन् दिशति ददातीति दिशन् दिशउत्सर्गे शतृप्रत्ययः । केवलमित्यनेन दिशन्नेव न तु कदाचिद्दण्डन् इति सूचितं । यक्षनाथः यक्षाणां गुह्यकानां नाथः अधिपः धनदः धनं ददातीति धनदः धनशब्देोपपदे दाधातोः आतोऽनुपसर्गेति कप्रत्ययः केवलं धनदः इति चान्वयः । सर्वं निखिलं च तत्स्वं धनं तस्य यद्धरणं अपहारः तेन प्रीतः प्रीङ् प्रीतौ क्तप्रत्ययः रावणस्तु दशाननस्तु तुना धनदापेक्षया विशेषः सूचितः । धनेश्वरः धनानां ईश्वरः अधिपतिः । कुबेरेण धनस्य दानात् स धनदः रावणस्तु धनग्रहणप्रीतत्वात् धनाधिपः इति वैपरीत्य १ निरुक्त्यलङ्कारः । तदुक्तं 'निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं' इति ॥ ५५ ॥

धर्म्यं कर्म परित्यज्य प्रीणाति पिशितप्रियम् ।
प्रेतराजोऽप्यभिप्रेतभक्ष्यदानेन राक्षसम् ॥ ५६ ॥
दूरतः सेवते भानुरादित्यमणितोरणात् ।
च्युते तन्मन्दिरद्वारदाहभीतो हुताशने ॥ ५७ ॥
निवृत्ततत्सरःपद्मस्वापकारणतेजसा ।
बोधनीयं किलादोषमिन्दुना कौमुदं वनम् ॥ ५८ ॥

इदानीं यमकृतसत्कारं दर्शयति । धर्ममिति । प्रेतराजः प्रेतानां योनिविशेषाणां राजा स्वामी यमः 'समवर्ती परेतराट्' इत्यमरः । सः अपि अपिः समुच्चये 'गर्हासमुच्चय प्रश्नशङ्का' इत्यमरः । धर्मादनपेतं धर्म्यं 'धर्मपथ्यर्थन्यायेन' यत्प्रत्ययः । कर्म क्रिया 'कर्म क्रिया तत्सातत्ये' इत्यमरः । धर्माधर्मविवेचनरूपां परित्यज्य त्यक्त्वा पिशितप्रियं पिशितं मांसं प्रियं इष्टं यस्य 'पिशितं तरसं मांसं' इत्यमरः । एतादृशं राक्षसं रावणं अभिप्रेतं अभीष्टं यद्भक्ष्यं तस्य यद्दानं अर्पणं तेन प्रीणाति सन्तोषयति । प्रीञ् तर्पणे लट् । अखिलप्राणिभीतिदोऽपि यमः निजव्यापारप्रदानपूर्वकं अभिप्रेतभक्ष्यदानेन मांसप्रियं तं सन्तोषयतीति महदाश्चर्यमिति भावः । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ५६ ॥

इदानीं सूर्यकृतसेवां दर्शयति । दूरत इति । भानुः सूर्यः 'दाभाभ्यां नुः' इत्यौणादिको नुः 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इत्यमरः । अदितेरपत्यं आदित्यः 'दित्यदित्यादित्येति' ण्यप्रत्ययः । आदित्यस्य मणयः रत्नानि सूर्यकान्तमणय इत्यर्थः । तेषां यत्तोरणं बहिर्द्वारं 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं' इत्यमरः । हुतं हविर्द्रव्यं अशनं यस्य 'हिरण्यरेता हुतभुग्' इत्यमरः । तस्मिन् च्युते गलिते सति 'स्कन्ने पन्नं च्युतं गलितं' इत्यमरः । 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी । तस्य रावणस्य मन्दिरं गृहं तस्य यद्द्वारं तस्य दाहः ज्वलनं तस्माद्भीतः सन् दूरतः दूरभागे आकाशादिभाग[illegible] सेवते । सूर्यकान्तमणिघटितात् तोरणात् च्युते द्वारदाहः स्यादिति भिया सूर्यो दूरस्तिष्ठतीति भावः । सूर्यस्पर्शेऽपि सूर्यकान्तमणिभ्यः अग्निः स्रवते इत्यभिप्रायेणेदं ॥ ५७ ॥

इदानीं तस्य चन्द्रकृतोपकारं वर्णयति । निवृत्तेति । तस्य रावणस्य सन्ति सरांसि सरोवराणि [illegible] तेषां पद्मानि [illegible] तेषां स्वापः मुकुलीभावः तस्य कारणं हेतुः एतादृशं तेजः दीप्तिः निवृत्तं गतं तेजः यस्य [illegible] एतादृशेन इन्दुना चन्द्रेण अदोषं [illegible] 'निशाकरः [illegible]' इत्यमरः । कौमुदं कुमुदानां [illegible] इदं कौमुदं वनं [illegible] इत्यर्थः । बोधनीयं किल [illegible] । किलेति वार्तायां । 'सूर्यतेजः [illegible] मुकुलीभावे निमित्तम् [illegible] केवलं कुमुदानां विकासकरत्वेन एव इन्दुना [illegible]' इति [illegible] ॥ ५८ ॥

काले कालाभ्रगर्भेऽपि निर्मदा नर्मदादयः ।
नन्दयन्ति सदा नद्यो धर्मध्वजायुधाश्रिषम् ॥ ६२ ॥
प्रियाजनपरिष्वङ्गप्रीतिं कर्तुं निरन्तराम् ।
निशि ज्ञातमनोवृत्तिस्तमुपैति हिमागमः ॥ ६३ ॥
तस्योद्यानवनं विश्वं दिवः प्रवसता सता ।
सर्वर्तुषु निजैः पुष्पैर्भूष्यते मधुनाऽधुना ॥ ६४ ॥

दुराराध्यस्वभावस्य समालम्ब्य सिषेविषाम् ।
जलक्रीडादिनं तस्य ग्रीष्मश्चिरमुदीक्षते ॥ ६५ ॥
त्रासकण्ठग्रहव्यग्रांस्तस्मिन्निच्छति मानिनः ।
धीरं गर्जन्ति लङ्कायामकाले वारिदा अपि ॥ ६६ ॥
अश्रान्ता वीजयत्यष्टहस्तपर्यायसम्पदा ।
इति चण्डीमभिप्रेप्सुः कर्तुं चामरधारिणीम् ॥ ६७ ॥

भूष्यते अलङ्क्रियते । वसतस्याधीनत्वात् सर्वेऽपु तद्भवमस्तीति भावः । 'सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्' इति महाकाव्यलक्षणोक्तेः अनेन ऋतुवर्णनेन उत्तरसर्गस्य ऋतुवर्णनकथासूचिता । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ६४ ॥

इदानीं ग्रीष्मर्त्वानुकूल्यमाह । दुराराध्येति । ग्रीष्म. ऊष्मकः ऋतुः दु.खेन आराध्यते इति दुराराध्यः दुराङ्पूर्वकाद्राधधातोः कर्मण्यत् दुराराध्यः स्वभावो यस्य एतादृशस्य तस्य रावणस्य सिषेविषां सेवितुमिच्छा सिषेविषा ता समालम्ब्य आश्रित्य सेव्धातो. 'सन्नताद्प्रत्यय.' इत्यनेन अप्रत्ययः । चिरकाल तस्य रावणस्य जलक्रीडा जल जले क्रीडा जलक्रीडा क्रीड् विहारे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । साधन कृतेति समासः तस्याः दिन दिवस उदीक्षते प्रतीक्षते । अन्यदा स्वस्य प्रादुर्भावे दुराराध्य स्वभावोऽयं क्रुध्येन अतः निजाविर्भावोत्सुकयस्तारी तस्य जलक्रीडादिन ग्रीष्म प्रतीक्षते इति तात्पर्य ॥ ६५ ॥

इदानीं वर्षर्त्वानुकूल्य दर्शयति । त्रासेति । तस्मिन् रावणे अतिशयितः मानो येषा ते मानिनः प्रणयकलहकुपितान् पुरुषान् इत्यर्थः । त्रासेन मदनपीडया यः कंठग्रहः अर्थान्नायिकाकर्तृकः तत्र व्यग्रान् व्यासक्तान् 'व्यग्रो व्यासक्त आकुले' इत्यमरः । इच्छतीति इच्छन् तस्मिन् इच्छति सति लङ्कायां रक्ष पुर्यां वारिदाः वारीणि उदकानि ददति ते वारिदाः वारिशब्दोपपदे दा धातोः आतोनुपसर्गे क. इति कप्रत्ययः । मेघा अपि 'तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत्' इत्यमर : । अपि पूर्वोक्तानां समुच्चायकः । विरुद्धः कालः अकालः तस्मिन् वर्षाकालभिन्नेपि काले धीरं गभीरं यथास्यात्तथा गर्जन्ति शब्दं कुर्वन्ति गर्जशब्दलट् । मेघगर्जने प्रणय- कुपिताः नायिकाः नायककण्ठग्रहण कुर्वन्ति इति साहित्यशास्त्रसंकेतात् तस्य नायि- कानुकूल्येच्छायां अकालेपि जलदा गर्जन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

इदानीं गौर्यानुकूल्यं दर्शयति । अष्ट च ते हस्ताश्च तेषां या पर्यायसम्पत् पर्यायेण कार्यकरणसम्पदित्यर्थः । तया अश्रान्ता न श्रान्ता अश्रान्ता अक्लिष्टा सती अष्टहस्तानां विद्यमानत्वात् पर्यायेण वीजनकार्यं कर्तुं शक्यत्वात् अश्रान्तत्व बोध्य, वीजयतु इति एव प्रकारेण चण्डी देवीं चामरं प्रकीर्णकं 'चामरं तु प्रकीर्णकं' इत्यमरः । तत् धारयति तच्छीला चामरधारिणी 'सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये' एतादृशीं कर्तुं अभिप्रेप्सुः अभिप्रेतुमिच्छुः अभिप्रेप्सुः अभिप्रोपसर्गादिणगमतात् उः वर्तते

स्तब्धकर्णो नमत्येनं श्रवणाक्षेपमारुतैः ।
भूभक्तिकुसुमक्षेपदोषभीतो गणाधिपः ॥ ६८ ॥
स्मरश्च संसदं तस्य विशति स्रस्तवाससा ।
प्रतीहार्या स्मिताकूतविभ्रमैः कठिनागमः ॥ ६९ ॥
शुद्धान्तमन्तःशुद्धः सन् स्त्रीजनस्य तदाज्ञया ।
लीलोपदेशदानैकव्यग्रो विशति मन्मथः ॥ ७० ॥

इति शेषः । यद्यप्यत्र वीजयतीति पाठः दृश्यते तथापि वीजयतु इति पाठे एव पुष्टार्थता सम्भवति इति सहृदयैराकलनीय । आशिषि लोट् ॥ ६७ ॥

इदानीं गणाधिपकृतानुकूल्यं दर्शयति । स्तब्धकर्ण इति । श्रूयते आभ्यां इति श्रवणे कर्णौ 'श्रुतिःश्रोत्रं श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । तयोर्ये आक्षेपः इतस्ततश्चलनं तत्संबंधिनः ये मारुता वायवः 'समीरमारुतमरुत्' इत्यमरः । तैः हेतुभिः 'हेतौ इति' हेत्वर्थे तृतीया भुवः पृथिव्याः,या भक्तिः भागः तत्संबधीनि यानि कुसुमानि तेषामाक्षेपः अन्यत्राकरण स एव दोषः तस्माद्भीतः एतादृशो गणानामधिप गणपतिरित्यर्थः । तदुक्तं मन्त्रराजे कृष्णं प्रति नारदोक्तिः 'गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण विहितः पुरा ॥ अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ॥ प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ भार्यार्थं प्रददौ देवो गणेशस्य प्रजापतिः ॥ पूजयित्वा गणाध्यक्षं स्तुतिं कर्तुं प्रचक्रमे' इति ॥ स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ यस्य एतादृशः सन् एन रावण नमति । णम् प्रह्वत्वे शब्दे च लट् सर्वगणाधिपोपि कुसुमचित्रितभूमस्तेः निजकर्णाक्षेपवायुना विक्षेपणं माभूत् इति भीतः सन् स्तब्धकर्ण एन नमतीति भावः । अनुप्रासालंकारः ॥ ६८ ॥

इदानीं स्मरानुकूल्य दर्शयति । स्मर इति । चकारः समुच्चयार्थे स्रस्तं अधः पतितं वासः यत्र यस्याः सा 'वासःचैलं वसनमंशुकं' एतादृश्या प्रतीहार्या प्रतिह्रियते अनया इति प्रतीहारी प्रतिपूर्वाद्धरतेः करणे घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घः गौरादित्वान्ङीष् । तया द्वारपाल्या स्मिताकूतविभ्रमैः स्मितं मन्दहासः आकूतं अभिप्रायसूचकचेष्टाविशेषः विभ्रमः इतरविलासः तैः कठिनागमः कठिनः आगम आगमनं यस्य एतादृशः स्मरः मदनः तस्य रावणस्य संसद् सभां विशति प्रविशति विशतेर्लट् । अनुप्रासः ॥ ६९ ॥

मन्मथः मदनः अतः अतःकरणे शुद्धः निर्मलः तत्स्त्रीविषये मनसाप्यलोलुपः सन् तस्य रावणस्य आज्ञा निदेशः तथा 'निदेशः शासनं च सः सृष्टिथाज्ञा' इत्यमरः । स्त्रीजनस्य स्त्रीणां जनः स्त्रीजनः तस्य लीलायाः हेलाया य उपदेशः शिक्षणं तस्य यद्दानं अर्पणं तद्विषये एकव्यग्रः एकः केवलः एतादृशो यो व्यग्रः व्यासक्तः 'व्यग्रो व्यासक्त आकुल' इत्यमरः । पूर्वकालैकेति समासः 'एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इति कोशः । शुद्धांत अवरोध अंतःपुरमिति यावत्

त्वयि रक्षाकृति स्वर्गसद्मनामपि दैवते।
कथं नक्तञ्चरेणैवं दिवस्त्रासो वितन्यते ॥ ७१ ॥
भ्रातरि द्विषतो बाहुभग्नौजसि बिडौजसि।
भोगिभोगे चिरं तावत्केयं देवस्य शायिका ॥ ७२ ॥
आत्मस्वनुगुणं दैवं दृष्ट्या मन्यामहे तव।
न हि त्वं देवहीनस्य जनस्य तु सुदर्शनः ॥ ७३ ॥

विशति प्रविशति पापवासनां हित्वा तदाज्ञया केवल स्त्रीजनस्य लीलोपदेशार्थमेव अंतःपुर प्रविशतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

एव उक्त सर्वदेवतानां दुर्दशावर्णन उपसंहरति। त्वयीति। स्वर्गः सद्म येषा स्वर्गे वा सद्मानि येषा तेषां देवानामपि अपिशब्दान्मनुष्याणामपि दैवते देवे 'वृंदारका दैवतानि' अमरः। देवशब्दात्स्वार्थेतल् तस्मात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण्। 'क्वचित्स्वार्थिका प्रकृतितो लिंगवचनानि' इति पुंस्त्व एतादृशि त्वयि भगवति रक्षा रक्षणं करोतीति रक्षाकृत् तस्मिन् रक्षाशब्दे उपपदे कृधातो क्विप् ह्रस्वस्येति तुक् रक्षणकर्तरि सतीत्यर्थः। नक्त रात्रौ चरतीति नक्त इति सप्तम्यतोपपदे 'चरेष्ट' इति प्रत्ययः। तेन रावणेन एव पूर्वोक्तप्रकारेण दिव स्वर्गस्य 'द्यो दिवौ स्त्रिया' इत्यमरः। त्रासः पीडा कथ कृत इत्यर्थः। वितन्यते विस्तीर्यते विपूर्वतनधातोः कर्माणि लट् ॥ ७१ ॥

पुनरपि कारुण्यार्थं देवानां दीनत्व वर्णयति। भ्रातरीति। भ्रातरि बधौ बिडौजसि विड भेदकं ओजः बल शत्रुनाशक बिड इत्यइगुपधलक्षणः कः 'ओजो दीप्तावपि' एतादृशे इन्द्रे द्वेष्टीति द्विषत् तस्य द्विषतः द्विष अप्रीतौ लटः शतृआदेशः। रावणस्य बाहुभिः भुजैः भग्न नाशक ओजो यस्य एतादृशे सति देवस्य भगवतः भोगः शरीर अस्यास्तीति भोगी शेषः तस्य भोगे शरीरे 'अहेः शरीरं भोगः स्यात्' चिर बहुकाल अव्ययमिद शायिका शयन धात्वर्थे ण्वुल् वक्तव्यः इति शीङ्धातो ण्वुल् टाप् प्रत्ययस्थादितीत्वं। केय तावत् कीदृशी तावदिति वाक्यालंकारे। भ्रातृबले शत्रुणा तिरस्कृते भवतश्चिरकालशयनमनुचितमिति तात्पर्यं। इन्द्रस्य भ्रातृत्व तु कश्यपपुत्रत्वेन भगवतोपि वामनावतारे कश्यपपुत्रत्वात्। अनुप्रासालंकारः ॥ ७२ ॥

इदानीं तव दर्शनमस्माक जात अतो वयं धन्या इत्याह। आत्मेति। तव परमेश्वरस्य दृष्ट्या अवलोकनेन दैवं दिष्ट 'दैवदिष्ट भागधेयमित्यमरः' सुतरां अनुगुण अनुकूल स्वनुगुण 'कुगति प्रादयः' इति प्रादिसमासः। आत्मनः स्वस्य स्वनुगुण मन्यामहे जानीमहे मनज्ञाने लट्। अत्र बृहस्पतेरेकत्वेपि सर्वदेवाभिप्रायेण बहुवचनं। हि यतः 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः। त्व नारायणः

इत्थं वाचस्पतौ वाचं व्याहृत्य विरते क्षणम् ।
स्वर्गे च स्वप्रतीजल्पस्पृहानिःस्पन्दवर्तिनि ॥ ७४ ॥
कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयभारोद्वहोऽप्यहम् ।
विधाय मर्त्यस्त्रीकुक्षिवासं शोकक्षयाय वः ॥ ७५ ॥
भूत्वा राम इति ख्यातः कुर्यां भर्तुः सुरद्विषाम् ।
एकबाणकृताशेषशिरश्छेदपराभवम् ॥ ७६ ॥

दैवेन भाग्येन हीनः न्यूनः ' हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ ' इत्यमरः । ' पूर्वसदृशसमोनेति' तृतीयासमासः एतादृशस्य जनस्य लोकस्य सुदर्शनः सुखेन दर्शनं यस्येति सुदर्शनः एतादृशः ननु नैव 'तुः स्याद्भेदेऽवधारणे' इति कोशात् तुशब्दोऽवधारणार्थः । असीति शेषः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं ' इति ॥ ७३ ॥

ततः किं प्रवृत्तं तदाह । इत्थमिति । इत आरभ्य चतुर्णां श्लोकानां एकोऽन्वयः। वाचः सरस्वत्याः पतिः वाचस्पतिः ' षष्ठ्याः पतिपुत्रपादपयस्पोषेषु सत्वविधानात् षष्ठ्याः अलुक् । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण इत्थं 'इदमस्थमुः' इति इदम्शब्दात् थमुप्रत्ययः प्रकारवचने 'एतेतौरथोः ' इत्यनेन इतादेशः । वाचं वाणीं 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । व्याहृत्य उक्त्वा क्षणं क्षणमात्रं 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया विरते सति तूष्णींभूते सतीत्यर्थः । च स्वर्गे स्वर्गलोके स्वस्य यः प्रतीजल्पः प्रत्युत्तरं प्रतीजल्प इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः ' एवं च स्वोद्देश्यकविष्णुदत्तोत्तरमित्यर्थः । तद्विषयिणी या स्पृहा नाम श्रवणेच्छा तया निःस्पन्दं निश्चलं यथास्यात्तथा वर्तते तच्छीलः निःस्पन्दवर्ती तस्मिन् 'सुप्यजातौ णिनिः' अत्र स्वर्गपदेन तत्रस्था देवा गृह्यन्ते मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् संबन्धस्तु परत्र ॥ ७४ ॥

कुक्षिस्थ इति । त्रयः अवयवा यस्य तत्त्रयं 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' इति अयजादेशः । लोकानां भुवनानां त्रयं त्रितयं लोकत्रयं ' त्रिष्वथो जगती लोको' इत्यमरः । निःशेषं निखिलं यल्लोकत्रयं ' समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषं ' इत्यमरः । कुक्षौ उदरे तिष्ठतीति कुक्षिस्थं सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः उपपदसमासः । कुक्षिस्थं यन्निःशेषलोकत्रयं तस्य यो भारः उद्वहतीति वहः पचादेराकृतिगणत्वादच् । कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयभारस्य उद्वहः एतादृशोऽप्यहं विष्णुः वः युष्माकं देवानामित्यर्थः। 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वसादेशः । शोकस्य शुचः 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । क्षयः नाशः तस्मै मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्त्री मर्त्यस्त्री अथवा मर्त्या चासौ स्त्री च मर्त्यस्त्री तस्याः कुक्षिः उदरं तस्मिन् यो वासः तं विधाय कृत्वा विरोधाभासालङ्कारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ' इति ॥ ७५ ॥

राम इति । राम इत्येवं प्रकारेण ख्यातः प्रसिद्धः प्रसिद्धिं ख्यातिमर्हतीति भूत्वा

इत्युदारमुदाहृत्य वचो वाचामगोचरः ।
तत्याज वेदविद्वेद्योवपस्तिल्पं वृषानुजः ॥ ७७ ॥

चिरशयनगुरुं स्वभोगभारं भुजगपतिः शनकैर्वितत्य खेदात् ।
शिथिलितफणपङ्क्तिमुक्तदीर्घश्वसितविधूतमहार्णवोऽवतस्थे ७८

सुरान् अमरान् द्विषतीति सुरद्विषः तेषां दैत्यानामित्यर्थः । 'पूर्वदेवा' सुरद्विषः' इत्यमरः । भर्तुः बिभर्ति पुष्णाति इति भर्ता डुभृञ् धारणपोषणयोः तृच् प्रत्ययः । रावणस्य एकः एकसङ्ख्याको यो बाणः 'पूर्वकालैकेति समासः' । बाणः शरः तेन कृतः अशेषाणां शिरसां मस्तकानां छेदः द्वैधीकरणं यस्मिन् एतादृशो यः पराभवः रणेभङ्गः 'रणेभङ्गः पराजयः' इत्यमरः । तं कुर्यामि कृधातोः प्राप्तकाले लोट् । पराभवकरणस्य प्राप्तकाले इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण वाचां वाणीनां अगोचरः अविषयः 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः वागविषय इत्यर्थः । वेदविद्वेद्यः वेदान् विदन्ति जानन्तीति वेदविदः 'सत्सूद्विषदित्यादिना वेदशब्दे उपपदे विदेः क्विप्' विद्यते ज्ञायते इति वेद्यः विदधातोः 'ऋहलोर्ण्यदिति' ण्यत् अथवा णिजन्तात् अचो यदिति यत् । एतादृशः वृषानुजः वृष्णः इन्द्रस्य अनुजः कनिष्ठभ्राताविष्णुः 'उपेन्द्रइन्द्रावरजः' इत्यमरः उदारं महत् गभीरमिति यावत् 'उदारो । दातृमहतोरित्यमरः' । तल्पं शय्यां 'तल्पंशय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । तत्याज त्यजहानौ लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ७७ ॥

भुजैः गच्छतीति भुजगः 'अन्येष्वपिदृश्यते' इत्यनेन भुजशब्दे उपपदे गमेर्डः । 'सर्पः पृदाकुर्भुजगः' इत्यमरः । तेषां पतिः ईश्वरः 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । भुजगपतिः शेषः चिरं चिरकालं यच्छयनं अर्थाद्विष्णोः तेन गुरु जडं एतादृशं स्वस्य यो भोगः अथवा स्वशब्द एव आत्मीयवाची 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं निष्वात्मीये' इत्यमरात् । स्वः आत्मीयः यो भोगः शरीरं तस्य भारं खेदात् सकष्टादिति यावत् 'विभाषा गुणे स्त्रियां' इति पञ्चमी । शनकैः 'अव्ययसर्वनाम्नां' इति अकच् । मंदं यथास्यात्तथा इत्यर्थः । वितत्य विस्तृत्य तनुविस्तारे क्त्वापि वाल्यपीति नलोपे ह्रस्वस्यापिति कृतीति तुक् । फणानां फटानां या पङ्क्तिः परंपरा 'फटायां तु फणाद्वयोः' इत्यमरः । शिथिलिता विशीर्णिता या फणपङ्क्तिः शिथिलशब्दात् णिजन्तात् क्तप्रत्ययः इडागमः । तया मुक्तं उज्झितं यद्दीर्घश्वसितं दीर्घश्वासः तेन विधूतः कम्पितः महार्णवो महासमुद्रो येन एतादृशः सन् अवतस्थे अवपूर्वात्तिष्ठतेर्लिट् द्वित्वं 'समवप्रविभ्यःस्थः' इत्यात्मनेपदं अनुप्रासालङ्कारः । सर्गलक्षणे अंते भिन्नवृत्तत्वस्योक्तत्वात् पुष्पिताग्रवृत्तं, उक्तं च 'अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥ ७८ ॥

भूमिस्पर्शभयादुपेत्य तरसा लक्ष्म्या करेणोद्धृतं
व्यालम्ब्यैकपटान्तमङ्गशिखरे क्षिप्त्वोत्तरीयं ततः।
निद्रामन्थरताम्रलोचनयुगो लीलालसन्न्यासया
गत्या निर्जितवारणेन्द्रगमनः क्वापि प्रतस्थे हरिः ॥ ७९ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

शेषानुजस्तल्प तत्याज इत्युक्त तत किं चकार तदाह। भूमिस्पर्शेति। लक्ष्म्या कर्त्र्या 'कर्तृकरणयोस्तृतीयेति' तृतीया भूमिस्पर्शभयात् आसनात् अधस्तन प्रदेशोऽत्र भूमिशब्दार्थ तस्या स्पर्श अर्थादुत्तरीयस्य तस्माद्यद्भयं भीति तस्माद्धेतो दुकूलस्य भूमिस्पर्शो माभूत् इति बुध्येत्यर्थ। तरसा वेगेन 'रंहस्तरसी तु रयस्यद' इत्यमर। उपेत्य आगत्य करेण हस्तेन उद्धृत उद्गृहीत व्यालम्ब्य लम्बमान एक पटस्य वस्त्रस्य अत प्रान्तो यस्य एतादृश यत् उत्तरीय दुकूल अङ्गशिखरे ऊर्ध्वाङ्गे असशिखरे इति पाठे स्कन्धोपरि क्षिप्त्वा उत्क्षिप्य निद्रया स्वापेन मथरं अलस मन्दस्पन्दमिति यावत् एतादृश ताम्रयो अरुणयो लोचनयो नयनयो युग युग्म यस्य स. लीलया लसन् शोभमान न्यास पादप्रक्षेपो यस्या एतादृश्या गत्या गमनेन निर्जितवारणेन्द्रगमन वारणाना हस्तिनां 'मतङ्गजो वारण करी' इत्यमरः इन्द्र स्वामी ऐरावत इत्यर्थ तस्य गमन निर्जित तिरस्कृत वारणेन्द्र गमन येन एतादृश हरति नाशयति सकलमिति शेष। स हरि विष्णु तत तस्मादिति ततः पञ्चम्यास्तसिल् समुद्रस्थानादित्यर्थ। क्वापि अनिर्वचनीयस्थाने प्रतस्थे जगामेत्यर्थ प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिट् द्वित्व 'समवप्रविभ्यस्थ' इत्यात्मनेपद शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् 'सूर्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडित' इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

इतिश्री द्व्युत्तपदवाक्यप्रमाणपारवारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलङ्कृतपण्डितप्रकाण्डश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यान्तेवासिनानिगुडकरोपाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकीहरणकाव्यटीकायां जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीय सर्ग.
समाप्त ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः।

अथ श्रियः प्राणसमस्य तस्य ज्ञात्वा विविक्षामिव मर्त्यधाम।
पूर्वावतीर्णः सुमनःसमृद्धया सम्यग् वसन्तो भुवनं ततान ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ 'नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः। उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥' इत्यादि महाकाव्यलक्षणभूतऋत्वादिवर्णनं प्रारीप्सुः कविः प्रथमत्वात् 'ऋतूनां कुसुमाकरः' इत्युक्तेः भगवद्विभूतित्वेन च मुख्यत्वेन प्रथमं तावद्वसन्तं वर्णयति। अथेति। अथेत्यय शब्दः आनन्तर्यार्थः 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरात्। तथा च पूर्वसर्गे 'भूपो राम इति ख्यातं कुर्यां भर्तुः सुरद्विषां' इत्यादिना 'हरिः रामावतारं प्रतिज्ञां विधाय शेषरूपतल्पं त्यक्त्वा क्व ऽपि प्रतस्थे' इत्युक्तं तथा च अथ अनन्तरं अवतारधारणप्रतिज्ञापूर्वकं देवाऽभयप्रदानाऽनन्तरमित्यर्थः। अथशब्दस्य मङ्गलार्थत्वं तु स्वरूपत एव मृदङ्गध्वनिवत्। वसन्त्यस्मिन्मदनोत्सवाः इति वसन्तः। 'तृभूवहिवसि' इत्यायुणादिसूत्रेणाधिकरणे झच् 'वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः' इत्यमरः। श्रयत्येनां इति श्रीः लक्ष्मीः 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु' इत्यादिवार्तिकेण श्रिधातोः कर्मणि क्विप् दीर्घश्च। 'कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः। तस्याः प्राणैः असुभिः समः तुल्यः असवः प्राणा इव' 'वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्य' इत्यमरौ। तस्य हरेः विविक्षां वेष्टुमिच्छा विविक्षा विशधातोः सन्नन्तात् 'अप्रत्ययादिति' अप्रत्ययः। प्रवेशेच्छाम् इत्यर्थः तां ज्ञात्वेव अवगत्येव मर्त्यानां मनुष्याणां धाम स्थानं मनुष्यलोकमित्यर्थः 'मनुष्या मानुषा मर्त्याः' 'गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमरौ। पूर्वं हरेरवतारात् पूर्वं अवतीर्णः प्राप्तः पूर्वावतीर्णः अवपूर्वकात्तॄधातोः प्लवनतरणयोः इत्यस्मात्कर्तरि क्तः इत्त्वं नत्वं च भुवनं अर्थाद्भूलोकं 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः। सुमनसां पुष्पाणां समृद्ध्या सम्पत्त्या तथा सम्यक् प्रशस्तं 'सम्यक्त्रये प्रशंसयोः' इति मेदिनी। ततान चकारेत्यर्थः तनुविस्तारे लिट्। यथा कश्चिद्भृत्यः स्वामिनः कस्मिंश्चित्स्थले जिगमिषां बुद्ध्वा स्वामिगमनात्पूर्वं स्थलस्य प्रमार्जनपुष्पादिभिः शोभां तनोति, तद्वत् वसन्तः हरेः मनुष्यलोकेऽवतारेच्छां ज्ञात्वैव तत्पूर्वं स्वयं भूतले प्राप्य स्वीयपुष्पसमृद्ध्या नृलोकं भूषयामासेत्यर्थः। उत्प्रेक्षाऽनुप्रासालङ्कारौ। अत्र यद्यपि सर्गारम्भे जगणो निषिद्धः 'जोऽर्कोऽरुज मध्यगः' इत्युक्तेः तथापि 'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा' इत्युक्तेः। अथशब्दश्रीशब्दप्रयोगान्नैषदोषः। अस्मिन्सर्गे अतिमानि पञ्च पद्यानि हित्वा प्रायः उपजातिवृत्तानि। 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

भ्रान्त्वा विवस्वानथ दक्षिणाशामालम्ब्य सर्वत्र करप्रसारी ।
ऋत्विक् ततो निःस्व इव प्रतस्थे यत्रोपलब्धो धनदस्य वासः ॥२
वृक्षा मनोज्ञद्युति चम्पकाख्या रूपं वितेनुर्नवकुड्मलाढ्याः ।
न्यस्ता वसन्तस्य वनस्थलीभिः सहस्रदीपा इव दीपवृक्षाः ॥ ३॥

तत्तदनुवर्णनं नाम तत्तदनुसार्यवर्णनमेवेत्यभिप्रेत्य वसन्तकाले सूर्यो दक्षिणां दिशं हित्वा उत्तरां गन्तुं प्रस्थित इत्याह । भ्रान्त्वेति । अथ वसन्तप्रादुर्भावानन्तरं निःस्वः दरिद्रः 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रः' इत्यमरः । ऋत्विगिव याजक इव 'ऋत्विजो याजकाश्च ते' इत्यमरः । ऋत्विग्दधृगित्यादिसूत्रेण ऋतुशब्दोपपदे यजेः क्विन् सम्प्रसारणं च । विवो रश्मिः सोऽस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यः 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' 'मादुपधायाश्च' इति वत्वम् 'विवस्वान् विबुधे सूर्ये' इति कोशात् दक्षिणायाः यजमानदित्सितद्रव्यरूपाया आशा आकाङ्क्षा तां अथ च दक्षिणां दिशं आलम्ब्य आश्रित्य सर्वत्र सर्वेषु इति सर्वत्र 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल् । सर्वधनिकविषये पक्षे सर्वस्थले करं हस्तं प्रसारयति अग्रे करोति तच्छीलः करप्रसारी करशब्दोपपदे प्रपूर्वात्सर्तेः 'सुप्यजातौ णिनि'। पक्षे करान् किरणान् प्रसारयति विस्तारयति 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । करप्रसारी सन् भ्रान्त्वा हिण्डित्वा पक्षे गत्वा भ्रमु चलने क्त्वाप्रत्यये 'उदितो वेति' वैकल्पिकेट्त्वात् अनुनासिकस्य 'क्विझलोरिति' दीर्घः । ततः दक्षिणदिशः सकाशादित्यर्थः यस्यां इति यत्र स्थले पक्षे यस्यां दिशि धनं द्रव्यं ददातीति धनदः धनशब्दोपपदे दाधातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः' दानशीलधनिकस्येत्यर्थः । पक्षे कुबेरस्य 'मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः' इत्यमरः । तस्य वासः स्थितिः उपलब्धः प्राप्तः 'लब्धं प्राप्तं विन्नं' इत्यमरः । यत्तदोर्नित्यसापेक्षत्वात् तत्रेति लभ्यते । तत्र प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् अथवा यत्र धनदस्य वासम् उपलभ्य ततः नाम तत्र 'इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति सप्तम्यन्तात्तसिः प्रतस्थे प्रपूर्वकात् स्थाधातोर्लिट् 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदं दक्षिणां दिशं हित्वा सूर्यः उत्तरां दिशं गत इत्यर्थः । श्लेषालङ्कारः । 'नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः' इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रा वृत्तं 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ २ ॥

वृक्षा इति । वनानां अरण्यानां स्थल्यः अकृत्रिमभूमयः 'जानपदकुण्डगोणस्थलेत्यादिना' स्थलशब्दान्ङीप् । ताभिः वसन्तस्य न्यस्ताः तदुद्देश्यकसत्कारार्थं स्थापिता इत्यर्थः । सहस्रं दीपा येषु सहस्रशब्दोऽत्रापरिमितवाची । दीपानां प्रदीपानां वृक्षाः चम्पक इति आख्या अभिधानं येषां ते चंपकाख्याः 'आख्याह्वे अभिधानं च' इत्यमरः । नवाः नूतनाः 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । ये कुड्मलाः मुकुलाः 'कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तैः आढ्याः युक्ताः

सम्पिण्डितात्मावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः ।
अन्तर्जलावासविरूढशीतत्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेव ॥ ४ ॥
कर्णे कृतो दीर्घविलोचनानामालोलदृष्टिद्युतिभिन्नरागः ।
बालोऽप्यशोकप्रभवः प्रवालः कान्तिं प्रपेदे परिणामगम्याम् ॥५॥

एतादृशा वृक्षा शाखिन ‘वृक्षो महीरुह शाखी’ इत्यमर । मनोज्ञा मञ्जुला द्युतिः कान्तिः यस्य तत् मनोज्ञद्युति एतादृश रूप स्वरूप वितेनु विस्तारयामासु तनुविस्तारे लिट् उस् एत्त्वाभ्यासलोपौ । यथा राजाद्यागमनसमये उत्साहनिमित्त दीपवृक्षा क्रियते तद्वद्वनस्थलीभि वसन्तागमनसमये कुड्मलयुक्ता चपकवृक्षा दीपवृक्षा कृता इति भाव । उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ ३ ॥

सपिण्डितेति । आत्मन स्वस्य अवयवा पत्राद्य सपिंडिता सकुचिता मुकुलिता इति यावत् आत्मावयवा येषा ते पक्षे सपिंडिता सकुचिता आत्मन देहस्य अवयवा हस्तपादादयो येषा ते पिंडिसघाते सपूर्वात् क्तप्रत्यय । कटका सजाता येषा ते कटकिता ‘तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्’ इति कटकशब्दात्तारकादित्वादितच्प्रत्यय । कटकिता पक्षे रोमाचिता ऊर्ध्वा उद्गता दडा नालान्या येषा ते एतादृशा नवा नूतना नवीनोद्भूता इत्यर्थ । पद्मा कमलानि ‘वा पुसि पद्म नलिन’ इत्यमरात्पद्मशब्दस्य पुस्त्व जले इत्यतर्जल ‘अव्यय विभक्तीत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्यत शब्देन अव्ययीभाव अतर्जल आवास स्थिति तेन विरूढ वृद्धिंगत यच्छीत नीहार तेन त्रस्ता पीडिता सत वसतस्य वसततौ सबधी य आतप उष्ण तस्य काम्या इच्छा तया इव वसतातपशब्दात् काम्यच्प्रत्ययांतान् ‘अप्रत्ययादिति सूत्रेणाप्रत्यय’ उदीयु उदगु उत्पूर्वी इण् गतौ इत्यस्मात् लिट् उस् ‘दीर्घइण किति’ इत्यभ्यासस्य दीर्घ । समासोक्तिरलकार उत्प्रेक्षालकारश्च । ‘समासोक्ति परिस्फूर्ति प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्’ इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रावृत्त ॥ ४ ॥

कर्ण इति । दीर्घ आयते ‘सुदूर दीर्घमायत’ इत्यमर । विलोचने नेत्रे यासा तासा स्त्रीणा कर्णे श्रवणे कृत स्थापित इत्यर्थ अतएव ईषत् लोलय आलोला ‘कुगतिप्रादय’ इति प्रादिसमास आलोला चासौ दृष्टिश्च आलोलदृष्टि चचलेक्षणमित्यर्थ आलोलदृष्टे द्युति कान्ति तया भिन्न मिश्र इत्यर्थ राग रक्तिमा यस्य एतादृश बालोऽपि कोमलोऽपि अशोकात् वञ्जुलात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य ‘वञ्जुलोऽशोके’ इत्यमर । ‘प्रभवो जन्ममूले स्यात्सन्महेतौ पराक्रमे’ इति विश्व । एतादृश प्रवाल पल्लव परिणामेन पक्वतया रम्या मनोहरा कांति शोभा ‘शोभा कान्तिर्द्युतिश्छवि’ इत्यमर । प्रपेदे प्राप प्रपूर्व पदगतौ इत्यस्माल्लिट् एत्वाभ्यासलोपौ । स्त्रीणा शृगारार्थं कर्णस्थापित कोमलोप्यशोकपल्लव दृष्टीनामाकर्णपर्यतत्वात् तद्गतनीलकान्त्या मिश्र सन् परिपाकजन्यकान्ति प्रापेत्यर्थ । तद्गुणालकार ‘तद्गुण स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रह’ इति । इन्द्रवज्रा ॥ ५ ॥

प्रादुर्बभूवुर्नवकुड्मलानि स्फुरन्ति कान्त्या करवीरजानि ।
प्रवासिनां शोणितपाटलानि तीरीफलानीव मनोभवस्य ॥ ६ ॥
वन्ध्योऽपि सालक्तकपादघातं लब्ध्वा रणन्नूपुरमङ्गनानाम् ।
उद्भूतरोमाञ्च इवातिहर्षात् पुष्पाङ्कुरैरास नवैरशोकः ॥ ७ ॥
महीध्रमूर्ध्नि भ्रमरेन्द्रनीलैर्विभक्तशोभः शिखिकण्ठनीलैः ।
गृहीतभास्वन्मुकुटानुकारस्ततान कान्तिं नवकर्णिकारः ॥ ८ ॥

प्रादुरिति । कांत्या शोभया स्फुरति इति स्फुरति स्फुरधातो शत्रंतान्नपुंसकात् जसः स्थाने 'जश्शसो शिः' इति श्यादेशः एतादृशानि करवीरेभ्यः चंडातेभ्यो जातानि करवीरजानि 'चडातहयमारकाः । करवीरे' इत्यमरः । 'अन्येष्वपिदृश्यते' इत्यनेन करवीरशब्दोपपदे जनेर्डः । एतादृशानि नवानिच तानि कुड्मलानि च मुकुलानि च 'कुड्मलो मुकुलो स्त्रियां' इत्यमरः । विशेषण विशेष्येण बहुलमिति समासः । प्रवसति तच्छीलाः प्रवासिनः पथिकाः तेषां शोणितेन रक्तेन पाटलानि श्वेतरक्तानि 'श्वेतरक्तस्तुपाटलः' इत्यमरः मनसि भवः उत्पत्तिर्यस्य तस्य मदनस्य तीराया बाणविशेषस्य फलानि अग्राणि इव प्रादुर्बभूवुः आविर्बभूवुः इत्यर्थः । 'तीरामुख्यास्तु तद्भिद' इत्यभिधानं 'फले हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' इति हेमः । तीरीफलानीतिपाठे तीरशब्दाद्गौरादित्वान्ङीप् । पथिकजनप्राणघातात् तद्रक्तमिश्रितमदनबाणाग्राणीव करवीरोत्पन्नानि नवकुड्मलानि प्रादुर्बभूवुः । करवीरकुड्मलदर्शनेन हि मनसिजबाणप्रहारेण प्रवासिना पीडा जायते इत्यभिप्रायेणेयमुत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६ ॥

वध्योपीति । वध्योपि अवकेश्यपि 'वध्योऽफलोऽवकेशीच' इत्यमरः एतादृशः अशोकः अगनानां प्रशस्तमग यासां ताः अगनाः 'अगात्कल्याणे' इत्यनेन नप्रत्यय. तासां सुंदरस्त्रीणामित्यर्थः रणति शब्दायते इति रणन् एतादृशः नूपुरो यस्मिन्कर्मणि इति रणन्नूपुर 'मजीरोनूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः । पादहननक्रियाया इद विशेपण अलक्तकेन सहितः सालक्तकः तेनसहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः । सालक्तकः यः पादश्चरणः तस्य यो घातः ताडन हंतेर्भावे घञ् तं लब्ध्वा प्राप्य अतिशयितश्चासौ हर्षः प्रमोदः तस्मात् नवैः नूतनै पुष्पाणामकुराः प्ररोहाः प्रादुर्भावा इत्यर्थः तैः उद्भूताः उद्गताः रोमांचाः पुलकाः यस्य उद्भूतरोमांच इव आस अस् गतिदीप्त्यादानेषु इति अस्माल्लिट् । उत्प्रेक्षालंकारः । स्त्रीणां पादप्रहारेण अशोको विकसति तथाहि कविसमयप्रदीपे 'स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियगुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिंगनाभ्याम् ॥ मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चंपको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः' इति ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ७ ॥

महीध्रेति । महीं पृथ्वीं धरतीति महीध्र मूलविभुजादित्वात्कः । तस्य मूर्ध्नि

वासन्तिकस्यांशुचयेन भानोर्हेमन्तमालोक्य हृतप्रभावम् ।
सरोरुहामुद्धृतकण्टकेन प्रीत्येव रम्यं जहसे वनेन ॥ ९ ॥
समीरणानर्तितमञ्जरीके चूते निसर्गेण निपक्तभावाः ।
पुष्पावतंसेषु पदं न चक्रुर्द्विमेष्विवाशोकवनेषु भृङ्गाः ॥ १० ॥

मस्तके शिरसि इत्यर्थः शिखाः सन्ति येषां ते शिखिनः मयूराः 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः। तेषां कंठाः गलाः तद्वन्नीलैः नीलवर्णैः 'कृष्णे नीलासितश्यामेत्यमरः'। भ्रमरा भृंगा एव इंद्रनीलाः मणिविशेषाः तैः विभक्ता विभागं प्रापिता शोभाः द्युतिर्यस्य भ्रमरैर्भिन्नवर्णं इत्यर्थः। अतएव भासः संति यस्य स भास्वान् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' एतादृशो यो मुकुटः तस्य अनुकारः अनुकरणं गृहीतः भास्वन्मुकुटानुकारो येन सः एतादृशः नवशाखो नूतनशाखो कर्णिकारश्च द्रुमोत्पलः 'अथ द्रुमोत्पले कर्णिकारः' इत्यमरः (पांगारा इति भाषायाम्) कांतिं शोभां ततान विस्तारयामास तनुविस्तारे लिट्। अनुप्रासालंकारः। उपेंद्रवज्रावृत्तं 'उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

वासंतिकेति। वसंते भवः वासंतिकः 'कालाट्ठञ्'। यद्यपि 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यादिना' अण् प्राप्तः तथापि 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोभिनिविशते' इति न्यायेन ठञ् साधुः एतादृशस्य भानोः सूर्यस्य 'भानुर्हंसिर्दिवाकरौ' इत्यमरः। अंशूनां किरणानां चयः समूहः 'समवायश्चयो गणः' इत्यमरः। तेन हृतः नाशितः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य एतादृशं हेमंत एतन्नामकं ऋतुमालोक्य दृष्ट्वेत्यर्थः उद्धृतः कंटकः क्षुद्रशत्रुः यस्य 'कंटको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे' इति मेदिनी। पक्षे उध्दृताः कटकाः कटकसदृशसूक्ष्मावयवा यस्य एतादृशेन सरोरुहां सरसि रोहति प्रादुर्भवतीति सरोरुहि सरःशब्दे उपपदे रुहबीजजन्मनि प्रादुर्भावे च इत्यस्मात् 'क्विप्च' इति क्विप्। तेषां वनेन अरण्येन समूहेनेत्यर्थः प्रीत्येव शत्रुनाशजहर्षेणेव 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः। रम्यं मनोज्ञं जहसे उपहसितं पक्षे विकसितं, यथा लोके शत्रुनाशे आनंदेन हास्यमुत्पद्यते एवं स्वपीडकहेमंतस्य वासंतिकसूर्येण विनाशे कृते कमलसमूहेन शत्रुनाशजन्याऽऽनंदेन हास्यं कृतं। हेमंतशीतेन कमलानि दग्धानि भवंतीति लोकेऽनुभवसिद्धं। उत्प्रेक्षालंकारः समासोक्तिश्च ॥ ९ ॥

समीरणेति। समीरणेन वायुना 'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः' इत्यमरः। आनर्तिताः ईषत्कंपिताः मंजर्यो यस्य सः समीरणानर्तितमंजरीकः 'नद्यृतश्चेति' बहुव्रीहेः कप् 'नकपीति' निषेधात् 'केण' इति ह्रस्वो न। एतादृशो चूतस्य पुष्पं चूतं 'पुष्पमूलेषु बहुलं' इति लुप् 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति युक्तवद्भावः तस्मिन् चूतमंजर्यामित्यर्थः। निसर्गेण स्वभावेन 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः। निपक्तः सक्तः भावः

विनिद्रपुष्पाभरणः पलाशः समुल्लसत्कुन्दलतावनद्धः।
उद्भूतभस्मा मधुनेव रेजे राशीकृतो मन्मथदाहवह्निः॥ ११॥

वसन्तदीप्तातपखेदितानां महीरुहां वातचलाः प्रवालाः।
जिह्वा यथा विद्रुमभङ्गताम्रा निष्कासिता रेजुरतिश्रमेण॥ १२॥

अभिप्रायः अंतःकरणं येषां 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः। एतादृशाः भृंगाः भ्रमराः पुष्पाणि कुसुमानि अवतंसाः भूषणानि येषां 'अवतंसो न स्त्रियां स्यात्कर्णपूरे च शेखरे' इति मेदिनी। एतादृशेषु अतएव दीप्तेष्विव प्रदीप्तेष्विव अशोकानां वनानि समूहाः तेषु पदं चरणं पक्षे स्थानं न चक्रुः न विदधुः। मंजुलचूतमञ्जरीषु रमणशीलाः भ्रमराः आरक्तपुष्पैः प्रदीप्तवद्भासमानेष्वशोकेषु न जग्मुरित्यर्थः। उत्प्रेक्षालङ्कारः अनुप्रासश्च॥ १०॥

विनिद्रेति। विनिद्राणि विकसितानि पुष्पाण्येव आभरणानि अलंकारा यस्य। इदं विशेषणं वन्हिसाधर्म्यपोषकं पुनश्च समुल्लसति विकसति इति समुल्लसती एतादृशी या कुन्दलता माध्यवल्ली तयाऽवनद्धः युक्त इत्यर्थः। अवपूर्वान्नहबंधने इत्यस्मात्कर्मणि क्तः। इदं विशेषणं भस्मसाम्यपोषकं एतादृशः पलाशः किंशुकः मधुना वसंतेन 'मधुपुष्परसे क्षीरे मद्ये ना तु मधुद्रुमे। वसंतदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवत्यां तु योषिति' इति मेदिनी। राशीकृतः पुंजीकृतः राशिशब्दाच्चिः च्वौ चेति दीर्घः च्व्यन्तत्वाद्गतिसंज्ञायां 'कुगतीति' कृतशब्देन समासः। उद्भूत उद्गतं भस्म भसितं यस्य एतादृशः मन्मथं मदनं दहति भस्मीकरोतीति मन्मथदाहः 'कर्मण्यण्' स चासौ वन्हिश्च मन्मथदाहवन्हिः स इव रेजे दिदीपे राजृदीप्तौ लिट् 'फणां च सप्तानां' इत्येत्वाभ्यासलोपौ। पुष्पितपलाशस्य विकसितकुन्दलतावेष्टनेन वसंतेन समूहीकृतभस्मबहुल. मदनदाहवन्हिरिव उत्प्रेक्षालंकारः॥ ११॥

वसंतेति। वसंतेन पुष्पसमयेन ऋतुना दीप्तः प्रकर्षं प्राप्तः दीपी दीप्तौ क्तः एतादृशः आतपः द्योतः तेज इति यावत् 'प्रकाशोद्योत आतप' इत्यमरः तेन खेदितानां पीडितानां मह्यां पृथिव्यां रोहतीति महीरुहः वृक्षाः मह्यांशब्दे उपपदे रुहधातोः क्विप् तेषां वृक्षाणां वातेन वायुना चलाः चंचलाः 'चलं लोलं चलाचलं' इत्यमरः। प्रवालाः पल्लवाः 'प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री' इत्यमरः। विद्रुमाणां प्रवालानां भङ्गाः छेदाः तद्वत्ताम्राः शोणवर्णाः अतिशयितः श्रमः आतपजन्यखेदः प्रादिसमासः तेन निष्कासिताः बहिरानीताः जिव्हा यथा रसना इवेत्यर्थः। रेजुः शुशुभिरे। यथा कश्चित्पथिकः अत्यातपपीडितः सन् बहिर्जिव्हां निष्कासयति तद्वत् वसंततीव्रातपपीडितानां वृक्षाणां वातचंचलाः पल्लवाः शुशुभिरे इत्यर्थः। उपमालंकारः॥ १२॥

प्रालेयकालप्रियविप्रयोगग्लानेव रात्रिः क्षयमाससाद ।
जगाम मन्दं दिवसो वसन्तक्रूरातपश्रान्त इव क्रमेण ॥ १३ ॥
ततः स्मरस्याहवधामकल्पं क्षोणीपतिर्भ्रान्तशिलीमुखाङ्कम् ।
उद्यानमासेवत रक्तदीप्तिसन्तानभास्वत्करवीरकीर्णम् ॥ १४ ॥
रम्याणि रामानुगतो विहङ्गपक्षानिलानर्तितपल्लवानि ।
उत्क्रान्तभृङ्गाणि लतागृहाणि सम्भावयामास रहोविहारे ॥१५॥

प्रालेयेति । प्रकर्षेण लीयते पदार्था अस्मिन्निति प्रलय हिमाचल । प्रपूर्वा लीधातोराधिकरणे 'एरच्' इति अच्प्रत्यय प्रलयादागत प्रालेय हिम 'तत आगत' इत्यर्थे अणि 'क्कयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय' इत्यनेन इयादेशो आदिवृद्धि । प्रालेयस्य काल समय प्रालेयकाल स एव प्रिय इष्ट नायक इति यावत् तस्य यो विप्रयोग वियोग तेन ग्लानेव म्लानेव रात्रि रजनि क्षय क्षयरोग अथच क्षीणत्व स्वल्पत्वमिति यावत् आससाद प्राप आङ्पूर्वात्सी दते कर्तरि लिट् । वसतस्य सबधी य क्रूर तीक्ष्ण आतप प्रकाश तेन श्रात इव अवसन्न इव दिवस घस क्रमेण अनुक्रमेण मद शनै यथास्यात्तथा जगाम समापदित्यर्थ । उत्प्रेक्षालकार ॥ १३ ॥

तत इति । एव त्रयोदशश्लोके वसततुं सवर्ण्य तादृशे वसततौ राज्ञा दशरथस्य स्त्रीभि सह क्रीडां वर्णयितु उद्यानप्रवेशमाह तत इति । तत वसतप्रादुर्भावानतर क्षोणीपति क्षोण्या पृथ्व्या पति स्वामी दशरथ 'धरा धरित्री धरणि क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षिति' इत्यमर । भ्रांता भ्रमणकर्तार ये शिलीमुखा भ्रमरा पक्षे बाणाश्च भ्रांत इत्यत्र 'गत्यर्थाकर्मकेति' कर्तरि क्त । ते एव अंका चिन्हानि यस्मिन् 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' 'उत्सगचिन्हयोरंक.' इत्यमरौ । पुनश्च रक्ता आरक्ता या दीप्ति कांति तस्या सतान सतति परपरेति यावत् 'सतान सततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' इति मेदिनी । तेन भास्वति यानि करवीराणि करवीरपुष्पाणि 'पुष्पमूलेषु बहुल' इति विकारप्रत्ययस्य लुप् युक्तवद्भावश्च । तै कीर्णे व्याप्त पक्षे रक्तस्य असृज यो दीप्तिसतान शोभापरपरा तेन भास्वत देदीप्यमाना करा येषां एतादृशा ये वीरा भटा तै कीर्णे व्याप्त अतएव स्मरस्य मदनस्य आहवस्य सग्रामस्य यद्धाम गृह 'सग्रामाभ्यागमाहवा' 'गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमर । ईषदून आहवधाम इत्याहवधामकल्प 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्देश्यदेशीयमर.' इति कल्पप् प्रत्यय । एतादृशे उद्यान आक्रीड 'पुमानाक्रीड उद्यान' इत्यमर । आसेवत अभजत आङ्पूर्वात् सेवृ धातोर्लङ् । श्लेषालकार ॥ १४ ॥

रम्याणीति । रामाभि स्त्रीभि अनुगत अनुयात अर्थात् दशरथ विहायसा गच्छतीति विहगा पक्षिण विहायसो 'विहच खचद्विहा वाच्य' इत्युक्ते

त्वमप्रमादं कुरु नूपुराङ्घ्रौ भर क्षणं काञ्चि ! नितम्बभारम् ।
इतीव तस्मिन् विहरन्नृपस्त्रीकक्ष्यातुलाकोटिपुटैर्निनेदे ॥ १६ ॥
चिक्षेप बाला मुहुरर्धदृष्टिं पत्यावनङ्गक्षतधैर्यवृत्तिः ।
दूरस्थपुष्पस्तवकावभङ्गव्याजेन सन्दर्शितबाहुमूला ॥ १७ ॥

विहायस्शब्दोपपदे गम् धातोः खच्प्रत्ययः डित् उपपदस्य विहादेशः । 'खगे विहगविहङ्ग' इत्यमरः तेषां पक्षच्छदाः 'गरुत्पक्षच्छदः पत्र' इत्यमरः । तेषां योऽनिलः वायुः तेन आनर्तिताः ईषत्कम्पिताः पल्लवाः किसलयानि येषु अनेन वायोर्मन्दत्वं सूचितं उद्भ्रान्ताः इतस्ततो गच्छन्तः भृङ्गाः भ्रमरा येषु अनेन सुमनः समृद्ध्या सुगन्धित्वं ध्वनितं अतएव रम्याणि मनोहराणि लतानां वल्लीनां गृहाणि सदनानि निकुञ्जानीति यावत् रहसि एकान्ते ये विहाराः क्रीडाः तैः सभावयामास सत्कारयामास । अयमेव तेषां सत्कारः यद्गृहोतविहारा प्रमदाभिः सह विलासचातुरेण क्रियते । इन्द्रवज्रावृत्तं ॥ १५ ॥

त्वमिति । हे नूपुर मञ्जीर 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः त्वं अङ्घ्रौ चरणे 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां' इत्यमरः । अप्रमादं प्रमादस्य अनवधानतायाः अभावः अप्रमादः न अर्थाभावे नञ्तत्पुरुषः यद्यपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वात् तत्र तत्पुरुषो दुर्लभः तथापि 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' 'अद्भुतायामसं-हित' इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् उभावपि समासौ तत्रेष्टाविति हरदत्तादिभिः। कुरु विधेहि करोतेर्विध्यादौ लोट् । तथा हे काञ्चि मेखले 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्चीत्यमरः' क्षणं क्षणमात्रं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नितम्बयोर्भारं भर धारय भृञ्भरणे लोट् मध्यम. इतीव पूर्वोक्तप्रकारेणेव तस्मिन्नरण्ये विहर-ति क्रीडति इति विहरन्त्यः एतादृश्यः या नृपस्त्रियः दशरथपत्न्यः विहरन्नृपस्त्री इत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारयेति' पुंवद्भावः । तासां कक्ष्याः काञ्च्यः तुलाकोटयः नूपुराः 'कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभबन्धने' इति मेदिनी । 'पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः । तेषां पुटैः कोणैः निनेदे शब्दितं निर्वर्तितं नद अव्यक्ते शब्दे अस्मात् भावे लिट् एत्वाभ्यासलोपौ । उत्प्रेक्षा-लंकारः ॥ १६ ॥

चिक्षेपेति । नास्ति अङ्गं शरीरं यस्य अनङ्गो मदनः 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्ग' इत्यमरः । तेन क्षता नष्टा धैर्यवृत्तिः गाम्भीर्यवृत्तिर्यस्याः अतएव दूरे तिष्ठतीति दूरस्थः दूरस्थितः शोभाविभागात्मकः । एतादृशो यः पुष्पाणां कुसुमानां स्तबकः गु-च्छकः 'स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः' इत्यमरः । तस्य अवभङ्गः चयनं छेदनमित्यर्थः तस्य व्याजेन मिषेण सन्दर्शितं प्रकाशितं बाह्वोः भुजस्य मूलं कक्षः इति यावत् यया दर्शितकक्षा इत्यर्थः 'बाहुमूले उभे कक्षौ' इत्यमरः । एतादृशी बाला पत्नी कान्ते दशरथे मुहुः वारंवारं अर्धदृष्टिं दृष्टेः अर्धं अर्धदृष्टिः तां अथवा समा-

पत्या परस्या नु विधीयमाने विलासवत्याश्चरणान्तरागे ।
अन्यत्र युक्तोऽपि बबन्ध रागं लाक्षारसस्तत्प्रतिपक्षनेत्रे ॥ १८ ॥

पातुं सुदत्या वदनारविन्दमादाय दृष्टो ललनाभिरीशः ।
अपुष्परेणुव्यथितेऽपि तस्याश्चिक्षेप नेत्रे मुखगन्धवाहम् ॥ १९ ॥

पुष्पावभङ्गे निजहस्तकान्त्या विन्यस्तरागं कठिनं पलाशम् ।
प्रवालकृत्ये विनियोजयन्ती भर्त्रा परा सस्मितमालिलिङ्गे ॥ २० ॥

शाभावात् कर्मधारय एवोचितः चिक्षेप निदधे क्षिप्प्रेरणे लिट् । कामबाणपीडिता स्त्री पुष्पावचयनिमित्तेन कक्ष्याप्रदर्शन अर्धदृष्ट्यावलोकन इत्यादि शृंगारचेष्टाश्चकारेत्यर्थ. । इन्द्रवज्रा ॥ १७ ॥

पत्येति । परस्या· इतरस्या. प्रशस्ता विलासा यस्याः सा विलासवती 'तदस्यास्तीतिमतुप्' 'उगितश्चेति ङीप्' । तस्याः चरणयोरन्त· प्रान्तभाग तस्य रागे लाक्षादिरक्तिमनि पत्या भर्त्रा विधीयते क्रियते इति विधीयमान· तस्मिन्सति विपूर्वाद्धाञः कर्मणि लट् 'यकि घुमास्थे'तीत्व अन्यत्र अन्यस्मिन्नित्यन्यत्र इतर स्त्रीपादे इत्यर्थ. सप्तम्यास्त्रल् युक्तोऽपि लग्नोपीत्यर्थ. । लाक्षायाः जतुन रस· द्रव तत्प्रतिपक्षनेत्रे तस्या राजरजितलाक्षारसपादायाः प्रतिपक्ष· विरुद्धपक्षः तद्विरुद्धस्त्रीत्यर्थः तस्या नेत्रे नयने राग रक्तिमान बबध उत्पादयामास नु वेति असंगत्यलकारः । तदुक्त 'विरुद्धं भिन्नदेशत्व कार्यहेतोरसगतिः' इति ॥ १८ ॥

पातुमिति । शोभना दता यस्या सा सुदती 'वयसि दतस्य दतृ' इति दतशब्दस्य दतृआदेशः, 'उगितश्चेति ङीप्' तस्याः वदनमेव मुखमेव अरविंद कमल 'अरविंद महोत्पल' इत्यमरः । तत् आदाय गहीत्वा पातु प्राशितु चुबितुमिति यावत् प्रवृत्त इत्यार्थिक लब्ध ललनाभिः स्त्रीभि. दृष्ट विलोकित ईशः प्रभुः दशरथ इति यावत् पुष्पाणा कुसुमाना रेणु· धूलिः तेन व्यथित व्यथा पीडा सजाता यस्य तत् व्यथित 'तारकादित्वादितच्' तादृश न भवतीति अपुष्परेणुव्यथित तस्मिन् एतादृशे अपि तस्या अभिमतस्त्रियाः नेत्रे नयने मुखस्य वक्त्रस्य गधवाहः वायु. 'गधवाहानिलाशुगा ' इत्यमरः । तं चिक्षेप प्रेरयामास क्षिपप्रेरणे लिट् । अभिमतस्त्रीमुखचुबनप्रवृत्तो राजा इतराभिर्दृष्टः सन् तदन्यथयितु पुष्पपरागेण अपीडितेपि नेत्रे मुखवायु प्रचिक्षेप नेत्रस्थपरागादिदूरीकरणार्थं फूत्कारपूर्वकं मुखवायु प्रक्षिपतीति प्रसिद्धमेतत् तद्वत् नायमेतस्या मुख चुबितु गृण्हाति किंतु नेत्रस्थपरागदूरीकरणार्थं फूत्कारपूर्वक वायु प्रक्षिपति इति इतरस्त्रियो बोधयतीत्यर्थः । छेकापन्हुत्यलकारः । 'छेकापन्हुतिरन्यस्य शकातस्तथ्यनिन्हवः' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणामवभग. छेदन तस्मिन् निज. आत्मीयो हस्तः 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः । तस्य काति· प्रभा तया विन्यस्तः स्थापित· रागः

स्निग्धद्विजालीरुचिरं प्रियङ्गुश्यामद्युतिश्चारुतमालकान्ता।
बिभर्षि गन्धाहृतभृङ्गचक्रं सन्माधवीमण्डपमेतदास्यम्॥ २१॥
मध्येललाटं तिलकस्य दृष्टिरोष्ठद्युतिर्भाति च पाटलेयम्।
पुन्नागसंयोगविभूषितायाश्चैतच्च ते यातमशोकभावम्॥ २२॥

रश्मि यस्मिन् एतादृश कठिन अमसृणमित्यर्थः पलाश पत्र 'पत्रं पलाशं छदनं' इत्यमरः। प्रवालस्य अङ्कुरस्य 'प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री' इत्यमरः। कोमल-मप्येनि यावत् मरुत्स्य नाम कार्यं 'विभाषा कृवृषोः' इति कृधातोः कर्मणि क्यप् 'ह्रस्वस्येति तुक्'। तस्मिन् विनियोजयति इति विनियोजयती विन्दुरगर्भेऽ-र्थकार् युज् धातोः णिजन्तात् शतृप्रत्यये 'उगितश्चेति ङीप्' एतादृशी परा अन्या तरुणी बिभर्ति धारयति पोषयति वा भर्ता तेन दशरथेन भृधातोस्तृच्प्रत्ययः। रिमन्नि मेदसाधेन सहितं तस्मिन् मध्यायोगतया आलिलिङ्गे आलिलिङ्गे आङ्-पूर्वात् लिगि चित्रीकरणे इत्यस्मात् लिट्। अङ्के मय्यपि यद्य निजहस्तकान्त्या कोमलमिति मत्वा पद्मवत्कार्ये उपयोगं कुर्वती प्रिय नियोज्य केय प्राप्स्यसीति प्रमित आलिलिङ्ग इत्यर्थः। भानिमदलङ्कारः रघुः 'स्वामृति श्रीमदेहं-तद्धालहृत्स्निग्ध' इति॥ २०॥

स्निग्धेति। हल ऊर्ध्वं विशेषणेन कस्याश्चित् सुंदर्याः स्पर्धादिना उपात्तश्रीः-सारोपसूत्रं सत्कान्तां परस्परसंवादमाह। स्निग्धाः मसृणा ये द्विजाः दन्ताः तेषां आली पङ्क्तिः तैः रुचिरे सुन्दर 'सुन्दरं रुचिरं चारु' इत्यमरः। पक्षपक्षे स्निग्धा-मनोहराः ये द्विजाः पक्षिणः तेषामाली पङ्क्तिः तया रुचिरं मधेन आहृतं आकृष्टं भृङ्गाणां भ्रमराणां चक्रं समूहो येन तद् विलासस्मितमरुणमधरं एतादृशं सती माधवीं वसन्तसमा यासां माधवी वर्णिनी तस्या तस्या संश्रयं जनाश्रय 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः। एतादृशमेव पुरोवर्ति अ यदं मुखं बिभर्षि त्वया श्यामवर्णा द्युतिः दीप्तिः यस्याः सा माधवीपक्षे प्रियङ्गुणा हेतुना श्यामसंदेहयुक्तत्वं इत्यमा श्यामवर्णा द्युतिर्यस्याः सा कान्त्यायेन चारु सुंदरी इति चारुतम 'कान्तसुन्दरे रुचिरे-

किं कौतुकेन श्रमकारिणा ते सृज त्वमुद्यानविहाररागम् ।
बाले ! त्वमस्योपवनस्य लक्ष्मीरित्येवमूचे ललना सखीभिः २३
प्रियेण कर्णे विनिवेशितस्य तन्व्या नवाशोकदलस्य रागः ।
आनीलया नेत्ररुचा निरस्तस्तस्या जगामेव विपक्षचक्षुः ॥२४॥

ओष्ठयोः रदनच्छदयोः द्युतिः कांतिः ' ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ' इत्यमरः पाटला श्वेतरक्ता भाति शोभते पक्षे ओष्ठवत् द्युतिर्यस्याः सा ओष्ठद्युतिः एतादृशी पाटला मोघा (पाडळी इति भाषायां) भाति शोभते । पुंसां नाग इव पुन्नागः सबंधसामान्यषष्ठ्या समासः अथवा नाग इव पुमान् इति पुन्नागः ' उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ' हस्तिवच्छ्रेष्ठ इत्यर्थः । तस्य यः संयोगः संबंधः तेन विभूषितायाः शोभितायाः पक्षे पुन्नागः केसराख्यवृक्षविशेषः तस्य यः संयोगः तेन विभूषितायास्ते चेतः अंतःकरणं शोकस्य अभावः अशोकः अशोकस्य भावः सत्ता तं ' भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ' इत्यमरः । पक्षे अशोकानां वृक्षविशेषाणां भावः धर्मः तं अशोकत्वमित्यर्थः यातं प्राप्तं । श्लेषालङ्कारः । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ २२ ॥

किमिति ते तव श्रमं अवश्यं करोतीति श्रमकारि तेन ' आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ' । कौतुकेन कुतूहलेन ' कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलं ' इत्यमरः । उद्यानलक्ष्मीदर्शनकौतुके सति इतस्ततो भ्रमणं प्राप्तं ततः सुकुमार्यास्तव अवश्यं श्रमो भवेत् अतः एतादृशश्रमकारिकुतूहलेन किं क उपयोग इत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति त्वं उद्याने आक्रीडे यो विहारः क्रीडा तद्विषये यो रागः अनुरागः तं सृज उत्सृजेत्यर्थः सृजविसर्गे लोट् युतो वा उद्यानविहाररागस्त्यक्तव्यः इत्याशकायां तत्रैव उपवनस्य लक्ष्मीत्वादित्याहुः । हे बाले अनेन तस्याः तादृशोद्यानलक्ष्मीत्वाऽनभिज्ञत्वं सूचितं अस्य समीपवर्तिनः उपवनस्य आरामस्य ' आरामः स्यादुपवनं ' इत्यमरः । त्वं लक्ष्मीः शोभा असीति शेषः तत्त्वच स्निग्धद्विजादित्यादिश्लोकद्वयेन श्लेषादिभिः प्रतिपादितमेव । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण सखीभिः आलीभिः ' आलिः सखी वयस्या ' इत्यमरः ' ललना सुंदरी स्त्री ' ललना च नितम्बिनी ' इत्यमरः ' ऊचे जगदे ब्रूञो धातोः कर्मणि लिट् वच्यादेशे संप्रसारणे द्वित्वं । प्रतीपालङ्कारः । तदुक्तं ' प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्यते ' इति ॥ २३ ॥

प्रियेणेति । प्रियेण नायकेन तन्व्याः सुतन्वाङ्ग्याः श्रोत्रे विनिवेशितस्य स्थापितस्य अशोकवृक्षस्य दलं पर्णं नवं नवीनं कोमलमित्यर्थः एतादृशं यत् अशोकदलं अशोकपर्णं तस्य रागः रक्तिमा ईषन्नीला आनीला तया ईषन्नीलवर्णया इत्यर्थः प्रादिसमासः नेत्रयोः । नयनयो रुक् कांतिः तया निरस्तः नाशितः अत एव तस्याः तन्व्याः विपक्षं च तच्चक्षुश्च विपक्षं विरुद्धं चक्षुः तत् कर्म जगामेव

हारिप्रलापोऽथ निधिर्गुणानां निधाय चक्षुर्मदमन्दपातम् ।
पर्यन्तभूमौ निकटोपयातामुवाच वाचं प्रतिहाररक्षीम् ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति लोभेन विलोकयन्त्यः कुरङ्गनेत्रा विलसत्प्रसूनम् ।
शुभ्राभिरेनं नयनप्रभाभिः शारत्विषं पुष्पतरुं तरुण्यः ॥ २६ ॥
विभाति भृङ्गीसरणी सरन्ती गन्धाहृता चम्पककुड्मलाग्रे ।
अन्तं प्रदीपस्य निषेवमाणा धूमावली कज्जलरेखिणीव ॥ २७ ॥

प्रापेव । यथा कश्चिद्राजा अपरेण बलाढ्येन राज्ञा निर्जितः सन् तत्पक्षे एव गच्छति तद्वत् नवाशोकदलस्य रक्तिमा नीलया नेत्ररुचा पराभूतः सन् विपक्षभूत मधपक्षं तत्रैव जगामेव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २४ ॥

हारिप्रलाप इति । अथ उद्यानप्रवेशोत्तर किंचिल्लीलानतर अवश्य मनः हरतीति हारी प्रलापो अनर्थक वचो यस्य सः मनोहरविलासचाटुभाषीत्यर्थः अतएव गुणानां शृङ्गारादिगुणानां निधिः शेवधिः 'निधिर्ना शेवधिर्भेदाः' इत्यमरः । अर्थाद्दशरथो राजा पर्यंते आसमताद्भागे या भूमिः तस्यां मदेन मदः पातः पतन यस्य मदपूर्णमित्यर्थ चक्षुः नेत्र निधाय स्थापयित्वा निकटभूमौ भृत्यजन विलोकयेत्यर्थं निकट समीपभाग उपयाता प्राप्ता एतादृशीं प्रतिहार द्वार रक्षतीति प्रतिहाररक्षी रक्षतेः कर्मण्यण् टिड्ढेतिसूत्रेण अण्णतत्वान्ङीप् 'स्त्री द्वार् द्वार प्रतीहार' इत्यमरः । द्वारपालीं वाच वाणीं उवाच बभाषे मृदूक्तायां वाचि लिट् वच्यादेशः अनुप्रासालङ्कारः ॥ २५ ॥

प्रतिहाररक्षीं वाचमुवाचेत्युक्त किमुवाचेत्यपेक्षायां तदेव स्पष्टयति । कुर्वन्तीति । विलसन्ति शोभते तादृशानि प्रसूनानि कुसुमानि यस्य 'प्रसूनं कुसुमं सुमं' इत्यमरः । एत दृश पुष्पतरु कुसुमानां वृक्ष लोभेन शोभावलोकनलोलुपतया हेत्वर्थे तृतीया, विलोकयति इति विलोकयन्त्य अवलोकयन्त्य विपूर्वाल्लोकृ दर्शने शतृप्रत्ययः गिञ्ताच्छतान्ङीप् शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्य नुम् । एतादृशाः कुरङ्गस्य मृगस्य नेत्राणि नयनानि यासां ताः 'मृगे कुरङ्गवातायुरित्यमरः' एतादृश्यस्तरुण्यः युवतयः 'तरुणी युवतिः समे' इत्यमरः । एन पूर्वोक्त पुष्पतरु अन्वादेशात् 'द्वितीया टौस्स्वेनः' इति एनादेशः । शुभ्राभिः महाभिः स्वच्छाभिरिति यावत् 'शुभ्रो योगे शुभ्र मदे' इति हैम नेत्राणां प्रभाभिः कान्तिभिः शुभ्रैः शारा शबला त्विट् कांति यस्य तं शबलकांतिमित्यर्थः । 'शारः स्याच्छबले वातयासिनः पुंसि गर्त्तके' इति मेदिनी कुर्वंति विदधति । तिङन्तेनान्वीतव्यमिति पुष्पाणां शबलत्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । तद्गुणालंकारः लक्षणं तूक्तम् । अनुप्रासश्च ॥ २६ ॥

विभातीति । गन्धेन सुरभिगन्धेन आहृता आकृष्टा चंपकस्य कुड्मलः मुकुलः 'कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य अग्रे प्रान्तभागे सरति गच्छतीति

विलोकयाक्ष्णोः शितिकान्तिजालैरुदन्यया वारिविगाहितायाः ।
रक्तोत्पलं तन्निकटप्ररूढमिन्दीवरत्वं गमितं हरिण्याः ॥ २८ ॥
सञ्छादिते पद्मरजोवितानैः परिभ्रमन् वारिणि राजहंसः ।
स्ववर्त्मरेखाभिरसौ विभज्य प्रयच्छतीवाञ्जवनं खगेभ्यः ॥ २९ ॥

सरंती सर्तेः शत्रंतान्ङीप् ' शप्श्यनो' रिति नुम् । भृगीणां भ्रमरीणां सरणी पंक्तिः सरणीत्यत्र कृदिकारादक्ति नः इति ङीप् । प्रदीपस्य अत प्रांत निषेवते ऽसौ निषेवमाणा निपूर्वात्सेवृ इत्यस्मात् लटः शानजादेशः । परिनिविभ्यः इत्यादिना षत्व । कज्जलस्य मध्या. रेखा कज्जलरेखा सा अस्या अस्तीति कज्जलरेखिनी ' व्रीह्यादित्वादिनि. ' ' ऋन्नेभ्य ' इति ङीप् । एतादृशी धूमस्य आवली धूमावली सा इव विभाति शोभते । दीपतुल्यचपककुड्मले भ्रमरावलिः कज्जलरेखिधूमावलीव शोभते इत्यर्थ. । चपकमुकुले भ्रमरपक्तेर्गमनासभवादिद विचार्यं। अतएव शार्ङ्गधरे ' भ्रमन्वनाते वनमजरीषु न षट्पदो गधफलीमजिघ्रत् । सा किन्न रम्या स च किंन रता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ' इति । उत्प्रेक्षालकारः ॥ २७ ॥

विलोकयेति । उदन्यया पिपासया ' उदन्या तु पिपासा तृट् ' इत्यमरः हेत्वर्थे तृतीया वारि उदकं विगाहितायाः प्रविष्टायाः हरिण्या. मृग्याः हरिणशब्दात् ' जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ' इति ङीप् ' मृगे कुरगवातायुहरिणाजि'इत्यमरः । अक्ष्णो. नेत्रयोः 'ईक्षण चक्षुरक्षिणी'त्यमरः शितिः कृष्णवर्णो वा कातिः दृक् तस्या जालैः समूहैः ' जाल समूह आनाय्यागवाक्षेत्यमरः ' तस्याः हरिण्याः निकटे समीपभागे ' समीपे निकटासन्नेत्यमरः ' प्ररूढं उत्पन्न ' साधन कृता बहुल ' इति समास. । रक्त आरक्त तच्च तदुत्पल कमल ' रक्तोत्पल कोकनद ' इ यमरः । रक्तोत्पल कर्मभूत इंदीवरस्य नीलकमलस्य भावः इंदीवरत्व नीलकमल त्वमित्यर्थ· । तत् गमित प्रापित गमधातो·णिजतात् कर्मणि क्तः ' गतिबुद्धीति ' सूत्रेण रक्तोत्पलस्य अणि कर्तुर्ण्यते कर्मत्वात् ' प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यतानां लादयो मता. ' इत्युक्ते· प्रयोज्यकर्मणि रक्तोत्पलरूपे क्तप्रत्ययः विलोक्य पश्येत्यर्थ. । अत्र विलोकनक्रियाया विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मत्व पश्य मृगो धावतीतिवत् । तद्गुणालकार. ॥ २८ ॥

सञ्छादितेति । पद्मानां रजांसि परागाः तेषां वितानैः उच्चैः वितानर्वा सर्वप्रभृते परागैरित्यर्थः । अथवा विपूर्वं तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घञ् । पद्मरजसां विस्तारैरिति यावत् सञ्छादिते आच्छादिते एतादृशे वारिणि उदके ' आपः स्त्रीभूम्नि वार्वारीत्यमरः ' परिभ्रमति इतस्ततो गच्छतीति परिभ्रमन् परिपूर्वात् भ्रमुचलने इत्यस्माल्लटः शत्रादेशः एतादृशः असौ विग्रहः अदसस्तु विप्रकृष्टमितिवचनात् । राजहंसः मराल. ' राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः

इयत्प्रमाणोऽपि सरःप्रदेशस्तव प्रसादेन ममास्तु भोग्यः।
इत्येष सन्दर्शयती मद्गुर्हंसाय शोषाय विसारितांसः ॥ ३० ॥
पद्मः सितोऽयं पवनावधूतैर्निर्धौतरागो नु तरङ्गलेखैः।
सम्भावितो नु द्रुहिणेन तावत् कृतादिकर्मापि न यावकेन ॥३१॥
ततः सलीलं सलिलं विभिन्दन्नेवं वदन्नेव वराङ्गनाभिः।
वृतो नृपेन्द्रोपमखेलगामी स दीर्घिकां दीर्घभुजो जगाहे ॥ ३२॥

सिताः' इत्यमरः। स्वस्य वर्त्म गमनमार्गः 'अयन वर्त्ममार्गाध्वेत्यमरः'। तत्संबन्धिन्यो या रेखाः ताभिः अब्धयो अजनिषत इति अब्जानि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति जनधातोर्डप्रत्ययः। तेषां वन समूहं विभज्य खगेभ्यः खे गच्छतीति खगाः तेभ्यः पक्षिभ्यः प्रयच्छतीव ददातीव प्रपूर्वाद्दाणधातोर्लट् 'पाघ्राध्मेति' यच्छादेशः। परागपरिपूर्णे उदके नेमा हंसपादकृता रेखाः किं तर्हि अब्जवन रेखाभिषेण विभज्य पक्ष्यंतरेभ्यः भय ददाति इति तात्पर्यं। उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २९ ॥

इयदिति। शोषाय शोषणाय विसारितौ प्रसृतौ असौ स्कंधौ येन एतादृशः एषः समीपतरवर्ती मद्गुः पानीयकाकिका (पाणकावळा इति लोके) 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः। इयत् एतावत् प्रमाण यस्य सः विसारितांसप्रमाण इत्यर्थः। एतादृशोऽपि आपिना अधिकापेक्षा नास्तीति सूचितं। सरसः सरोवरस्य प्रदेशः भागः तव हंसस्य प्रसादेन प्रसन्नतया कृपयेत्यर्थः। मम मद्गोः भोग्यः भोक्तुं योग्यः भुजधातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् 'चजोःकुघिण्ण्यतोः' कुत्वं। अस्तु भवतु अस्तेः प्रार्थनायां लोट्। इति एव प्रकारेण हंसाय मरालाय संदर्शयतीव प्रदर्शयतीव इत्यर्थः। यथा कश्चन दीनः कस्माच्चिद्धनिकात् अल्पसंतुष्टः सन् स्वनिर्वाहाय स्वल्पमेव याचते तथा मद्गुः शोषाय विसारितांसः सन् अभीष्ट सरःप्रदेश विसारितांसप्रमाणेन संदर्शयतीवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३० ॥

पद्म इति। द्रुहिणेन ब्रह्मणा कर्त्रा 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिणः' इत्यमरः। यावः अलक्तक एव यावकः 'यावो रक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः। 'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः। यावकेन अलक्तकेन करणेन आदि च तत् कर्म च आदिकर्म कृतं विहित आदिकर्म रंजनरूपप्रथमक्रिया यस्य एतादृशोऽपि अयं पुरोवर्ती पद्मः कमलः 'वा पुंसि पद्मं नलिनं' इत्यमरः। सितः शुभ्रः अस्मिन् हेतुः ब्रह्मणा यावकेन कृतादिकर्मापि पद्मः सितोऽस्ति तत्कारणमुत्प्रेक्षते पवनेत्यादिना। पवनेन वायुना अवधूताः कंपिताः तैः तरंगाणां ऊर्मीणां लेखाः तैः निर्धौतः क्षालितः रागो रक्तिमा यस्य एतादृशो नु ननु तरंगलेखैः रागक्षालनेऽपि ब्रह्मणा पुनः रंजनरूपो भवितव्यमिति अत आह तावदिति तरंगलेखैः रागक्षालनोपरं द्रुहिणेन सम्भावितः नास्ति नु। उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३१ ॥

तत इति। ततः पूर्वोक्तप्रकारेण प्रजाहितमुद्दिश्य भाषणानन्तरं हंसाय

तस्योरसि क्षत्रकुलैककेतोस्तरङ्गदोर्णा कमलाकरेण ।
न्यस्ता मुहुः पङ्कजरेणुपङ्क्तिः सौवर्णसूत्रश्रियमाततान ॥ ३३ ॥
पद्माकरो वारि विगाह्यमानं कामीव रामाजनमूरुदघ्नम् ।
वीचीकराग्रेण नितम्बभागे व्यास्फालयामास शनैः सशब्दम् ॥ ३४
तस्यावगाहे वनिताजनस्य दूरीकृतः पीननितम्बचक्रैः ।
लब्धप्रवेशस्तनुमध्यदेशेषु स्तनैरुदासेऽथ सरस्तरङ्गः ॥ ३५ ॥

उपमा यस्य स इन्द्रोपमः इन्द्रतुल्य इत्यर्थः । ' एतादृशो य. खेलः क्रीडा लीला वा तेन गच्छतीति इन्द्रोपमखेलगामी वृषा सेचकः तरुण इत्यर्थः अतएव दीर्घभुजः दीर्घौ आयतौ भुजौ बाहू यस्य वरा. श्रेष्ठा. या अगना स्त्रिय. ताभिः वृतः एतादृश सः दशरथः । एव पूर्वोक्तप्रकारेण वर्ततीति वदन् लीलया सहितं सलील सलिल उदकं विभिनत्ति ताडयति इति विभिदन् एतादृशः सन् दीर्घिकां वापीं ' वापी तु दीर्घिका ' इत्यमरः । जगाहे प्रविवेश गाहू विलोडने लिट् । उपमाऽनुप्रासालङ्कारौ ॥ ३२ ॥

तस्येति । कमलानां पद्मानां आकरः तेन कमलाकरेण कर्त्रा तरग एव ऊर्मिरेव दोः भुज. तेन करणेन ' भुजबाहू प्रवेष्टो दोः ' इत्यमर । क्षत्राणां क्षत्रियाणां कुल समूहः तस्य एककेतोरिव एकध्वजस्येव सकलक्षत्रकुलश्रेष्ठस्येत्यर्थः । तस्य दशरथस्य उरसि वक्षस्थले मुहुः वारंवार न्यस्ता स्थापिता निपूर्वात् असु क्षेपणे इत्यस्मात्क्त' । पङ्कात् कर्दमात् अजनिषत इति पंङ्कजानि कमलानि ' अन्येष्वपि दृश्यते ' इति डप्रत्ययः तेषां रेणवः परागाः तेषां पङ्क्तिः श्रेणिः सुवर्णस्य इद सौवर्णं ' तस्येद ' इत्यण् प्रत्ययः । सौवर्णं यत्सूत्र गुणः तस्य श्रिय शोभां आततान विस्तारितवतीत्यर्थ. तनु विस्तारे लिट् । अनुप्रासालङ्कारः । ३३ ॥

पद्माकर इति । अतिशयितः कामो यस्य स कामी ' अत इनि ठनौ ' इतीनि. । स इव पद्माकर. जलाशय' दीर्घिकेति यावत् ऊरु दघ्न ऊरू सक्थिनी प्रमाणं यस्य तदूरुदघ्न ' प्रमाणे द्वयसच् दघ्नच्' इत्यादिनाप्रमाणे दघ्नच्प्रत्यय । एतादृश वारि उदक विगाहतेऽसौ विगाह्यमानः त विपूर्वात् गाहू विलोडने इत्यस्मात् शानच् रामाणां स्त्रीणां जन समूहः स्त्रीसमूहमित्यर्थः । नितम्बस्य भाग' नितम्बभागः तस्मिन् वीच्य एव कराः वीचीकरा तेषां अग्र तेन तरंगरूपकराग्रेणेत्यर्थः । शनैः मंद शब्देन सहित सशब्द यथा स्यात्तथा व्यास्फालयामास ताडयामासेत्यर्थः । यथा कश्चि कामी स्त्रीणा नितम्बेषु सशब्द हस्तेन ताडयति तद्वत् पद्माकरोऽपि वीचीरूपनिजहस्ताग्रेण मद मदं तासां नितम्बभागे ताडयामास । उपमालङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३४ ॥

तस्येति । तस्य पूर्वोक्तस्य वनितानां स्त्रीणां जनः समूहः तस्य अवगाहे ...ेशे पीना' पुष्टा. ये नितम्बा' कटिपश्चाद्भागाः तेषां चक्राणि समूहा. तै.

बालापरिष्वङ्गसुखाय पत्युरन्तर्जलावारितमूर्ति यातु. ।
विज्ञाय वैमल्यमपां बभूव व्यर्थ. प्रसादो हि जलाशयानाम् ॥३८॥
भृङ्गा निलीनेन सरोजषण्डे योऽपिद्वितीयेन नराधिपेन ।
उत्सारिता वक्तुमिवापरासां कर्णान्तमीयुर्निहितावतंसम् ॥३९॥
नृपेण केलीकलहेऽपरस्याश्छिन्नच्युतस्याम्बुजिनीपलाशे ।
हारस्य वीचीकणिका समीपे पूर्वस्थिता. संवरणान्यभूवन् ॥४०॥

शत्रुणाभेदो न सम्भवतीति ध्वनि । अर्थान्तरन्यासालङ्कार तदुक्त 'उक्तिरर्थान्तरन्यास । स्यात्सामान्यविशेषयो ' इति अनुप्रासश्च । इन्द्रवज्रावृत्त ॥ ३७ ॥

बालेति । बालाना स्त्रीणां य परिष्वङ्ग आलिंगन तत्सबधि यत्सुख तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थीय जले इत्यतर्जल अव्यय विभक्ति इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । अतर्जलं आवारिता आवरण प्रापिता आच्छन्नेति यावत् आङ्पूर्वात् वारयते क्त एतादृशी मूर्ति देहो यस्मिन्कर्मणि अथवा जलै उदकै आवारिता आवरण प्रापिता आच्छन्नेति यावत् मूर्ति यस्मिन्कर्मणि क्रियाविशेषणमेतत् अत मध्ये यातु यातीति गच्छतीति याता तस्य यातु याधातोस्तृच् जलमध्ये प्रच्छन्न गच्छत इत्यर्थ । एतादृशस्य पत्यु दशरथस्य विज्ञाय अर्थात् बालापरिष्वङ्गविज्ञायेत्यर्थ अपा उदकाना 'आप स्त्रीभूम्नि वार्वारि' इत्यमर । निर्गत मलो यासा ता विमला तासा भाव वैमल्य ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ् बभूव । हि यस्मात्कारणात् जलस्य आशया तेषा पक्षे डलयोरैक्यात् जडाशयानां प्रसाद स्वच्छता सुप्रसन्नता च व्यर्थ निरर्थक इत्यर्थ । जलाशयानामित्यत्र जडाशयानामिति डलयोरभेदाध्यवसायमूलकोऽर्थान्तरन्यास इत्येषा ध्वनित । इन्द्रवज्रा ॥ ३८ ॥

भृंगा इति । सरोजषण्डे कमलवृन्दे 'ना-व्योमूर्धन्योऽ-न्तादिन्द्रये तु षण्ड स्त्रीय' इत्युष्माविवेक निलीनेन निभृतेन गुप्तेनेत्यर्थ योऽपि कोऽपीत्यर्थ । द्वितीया सहचारिणी यस्य एतादृशेन नराधिपेन नराणां मनुष्याणां अधिपेन स्वामिना दशरथेन उत्सारिता निःसारिता एतादृशा भृगा• भ्रमरा अपरासां अन्यस्त्रीणां वक्तुमिव अय राजा युष्मासु मध्ये एकामेव गृहीत्वा पद्मषण्डे गुप्त इति कथयितुमिव निहित स्थापित अवतंस पुष्पाद्याभरणं यस्मिन् 'अवतंसो न स्त्रियां स्यात् कर्णपूरे च शेखरे' इति मेदिनी । कर्णस्य श्रोत्रस्य अत समीपभाग त ईयु प्रापु इण् गतौ लिट् 'दीर्घ इण किति' इति अभ्यासदीर्घ । इन्द्रवज्रा ॥ ३९ ॥

नृपेणेति । नृन् मानवान् पाति रक्षतीति नृप तेन दशरथेन 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय• । अपरस्या अन्यस्या केल्या क्रीडाया सबन्धी य कलह भण्डनं 'कलहे भण्डने युद्धवैरे समरराडशौ' इति हैम । अंबुजिन्या कम-

क्रीडाविमर्दे वलयस्य भिन्नप्रसृतस्य विक्षेप विहस्य खण्डम् ।
स्वच्छे जले बालमृणालभङ्गशङ्काहृतः शङ्खमयस्य हंसः ॥ ४१ ॥
रोधोलतामण्डपयातकान्तासंभोगतः सर्पति काञ्चिनादे ।
ररक्ष राजानमथ व्यलीकादुग्रासमुक्तः कलहंसनादः ॥ ४२ ॥

लिन्या. पलाशे दले आदौ च्छिन्नः पश्चाच्च्युतः तस्य हारस्य मुक्तावल्याः समीपे समीपभागे पूर्वं स्थिताः पूर्वस्थिताः सुप्सुपेति समासः । एतादृशाः वीचीकणिकाः वीचीनां ऊर्मीणां कणिकाः कणाः सूक्ष्मबिंदव इत्यर्थः। संव्रियते आच्छाद्यते यैस्तानि संवरणानि आच्छादकानीत्यर्थः । अभूवन् । यद्यप्यत्र करणे ल्युडन्तः संवरणशब्दः कणिकानां विशेषणं तथा च 'श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीमितिवत्' संवरण्य इति प्राप्तं तथापि शरदः कृतार्थता खुरकुट्टाइमित्यादिवत् सामान्ये नपुंसकं इति स्वीकृत्य अयं प्रयोगः सुसाधः । सामान्यालङ्कारः । 'सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलभ्यते' इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

क्रीडेति । हंसः मरालः क्रीडायाः संबंधी विमर्दः मर्दनं तस्मिन् स्वच्छे निर्मले जले उदके आदौ भिन्नं पश्चात्प्रसृतं अधः पतितं तस्य शङ्खस्य कम्बोः विकारः शङ्खमयः 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' इत्यनेन विकारे मयट् अतएव बालं च तत् मृणालं बिसं तस्य भङ्गः खण्डः तस्य शङ्का आशङ्का तां आहरति करोतीति बालमृणालभङ्गशङ्काहृत् 'क्विप्चेति' क्विप् एतादृशस्य वलयस्य कङ्कणस्य खण्डं छेदं विहस्य आहृत्य विक्षेप तत्याजेत्यर्थः । हंसः बालमृणालखण्डशङ्कोत्पादकशङ्खमयवलयस्य खण्डं मृणालखण्डबुध्या गृहीत्वा नेदं मृणालमिति निश्चित्य तत्याजेत्यर्थः । भ्रांतिमानलंकारः 'स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालंकृतित्रयं । ' इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ४१ ॥

रोधोलतेति । रोधसि क्रीडासरस्तीरे यो लतामण्डपः कुञ्ज इत्यर्थः । तत्र याता प्राप्ता या कान्ता स्त्री तस्याः संभोगतः संभोगेनेत्यर्थः आद्यादित्वात्पूर्णीयार्थे तसिः काञ्च्याः मेखलायाः नादः ध्वनिः । 'स्त्रीकट्यां मेखलाकाञ्चिः' इत्यमरः । सर्पति प्रसरति इति सर्पन् तस्मिन् सर्पति सति 'यस्य च भावेन' इति सूत्रेण भावे सप्तमी अथ काञ्चिनादसर्पणानन्तरं उग्रासमुक्तः उग्रासः अतिशयभीतिरित्यर्थः । 'दरत्रासौ भीतिर्भीः' इत्यमरः । तेन मुक्तः उज्झितः एतादृशः कलहंसनादः कलाः मधुराः ये हंसा मरालाः तेषां यो नादः ध्वनिः अथवा कलो यो हंसनादः सः राजानं दशरथं व्यलीकात् निषिद्धात् अलीकात् कपटात् 'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । तस्मात् रोधोलतामण्डपे एकस्त्रीसंभोगेन इतरस्त्रीवचनरूपाद्दुःखादित्यर्थः । ररक्ष पालयामास । अयं भावः कलहंसनादे उत्पन्ने तस्मिन् काञ्चीनादस्य निभृतं शीघ्रं एकाकि स्त्रीसंभोगरूपराजकपटं ह्याच्छिन्नं हार अर्थात्कलहंसनाद एव व्यलीकात् राजानं ररक्षेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निरुद्धहासस्फुरिताधरोष्ठः सद्यः समाविष्कृतरोमहर्षः ।
जलावमग्नप्रमदोपगूढेरुद्भासकस्तस्य बभूव गण्डः ॥ ४३ ॥
फुल्लं यदीदं कमलं किमेवमत्रैव नीलोत्पलयोर्विकाशः ।
इत्यात्तशङ्को वदनं सुदत्या हंसः सिषेवे न सरस्तरन्त्याः ॥ ४४ ॥
सुगन्धिनिश्वासगुणावकृष्टं मुखे पतन्तं करपल्लवेन ।
दुर्वारमन्तःसलिलप्रवेशात् तत्याज काचिद्भ्रमरीसमूहम् ॥४५॥

निरुद्धेति । हासः हास्य स्फुरिताधरोष्ठः कम्पिताधरोष्ठः निरुद्धौ हासस्फुरिताधरोष्ठौ यस्मिन्नाः सद्यः सपदि जलावमग्नप्रमदोपगूढिकाले इत्यर्थः। सम्यगाविष्कृतः प्रकटीकृतः रोमहर्षः रोमाञ्चः यस्मिन् 'रोमाञ्चो रोमहर्षणमित्यमरः' एतादृशो गण्ड. कपोलः तस्य दशरथस्य जले अवमग्नाः याः प्रमदाः मानिन्यः 'प्रमदा मानिनी कान्तेत्यमरः' तासां उपगूढेः आलिंगनस्य उपपूर्वकाद्गुहधातोः भावे क्तिन् 'तितुत्रेति' निषेधादिणभावे ढत्वादीनि कार्याणि उद्भासकः उद्भासयति प्रकाशयति ज्ञापयतीति उद्भासकः ज्ञापक इत्यर्थः । बभूव । हासस्फुरितादीनां निरोधेऽपि निरोद्धुमशक्यस्तत्कालं उत्पन्नरोमाञ्चो गंडः दशरथस्य जलावमग्नप्रमदोश्लेषस्य ज्ञापको बभूव ॥ ४३ ॥

फुल्लमिति यदि इदं पुरोवर्ति कमलं फुल्लं विकसितमस्ति अत्रैव एतस्मिन्कमले एवेत्यर्थः । नीले नीलवर्णे उत्पले कमले विकाशः विकसनं अस्तीत्यर्थः एवं फुल्लकमले नीलोत्पलविकासः किं अदृष्टश्रुतचरमित्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण आत्ता गृहीता शङ्का आशङ्का येन एतादृशः हंसः तरतीति तरन्ती तस्याः उदके प्लवमानायाः तरते शतन्तान्ङीपि शपश्यनोर्नित्यमिति नुम् एतादृश्याः शोभना दंता यस्याः सा सुदती 'वयसि दंतस्य दतृ' इत्यनेन दत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् तस्याः स्त्रियाः वदनं मुखं सिषेवे भेजे सरः सरोवरं न सिषेवे अधिकगुणवत्त्वात्सुदतीवदनमेव सिषेवे न सर इत्यर्थः । अतिशयोक्त्यलङ्कारः । इंद्रवज्रावृत्तं ॥ ४४ ॥

सुगन्धीति । काचित्स्त्री सुष्ठु गन्धो यस्य सुगंधि. 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इत्यनेन गन्धशब्दस्य इकारादेश. एतादृशो यो निःश्वासः तस्य यो गुण. सौगन्ध्य तेन अवकृष्ट आकृष्ट अतएव मुखे वक्त्रे पतति गच्छतीति पतन् तं पतंतं करः हस्त. पल्लव इव करपल्लवः तेन दुःखेन वार्यते इति दुर्वारः तं दुर्वार्यमित्यर्थः । 'ईषद्दुःसुषु' इत्यनेन दुःपूर्वकाद्वारयतेः खल् प्रत्ययः । एतादृशं भ्रमरीणां समूहं सलिलं उदकं इति अन्तःसलिलं तत्र प्रवेशः अन्तःसलिलप्रवेशः तस्माद्धेतोः तत्याज जहौ इत्यर्थः । सुगन्धिमुखानुसारेण करपल्लवेनापि दुर्निवार्यं भ्रमरीसमूहं काचित् भ्रमरीसमूहं उदकमध्यप्रवेशाद्दूरीचकार । भ्रमरा उदकेन गन्तुं अशक्ताः अतः जलप्रवेशेन सा दूरीचकारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

मत्स्येन चीनांशुकपृष्ठलक्ष्यकाञ्चीमणिग्रासकुतूहलेन ।
आघ्राय मुक्तोपनितम्बमेका सत्रासभुग्नभ्रु चिर चकम्पे ॥ ४६ ॥
तत्याज नो सव्यपदेशमन्या व्युदस्तवासाः सलिलं नृपेण ।
स्थानप्रयुक्तः कपटप्रयोग॰ कांचिद्विपत्तेर्हि जन बिभर्ति ॥ ४७ ॥
हृतान्तरीया हृदयेश्वरेण व्रीडोपतप्ता पयस॰ प्रसादात् ।
व्यर्थप्रणामाश्रुनिपातवृत्ति काचिज्जले सम्भ्रमयाम्बभूव ॥ ४८ ॥

मत्स्येनेति । चीनांशुक चीनदेशोत्पन्नवस्त्र तत्र यत् पृष्ठ पृष्ठभाग चीनांशुका वृतपृष्ठमित्यर्थ । तत्र लक्ष्य दृश्य चीनांशुकानां अतिसूक्ष्मत्वात् तत्र सलक्ष्य मित्यर्थ एतादृश य कांचीमणि मेखलारत्न 'रत्न मणिर्द्वयोरश्म' इत्यमर । तस्य यो ग्रास भक्षण तद्विषये कौतुक कुतूहल यस्य आरक्तत्वसाम्यात् मणी मांसबुध्या तद्ग्रासलोलुपेनेत्यर्थ । एतादृशेन मत्स्येन मीनेन उपनित नितम्बस्य समीप उपनितम्ब 'अव्यय विभक्तीत्यादिना सामीप्ये अव्ययीभाव आघ्राय अर्था-त्काचीमणिमित्यर्थ मुक्ता त्यक्ता एकास्त्री सत्रासेन भुग्ना कुटिला सत्रास भुग्ना सत्रासभुग्ना भ्रू भृकुटिर्यस्मिन् कर्मणि तत्सत्रासभुग्नभ्रु यथास्यात्तथा इद कम्पक्रियायाविशेषण चिर चिरकाल चकम्पे विव्येथे । इन्द्रवज्रावृत्त ॥ ४६ ॥

तत्याजेति । अन्या इतरा काचास्त्री नृपेण दशरथेन व्युदस्त दूरीकृत वास वसन यस्या सा 'वासश्चैल वसनमंशुक' इत्यमर । व्युदउपसर्गपूर्वकादसुक्षेपणे इत्यस्मात्क्तप्रत्यय सव्यपदेश व्यपदेश व्याज 'व्याजोपदेशो लक्ष्य चेत्यमर' तेन सहित सव्यपदेश तद्यथा तथा किंचिन्निमित्त कृत्वा सलिल उदक नो तत्याज न जहावित्यर्थ त्यज हानौ लिट् । नग्नतया बहिर्गन्तुमशक्यत्वात् केनचिन्निमित्तेन जले एव तस्थावित्यर्थ । हि यस्मात्कारणात् 'हि हेतावधारणे' इत्यमर । स्थाने योग्यस्थले प्रयुक्त कृत कपटस्य मिषस्य प्रयोग क्षय च क उदक तदेव पट वस्त्र तस्य प्रयोग वरण विपत्ते आपद 'विपत्त्या विपदापदौ' इत्यमर । कचित् कदाचित् जन लोक बिभर्ति पोषयति पालयतीत्यर्थ डुभृन् धारणपोषणयो लट् । अर्थान्तरन्यास ॥ ४७ ॥

हृतांतरीयेति । हृदयस्य अत करणस्येश्वर स्वामी तेन 'स्वेशभासपिसकसे-त्यनेन ईश् धातोर्वरच् प्रत्यय दशरथेन हृत दूरीकृत अंतरीय उपसव्यान यस्या अपहृतपरिधानीयवस्त्रा इत्यर्थ । 'अंतरीयोपसव्यानपरिधानेत्यमर' अतएव पयस उदकस्य 'पय क्षीर पयोऽम्बुचे'त्यमर । प्रसादान्नैर्मल्याद्धेतो व्रीडया लज्जया उपतप्ता पीडिता प्रणाम नमन अश्रूणां निपात रोदनजन्याश्रुपातन 'प्रणामाश्रुनिपातयो' वृत्ति वर्तन करणमित्यर्थ व्यर्था मोघा प्रणामाश्रुनिपा-तवृत्तिर्यस्या अनेन पक्ष न प्रक्षेप्तव्य इति तस्य दयोत्पादनार्थं कृतापि प्रणामा-श्रुनिपातवृत्ति यस्या व्यर्था बभूवेत्यर्थ । एतादृशी काचित् स्त्री लज्जारक्षणार्थं जल

सामि प्रबुद्धस्य कुशेशयस्य कोशे मुखन्यासनिरुद्धदृष्टिम् ।
स्प्रष्टुं प्रयेते कलहंसशावं निःशब्दमुत्खण्डितवीचि काचित् ॥४९॥
सङ्क्षोभितोद्दामसरस्तरङ्गक्षिप्ता किलैका नृपतिं कुचाभ्याम् ।
आहत्य धृष्टत्वकृतापवादव्यपायरम्यं मुहुराललम्बे ॥ ५० ॥
अन्या पुराणं निजमेव वीचिविक्षालिताङ्गेऽधिपतेः पृथिव्याः ।
पदं नखस्य स्फुरत्कुङ्कुमाङ्कं दृष्ट्वा परं संशयमाललम्बे ॥ ५१ ॥

उदकं सम्भ्रमयाम्बभूव विलोडयामास । सपूर्वाद्भ्रमेर्लिट् आम् भवतेरनुप्रयोगश्च । जलस्य आविलत्वे लज्जारक्षणं भवेदित्यभिप्रायेण जलं संक्षोभयामासेत्यर्थः ॥४८॥

सामीति । सामि अर्धं 'सामि त्वर्धे जुगुप्सिते' इति हैमः । प्रबुद्धस्य विकसितस्य कुशे जले शेते इति कुशेशयं कुशशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे 'अधिकरणे शेतेः' इत्यनेन अच् 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यनेन सप्तम्या अलुक् 'कुशं जले' इति हैमः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरश्च। तस्य कमलस्य कोशे कुड्मले 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः । मुखस्य वक्त्रस्य न्यासः स्थापनं तेन निरुद्धा प्रतिबद्धा दृष्टिः ईक्षणं यस्य 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इत्यमरः । एतादृशं कलहंसस्य शावः शिशुः 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । तं काचित् स्त्री निःशब्दं निर्गतः शब्दो यस्मात्तन्निःशब्दम् इदं उत्खण्डनक्रियाया विशेषणम् उत्खण्डिताः भिन्नाः वीचयः ऊर्मयो यस्मिन् इदं यतनक्रियाया विशेषणम् उत्खण्डितवीचि यथा स्यात्तथा स्प्रष्टुं स्पर्शं कर्तुं प्रयेते प्रयत्नं कृतवती प्रपूर्वाद्यततेर्लिट् ए त्वाभ्यासलोपौ । ईषद्विकसितकमले मुखन्यासेन निरुद्धदृष्टिं हंसशावं वीचीशब्दे सति स कदाचित् पलायेत अतो निःशब्दं वीचीभङ्गतया तं स्प्रष्टुं काचित् स्त्री प्रयत्नं चकारेत्यर्थः । इदयमावृत्त ॥ ४९ ॥

सङ्क्षोभितेति । सङ्क्षोभितं यत् उद्दामसरः महत्सरः तस्य यस्तरङ्गः वीचिः अथवा सङ्क्षोभितः क्षुब्धश्चासौ उद्दामः एतादृशः यः उद्दामसरस्तरङ्गः महासरोवरतरङ्ग इत्यर्थः । तेन क्षिप्ता प्रेरिता किलेति वार्तायां एका काचित् स्त्री नृपतिं दशरथं कुचाभ्यां स्तनाभ्यां आहत्य ताडयित्वा धृष्टस्य भावः धृष्टत्वं धार्ष्ट्यं तेन कृतः यो अपवादः निन्दा 'अपवादौ तु निन्दाज्ञे' इत्यमरः । तस्य यो व्यपायः नाशः तेन रम्यं मनोज्ञं यथा स्यात्तथा मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनःपुनः शश्वत्' इत्यमरः । आललम्बे आश्लिश्लिषे आङ्पूर्वाल्लम्बधातोर्लिट् । महता सरस्तरङ्गेण क्षिप्ता काचित् स्त्री तरङ्गाघातवेगापनयनात् कुचाभ्यां नृपतिं ताडयित्वा कुचाभ्यां पतिताऽनल्पधार्ष्ट्यनिन्दानाशमनोहरं समेत्य नृपतिं वारंवारं आश्लिश्लिषे इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्येति । अन्या अपरा काचन स्त्री पृथिव्याः भूम्याः 'गोत्राकुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । अधिपतेः स्वामिनः दशरथस्य वीचिभिः ऊर्मिभिः विक्षालितं धौत

किं राजहंसस्य शशाङ्कबिम्बच्छायामुषश्चञ्चुरियं प्रवाले ।
बद्धा नु गन्धोज्ज्वलकेशराग्रच्छेदेषु दिग्धा नु सरोजकान्त्या ॥५२॥
भृङ्गोऽयमिन्दीवरमध्यपातसञ्चारितैस्तद्द्युतिरञ्जितो नु ।
निधाय वायं निजपक्षशोभामादत्त नु स्वादुमतः परागम् ॥५३॥
पद्मा पदं पद्मवने विभिन्नवीचीकणार्द्रद्रुतयावकाङ्कम् ।
चक्रे चिरं चारुतया नु लोभादित्यास कासामपि तत्र तर्कः ॥५४॥

एतादृशं यदङ्गं शरीरं तस्मिन् पुराणं पुरातनं निजमेव आत्मीयमेव 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' स्फुटं स्पष्टं कुङ्कुमाङ्कं घुसृणचिह्नं यस्मिन् 'उः सगौ चिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः । एतादृशं नखस्य नखरस्य पदं स्थानं चिह्नमित्यर्थः । दृष्ट्वा विलोक्य परं महान्तं संशयं संदेहं परकीयाया इदं नखव्रणमिति संदेहं आलम्बे आशिश्रिये ॥ ५१ ॥

किमिति । शशः अङ्को यस्य स शशाङ्कः चन्द्रः तस्य बिम्बं मण्डलं तस्य या छाया शोभा तां मुष्णाति एतादृशस्य चन्द्रबिम्बकान्तितुल्यकान्तेरित्यर्थः । एतादृशस्य राजहंसस्य हंसविशेषस्य इयं चञ्चुः त्रोटिः 'चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ' इत्यमरः । प्रवाले विद्रुमे बद्धा नु नद्धा नु इति उत्प्रेक्षायाम् । गन्धेन उज्ज्वला ये केसराः किंजल्काः तेषां अग्राणि तेषां छेदेषु खण्डेषु सरसि अवनिपत इति सरोजानि कमलानि तेषां कान्तिः तेन तया दिग्धा नु लिप्ता नु सरोजेषु तेषां वासात् आरक्तसरोजानां ताम्रकान्त्या लिप्ता नु इत्युत्प्रेक्षाशयः । उत्प्रेक्षा प्रकारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५२ ॥

भृङ्गोऽयमिति । अयं पुरोवर्ती भृङ्गः भ्रमरः इन्दीवराणां नीलकमलानां यो मध्यः मध्यभागः तत्र यः पातः पतनं तेन मध्यपतनेन यानि संचारितानि गमनानि तेषां नीलकमलानां द्युतिः कान्तिः तया रञ्जितो नु रागविशिष्टः कृतो नु निरन्तरं नीलकमलेषु संचारात् तेषां कान्त्या रञ्जितो नु वा अथवा अयं भृङ्गः निजाः ये पक्षाः छदाः 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं' इत्यमरः । तेषां शोभां कान्तिं इत्यर्थः निधाय स्थापयित्वा अतः एतेभ्यः इति अतः नीलकमलेभ्यः स्वादु मधुरं परागं कौसुमं रेणुं आदत्त नु अगृह्णात् नु । आङ्पूर्वात् डुदाञ् दाने इत्यस्माल्लङ् । अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालंकारः इति केचित् । तदुपरि विमर्देहानिर्वाकार इत्यन्ये । उभयोः संकर इत्यपरे ॥ ५३ ॥

पद्मेति । पद्मा लक्ष्मीः 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः । पद्मानां कमलानां वनं समूहः तस्मिन् विभिन्नाः विदीर्णाः स्फुरिता इत्यर्थः । याश्च वीच्यः ऊर्मयः 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः' । तासां ये कणाः लेशाः 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारः' तुषारा इति यावत् तैः आर्द्रः क्लिन्नः अतएव द्रुतः प्रस्रवन् यो यावकः अलक्तकः 'यावोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः । तस्य अङ्कः चिह्नं यस्य एतादृशं पदं चिरं बहुकालं चारुणो सुन्दरस्य भावः चारुता तया 'सुन्दरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । सौन्दर्ये

यातो नु भृङ्गः पतितः पुरास्मिन् बीजत्वमेवं नु विरिञ्चिसृष्टिः ।
विपाकनीलद्युति पद्मबीजं कोशादुदस्येति कयाचिदूचे ॥ ५५ ॥
प्रियोऽपरस्या गलितान्तरीये व्यापारयामास दृशो नितम्बे ।
तद्धस्तयन्त्रच्युतवारिधारा नालं बभूवास्य मुखारविन्दे ॥ ५६ ॥
सायं समादाय निकामपीतसुप्तद्विरेफं मुकुलं सरोजम् ।
काचित्करास्फालितदीर्घदण्डा भर्तुर्भुवः कूजयति स्म कर्णे ॥ ५७ ॥

तया हेतुना 'हेतौ' इति तृतीया । लोभात् चक्रे नु पद्मवने पदं स्थापयामास इत्युत्प्रेक्षा इति पूर्वोक्तप्रकारेण कासां स्त्रीणां तत्र तेषु इति तत्र कमलेषु तर्कः वितर्कः आस अपि 'अपिः संभावनायां' इति तर्कः संभाव्यत इत्यर्थः 'गर्हा समुच्चयप्रश्नशंका सभावनास्वपि' इत्यमरः । अनुप्रासोत्प्रेक्षालङ्कारौ । इन्द्रवज्रावृत्त ॥ ५४ ॥

यात इति । पुरा पूर्वस्मिन्काले अस्मिन् नीलकमले पतितः गतः भृगः भ्रमरः बीजस्य भावः बीजत्वं यातो नु प्राप्तो नु । पक्षांतरमाह विपाकनीलद्युति- विपाकेन पक्वतया नीला नीलवर्णा द्युति. कांतिर्यस्य एतादृशं पद्मस्य कमलस्य बीजं कोशात् कुड्मलात् उदस्य निष्कास्य एवं कृष्णवर्णा विरिंचेः ब्रह्मणः कर्तरि षष्ठी सृष्टिः सर्जनं ब्रह्मकर्तृकसृष्टिरित्यर्थः । नु वितर्के इति एव प्रकारेण कयाचित् स्त्रिया ऊचे बभाषे ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि भावे लिट् । भृगे कृष्णत्वं विलोक्य एव कस्याश्चिदुत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

प्रिय इति । प्रियः दशरथः अपरस्याः स्त्रियाः गलित अधः पतितं अंतरीय उपसंव्यानं यस्मात् एतादृशे नितंबे तासां कटिपश्चाद्भागे 'पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । दृशौ दृष्टी व्यापारयामास स्थापयामासेत्यर्थः । तासां स्त्रीणां ये हस्ताः कराः तत्संबंधीनि यानि यन्त्राणि शृंगाख्यानि तेभ्यश्च्युता गलिता या वारिधारा उदकधारा सा अस्य दशरथस्य मुखमेव अरविंद अलं न बभूव पर्याप्ता न बभूव 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचक' इत्यमरः । दशरथस्य दृष्टी कस्याश्चिद्गलितांतरीये निपेतनुः । अतः तस्य विमुखत्वात् इतरस्त्रीहस्तयन्त्रच्युतवारिधारा दशरथस्य मुखारविंदे पर्याप्ता न बभूव । अथवा यस्या नितंबे एतस्य दृष्टिः आसीत् तस्या विमुखत्वात् तद्धस्तयंत्रच्युतवारिधारा अस्य मुखारविंदे अलं न बभूव ॥ ५६ ॥

सायमिति । सायं सायंकाले 'सायं प्राग प्रगे प्रातः' इत्यमरः । पीतमस्ति येषां ते पीताः पाधातोः भावे क्तप्रत्ययः तस्मादर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच् । निकामं अत्यंतं पीताः निकामपीताः 'निकामेष्टं यथेप्सितं' इत्यमरः । आदौ निकामपीताः पश्चात् सुप्ताः निकामपीतसुप्ताः 'पीतप्रतिपद्वेतिवत्' 'पूर्वकालैकेति समासः निकामपीतसुप्ताः द्विरेफाः भ्रमराः यस्मिन् । भ्रमरेषु द्विरेफत्वं तु भ्रमर-

सा पद्मिनी पद्मविलोचनेभ्यो याते पतङ्गे विससर्ज भृङ्गान् ।
समुच्छ्वसत्कौमुदगन्धलुब्धान् स्थूलानिवोढाञ्जनबाष्पबिन्दून् ॥५८॥
नूनं पती वासरजङ्गमानां पर्यायविश्रामपरार्थतन्त्रौ ।
एकत्र मज्जत्यधिवारि सिन्धोरन्यो जहौ तत्कमलाकराम्भः ॥५९॥

पदवाच्यत्वेन लक्षितलक्षणया बोध्यं एतादृशं मुकुलं कुड्मलरूपं सरोजं कमलं समादाय गृहीत्वा करेण हस्तेन आस्फालितः दीर्घः आयतः दण्डो यया एतादृशी काचित् स्त्री भुवः पृथ्व्याः भर्तुः बिभर्तीति भर्ता पालयिता तस्य दशरथस्येत्यर्थः । डुभृञ् धारणपोषणयोः तृच् । करणे कण श्रोत्रे 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं' इत्यमरः । पूजयतिस्म धन्यतिस्म कृञ् अव्यक्ते शब्दे 'लट् स्मे' इत्यनेन भूते लट् । अनुप्रासालङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तं ॥ ५७ ॥

सेति । सा प्रसिद्धा पद्मानि सन्ति यस्याः सा पद्मिनी कमलिनी पतङ्गे सूर्ये 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमरः । याते गते अस्तंगते सतीत्यर्थः पद्मान्येव विलोचनानि नयनानि तेभ्यः समुच्छ्वसतीति सर्वेन प्रसरति इति समुच्छ्वसन् एतादृशो यः कुमुदस्य अयं कौमुदः 'तस्येदमित्यण्' कौमुदो यो गन्धः कौमुदगन्धः समुच्छ्वसंश्च कौमुदगन्धः तस्मिन् लुब्धान् एतादृशान् भृङ्गान् स्थूलान् बृहतः ऊढं धृतं अञ्जनं कज्जलं यैः ते ऊढाञ्जनाः एतादृशा ये बाष्पाणां नेत्रोदकानां बिन्दवः पृषताः तानिव विससर्ज उदस्याक्षीदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥५८॥

नूनमिति । गच्छन्ति तच्छीलाः इति जङ्गमाः गमधातोर्यङन्तात् अचि 'यङोऽचि चेति' लुक् । वासरा दिवसा जङ्गमाः जगत् 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः । तेषां पती स्वामिनौ 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । नूनं निश्चयेन विश्रामः विश्रान्तिः परेषां अर्थः प्रयोजनं परार्थः 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । विश्रामशब्दविषये प्राग्व्याख्यातं तत एव द्रष्टव्यं पर्यायेण अनुक्रमेण विश्रामपरार्थौ तन्त्रं प्रधानं ययोस्तौ पर्यायविश्रामपरार्थतन्त्रौ स्तः इति शेषः तदेव दर्शयति । एकत्रेति । एकस्मिन्नित्येकत्र एकशब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल्' इत्यनेन त्रल् एकत्र एकस्मिन् सूर्य इत्यर्थः । सिन्धोः समुद्रस्य अधिवारि वारिणि इत्यधिवारि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मज्जतीति मज्जन् तस्मिन् निमज्जति सतीत्यर्थः । अन्यः जङ्गमपतिः दशरथः तत् उपकारं कमलाकरस्य अम्भः उदकं जहौ तत्याज । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५९ ॥

सरोजिनीति । निद्रया आनन आक्रान्तं व्याप्तमिति यावत् एतादृशं यदम्भोजं कमलं अत्र निद्राशब्देन मुकुलितं गृह्यते । निद्राकुलाम्भोजमेव निमीलिताक्षि यस्याः सा बहुव्रीहौ 'सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच्प्रत्ययः 'षित्त्वान्ङीष्' । पक्षे निद्रया आक्रान्ताम्भोजमिव निमीलिताक्षि यस्याः सा रुग्णा भुग्ना 'रुग्णं भुग्ने' इत्यमरः । मृणालीना बिसाना 'मृणालं नलदे क्लीबे स्त्रीनपुंसकयोर्बिसे' इति मेदिनी । वलयं मण्डलं । स्त्री

सरोजिनी तत्परिभुक्तमुक्ता मूर्च्छातुरेव स्तिमिता विरेजे।
निद्राहृताम्भोजनिमीलिताक्षी रुग्णं मृणालीवलयं दधाना ॥ ६० ॥
कृतोपकारस्य निधाय जग्मुर्द्वयं द्वयोरम्बुरुहाकरस्य।
भृङ्गावलीष्वञ्जनमायताक्ष्यः पद्मेषु दन्तच्छदयावकञ्च ॥ ६१ ॥
सरः सहंसं सह कामिनीभिर्विहाय तुल्यो वृषवाहनस्य।
विभूषितो लम्भितभूपजानिरध्यास्त सौधं वसुधाधिनाथः॥ ६२॥

आकृष्टदृष्टिर्नगनस्य लक्ष्म्या लक्ष्मीभुजा वासरसन्धिभाजः।
काचित्कुचानम्रतनुर्बभाषे बाला सवालव्यजनैकपाणिः॥ ६३॥
सकुङ्कुमश्रीकुचमण्डलद्युतिः प्रवासिनां चेतसि चिन्तयातुरे।
निधाय तापं तपनः पतत्यसौ विलोलवीच्यावपरान्तसागरे॥६४॥
इयं तनुर्वासरसन्धिचारिणी जगत्सृजो विद्रुमभङ्गलोहिनी।
समं विधत्ते मुकुलं सरोरुहैर्हिरण्यबाहोरपि हस्तपङ्कजम्॥ ६५॥

आशाशस्य लक्ष्म्या शोभया आकृष्टा स्वनिकटं प्रापिता दृष्टिः नेत्रं यस्याः कुचाभ्यां स्तनाभ्यां आनम्रा ईषन्नता तनुः देहो यस्याः वालानां केशानां व्यजनेन तालवृन्तेन सहितः सवालव्यजनः सप्रकीर्णक इत्यर्थः। एकश्चासौ पाणिः 'पूर्वकालैकेति समासः' सवालव्यजनः एकपाणिर्यस्या सा एतादृशी काचित् बाला स्त्री लक्ष्मीं राज्यलक्ष्मीं भुनक्ति पालयतीति लक्ष्मीभुक् लक्ष्मीशब्दोपपदे भुजधातोः क्विप् तेन लक्ष्मीभुजा दशरथेन बभाषे ऊचे कर्मणि लिट्। अनुप्रासालंकारः। इंद्रवज्रा वृत्तम्॥ ६३॥

पूर्वश्लोके काचित् स्त्री राज्ञा ऊचे इत्युक्तं किमूचे तदाह। सकुङ्कुमेति कुङ्कुमेन घुसृणेन सहितौ सकुङ्कुमौ एतादृशौ यौ श्रीकुचौ तयोर्यन्मंडलं चक्रवालं तद्वद्द्युतिः कांतिः यस्य एतादृशः असौ पुरोवर्ती तपनः सूर्यः 'तपनः सवितारविः' इत्यमरः। प्रवसंति तच्छीलाः प्रवासिनः तेषां प्रोषितानामित्यर्थः। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य इति णिनिः चिंतया प्रियाविरहजन्ययेत्यर्थः। आतुरे दीने चेतसि अंतःकरणे तापं पीडां ईदृक्सूर्यदर्शनेन तत्सदृशकुंकुमांकितनायिकाकुचस्मरणेन प्रवासिनां नायकानां तापो भवतीति कविसंप्रदायप्रसिद्धमिदं। निधाय स्थापयित्वा विलोलाः चंचलाः वीचयः ऊर्मयो यस्मिन् एतादृशे अपरस्याः पश्चिमस्याः अवसानं तत्संबंधी यः सागरः समुद्रः तस्मिन् पतति अस्तं गच्छतीत्यर्थः। कश्चन दुर्जनः सज्जनहृदयानि तापयन्नेव स्वयं म्रियते तद्वदयमिति ध्वनिः। अनुप्रासालंकारः॥ ६४॥

इयमिति। वासरसंधिचारिणी वासरस्य दिवसस्य 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः। यः संधिः अपरात्रेः दिवसस्य च संधिः इत्यर्थः। तत्र चरति गच्छतीति वासरसंधिचारिणी 'सुप्यजाताविति णिनिः' विद्रुमाणां प्रवालानां यो भंगः छेदः तद्वल्लोहिनी रक्ता लोहिनीत्यत्र 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इत्यनेन ङीपि तकारस्य नकारः। उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। पक्षे विद्रुमभंगैः प्रवालखंडैः हेतुभिः लोहिनी आरक्ता अतिशयरक्तत्वात् सर्वांगेषु प्रवालधारिणीत्यर्थः। एतादृशी जगत् सृजतीति जगत्सृज् तस्य जगत्सृजः परमात्मनः तनुः मूर्तिः सूर्यरूपा इत्यर्थः। सूर्यस्य परमात्ममूर्तित्वं तु 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति श्रुतेः। जगत्सृज इत्यत्र 'क्विप् चेति क्विप्।

अयं प्रमाणं पयसः पयोनिधौ निमज्य सन्दर्शयतीव भानुमान् ।
करेण वीचीवलयस्य मस्तके विभाव्यमानस्फुरिताग्रकोटिना ॥६६
विकीर्णसन्ध्यारुणितं शतक्रतोर्दिशः प्रदेशादभिनिष्पतत्तमः ।
पतङ्गतेजःपरितापलोहितं जगत्क्रमेण व्रजतीव निर्वृतिम् ॥ ६७ ॥

सरसि रोहन्तीति सरोरुहाणि मूलविभुजादित्वात्कः कमलानि तैः सम सह 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया हिरण्यबाहोरपि ' नमोहिरण्यबाहवे ' इति मन्त्रलिंगात् शिवस्यापि पक्षे हिरण्य सुवर्णं बाह्वोः भुजयोर्यस्य एतादृशस्य धनिकस्यापीत्यर्थः । हस्तपङ्कजं हस्तावेव पङ्कजं कमलं जातित्वादेकवचनं मुकुलं कुड्मलं विधत्ते करोति । विपूर्वाद्दधातेर्लट् शपः श्लौ द्वित्वं । अस्तकाले सूर्यस्य आरक्तवर्णत्वं स्पष्टमेव। सूर्यास्तसमये यथा सरोरुहाणि मुकुलीभवति । एवं शिवादीनामपि हस्ता उपस्थानार्थं मुकुलीभवतीत्यर्थः । अथ च अंगेषु प्रवालधारणकर्त्री हिरण्यधारणकर्तुः हस्तौ मुकुलीकरोतीत्यपि ध्वन्यते । सहोक्त्यलंकारोऽनुप्रासश्च । वशस्थ वृत्तम् ॥ ६५ ॥

' अयमिति । अयं पुरोवर्ती भानवः किरणाः नित्यं सति यस्य स भानुमान् नित्ययोगे मतुप् ' भानुः करो मरीचिः स्त्री ' इत्यमरः । पयसां उदकानां निधिः शेवधि. तस्मिन् समुद्रे निमज्य विलीनो भूत्वा वीचीनां ऊर्मीणां वलयं कंकणं तस्य वीचीसमूहस्येत्यर्थः । मस्तके उपरिभागे विभाव्यमानं सदृश्यमानं स्फुरितं स्फुरणं यस्यां विभाव्यमानस्फुरिता अग्रकोटिः अग्राश्रियस्य ' स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ' इत्यमरः । एतादृशेन करेण किरणेन जातित्वादेकवचनं अथ च हस्तेन पयसः उदकस्य प्रमाणं इयत्ता यद्यपि 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ' इत्युक्तेः । प्रमाणशब्दः आयामवाच्येव प्रसिद्धः तथापि ' प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतो मम ' इति प्रमाणे द्वयसजिति सूत्रस्थभाष्यप्रमाणेन ऊर्ध्वमानेऽपि प्रमाणशब्दो वर्तत एव इति ज्ञेयं । सदर्शयतीव बोधयतीव । यथा जलप्रमाणं दिदर्शयिषुः कश्चित्पुरुषः जले निमज्ज्य उपरि करं कृत्वा प्रमाणं प्रदर्शयति तद्वत्सूर्योऽपि जले निमज्य वीच्युपरी स्फुरितकिरणेन जलप्रमाणं दर्शयतीव इति श्लेषानुप्राणितो उत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६६ ॥

विकीर्ण इति । शतं क्रतवो यज्ञाः यस्य स शतक्रतुः इन्द्रः तस्य शतसंख्याकयज्ञकर्ता इन्द्रो भवति ' शतमन्युर्दिवस्पतिः ' इत्यमरः । दिशः काष्ठायाः प्रदेशात् प्रांतभागात् अभितः निष्पततीति अभिनिष्पतत् अभिनिष्पतत् तमः अंधकारो यस्य एतादृश विकीर्णो सर्वतः प्रसृता या सध्या पितृप्रसूः ' सायसंध्या पितृप्रसूः' ।। । तया अरुणितं आरक्तीकृतं ततः पतगस्य सूर्यस्य यत्तेज तस्य यः तेन लोहितं रक्तं यज्जगत् विष्टपं तत् क्रमेण अनुक्रमेण निर्वृतिं सौख्यं

हिमांशुबिम्बे पुरुहूतदिङ्मुखस्मितश्रियं बिभ्रति कोमलद्युतौ ।
विसृज्यमानं तमसा नभस्तलं जहाति निर्मोकमिवाञ्जनत्विषा ॥६८॥
अथैवमस्यावसरे वचःश्रियः समीक्ष्य निष्ठामुपनीतमास्थया ।
अपाययन्त प्रमदा मदालसाः स्खलद्गिरास्तं मधु लम्भितादराः ॥६९॥
प्रियोपनीतं पिबतोऽधिवासितं नृपस्य गण्डूषमधु प्रकामतः ।
बभूव दन्तच्छदपल्लवस्तदा निपीतपानावसरोपदंशकः ॥ ७० ॥

अथ निर्वृतिः । मोक्षे पुष्टौ सुखे सौस्थ्ये ' इति हैमः । व्रजतीव गच्छतीव । जगतः तमसा यत् दौःस्थ्य प्राप्त तत् सध्यारुणिम्ना सूर्यतेजसा च सुस्थत्व प्राप्नोतीत्युत्प्रेक्षालङ्कारः । वंशस्थ वृत्त ॥ ६७ ॥

हिमांश्विति । कोमला मृदुला द्युतिः कांतिर्यस्य एतादृशे हिमाः शीतला अंशवः किरणा यस्य ' हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र ' इत्यमरः । तस्य यो बिंबः मंडल ' बिंबोऽस्त्री मंडल त्रिषु ' इत्यमरः । तस्मिन् पुरुहूतस्य या दिक् दिशा पूर्वा ' पुरुहूतः पुरंदरः ' इत्यमरः । तस्याः मुख वक्त्र तत्संबधि यत् स्मित मंदहासः तस्य श्रीः शोभा तां बिभर्तीति बिभ्रत् बिभर्तेः लटः शत्रादेशः शपः श्लौ द्विर्त्वं बिभ्रति धारयति सति अंजन कज्जल तद्वत् त्विट् कांतिर्यस्य एतादृशेन तमसा अंधकारेण विसृज्यते तत् विसृज्यमान एतादृश नभसः आकाशस्य तल नभस्तल तत् निर्मोकमिव सर्पकंचुकमिव ' निर्मोको व्योम्नि सन्नाहे मोक्षके सर्पकंचुके ' इति हैमः । जहाति त्यजति । अत्र अर्थात् तम इति कर्म ज्ञेय । चंद्रोदये सति नभस्तल निर्मोकमिव अंधकारं जहातीत्यर्थः । उपमालङ्कारः वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अथेति । चंद्रोदये सतीत्यर्थ. । अस्य दशरथस्य वचसः भाषणस्य श्रीः संपत्तिः तस्या. अवसरे प्रस्तावे ' प्रस्तावः स्यादवसर' ' इत्यमर । दशरथे भाषमाणे सतीत्यर्थः । आस्थया यत्नेन ' आस्थानीयत्नयोरास्था ' इत्यमरः । निष्ठां निष्पत्तिं ' निष्ठा निष्पत्तिनाशांता ' इत्यमरः । उपनीत प्रापितं भृत्यादिभिरिति शेषः । एतादृशो मधु मद्य ' मधुमद्ये पुष्परसे ' इत्यमरः । समीक्ष्य मदेन मधुमदेन अलसाः अत एव स्खलद्गिरा स्खलंतीति स्खलन्त्यः सचलन्त्यः गिराः वाण्यो यासां ताः गिरशब्दात् वाचा निशा दिशा इतिवत् भागुरिमतेन टाप् लम्भितः कृतः आदरः सत्कारो याभिः एतादृश्यः प्रमदाः स्त्रियः त दशरथ अपाययन् । अत्र पाधातोः भक्षणार्थत्वात् गतिबुद्धीति सूत्रेण द्विकर्मकत्व निगरणचलनेति प्राप्तं परस्मैपद ' नपादम्येति निषेधात्र भवति' । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६९ ॥

प्रियोपनीतमिति । प्रियया पत्न्या उपनीतं समीपमानीत अधिवासितं वासितं सुगंधितं एतादृशो गण्डूषस्य मुखचुलकस्य मधपि मधु मद्य प्रकामस्य प्रकामः प्राचुर्यमाप प्रकामेन इति प्रकामतः आद्यादित्वात्तृतीयार्थे तसिः

प्रियेण पश्वा मधु लासितोत्पलं विपक्षगोत्रेण निगद्य लम्भितम् ।
अपीतमप्यक्षि विधाय रागवत्ततान सद्यः श्रमवारि गण्डयोः ॥७१॥
त्विषा मुखेन्दोर्मुकुलत्वमम्बुजे करेण नीते सति शार्वरीकृतः ।
प्रियेक्षणस्य प्रतिबिम्बमाचरत् सरोजकृत्यं मधुभाजि भाजने॥७२॥
पियासुना पङ्कजगर्भसौरभं मुखं तदीयं प्रतिबिम्बमूर्तिना ।
ससम्भ्रमेणेव तरङ्गितासवे मुहुश्चकम्पे चषके हिमांशुना ॥ ७३ ॥

पिबतीति पिबन् पापाने लटः शत्रादेशः पाघ्राध्मेति पिबादेशः तस्य दशरथस्य तदा तस्मिन् काले प्रियागण्डूपमद्यपानावसरे दतच्छद एव ओष्ठ एव पल्लवः किसलय निपीत अर्थात् प्रिया प्राशित तस्य यत्पानं प्राशन तस्य अवसरः प्रस्तावः तस्य उपदशकः अवदंशः 'उपदंशोवदंशः स्यान्मेहनामययोरपि' इति हैमः । भोजनकाले रुच्युत्पादनार्थं यत्सदश्यते स उपदंशः (तोंडी लावणें) बभूव आसेत्यर्थः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७० ॥

प्रियेणेति । प्रियेण दशरथेन विपक्षस्य शत्रोः गोत्र नाम तेन 'द्विड्विपक्षाहिते' इत्यमरः 'गोत्रं कुलाख्ययोः' इति मेदिनी । सपत्नीनाम्ना इत्यर्थः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । निगद्य भाषित्वा लम्भित प्रापित लासित नर्तितं उत्पल कमल यस्मिन् एतादृशं मधु मद्यं भ्रमात् कौतुकाद्वा सपत्नीनाम्ना आहूय समर्पितं कमलगुम्भित मद्य यतृ अपीतमपि अप्राशितमपि अर्थाभायिकया वध्वाः प्रियाः अक्षि नेत्रं रागः रक्तिमा अस्ति यस्मिन् तद्रागवत् रक्तमित्यर्थः । विधाय कृत्वा गंडयोः कपोलयोः श्रमस्य खेदस्य संबंधि वारि उदकं ततान विस्तारयामास । तनु विस्तारे लिट् । सपत्नीनामकथनपूर्वकं अर्पितं मद्यं अतः क्रोधवशान्नेत्रं आरक्तं जातं तथा गंडस्थलयोः खेदात् घर्मोदकमुत्पन्नमित्यर्थः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७१ ॥

विलासवत्यो मदघूर्णलोचना निरूपयन्त्यः शुचिरूप्यभाजने।
स्थितस्य मुग्धा मधुनो न जज्ञिरे स्वरूपमिन्दुप्रतिरूपगोपितम् ७४
विधूय मानादपि पूर्वमासवः प्रवृद्धवामत्वमनन्यसाधितम्।
स्मरं नु तासां हृदये विलोचने बबन्ध रागं नु मुखे नु सौरभम् ७५

सुरभेः भावः सौरभ इगंताच्च लघुपूर्वादित्यनेन भावे अण् पंकजगर्भवत् सौरभं सुगन्धो यस्य एतादृश। तस्याः नायिकायाः इदं तदीयं 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छः' तद्धि छप्रत्ययः। मुखं वक्त्रं यियासुना यातुमिच्छुः यियासुः यातेः सनंतात् 'सनाशंसभिक्षउः' इति उप्रत्ययः। तेन प्रतिबिंबं मूर्तिः स्वरूपं यस्य एतादृशेन मन्मथेन मदनेन सहितः समन्मथः तेन समदनेनेव हिमांशुना चद्रेण 'हेमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र' इत्यमरः। तरंगाः सजाता अस्य तरंगितः तारकादित्वादितच् तरंगितः आसवो मद्यं यस्मिन् एतादृशे चषके पानपात्रे 'चषको ऽस्त्री पानपात्रं' इत्यमरः। मुहुः वारंवार चकंपे विवेपे इत्यर्थः। कंपधातोः भावे लिट्। यथा कश्चित्कामी नायिकामुखगंधलोभात् तत्संबंधाभिलाषिको भवति तद्वत् चंद्रमाः सकाम इव नायिकामुखसौरभ जिघृक्षुः प्रतिबिंबरूपेण भाजनगतमद्यतरंगेषु कंपते इत्यर्थः। मद्ये प्रवेशे सति तत्पानद्वारा मुखसौरभसुलभ इति तात्पर्यं। उत्प्रेक्षालंकारः। वंशस्थ वृत्तम्॥ ७३॥

विलासवत्य इति। मदेन घूर्णानि भ्रांतानि लोचनानि नयनानि यासां ताः एतादृश्यः शुचिरूप्यभाजने शुचि निर्मलं एतादृशं यत् रूप्यस्य रजतस्य भाजनं पात्रं तस्मिन् निरूपयंति पश्यंति इति निरूपयंत्यः मुग्धाः मूर्खाः विचाराकुशला इत्यर्थः। एतादृश्यः विलासः क्रीडा अस्ति यासां ता विलासवत्यः स्त्रियः स्थितस्य मधुनः मद्यस्य इंदोः चंद्रस्य यत्प्रतिरूपं प्रतिबिंबं तेन गोपितं आच्छन्नं स्वरूपं निरूपयंति पश्यति इति निरूपयंत्यः स्त्रियः न जज्ञिरे न ज्ञातवन्त्यः। 'अनुपसर्गात्' इत्यात्मनेपदं रूप्यभाजनस्य मद्यस्य चंद्रप्रतिबिंबस्य च अवदातत्वात् मद्यस्वरूपं न ज्ञातवन्त्य इत्यर्थः। सामान्यालंकारः 'सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते' इति। वंशस्थ वृत्तम्॥ ७४॥

विधूयेति। आसवः मैरेयं 'मैरेयमासवः सीधु' इत्यमरः। अन्येन इतरेण हेतुना साधितं निष्पादितं अन्यसाधितं न भवतीति अनन्यसाधितं स्वतःसिद्धमित्यर्थः। मानात् परिमाणात् 'पंचमी विभक्ते' इत्यनेन पंचमी वामस्य प्रतीपस्य भावः वामत्वं 'वामं वल्गुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः। प्रवृद्धं वृद्धिंगतं यद्वामत्वं तत् पूर्वं मद्यमानात्स्त्रैणपनादिक्रियासाध्यया पूर्वं विधूय प्रकंप्य दूरीकृत्येत्यर्थः प्रमाणापेक्षया अधिकं प्रवृद्धं यत् प्रातिकूल्यं तत् पूर्वं विधूयेत्यर्थः। तासां स्त्रीणां हृदये चित्ते 'चित्तं तु चेतो हृदयं' इत्यमरः। स्मरं मदनं बबंध नु ननाद नु। विलोचने नेत्रे रागं रक्तिमानं बबंध नु मुखे वक्त्रे सुरभेः भावः सौरभं सुगंधित्व

इति प्रबन्धाहितपानकातरं प्रियाङ्कतल्पे शयितं निशात्यये ।
व्यबोधयन्मङ्गलवन्ति वन्दिनो विधाय वाक्यानि विधातृतेजसम् ॥ ७६ ॥

जहिहि शयनमुद्गमस्य कालः समुपनमत्यनुरक्तमण्डलस्य ।
भुवनशिरसि कीर्णपादधाम्नो भवत इव क्षततामसस्य भानोः ॥ ७७ ॥

विरामः शर्वर्या हिमरुचिरवासोऽस्तशिखरं
किमद्यापि स्वापस्तव मुकुलिताम्भोरुहदृशः ।
इतीवायं भानुः प्रमदवनपर्यन्तसरसीं
करेणाताम्रेण प्रहरति विबोधाय तरुणः ॥ ७८ ॥

बबध नु । मद्यपानं स्वाभाविक कौटिल्य दूरीकृत्य तासां हृदये मदन नेत्रे राग मुखे सौरभ उत्पादयामास किमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । वंशस्थवृत्तम् ॥७५॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रबन्धेन सातत्येन आहित कृत यत्पान आसवादि॰प्राशन तेन यः कातरः आकुलः ' अधीरे कातरः ' इत्यमरः । अतएव प्रियाया अङ्कः उत्सङ्गः ' उत्सङ्गचिन्हयोरङ्क॰ ' इत्यमरः । स एव तल्प शय्या ' तल्प शय्याट्टदारेत्यमरः ' । तस्मिन् शयित सुप्त विधातृतेजस विधाता ब्रह्मा स एव तेजो यस्य एतादृश स्वामिन इति शेष. बन्दिन स्तुतिपाठकाः ' बंदिनस्तुतिपाठका.' इत्यमरः । निशायाः रात्र्याः अत्यय॰ नाशः उपसीन्यर्थ मङ्गलानि भद्राणि सति येषु तानि मङ्गलवति एतादृशानि वाक्यानि सुप् तिङ्न्तचयान् ' सुप्तिङन्तचयो वाक्य ' इत्यमरः । विधाय कृत्वा मङ्गलवाक्यानि प्रयुज्येत्यर्थः व्यबोधयन् जागरयांबभूवुरित्यर्थः । उपमालङ्कारो रूपक च वंशस्थवृत्तम् ॥७६॥

पूर्वश्लोके बन्दिनः मङ्गलवाक्यान्युच्चार्य दशरथ व्यबोधयन् इत्युक्त कानि तानि मङ्गलवाक्यानि इत्यपेक्षायामाह । जहिहीति । हे राजन् इति संबोधन अध्याह्रियते शयन स्वापं ' स्यान्निद्राशयन स्वाप ' इत्यमर. । जहिहि त्यजेत्यर्थः ओहाक् त्यागे लोट् शपः श्लौ द्वित्वे जहातेश्च इति इत्व अनुरक्त स्निग्ध मण्डल राष्ट्र यस्य ' स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च ' इति विश्व । सूर्यपक्षे आरक्तबिम्बस्य भुवनस्य विष्टपस्य शिरसि मस्तके कीर्ण पाद इव धाम प्रभावो येन पक्षे कीर्ण पादानां रश्मीनां धाम तेजो येन ' पादारश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा.' इत्यमरः। गृहदेहत्विट् प्रभावा धामानि ' इत्यमर । क्षता नाशिताः तामसाः तमोगुणविशिष्टा पुरुषा येन पक्षे नाशितान्धकारसमूहस्य एतादृशस्य भवत इव भानोः सूर्यस्य ' भानुर्हंसः सहस्रांशुः ' इत्यमरः । उद्गमस्य उदयस्य काल. समयः समुपनमति प्राप्नोतीत्यर्थः । ' वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ' इत्यनेन वर्तमानसमीपे भूते लट् । सर्गान्त्यादिमं वृत्तं पुष्पिताग्राख्यं तदुक्त ' अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ' इति ॥ ७७ ॥

विराम इति । शर्वर्याः रात्र्याः 'त्रियामा क्षणदा क्षपा शर्वरी' इत्यमरः । विरामः समाप्तिः

समुत्तिष्ठन्त्येते निगडकृतझङ्कारमपरं
दानैराकर्षन्तः करटतटलीनालिविततीः।
निरस्यन्तो हेलाविधुतपृथुकर्णान्तपवनै-
र्द्विपास्ते दन्ताग्रस्थितकरमुदस्याननतटम् ॥ ७९ ॥
पादेनैकेन तिष्ठन् पटुपटहरवैर्बोधितस्ते मयूरः
पश्चात्पक्षेण सार्द्धं चिरशयनगुरुं पादमन्यं वितत्य।
उत्फुल्लोद्धूतपक्षच्युतहिमकणिकावृष्टिरायासयत्यां
दृष्ट्वा मार्तण्डधामोदयमुदितमुदोज्जृम्भते ताण्डवार्थी ॥ ८० ॥

जात इति शेषः हिमा तुहिना रुचिः तेजो यस्य स हिमरुचिः चद्रः अस्तस्य अस्ताचलस्य शिखर सानु अवाप्तः प्राप्तः चद्रः अस्तगत इत्यर्थः। मुकुलाः कुड्मलाः सजाता येषां तानि मुकुलितानि तारकादित्वादितच् प्रत्ययः मुकुलितानि यानि अंभोरुहाणि कमलानि तान्येव दृशः दृष्टयो यस्याः पक्षे मुकुलितकमलवत् एतादृश्यास्तव अद्यापि राज्यवसानेपीत्यर्थः। इति एवप्रकारेण अय पुरोवर्ती तरुणः नूतनोरित. अथच युवा पक्षे तरुणः भानुः सूर्यः प्रमदवन राजांतःपुरवन 'एतदेवप्रमदवनमतः पुरोचित' इत्यमरः। तस्य यः पर्यंतः प्रांतभागः तत्संबंधी सरसी सरोवर ईषत्ताम्रः आताम्रः तेन प्रादिसमासः ईषद्रक्तेनेत्यर्थः करेण किरणेन पक्षे हस्तेन प्रहरति इव स्पृशति इव पक्षे प्रहार करोतीवेत्यर्थ। समासोक्त्युत्प्रेक्षालकारौ। शिखरिणीवृत्त 'रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

समुत्तिष्ठंतीति। एते पुरोवर्तिनः दतयोरग्रे दताग्रे तयोः स्थितः विद्यमानः करः शुडा यस्य एतादृश आननस्य मुखस्य तट प्रांत उदस्य उत्क्षिप्य ऊर्ध्वं कृत्वेत्यर्थः निगडेन बधनेन कृतः झंकारो येन एतादृश अपर पश्चिम अर्थात्पाद दानै मद यथास्यात्तथा आकर्षतः आकर्षनीति आकर्षंतः हेलया लीलया विधुता. कंपिताः ये पृथुकर्णाः विस्तीर्णकर्णा. तेषां ये अंता प्रांतभागाः तत्संबंधिनो ये पवना वायवः तै करणभूतैः करटानां गंडस्थलानां तटेषु लीनाः स्थिता इत्यर्थः। ये अलयः भ्रमराः तेषां वितती: पक्तीः निरस्यति क्षिपति इति निरस्यतः निरसोर्दसुक्षेपणे इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः एतादृशः ते तव द्विपाः द्वाभ्यां मुखाभ्यां पिबतीति द्विपाः हस्तिनः 'सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः' समुत्तिष्ठंति अत्र ऊर्ध्वकर्म त्वात् 'उदोनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपद न स्वभावोक्त्यलकारः 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्यवर्णन' इति लक्षणात्। शिखरिणी०॥७९॥

पादेनेति। ते पटवः मधुराः ये पटहरवाः आनकरवाः 'आनकः पटहो भेर्यस्त्री' इत्यमरः। तैः बोधितः जागरितः अतएव एकेन पादेन चरणेन तिष्ठतीति तिष्ठन् ष्ठाधातो लटः शत्रादेशः तिष्ठादेशश्च पश्चात् पश्चाद्भागस्थेने-

पूर्वाद्रौ सूर्यपादे चरति विसृजता चन्द्रपादावशातं
तल्पं तेनानुचक्रे मलयतरुरसामोदितांसद्वयेन।
उन्निद्रश्वेतपद्मप्रकरपरिकरच्छन्नवीचीवितानाद्-
दुच्चन्मन्दं सरस्तः सलिलगुरुबृहत्पक्षतिर्मल्लिकाक्षः ॥ ८१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
उद्यानक्रीडावर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

त्यर्थः पक्षेण गरुता 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रेत्यमरः' सार्धं सह चिर यच्छयन तेन गुरु जड अन्य इतर पाद चरणं वितत्य विस्तीर्य उत्फुल्लः विकसितः अतएव उद्धूतः यः पक्ष तस्माच्च्युता गलिता हिमस्य तुषारस्य या कणिकाः स्वल्पकणाः तासां वृष्टिः वर्षेण यस्य एतादृशः मयूरः शिखी आजस्रयस्यां इति भावाधा अधिकरणे घञ् सा चासौ यष्टिश्च पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेति पुंवद्भावः तस्यां ताण्डव नृत्यमेव अर्थः सोऽस्यास्तीति अथवा ताण्डव अर्थयति इति णिनिप्रत्ययः एतादृशः सन् मार्तण्डस्य सूर्यस्य यद्धाम तेज मण्डल वा तस्य उदय आविर्भाव दृष्ट्वा विलोक्य उदिता उत्पन्ना या मुत् हर्षः 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः। तया उज्जृम्भते गात्रविनाम करोतीत्यर्थः जभी जृभि गात्रविनामे लट्। स्वभावोक्त्यलङ्कारः। अत्र मार्तण्डधामोदय दृष्ट्वा इत्यनेन अभिमन्युगौरवपुत्रस्य तक्षेपेण सूचन तथाहि मार्तण्डः सूर्यः तस्य धाम देहः 'गृहदेहत्विट्प्रभावाधामानि' इत्युक्तेः। तस्य उदयः उद्गमने अर्थात् पुत्रपौत्रादिसंततौ गमनं एवं च दशरथपर्यंत समागतस्य सूर्यवंशस्य रामादिरूपेण अभिगमनमिति यावत्। रामादि पुत्राणामुत्पत्तिरिति तु निष्कर्षः। पुत्रादिद्वारा अभिमर्त्यतो पितामहशरीरोद्गमन दायविभागप्रकरणे धर्मशास्त्रग्रन्थेषु प्रसिद्ध तत एव सम्यग् इति दिक्। स्रग्धरावृत्तं 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयं' ॥ ८० ॥

तपस्या यज्वा इति तपपोयज्ञादेशः एतादृशेन तेन दशरथेन उन्निद्राणि विकसितानि यानि श्वेतपद्मानि शुभ्रकमलानि तेषां प्रकराः कीर्णाः व्याप्ता इत्यर्थः 'प्रकरः कीर्णे पुष्पादौ सहतौ' इति हैमः। ये परिकराः समूहाः 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः' इति विश्वः। तैः छन्नं अपवारितं वीचीनां उर्मीणां वितान उल्लोचो यस्मिन् 'अस्त्री वितानमुल्लोचो' इत्यमरः। एतादृशात् सरसः इति सरस्तः आद्यादित्वात्पञ्चम्यंतात्तसिः मंद शनैः यथास्यात्तथा उदेति इति उद्यन् उत्पूर्वकात् इण्धातोः लटः शत्रादेशः 'इणो यण्' इति यण् सलिलेन उदकेन गुर्वी जडा बृहती पक्षतिः पक्षमूल यस्य 'पुंवद्भावः' 'पक्षात्तिः' इति मूल्यर्थेति प्रत्ययः 'स्त्रीपक्षतिः पक्षमूलं' इत्यमरः। एतादृशः मल्लिकाक्षः हंसविशेषः 'मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते' इत्यमरः। अनुचक्रे अनुकृतः। आर्थी उपमा। स्रग्धरावृत्तम् ॥ ८१ ॥

इतिश्रीद्युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडित-
प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यांतेवासिना निगुडकरो-
पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाम्यजानकी-
हरणकाव्यटीकायां तृतीय सर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः।

अथ स प्रविजृम्भिते शुचौ विधुरश्चेतसि पुत्रकाम्यया।
सुबहुद्विजसात्कृताखिलद्रविणः स्तोममयष्ट भूपतिः॥ १॥
बहुशो विफले तदध्वरे सति पुत्रीयमनन्तरं क्रतुम्।
निरवर्त्तयदृष्यश्रृङ्ग इत्यभिधानप्रथितस्तपोनिधिः॥ २॥

श्रीकृष्णायनमः। पूर्वस्मिन् सर्गे राज्ञो दशरथस्य निजस्त्रीपरिवृतस्य वसंतर्तु-वर्णनपूर्वकं जलस्थलक्रीडा वर्णिता। एवं सततं व्यसनुरक्तत्वेऽपि न पुत्रसुखमुपलब्धं एवं च 'नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति श्रुत्यापितृऋणापाकरणार्थं अवश्यं पुत्रोत्पत्तिरपेक्षिता तत्साधनार्थं राज्ञो दशरथस्य तावत् यज्ञमाह। अथेति। अथ जलस्थलक्रीडावर्णनानंतरं शुचौ आषाढे 'शुचिस्त्वयं आषाढ' इत्यमरः। प्रविजृम्भिते सति विकसिते सति प्राप्ते सतीति यावत् 'यस्य च भावेन भावलक्षण' इति सप्तमी। चेतसि अंतःकरणे 'चित्तं तु चेतो हृदय' इत्यमरः। विधुरः विकलः पुत्राभावेन खिन्न इत्यर्थः 'विधुरं स्यात्परिश्लेषे नद्वयोर्विकले त्रिषु' इति मेदिनी। पुत्रकाम्यया पुत्रेच्छया पुत्रशब्दात् काम्यच् प्रत्ययांतात् 'अप्रत्ययादित्यनेन भावे अप्रत्ययः' शोभनाः उत्तमा ये बहवः द्विजाः 'दंतविप्राण्डजाद्विजा' इत्यमरः। सुबहुद्विजानामधीनीकृतं सुबहुद्विजसात्कृतं 'देयेत्राचेति' साति प्रत्ययः। सातिप्रत्ययांतेन कृतशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। सुबहुद्विजसात्कृतं अखिलं द्रविणं द्रव्यं येन 'हिरण्यं द्रविणं द्रव्यं' इत्यमरः। एतादृशः सः पूर्वोक्तः भुवः पृथ्व्याः पतिः स्वामी दशरथः स्तोम यज्ञं 'स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृंदे' इत्यमरः। अयष्ट इष्टवान् यज्ञं कृतवान् इति यावत्। तदुक्तं 'प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान्। अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमं। यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन् यथोक्तं मुनिपुंगव। तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः। करिष्ये सर्वमेवैतत् भवता यत्समर्थितं। ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एवद्विजोत्तमाः। ऋष्यशृंग पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा। यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि। श्रीमांश्च सहपत्नीभिराजादीक्षामुपाविशदिति'। वाल्मीकीये। अनुप्रासालंकारः। अस्मिन् सर्गे अंतिमश्लोक चतुष्टयं विना वैतालीयं छंदः 'षड्विषमेऽष्टौसमे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरंतराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेंऽते रलौ गुरुः' इति लक्षणात्॥ १॥

बहुश इति। बहवो इत्यर्थः बहुशब्दात्संख्यकात् स्वार्थे शस्। नच स्वार्थे शः शस् च आकरमधाधारणम्यते इति वाच्यं। 'एको यपिलमेव्यकः सहस्रम्न्देरता' इति भाष्यात् शसंतस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन वैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि प्रयोऽवगम्यमानत्वात्। एतादृशे तस्य दशरथस्य अध्वरः यज्ञः 'यज्ञः सवो-

उदियाय ततोऽस्य कश्चन श्रितचामीकरभाजनं चरुम् ।
परिगृह्य रुचा परिज्वलन् ज्वलतो रोहितवाजिनः पुमान् ॥३॥
प्रविवेश विशांपतिश्चरुं चतुरंशीकृततेजसात्मना ।
प्रविधातुमरातितापितत्रिदशाश्रुस्रववृष्ट्यवग्रहम् ॥ ४ ॥

र्त्वरोयागः' इत्यमरः । तस्मिन् विगत फल पुनःप्राप्तिरूप यस्मात् स विफलः तस्मिन् निष्फले सति 'यस्य च भावेनेति ज्ञाप्यज्ञाप्यकभावे सप्तमी । अनंतर यज्ञवैफल्यानतरमित्यर्थः । ऋष्यशृग इति यत् 'अभिधान नाम आख्याव्हे अभिधान च नामधेय चेत्यमरः'। तेन प्रथित. ख्यातः 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुतः' इत्यमरः । तपसां निधि. शेवधिः पुत्रायहितः पुत्रीयः तस्य निमित्त सयोगोत्पातौ' इत्यधिकारे 'पुत्राच्छच' इत्यनेन छप्रत्ययः । ननु अत्र कथं अनेन प्रत्ययः नहि क्रतुः सयोगो नाऽप्युत्पातः इति चेत् । अत्र आह हरदत्तः सयुज्यते अनेन इति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि सयोग एव । यागकरणेन हि पुरुषः फलेन सयुज्यते अतो यागादिरपि सयोगः । न केवल सबंध एव इत्याग्रह इति । तं क्रतु यज्ञ निरवर्तयन् निष्पादितवान् । नि.पूर्वकात् वर्ततेर्णिजताल्लङ् । ऋष्यशृग इति नाम निरुक्तिस्तु ऋष्यो मृगस्तस्येव शृगमस्यास्तीति ऋष्यशृंग. इति भारतेपि युधिष्ठिर प्रति लोमशोक्तिः 'तस्यर्षेः शृग शिरसि राजनासीन्महात्मनः । तेनर्ष्यशृग इत्येव तदास प्रथितोऽभवत्' इति यद्यपि 'ऋष्यशृग इत्यभिधान' इत्यत्र यतिभगदोषः प्राप्तः स च 'व्यवायोग्राम्य धर्मो मे' इत्यादिषु मान्यप्रयोगेषु दृष्टत्वात् क्वचिदनित्य इति कल्प्यते । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्य. ॥ २ ॥

उदियायेति । ततः पुनरिष्टेरनतर अस्य दशरथस्य अस्येति सबंधसामान्ये षष्ठी ज्वलतीति ज्वलन् तस्मात् ज्वलतः प्रदीप्यमानात् रोहिता रक्ताः 'लोहितो रोहितो रक्तः' इत्यमरः । वाजिनः अश्वा यस्य स रोहितवाजी अग्निः 'वाजिवाहार्वगधर्वः' इत्यमरः । 'रोहिताश्वो वायुसखः' इत्यमरः । तस्मात् श्रित आश्रित चामीकरस्य सुवर्णस्य भाजन पात्र येन 'पात्रामत्र च भाजन' इत्यमरः । एतादृश चरु चरति भक्षयति देवता अमु इति चरुः । त चरधातोर्भक्षणार्थात् 'भृमृशीतॄचरीत्याद्युणादिसूत्रेण उप्रत्ययः परिगृह्य आदाय रुचा तेजसा 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भा' इत्यमर । परिज्वलतीति परिज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः । कश्चन अनिर्वचनीयः पुमान् पुरुषः उदियाय प्रादुर्बभूव उत्पूर्वादिण्ये लिट् ॥ ३ ॥

प्रविवेशेति । विशा प्रजाना पतिः स्वामी विष्णुः अरातिभिः शत्रुभिः तापिताः ये त्रिदशाः देवाः 'त्रिदशाविबुधा सुराः' इत्यमरः । तेषां ये अश्रूणा नेत्रोदकाना स्रवा. द्रवाः सैव वृष्टिः वर्षणं तस्या अवग्रह 'वृष्टिर्वर्षे तद्विघातेवग्राहावग्रहौसमौ' इत्यमरः । 'अवेग्रहोवर्षप्रति इति घञभावे' 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति' अप् प्रविधातुं कर्तुं चत्वारः अंशाः यथाभवति तथाकृत चतुरंशीकृत

दयिताभिरनन्ततेजसा मुनिनासौ परिकल्प्यलम्भितः।
अशितः प्रविभज्य भूपतेस्तिसृभिर्गर्भमबीभवच्चरुः॥ ५॥
सुतयोर्भवतः स्म बालिजिद्भरतौ कोशलकेकयेन्द्रयोः।
यमजौ यमतुल्यतेजसौ सुषुवाते समये सुमित्रया॥ ६॥
अथ दिव्यमुनिप्रवर्त्तितप्रसवानन्तरजातकर्म्मणाम्।
रुरुचे चरुजन्मनां दशा तनुसन्दर्शितदन्तकुड्मला॥ ७॥

चतुरंशशब्दात् च्विप्रत्ययः अस्य 'च्वौ' इतीत्व ततः ऊर्यादि' इति गतिसंज्ञायां कुगतीति कृतशब्देन समासः। चतुरशीकृतं तेजो येन एतादृशेन आत्मना स्वभावेन स्वरूपेणेत्यर्थः। 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च' इत्यमरः। चरुं हविर्विशेष प्रविवेश प्रपूर्वाद्विशतेर्लिट्। विष्णुश्चतूरूपेण चरौ सान्निध्य चकारेत्यर्थः। उक्तं च वाल्मीकीये 'मानुष्ये चिंतयामास जन्मभूमि-मथात्मनः। तत. पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मान चतुर्विध। पितर रोचयामास तदा दशरथ नृप' इति। अनुप्रासालंकारः॥ ४॥

दयिताभिरिति। नास्ति अतः अवधिर्यस्य तत् अनतं एतादृशं तेजः स्वभावः यस्य 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च' इत्यमरः। एतादृशेन मुनिना ऋष्यशृंगेण वसिष्ठेन वा परिकल्प्य प्रविभज्य लंभितः प्रापितः दुर्लभम् प्राप्तो णिजतात् यः लभेथेति नुमागमः भूपतेः दशरथस्य तिसृभिः त्रिसंख्याभिः दयिताभि. प्रियाभिः अशितः भक्षितः असौ पूर्वोक्तः चरुः गर्भं भ्रूण 'गर्भो भ्रूण इमौ समौ' इत्यमरः। अगर्भमभवत् उत्पादयामासेत्यर्थः। भवतेर्णिजंतात् लुङि चङि द्वित्व॥ ५॥

सुतयोरिति। समये गर्भप्रसवकाले इत्यर्थ.। कोशला केकयाश्च देशविशेषाः तेषां इंद्रौ अधिपती द्वन्द्वांते श्रूयमाण पद प्रत्येकं संबध्यते' इति न्यायेन इन्द्र-शब्दस्य प्रत्येकं संबधः कोशलेन्द्रकेकयेन्द्रयोरित्यर्थः। सुतयोः अन्ययोः गंधर्वजामाल्ये षष्ठी। इत्यनेन षष्ठी वालिनं एतन्नामकवानरेंद्रं जयति इति वालिजित् 'सत्सू-द्विषद्रुहादिना क्विप् वालिजिच्च भरतश्च वालिजिद्भरतौ रामभरता-वित्यर्थः भवतःस्म बभूवतुः इत्यर्थः लट् स्मे इति सूत्रेण भूतार्थे लट्। यमेन अंतकेन तुल्यं सदृशं तेजः प्रतापो ययोस्तौ एतादृशौ यमजौ युगलौ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुमित्रया एतन्नाम्न्या दशरथपत्न्या कर्त्र्या सुषुवाते प्रसूताविमर्थः। सुषाते: कर्मणि लिट्। अनुप्रासालंकारः॥ ६॥

न स राम इह क्व यात इत्यनुयुक्तो वनिताभिरग्रतः ।
निजहस्तपुटावृताननो विदधेऽलीकनिलीनमर्भकः ॥ ८ ॥
मुखमाहृतधूलि गण्डयोः करघृष्टाञ्जनदानमस्य तत् ।
विबभौ सुरदन्तिनो यथा वदनं दन्तचतुष्टयोज्ज्वलम् ॥ ९ ॥
कतरस्तव तात उच्यतामिति धात्रीवचनप्रचोदितः ।
रुचिरेण करेण निर्दिशन् जगदीशं प्रमदेन सन्दधौ ॥ १० ॥

णोत्पन्नत्वात् दिव्यस्य एतादृशानां चरो. हविर्विशेषात् जन्म उत्पत्तिर्येषां ते चरुजन्मानः तेषां पुत्राणां तनवः सूक्ष्माः ' श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ' इत्यमरः । सदर्शिताः दता एव रदना एव कुड्मलाः मुकुला यया एतादृशा दशा अवस्था 'दशावस्थानेकविधा ' इत्यमर.। रुरुचे शुशुभे । रुच् दीप्तौ अभिप्रीतौ च अस्मात् लिट् । यस्यामवस्थायां दता उत्पद्यंते सा अवस्था तेषां प्राप्ता इत्यर्थ । अनुप्रासः ॥ ७ ॥

नेति । सः राम इह नास्ति क्व यात' कुत्र गतः इति एवंप्रकारेण वनिताभिः अग्रे इत्यग्रतः अग्रभागे इत्यर्थः । अनुयुक्तः पृष्टः अर्भकः रामचंद्रः निजं स्वीयं यद्धस्तपुटं हस्तांजलिरित्यर्थः । 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु ' इत्यमरः । तेन आवृतं आच्छन्नं आननं मुखं येन एतादृश. सन् अलीकं अनृतं मिथ्येत्यर्थः । एतादृशं यन्निलीनं गुप्तस्थितिः तत् विदधे चकार । विपूर्वाद्धाञ. लिट् । मातृणामग्रतः क्वास्ति रामः इति ताभिः पृष्टः निजहस्ताञ्जल्याच्छन्नमुखः सन् अलीकमेव निलीनं चकार । अनुप्रासालङ्कारः ॥ ८ ॥

मुखमिति । आहृता स्वीकृता धूलिः पांसु. येन धूल्यावृतमित्यर्थः । पुनश्च गडयोः गल्ल्यो' कराभ्यां घृष्ट यत् अंजनं कज्जलं तदेव दानं मदो यस्मिन् ' गड. कटो मदो दानं ' इत्यमर. । एतादृशं अस्य रामचंद्रस्य तत् प्रसिद्धं मुखं वभ' यथा येन प्रकारेण प्रशस्ता दता अस्य स दती सुराणां देवानां दती ऐरावत इत्यर्थः । तस्य दतानां रदनानां चतुष्टयं तेन उज्वलं एतादृशं वदनं मुखं तद्वत् विबभौ शुशुभे इत्यर्थः । विपूर्वात् भा दीप्तौ अस्माल्लिट् सुरदंतिनः चतुर्दंतत्वे प्रमाणं तु ' ऐरावणोऽभ्रमातंगश्चतुर्दंतोऽर्केसोदर.' इति हेमचंद्र ॥ ९ ॥

कतर इति। तव तात' जनक' कतरः क इत्यर्थः। किं शब्दात् डतरच् प्रत्यय'। यद्यपि ' किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच ' इत्यनेन डतरच द्वयोरेकस्य निर्धारणे विहितः तथापि किं शब्दाड्डतरच् बहूनां निर्धारणेपि भवति इति स्पष्ट सिद्धांतकौमुद्यां। उच्यतां कथ्यतां इति एवंप्रकारेण धात्र्याः उपमातायाः यद्वचनं भाषणं "धात्रीस्यादुपमातापि ' इत्यमरः । तेन प्रचोदितः प्रेरितः रुचिरेण सुंदरेण "सुंदरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । करेण हस्तेन निर्दिशति दर्शयति इति निर्दिशन् एतादृशः श्रीरामचंद्र' इत्यध्याहारः न्दे जगतः विश्वस्य ईश' स्वामी तं दशरथं प्रमदेन

दयिताभिरनन्ततेजसा मुनिनासौ परिकल्प्यलम्भितः ।
अशितः प्रविभज्य भूपतेस्तिसृभिर्गर्भमवीभवच्चरुः ॥ ५ ॥
सुतयोर्भवतः स्म वालिजिद्भरतौ कोशलकेकयेन्द्रयोः ।
यमजौ यमतुल्यतेजसौ सुषुवाते समये सुमित्रया ॥ ६ ॥
अथ दिव्यमुनिप्रवर्त्तितप्रसवानन्तरजातकर्मणाम् ।
रुरुचे चरुजन्मनां दशा तनुसन्दर्शितदन्तकुड्मला ॥ ७ ॥

चतुरस्रशब्दात् च्विप्रत्ययः अस्य 'च्वौ' इतीत्वं ततः ऊर्यादि ' इति गतिसंज्ञायां कुगतीति कृतशब्देन समासः । चतुरस्रीकृत तेजो येन एतादृशेन आत्मना स्वभावेन स्वरूपेणेत्यर्थः । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च' इत्यमरः । चरुं हविर्विशेष प्रविवेश प्रपूर्वाद्विशतेर्लिट् । विष्णुश्चतूरूपेण चरौ सान्निध्य चकारेत्यर्थः । उक्तं च वाल्मीकीये ' मानुष्ये चिंतयामास जन्मभूमिमथात्मनः । ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मान चतुर्विध । पितर रोचयामास तदा दशरथ नृप ' इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

दयिताभिरिति । नास्ति अतः अवधिर्यस्य तत् अनतं एतादृशं तेजः स्वभावः यस्य ' तेजः प्रभावे दीप्तौ च ' इत्यमरः । एतादृशेन मुनिना ऋष्यशृङ्गेण वसिष्ठेन वा परिकल्प्य प्रविभज्य लम्भितः प्रापितः डुलभष् प्राप्तौ णिजन्तात् क्तः लभेश्चेति नुमागमः भूपतेः दशरथस्य तिसृभिः त्रिसंख्याभिः दयिताभिः प्रियाभिः अशितः भक्षितः असौ पूर्वोक्तः चरुः गर्भ भ्रूण ' गर्भो भ्रूण इमौ समौ ' इत्यमरः । अवीभवत् उत्पादयामासेत्यर्थः । भवतेर्णिजन्तात् लुङि चङि द्विश्च ॥ ५ ॥

सुतयोरिति । समये गर्भप्रसवकाले इत्यर्थः । कोशला केकयाश्च देशविशेषाः तेषां इन्द्रौ अधिपती द्वंद्वांते श्रूयमाण पद प्रत्येक सम्बध्यते ' इति न्यायेन इन्द्रशब्दस्य प्रत्येक संबंधः कोशलेन्द्रकेकयेन्द्रयोरित्यर्थः । सुतयोः कन्ययोः सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । इत्यनेन षष्ठी वालिनं एतन्नामकवानरेंद्रं जयति इति वालिजित् ' सत्सू-द्विषद्रुहेत्यादिना जयतेः क्विप् वालिजिच्च भरतश्च वालिजिद्भरतौ रामभरतावित्यर्थः भवतस्म बभूवतुः इत्यर्थः लट् स्मे इति सूत्रेण लिडर्थे लट् । यमेन कृतान्तेन तुल्य सदृशं तेजः प्रभावो ययोस्तौ एतादृशौ यमजौ युगलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रया एतन्नाम्न्या दशरथपत्न्या कर्त्र्या सुषुवाते प्रसूतावित्यर्थः । सुषुवाते कर्मणि लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

क्रमशश्चरुजन्मनो वपुःपरिवृद्धिर्महिता महीयसः ।
प्रतिवासरमायुषः क्षयस्त्रिदशारेरपि तुल्यमासतुः ॥ १४ ॥
धनुषि प्रतिलब्धपाटवे नृपतेरन्यतरेद्युरात्मजे ।
भवनं भुवनस्य शासितुः प्रतिपेदे मुषितक्रतुर्मुनिः ॥ १५ ॥
स्वकिरीटमणिप्रभाम्बुभिः प्रथमं क्षालितपादपङ्कजम् ।
नृपतिः समभीमवन्मुनिम्पुनरुक्तैरिव पाद्यवारिभिः ॥ १६ ॥

क्रमश इति । चरुजन्मनः चरोः जन्म यस्य एतादृशस्य महिता पूज्या क्रमशः क्रमेण 'एकैकश' इति भाष्यप्रयोगात् क्रमशब्दात्तृतीयांतात्स्वार्थे शस् एतच्च प्राग्व्याख्यातं । वपुषः शरीरस्य परिवृद्धिः वर्धनं तथा अतिशयेन महान् इति महीयान् तस्य महीयसः महत्तरस्येत्यर्थः । महन्ञब्दादीयसुन् टेः इति टिलोपः । एतादृशस्य त्रिदशानां देवानां अरिः शत्रुः तस्यापि रावणस्यापीत्यर्थः । आयुषः आयुष्यस्य क्षयः नाशः प्रतिवासरे वासरे इति प्रतिवासरं प्रतिदिन मित्यर्थः । अव्ययमिति सूत्रेण वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । तुल्यं सदृशं यथास्यात्तथा आसतुः बभूवतुः । असधातोर्लिट् । सहोक्त्यलंकारः 'सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरंजनं' इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

धनुषीति नृपतेः दशरथस्य आत्मजे पुत्रे धनुषि धनुर्विद्यायां धनुष्ये पाटवाऽसंभवात् धनुःशब्देन धनुर्विद्योपलक्ष्यते पटोः कुशलस्यभावः पाटवं 'इगन्ताच्च लघुपूर्वादि'त्यण् प्रतिलब्धं प्राप्तं पाटवं कौशलं येन 'लब्धं प्राप्तं विन्नं' इत्यमरः । एतादृशे सति अन्यतरस्मिन्नहनि इत्यन्यतरेद्युः 'सद्यः परुत्परार्यादिना अन्यतरशब्दात् सप्तम्यन्तात् एद्युस्प्रत्ययः' । भुवनस्य विष्टपस्य कर्तृकर्मणोरिति कर्मणि षष्ठी । शास्ति दुष्टनिग्रहसत्पालने करोति इति शासिता तस्य शासितुः दशरथस्य भवनं गृहं 'भवनागारमंदिरं' इत्यमरः । मुषितः स्तेनितः चोरित इत्यर्थः । क्रतुः यज्ञः यस्य रक्षोभिर्नाशित यज्ञ इति यावत् मुनिः ऋषिः अर्थाद्विश्वामित्रः प्रतिपेदे प्रापेत्यर्थः । प्रतिपूर्वात् पदधातोः लिट् एत्त्व अभ्यासलोपश्च । अनुप्रास ॥ १५ ॥

स्वकिरीटेति । नृपतिः दशरथः स्वस्य किरीटं मुकुटं 'मुकुटकिरीटं पुंनपुंसकं' इत्यमरः । तत्संबंधिनो मणयः रत्नानि तेषां प्रभा कांतिः सैव अंबूनि उदकानि तैः प्रथमं पूर्वं समस्तपाठे तु प्रथमं क्षालिते इति सुप्सुपेति समासः । एतादृशे पादावेव पंकजे कमले यस्य एतादृशं मुनिं विश्वामित्रं पुनरुक्तैरिव द्विरुक्तैरिव द्वि करणे लाक्षणिकोयं शब्दः पादाभ्यां उपकारकाणि इति पाद्यानि उदकानि 'पादार्घाभ्यां चेति' तादर्थ्ये यत् । तैः समभीमवत् संभावयामासेत्यर्थः । रूपकोत्प्रेक्षालंकारौ ॥ १६ ॥

अयि दर्शय तत्किमुन्दुरादभवतोपात्तमिति प्रचोदितः ।
प्रविदर्शयति स्म शिक्षया नवकं दन्तचतुष्टयं शिशुः ॥ ११ ॥
इतरेऽपि सरोजशीतलैर्मृदुभिः साञ्जनराजिभिः करैः ।
शयने समवाहयन् पितुश्चरणौ मातृजनेन चोदिताः ॥ १२ ॥
शयनीयगतस्य भूपतेः शिशवः क्रोडनिवेशवाञ्छया ।
निशि वञ्चितमातृसम्पदं कलहं कोमलजल्पितं दधुः ॥ १३ ॥

हर्षेण 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः । संदधौ संयुयोज संपूर्वाद्धातेर्लिट् । धात्री शिक्षितकरणेन राजानं आनंदयामासेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ १० ॥

अयीति । अयीति अनुनये संबोधने वा 'अयिप्रश्नानुनययोस्तथा संबोधनेऽपि च' इति मेदिनी । भवता त्वया उंदुरात् मूषकात् 'उंदुरुर्मूषकोऽप्याखुः' इत्यमरः । किं वस्तु उपात्तं गृहीतं तत् दर्शय अस्माकं इति शेषः । इति एवं प्रकारेण प्रचोदितः प्रेरितः शिशुः बालः अर्थात् रामचंद्रः शिक्षया शिक्षणेन । त्वया उंदुरात् किमुपात्तमिति केनचित् पृष्टे इदं दंतचतुष्टयं दर्शय इत्याकारक धातृशिक्षणेनेत्यर्थः । नवमेव नवकं स्वार्थे कः चत्वारः अवयवा यस्य तच्चतुष्टयं दंतानां रदनानां चतुष्टयं दंतचतुष्टयं प्रविदर्शयतिस्म दर्शयामासेत्यर्थः । अनुप्रासः ॥ ११ ॥

इतरेऽपीति । इतरे रामादन्ये त्रयः 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरः । अपि शब्दाद्रामोऽपि मातृणां जननीनां जनः लोकः 'जनयित्री प्रसूर्माता जननी' इत्यर्थः । चोदिताः प्रेरिताः संतः सरोजानि कमलानि तद्वच्छीतलाः शीताः तैः 'तुषारः शीतलः शीतः' इत्यमरः । मृदुभिः कोमलैः अंजनं कज्जलं तस्य राजयः पंक्तयः ताभिः सह वर्तते इति साञ्जनराजयः तैः 'तेन सहेति तुल्ययोगे' 'वोपसर्जनस्येति' सादेशः बालस्वभावात् संघट्टनेनापि तत्कज्जलसहितैरित्यर्थः । एतादृशैः करैः शयने पर्यंके 'शयनं मञ्चपर्यंक' इत्यमरः । पितुः दशरथस्य चरणौ पादौ समवाहयन् संवाहयांचक्रुरित्यर्थः । संपूर्वाद्वहतेर्णिजंताल्लङ् ॥ १२ ॥

शयनीयेति । शिशवः बालाः शयनीयं शयनं गतः प्राप्तः तस्य 'शय्यायां शयनीयवत् शयनं' इत्यमरः । द्वितीयाश्रितेति समासः । एतादृशस्य भूपतेः दशरथस्य क्रोडे भुजांतरे यो निवेशः स्थितिः 'क्रोडं भुजांतरं' इत्यमरः । तस्य या वांछा इच्छा निशि रात्रौ निशाशब्दस्य 'पद्दन्नोमास' सूत्रेण निश् आदेशः वंचिता इति प्रापिता मातृणां जननीनां संपत् संपत्तिर्येन एतादृशं कलहं मिथः जल्पितं उपविशामि इत्येवं एवमाद्यर्थवर्णनं कोमलानि मृदूनि 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । एतादृशानि जल्पितानि भाषणानि यस्मिन् कलहे दधुः धारयामासुरित्यर्थः । धाञ् धातोः लिट् ॥ १३ ॥

मिषतामपि नस्तपस्यतां धृतवैकङ्कतसाधनस्त्रुचाम्।
स्फुरदर्चिषि देवतामुखे हुतमस्यद्य उदस्यतेऽरिभिः॥ २१॥
सदसः समयेषु वृत्तये विधिनाऽऽहूतहुताशमाजिनः।
युधि तं जहि पश्यतोहरं गुरुणा रामशरेण राक्षसम्॥ २२॥
क्षमते न जनं त्वदर्पितं यमिनामिन्द्र रिपुस्तु हिंसितुम्।
शशिनं मृगशत्रुराश्रितं न मृगः प्रार्थयते हि जातुचित्॥ २३॥

सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः। निपततीति निपतः य निपतःय शोणितस्येव रक्तवर्णानि यासु एतादृश्यः दिशः य ये पवनेन वायुना आहतानि ताडितानि यानि वृन्तानि प्रसवबन्धनानि तेभ्यः विच्युता गलिता प्रसवा पुष्पाणि यासां ता 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः। एतादृशां किंशुकानां पलाशानां काननानि अरण्यानि तेषां श्रियं अनुयाति अनुकुर्वन्तीत्यर्थः। सर्वतः राक्षसप्रक्षिप्तरुधिराक्ता दिशः पवनताडितवृन्तपतितपुष्पा किंशुकाऽरण्यश्रियं अनुकुर्वन्तीति तात्पर्यम्॥ २०॥

मिषतामिति। विकङ्कतस्य विकारः वैकङ्कता साधनस्य करणभूताश्च ता स्रुचः हविःप्रक्षेपसाधनभूतपात्रविशेषाः 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पुंवद्भावः धृता यैः धृतसाधनस्रुचो ये एतादृशानां तपस्यतां तपश्चरति तपस्यति तेषां तपस्यतां 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्। 'तपसः परस्मैपदं चेति' परस्मैपदं एतादृशानां नः अस्माकं मिषतामपि पश्यतां सतामपीत्यर्थः। 'षष्ठी चानादरे' इत्यनेन षष्ठी स्फुरतीति स्फुरति एतादृशानि अर्चींषि यस्य एतादृशे देवतामुखे वह्नौ हुतं वषट्कृतं प्रक्षिप्तमित्यर्थः। 'हुतं त्रिषु वषट्कृतं' इत्यमरः। अयञ्च लोकोक्तिरियं अरिभिः शत्रुभिः राक्षसैः उदस्यते उत्क्षिप्यते अपह्रियते इति यावत्॥ २१॥

सदस इति। समयेषु तत्तत्कालेषु विधिना विधानेन हुताशं हविर्दग्धारं भजतीति हुताशभाजिनः आहूता हुताशभाजिनः यथा येन एतादृशस्य सदसः ऋषिसभायाः वृत्तये पश्यतोहरं चोरं 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इत्यनेन अलुक् तं राक्षसं गुरुणा तीव्रेण रामशरेण रामबाणेन तद्द्वारा इत्यर्थः। घातय नाशय। हन्तेर्णिजन्ताल्लोट् घत्वञ्च उपधावृद्धि र्न तुक्॥ २२॥

मन्वेतादृशः दुर्धर्षोऽयं राक्षसः स कथं सुकुमारस्य रामस्य पाणिना वध्य इति मा शङ्कितव्यमित्याह क्षमत इति। यमिनां यमः संयमः प्रशस्त अस्ति येषां ते यमिनः। यमशब्दादिनिप्रत्ययः तेषां मिन्द्रेन्द्रामध्ये इन्द्र श्रेष्ठ हे दशरथ रिपुः शत्रुः त्वया अर्पितेन दत्तं त्वदर्पितं तं एतादृशं जनं तु हिंसितुं नाशितुं न क्षमते न समर्थो भवति क्षमूष् सहने लट्। हि यस्मात्कारणात् मृगाणां हरिणानां शत्रुः रिपुः सिंहः 'कण्ठीरवो मृगरिपुः' इत्यमरः। शशिनं चन्द्रं आश्रितं मृगं जातुचित् कदाचित् न प्रार्थयते। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ २३॥

कुशलं परिपृच्छ्य सर्वगं मुनिरध्यासितरत्नविष्टरः ।
उपविष्टमसौ भुवस्तले विरतं राजमुनिं जगौ गिरम् ॥ १७ ॥
स्वजनादपि लब्धवैशसे नृपतित्वे शठभृत्यसम्पदि ।
प्रियवादिरिपावपि स्थितो नृप दिष्ट्या कुशलेन वर्त्तसे ॥ १८ ॥
द्विपतो भवबन्धभेदिना दहतश्चेतसि योगवह्निना ।
न जहाति विपत्तिरद्य नः परसम्पत्तिषु निस्पृहानपि ॥ १९ ॥
अनुयान्ति समन्ततो मखे निपतच्छोणितवृष्टयो दिशः ।
पवनाहतवृन्तविच्युतप्रसवाः किंशुककाननश्रियः ॥ २० ॥

कुशलमिति । रत्नानां हीरकादीनां विष्टरः आसन 'विष्टरो विटपादर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनं' इत्यमरः। अध्यासित अधिष्ठितः रत्नविष्टरो येन एतादृश असौ पूर्वोक्तः मुनिः ऋषि. विश्वामित्रः भुवः पृथ्व्याः तले उपविष्टं कृतोपवेशन विरत उपरत 'आरत्यवरतिविरतय उपरामे' इत्यमर । राजसु राज्ञां वा मुनि. राजमुनि त राजर्षिमित्यर्थ । सर्वत्र गच्छतीति सर्वग सर्वसवध्रत्यर्थः । कुशल क्षेम परिपृच्छ्य पृष्ट्वा गिर वाणीं जगौ बभाषे इत्यर्थ कैगैशब्दे लिट् ॥ १७ ॥

स्वजनादिति । स्वस्य जनः लोक स्वजन तस्मादपि आत्मीयजनादपीत्यर्थ । लब्ध वैशस नाशः यस्मिन् तस्मिन् भृत्यानां संपत् सपत्ति शठा भृत्यसपत् यस्मिन् तस्मिन्। प्रिय वदति तच्छीला. प्रियवादिन रिपवो यस्मिन् तत्प्रियवादिरिपु 'तृतीयादिभाषितपुस्क पुंवत्' इत्यादिना पुवत्भाव: तस्मिन् प्रियवादिरिपौ एतादृशे नृपतित्वे राजत्वे स्थितोऽपि विद्यमानोऽपि हे नृप हे दशरथ त्व कुशलेन भव्येन वर्तसे एतत् दिष्ट्या आनदकारकमित्यर्थ । यत्र राज्ये स्वजना अपि पुत्रादय पित्रादीन् निघ्नति शठा अपि यत्र भृत्या भवंति भृत्या वा यत्र शठतामाचरति, रिपवोऽपि यत्र प्रियवादिन स्युः, अथ प्रियवादिनोऽपि दुष्टा रिपुवद्विरुद्धमाचरति, तत्र तथाविधे राज्ये वर्तमानस्त्व कुशलेन वर्तसे एतत् आनदकारकमित्यर्थ ॥ १८ ॥

द्विपत इति । भवस्य बंध बंधनं तं भिनत्ति तच्छील भवबधभेदी तेन एतादृशेन योग एव वह्निः अग्नि तेन चेतसि अत करणे द्विपतीति द्विपतः तान् द्विपतः कामक्रोधादिचतुर्वर्गान् दहत दहतीति दहंत. तान् दहतः नाशकानित्यर्थ न अस्मान् परेषां इतरेषां सपत्सु समृद्धय. तासु निर्गता स्पृहा इच्छा येषां ते निस्पृहा तान् अस्मानपि विपत्ति सांसारिकदुःख न जहाति न त्यजति । आध्यात्मिकदुःखे निवृत्तेऽपि आधिभौतिकं दुःख अस्मान्ननुवर्तते एव राक्षसोपद्रवात् अतएव सर्वे राज्यस्थो भवान् कुशलस्थित न वेति तात्पर्य भवमेव ॥१९॥

अनुयान्तीति । अस्माकं विपत्तिरद्यापि न गतेत्युक्तं तामेव विवृत्ति दर्शयति । मखे यज्ञे 'सवोऽध्वरोऽध्वर मखः' इत्यमरः । समंतत परित. 'समंतवस्तुपरित'

मिषतामपि नस्तपस्यतां धृतवैकङ्कतसाधनस्रुचाम् ।
स्फुरदर्चिषि देवतामुखे हुतमद्यद्र उदस्यतेऽरिभिः ॥ २१ ॥
सदसः समयेषु वृत्तये विधिनाऽऽहृतहुतांशभाजिनः ।
युधि तं जहि पश्यतोहरं गुरुणा रामशरेण राक्षसम् ॥ २२ ॥
क्षमते न जनं त्वदर्पितं यमिनामिन्द्र रिपुस्तु हिंसितुम् ।
शशिनं मृगशत्रुराश्रितं न मृगं प्रार्थयते हि जातुचित् ॥ २३ ॥

सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । निपततीति निपतत्, निपतत्य शोणितवृष्टय रक्तवर्षणानि यासु एतादृश्य दिशः, यः यैः पवनेन वायुना आहतानि ताडितानि यानि वृन्तानि प्रसवबन्धनानि तेभ्यः विच्युता गलिताः प्रसवाः पुष्पाणि यासां ताः 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । एतादृशाः किंशुकानां पलाशानां काननानि अरण्यानि तेषां श्रियं अनुयाति अनुवर्तीत्यर्थः । सर्वतः राक्षसप्रक्षिप्तरुधिरार्क्ता दिशः पवनताडितवृन्तपतितपुष्पाः किंशुकारण्यश्रियम् अनुकुर्वतीति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

मिषतामिति । विकङ्कतस्य विकाराः वैकङ्कताः साधनस्य करणभूताश्च ताः स्रुचः हविःप्रक्षेपसाधनभूतपात्रविशेषाः 'स्त्रिया पुंवत्' इत्यादिना पुंवद्भावः धृताः वैकङ्कतसाधनस्रुचो यैः एतादृशानां तपस्यतां तपश्चरति तपस्यति तेषां तपस्यताम् 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् । 'तपसः परस्मैपदं चेति' परस्मैपदम् एतादृशानां नः अस्माकं मिषतामपि पश्यतां सतामपीत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इत्यनेन षष्ठी स्फुरतीति स्फुरन्ति एतादृशानि अर्चींषि यस्य एतादृशे देवतामुखे वह्नौ हुतं वषट्कृतं प्रक्षिप्तमित्यर्थः । 'हुतं त्रिषु वषट्कृतम्' इत्यमरः । अद्य अरिभिः शत्रुभिः राक्षसैः उदस्यते उत्क्षिप्यते अपह्रियते इति यावत् ॥ २१ ॥

सदस इति । समयेषु तत्तत्कालेषु विधिना विधानेन हुतांशं हविर्द्रव्यांशं भजन्तीति हुतांशभाजिनः आहूता हुतांशभाजिनः देवा येन एतादृशस्य सदसः ऋत्विक्सभायाः वृत्तये पश्यतोहरं चोरं 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इत्यनेन अलुक् तं राक्षसं गुरुणा तीव्रेण रामशरेण रामबाणेन तद्द्वारा इत्यर्थः । घातय नाशय । हेतुमण्णिजन्तात् हन्तेः वधादेशः ॥ २२ ॥

नन्वेतादृशः दुर्धर्षो राक्षसः स कथं सुकुमारस्य रामस्य बाणेन वध्य इति मा शङ्किष्ठा इत्याह क्षमत इति । यमिनां यमः संयमः प्रशस्तः अस्ति येषां ते यमिनः । यमशब्दादिनिः प्रत्ययः तेषां जितेन्द्रियाणामप्यैन्द्रः हे इन्द्र हे दशरथ रिपुः शत्रुः त्वया अर्पितं दत्तं रक्षितं तं एतादृशं जनं तु हिंसितुं नाशितुं न क्षमते न समर्थो भवति क्षमूष् सहने इदं । हि यस्मात्कारणात् मृगाणां हरिणानां शत्रुः रिपुः सिंहः 'कण्ठीरवो मृगरिपुः' इत्यमरः । शशिनं चन्द्रं आश्रितं मृगं जातुचित् कदाचित् न प्रार्थयते । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

उरगा इव घर्मपीडिताः क्रतुदानव्यथितास्तपस्विनः ।
उपयान्त्युपतापनाशनं विपुलं त्वद्भुजचन्दनद्रुमम् ॥ २४ ॥
वयमर्ककुलैककाश्रया न परं भूपतिमाश्रयामहे ।
न हि जातु पतन्ति पल्वले जलदा वारिधिपानलम्पटाः ॥ २५ ॥
त्वदणुप्रियमाश्रयामहे न परस्मादतिविस्तराण्यपि ।
पयसः कणमेव चातको जलदादत्ति बहूनि नान्यतः ॥ २६ ॥
नृपताविति वेदितापदा मुनिना जोषमभूयत क्षणम् ।
महतां न कदाचिदर्शना गुरुनिर्बन्धयितृत्वसौष्ठवा ॥ २७ ॥

उरगा इति । घर्मेण पीडिता उरगा सर्पा इव क्रतूनां यज्ञानां दानवः रिपवः 'दस्युशात्रवशत्रव.' इत्यमरः । राक्षसा इत्यर्थः तैः पीडिताः एतादृशाः तपस्विनः 'तप.सहस्राभ्यां विनीनि' विनिप्रत्ययः नाश्यते अनेनेति नाशनं नश धातोः णिजन्तात्करणे ल्युट् उपतापस्य पीडायाः नाशनं एतादृशं तं अन्यत्र उपसमीपवर्ती यः सूर्यादितापः तन्नाशनं एतादृशं विपुलं विशालं पक्षे विस्तीर्णं तवभुजः बाहुः स एव चन्दनद्रुमः चन्दनवृक्षः तं प्रति उपयान्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । या प्रापणे लट् झोन्तः । श्लेषप्राणितउपमालंकारः ॥ २४ ॥

नन्वन्यो राजा शरणीकरणीय इति मा वोच. इत्याह । वयमिति । वयं ऋषयः अर्कस्य सूर्यस्य तत्कुलं वंशः 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । स एव एकक. केवलः आश्रयो येषां ते एकशब्दात् स्वार्थे कन् परं द्वितीयं सूर्यवंशीय-भिन्नमित्यर्थः । भूपतिं राजानं न आश्रयामहे न शरणीकुर्मः आङ्पूर्वाच्छ्रयतेर्लट् । तदेव अर्थान्तरन्यासेन द्रढयति । वारीणि धीयते अस्मिन् इति वारिधिः 'कर्मण्य-धिकरणे' च इति कि वारिधेः समुद्रस्य यत्पानं प्राशनं तस्मिन् लम्पटा लुब्धाः जलदा जलानि ददतीति जलदाः मेघाः पल्वले वेशन्ते जातु कदाचित् नहि पतन्ति न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ २५ ॥

त्वदिति । त्वत् त्वत्तः सकाशात् अणु स्वल्पं 'लवलेशकणाणव' इत्यमरः । प्रियं इष्टं आश्रयामहे स्वीकुर्म इत्यर्थः । आङ्पूर्वाच्छ्रयतेः णिजन्तात् आत्मनेपदं पर-स्मात् त्वत्तः अन्यस्मादित्यर्थः । अति विस्तराणि प्रभूतानीति यावत् एतादृशा-न्यपि प्रियाणीति शेषः । न नआश्रयामहे इत्यर्थः । चातक. सारंगः 'अथ सारंग-स्तोककश्चातक. समाः' इत्यर्थः । पयसः जलस्य कणमेव लेशमेव जलदात् मेघात् अत्ति भक्षयति अद्भक्षणे लट् । जलदादिति पंचमी गम्यमानपतनक्रियानि-रूपितापादाने अन्यस्मादित्यन्यतः 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल् प्रत्ययः । बहूनि प्रभूतानि 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रबहुलं बहु' इत्यमरः । जलानीति शेषः नात्ति न भक्षयति । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ २६ ॥

नृपताविति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण नृणां पतिः स्वामी तस्मिन् राज्ञि वेदिता

परिपूततनुर्द्विजाशिषा शुभया त्वत्प्रियताऽऽवृतः स्वयम्।
पृथुकः पृथुकीर्तिरर्पितो भवति श्वः समराय यास्यति ॥ २८ ॥
इति वस्तुमवस्तुकाङ्क्षिणे स मुदाऽस्मै समुदाहृतप्रियः।
शरणं शरणार्थिने ददावृषये विश्वभुजो नरेश्वरः ॥ २९ ॥
चलिते च सुते तपस्यति प्रथमाहृतमृषेर्नमस्यया।
उपनीय चिराय वाञ्छितं स्वयमङ्कं प्रियमाददे वचः ॥ ३० ॥

कथिता आपत् आपत्तिर्येन 'विपत्त्यां विपदापदौ' इत्यमरः। एतादृशेन मुनिना विश्वामित्रेण क्षणं क्षणमात्रं 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। जोषं तूष्णीं 'तूष्णीमर्थे सुखे जोषं' अभूयत भवतेर्भावे लङ् ननु बहुप्रार्थनां विना कथं विश्वामित्रस्य कार्यं भवेदित्यत आह—महतामिति। महतां पुरुषाणां अभ्यर्थना प्रार्थना कदाचित् कस्मिंश्चित्काले गुरुः यो निर्बन्धः आग्रहः तेन विनष्टं नाशं गतं सुष्टु भावः सौष्ठवं यस्याः एतादृशी न भवति। अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ २७ ॥

परिपूतेति। भवति त्वयि अर्पितः दत्तः 'समब्राह्मणे दानमितिवत्' सम्प्रदानस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। पृथुकः बालकः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः। शुभया मङ्गलया द्विजानां ब्राह्मणानां आशीः आशीर्वादः तया परितः पूता परिपूता तनुः देहो यस्य स्वयं तव प्रियता अभीष्टता तया आवृतः व्याप्तः युक्त इति यावत् अतएव पृथ्वी विपुला कीर्तिः यशो यस्य स एतादृशः सन् श्वः उत्तरेद्युः समराय युद्धं कर्तुं तादर्थ्ये चतुर्थी अथवा क्रियार्थोपपदेति चतुर्थी यास्यति गमिष्यति। अत्र यद्यपि श्वः शब्दप्रयोगे यास्यतीति लृटः प्रयोगोऽनुचितः लुटा बाधात् वासरूपविधेर्लादेशेषु विकल्पबाधस्याऽभावात् तथापि लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यस्य प्रायिकत्वाभिप्रायेणेत्थमुक्तिः। अनुप्रासालंकारः ॥ २८ ॥

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण सः पूर्वोक्तः समुदाहृतं प्रियं इष्टं येन एतादृशः नराणां ईश्वरः दशरथ इत्यर्थः। विश्वं सर्वं भुनक्ति अभ्यवहरतीति विश्वभुक् अग्निः क्विप्चेति क्विप् तस्य अग्नेः शरणं गृहं 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। वह्निशालामित्यर्थः। वस्तुं निवासाय वसेः 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादिना तुमुन् अवस्तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति कोशात् विष्ण्ववताररामचन्द्ररूपवस्तु कांक्षति इच्छतीति अवस्तुकांक्षी तस्मै अथवा कांक्षिणे इति पृथगेव पदं इच्छते इत्यर्थः। कांक्षधातोः णिनिः एतादृशाय अस्मै शरणं रक्षकं अर्थयते इति शरणार्थी तस्मै सुप्यजातौणिनिः.. एतादृशाय. ऋषये. विश्वामित्राय अकारो. विष्णुः तद्रूपवस्तु रामचन्द्र इत्यर्थः। मुदा आनन्देन ददौ यच्छति स्म अनुप्रासः ॥ २९ ॥

चलित इति। तपश्चरतीति तपस्यन् तस्मिन् तपस्यति तप शब्दात् क्यङ् चलिते गन्तुं प्रवृत्ते सतीत्यर्थः। ऋषेः विश्वामित्रस्य नमस्यया नमस्कारहेतुना

समवेदि यतस्त्वदर्थिना कथितं यद्दुरतिक्रमं त्वया ।
अवधूय ततस्तदापदं चिनु बाणेन कुलोचितं यशः ॥ ३१ ॥
अविजित्य जयैषिणां सदा न भुवः शक्यतयाऽनुरक्षितुम् ।
ननु दिग्जयसंभृतो महाविभवोऽयं भवतः प्रसङ्गतः ॥ ३२ ॥
भुवनानि बिभर्ति कश्चन स्वजनानेव परः प्रयत्नतः ।
इतरस्तनुमेव केवलं प्रभुरन्यो भरणेऽपि नात्मनः ॥ ३३ ॥
इति पक्षचतुष्टये स्थिते रघवः पूर्वमुदस्य मानिनः ।
क्षपयन्ति यशः क्रमागतं न हि पक्षान्तरसम्परिग्रहात् ॥ ३४ ॥

इत्त्वर्थे तृतीया । प्रथम आहूतः आकारितः । तं सुत पुन चिराय चिरकालपर्यंत वर्जितं अंक उत्सग स्वय उपनीय आरोप्य प्रिय वचः आददे गृहीतवान् । विश्वामित्रप्रस्थानसमये दशरथो राम उत्सगमारोप्य मधुरभाषया किंचिदुपदिदेश इति भाव ॥ ३० ॥

प्रिय वचः आददे इत्युक्त किंतत् इत्यपेक्षायामाह । समवेदीति । यतः त्वां अर्थयते याचते इति त्वदर्थी तेन युष्मच्छब्दे उपपदे अर्थउपयाञ्चायां इत्यस्मात्णिनिः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यंतभागस्यत्वादेश विश्वामित्रेण दुःखेन अतिक्रम्यते इति दुरतिक्रमं दुरुल्लङ्घनीयमित्यर्थः । ईषद्दुरिति खल् यत् कथित तत् त्वया समवेदि ज्ञातं संपूर्वकात् विद्धातोः कर्मणि लुङ् चिण् ततः तस्मात्कारणात् तस्य आपत् तदापत् तां अवधूय नाशयित्वा कुलस्य उचितं योग्यं कुलेन उचितं अभ्यस्तमिति वा यशः कीर्तिं बाणेन शरेण चिनु लभस्वेत्यर्थः। चिञ्चयने लोट् उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् ॥ ३१ ॥

अविजित्येति । जय अभीक्ष्ण इच्छतीति जयैषिणः तेषां जयैषिणां 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इत्याभीक्ष्ण्ये णिनिः । अत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अविजित्य सदा सर्वस्मिन्काले सदा सर्वकालं भुवः पृथिव्याः अनुरक्षितुं अनुपालयितुं न शक्यता नशक्यता नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः । नशक्यायाः भावः नशक्यता तया अशक्यत्वाद्धेतोः 'हेतौ' इति तृतीया । अयं साम्प्रतिकः दिशां जयः ,दिग्जयः तेन सम्भृतः सम्पादितः महांश्चासौ विभवश्च महाविभवः भवतः तव प्रसङ्गात् इति प्रसंगतः ननु निश्चयेन ॥ ३२ ॥

परोपकारे महत्पुण्यमिति दर्शयति युग्मेन । भुवनानीत्यादिना । कश्चन पुरुषः भुवनानि विष्टपानि बिभर्ति पुष्णाति डुभृञ् धारणपोषणयोः लट् शपः श्लुः द्वित्व भृञामिदिति अभ्यासस्येत्वं । परः इतर इत्यर्थः प्रयत्नात् इति प्रयत्नतः आद्यादित्वात्तसिः स्वस्य आत्मनः जनाः लोकाः तान् आत्मीयानित्यर्थः । बिभर्तीति सर्वत्र इतरः पूर्वोक्ताभ्यां भिन्नः तनुमेव देहमेव केवलं इति भरणक्रियाविशेषणं बिभर्ति । अन्यः उक्तत्रितयादन्यः आत्मनः अपि स्वस्यापि भरणे पोषणे प्रभुः

जनमन्याहितप्रवर्त्तनं स्वयमेवाभिसरन्ति सम्पदः ।
नियतं निजकृत्यलम्पटः पुरुषः स्वार्थत एव हीयते ॥ ३५ ॥
पुरुषस्य कृतं भुजद्वयं प्रविधातुं द्वयमेव वेधसा ।
सुहृदामुदयश्च विद्विषामवलेपप्रतिघातमेव च ॥ ३६ ॥
शरणोपगतं न पाति यो न भिनत्ति द्विषतां समुन्नतिम् ।
न स बाहुरसाधनक्षमो नरवृक्षप्रभवः प्ररोहकः ॥ ३७ ॥

समर्थो न इति पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षचतुष्टये पक्षाणां परिग्रहाणां चतुष्टय तस्मिन् स्थिते विद्यमाने सतीत्यर्थः । मानः क्षत्रियकुलाभिमानः अस्ति येषां ते मानिनः एतादृशा रघवः रघुकुलोत्पन्नाः रघुशब्दस्य तत्कुलोत्पन्ने लक्षणा पूर्वं पूर्वकल्प भुवनपालनरूपं पक्ष उदस्य त्यक्त्वा अन्यः पक्षः पक्षांतरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । तस्य संपरिग्रहः स्वीकारः प्रथमपक्षेतरपक्षपरिग्रह इत्यर्थः । तस्मात् क्रमेण कुलपरंपरया आगतं प्राप्तं यशः कीर्तिं नहि क्षपयति भोजमते क्षप् धातोर्घटादित्वात् मित्त्वेन ह्रस्वत्वं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जनमिति । सम्पदः संपत्तयः अन्येषां इतरेषां यद्धितं तद्विषये प्रवर्तते इति अन्यहितप्रवर्तनः तं प्रवर्तते 'अनुदात्तेतश्च हलादेरिति' युच् प्रत्ययः । साधनं कृता बहुल इति समासविधानात् । एतादृश जनं लोकं स्वयमेव आत्मनैव अन्य-प्रवृत्तिं विनैवेत्यर्थः अभिसरन्ति । अभिपूर्वात्सर्तेर्लट् नियत नियमेनैव यथास्या-त्तथा निपूर्वाद्यमेः नपुंसके भावे क्तः इत्यनेन क्तः अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या-दिना अनुनासिकलोपः । निजं आत्मीयं 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः । यत् कृत्यं कार्यं 'विभाषा कृवृषोः' इत्यनेन क्यप्प्रत्ययः तुगागमश्च तद्विषये लम्पटः लुब्धः स्वैकपर इति यावत् एतादृशः पुरुषः जनः स्वार्थात् इति स्वार्थतः आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिः एव स्वार्थादेव हीयते भ्रश्यतीत्यर्थः । 'ओहाक् त्यागे' इति धातोः कर्मणि यकि 'घुमास्था-' इतीत्वम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

पुरुषस्येति । वेधसा ब्रह्मणा 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा' इत्यमरः । सु शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदः तेषां मित्राणामित्यर्थः । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपात-नात्साधुः । उदयं उत्कर्षं समृद्धिं समुच्चये विद्विषन्तीति विद्विषः तेषां 'सत्सूद्विष-द्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्' द्विषेः क्विप् 'द्विड्विपक्षाहितेत्यमरः' । शत्रूणां अवलेपस्य गर्वस्य प्रति-घातं नाशं 'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भः' इत्यमरः । प्रतिघात इत्यत्र बहुलग्रहणात् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं इति दीर्घो न भवति एवकारः पादपूरणार्थः । इति द्वयमेव कार्यद्वितयमेव प्रविधातुं कर्तुं पुरुषस्य मनुष्यस्य भुजयोः द्वय भुज-द्वयं तत् कृतं उत्पादितं ॥ ३६ ॥

शरणोपगतमिति । यः बाहुः शरणं रक्षितारं उपगतः प्राप्तः द्वितीयाश्रितेति समासः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । तं न पाति न रक्षति । पारक्षणे लुक्

परकृत्यजडो यशोऽर्जने जठरैकप्रवणो निरुत्सुकः।
पशुरेव बुधैर्निगद्यते यवसग्रासनिवृत्तमानसः ॥ ३८ ॥
न पशुः पुरुषाकृतिर्यतो नृगुणभ्रष्टतया न पूरुषः।
विरतव्रतपौरुषस्पृहः किमु कोऽपि द्रुहिणेन निर्मितः ॥ ३९ ॥
अकृतद्विपदुन्नतिच्छिदः श्रितसंरक्षणवन्ध्यकर्मणः।
पुरुषस्य निरर्थकः करः किल कण्डूयनमात्रसार्थकः ॥ ४० ॥

द्विषतां शत्रूणां ' द्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ' इत्यमरः । समुन्नतिं समुत्कर्षं न भिनत्ति न विदारयति । भिदिर् विदारणे लट् । न नाशयतीत्यर्थः। साधने कार्यसाधने क्षमः शक्तः ' क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ' इत्यमरः । साधनक्षमो न भवतीति असाधनक्षमः बाहुः भुजः न । किं तर्हि तत् इत्यपेक्षायामाह । नरवृक्षेति । स अकार्यकारी नर एव वृक्षः शाखी तस्मात् प्रभवः उत्पत्तिर्यस्य 'सप्तमीविशेषणेति' ज्ञापकात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः प्ररोहक अंकुरः अस्तीति शेषः । शुद्धापन्हुत्यलंकारः रूपकं च ' शुद्धापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिन्हव ' इति लक्षणात् ॥ ३७॥

परोपकारहीन पुरुष पुनश्च निंदति । परकृत्येति । परस्य इतरस्य यत् कृत्य कार्यं तद्विषये जडः अज्ञः ' जडोऽज्ञ एडमूकस्तु ' इत्यमरः । जठर उदर तस्मिन्नेकप्राणः केवलासक्तः तदेकपर इति यावत् यशसः कीर्तेः अर्जन संपादन तस्मिन् निरुत्सुकः अनुत्कण्ठः एतादृशः पुरुषः इति विशेष्यं अर्थलब्धं । यवसस्य तृणस्य ग्रासो भक्षणं ग्रसु ग्लसु अदने धञ् ' यवसं तृणमर्जुनं ' इत्यमरः । यवसग्रासान्निवृत्तं परावृत्त मानसं अंतःकरणं यस्य एतादृशः पशुरेव इति बुधैः पण्डितैः निगद्यते उच्यते निपूर्वात् गदव्यक्तायां वाचि अस्मात्कर्मणि लट् ॥ ३८ ॥

नेति । व्रत नियमः इदमुपलक्षण तपसः पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषशब्दात् युवादित्वादण् प्रत्ययः । व्रत च पौरुष च व्रतपौरुषे तयोः स्पृहा इच्छा विरता नष्टा व्रतपौरुष स्पृहा यस्य एतादृशः कोऽपि अनिर्वचनीयः प्राणी द्रुहिणेन ब्रह्मणा ' धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो ' इत्यमरः । निर्मितः किमु उत्पादितः किमु । ननु व्रतपौरुषाभावे पशुरिति वक्तव्ये कथं सामान्यतः कोऽपि प्राणीत्युक्त इत्यत आह । नेति । पूर्वोक्तः अयं प्राणी पशुः न यतः यस्मात् कारणात् पुरुषाकृतिः पुरुषस्य आकृतिः आकारो यस्य स तथा । तर्हि पुरुषो वक्तव्यः इत्यत आह । नृगुण इति । नुः मनुष्यस्य गुणाः नृगुणाः तैः भ्रष्टः रहितः तस्य भावः नृगुणभ्रष्टता तया पूरुषः मनुष्यः न भवति अतः कोऽपीत्युक्तमिति भावः । अत्रेदमनुमान विमतः पशुर्न पुरुषाकृतिमत्वात् देवदत्तवत् । विमतः पुरुषो न नृगुणभ्रष्टत्वात् महिषवत् इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ३९ ॥

अकृतेति । द्विषतां शत्रूणां उन्नतिः उत्कर्षः तस्य या छिद् छेदः संपदादित्वात् क्विप् । कृता अकृता अकृता द्विपदुन्नतिच्छिद्येन तस्य शत्रुकर्ष-

भवने रसनानि देहिनां कृतयोगानि सुखेषु भूरिशः ।
न न सन्ति तदेषु दुर्लभं प्रभु यस्स्यादमयं प्रजल्पितुम् ॥ ४१ ॥
भव जीवितसंशयेष्वपि न परित्याज्यमिदं कुलव्रतम् ।
सुलभं प्रतिजन्म जीवितं हृदयं धर्मरतं हि दुर्लभम् ॥ ४२ ॥
विरतः नावगामभिषजत्यभिषेकोत्सवदुन्दुभिः क्षणात् ।
इतिपातिनि जीविते कथं सुखमालम्ब्य सृजन्ति सत्पथम् ॥ ४३ ॥

विपाकमकुर्वन् इत्यर्थः । पितॄणां आश्रितानां यत्परक्षण पालनं तेन वंध्य विफलं एतादृशं कर्म क्रिया यस्य आश्रितपालनमप्यकुर्वन्नित्यर्थः । एतादृशस्य पुरुषस्य जातस्य कण्डूयने गात्रेण तदेव कण्डूयनमात्रं तेन हेतुना सार्थकः सफलः कंडूयन-मात्रफलोपीत्यर्थः । एतादृशः करः निर्गतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्स निरर्थकः किल 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वेति समासः' । अस्तीति शेषः ॥ ४० ॥

यशसि व्रज यत्नमुज्झितस्वसुखप्रीतिरुपैहि वा तपः ।
अधिगम्यमसारमस्थिरं विषयास्वादसुखं पशोरपि ॥ ४४ ॥
यशसा सुकृतेर्न संग्रहो नियतं धर्म्ममुपार्जतो यशः ।
अनुगच्छ तदेकसङ्ग्रहादुभयं लभ्यमितीह सत्पथम् ॥ ४५ ॥
ननु तावदिहैव सज्जनप्रतिरक्षाविधिगम्यमक्षयम् ।
फलमिन्दुकरोपरञ्जितप्रहसत्कौमुदकोमलं यशः ॥ ४६ ॥

हृदिति समासः ' ' ऋक्पूरेति ' समासांतः कथं सृजंति उत्सृजंतीति यावत् सृज-विसर्गे लिट् ॥ ४३ ॥

यशसीति । उज्झिता त्यक्ता ' त्यक्त हीने विधुत समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ' इत्यमरः । स्वसुखे आत्मीयसुखे प्रीतिः प्रेमा येन एतादृशः त्वं इदं अध्याहार-लब्धं यशसि कीर्तौ विषये यत्नं प्रयत्न व्रज गच्छ, वा अथवा तपः तपश्चर्या उपैहि प्राप्नुहि 'एत्येधत्यूठ्सु ' इति वृद्धिः । अत्र उपेहीति पाठो योग्यः पुरस्ताद-पवादन्यायेन एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः 'एङि पररूपमित्यस्यैव' बाधिका ननु ओ-माङोश्चेत्येतस्य तेन ओमाङोश्चेति पररूपमेव भवतिं इति स्पष्ट कौमुद्यां । अस्थिरं चचलं असार नास्ति सारो यस्मिन् तत् असार एतादृशं विषयाणां आस्वादः अनुभवः तत्संबंधि यत्सुख तत् पशोरपि अधिगम्यते प्राप्यते इत्यधिगम्य प्राप्य-मित्यर्थः । काव्यलिंगमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

यशसेति । सुष्ठु कृतिः सुकृतिः तस्याः पुण्यस्य यशसा कीर्त्या साधनेन 'यशः कीर्तिः समज्ञाचेत्यमरः' संग्रहः लाभ इत्यर्थः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति ' अप् । न भवति धर्मं पुण्य उपार्जतीति उपार्जन् तस्य यशः कीर्तिः नियतं नियमेन भवतीति शेषः । यशसा पुण्य न जायते पुण्यमुपार्जतस्तु नियमेन यशो जायते इति तात्पर्यं । तत् तस्मात्कारणात् एकस्य धर्मस्य संग्रहात् लाभादित्यर्थः । उभयं उभौ पुण्ययशसी अवयवौ यस्य तदुभयं ' उभादुदात्तो नित्यमित्ययच् ' । लभ्यं योग्य लभ्यं ' पोरदुपधात् ' इति यत् । इति हेतोः इह अस्मिन् लोके सतांपंथा पथाः सत्पथं ' ऋक्पूरब्धूः पथामित्यनेन ' समासान्तः अप्रत्ययः सन्मार्गं अनुगच्छ प्राप्नुहि इत्यर्थः । अनुपूर्वात्गमेर्लोट् मध्यमपुरुषः ॥ ४५ ॥

नन्विति । तावत् पूर्वं इहैव अत्रैवेत्यर्थः । सतः ये जनाः लोकाः तेषां यः प्रतिरक्षाविधिः पालनकृत्यं तेन गम्यं प्राप्यं अक्षयं क्षयो नाशः तद्रहितं इंदोः चंद्रस्य कराः किरणाः तैः उपरंजितं मिश्रितमित्यर्थः । अतएव प्रहसत् हास्ययुक्तं विकसितमिति यावत् एतादृशं यत्कौमुदं कमल प्रकाशित्वात्सादृश्येन तद्वत्कोमलं मृदुलं ' कोमलं मृदुलं मृदु ' इत्यमरः । एतादृशं यशः कीर्तिः फलं अस्तीति शेषः । सज्जनरक्षणात् कीर्तिरूपं फलं प्राप्नुयमसंशयं इति भावः ॥ ४६ ॥

प्रयतः प्रतिपद्य तत्तपोवनमुग्रं त्वमुदग्रविक्रमः ।
सहसा सह कौशिकेन तं यमिनां कृन्त निबर्हकं युधि ॥ ४७ ॥
पितुरित्थमनाकुलं वचस्तदुपश्रुत्य ननाम पादयोः ।
सह सिद्धवनं यियासुना समरायावरजेन राघवः ॥ ४८ ॥
तमसि स्फुरदंशुमद्द्युतिप्रहते संसदि सौखरात्रिकः ।
यतये निरयायितरसुतौ नृपतिर्मन्त्रपवित्रदंशितौ ॥ ४९ ॥
अनुजग्मतुरश्रुवर्षिणो हृदयैः पौरजनस्य राघवौ ।
मुनिमेनमनाकुलातुरैरनुयातावविवेकचिन्तया ॥ ५० ॥

प्रयत इति । तत् तस्मात् कारणात् परोपकारस्य अस्मत्कुलव्रतत्वाद्धेतोः उदग्रः उच्चः महानिति यावत् विक्रमः पराक्रमो यस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रिताः' इत्यमरः । प्रयतः पवित्रः 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । एतादृशः त्व कौशिकेन कुशिकस्य अपत्यं पुमान् कौशिकः 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण् विश्वामित्रेण सह उग्रं भयानकं तपोवनं तपसः तपश्चर्यायाः वनं अरण्यं प्रतिपद्य प्राप्य सहसा अकस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । अथवा सहसा बलेन 'सहो बलं सहामार्गौ' इत्यमरः । युधि आजौ 'समित्याजिसमिद्युधः' इत्यमरः । यमिनां मुनीनां निबर्हयति नाशयति इति निबर्हकः तं निपूर्वाद्बृहतेर्ण्वुल् एतादृशं तं राक्षसं कृन्त छिंधि । कृती छेदने लोट् हेर्लुक् । अनुप्रासः ॥ ४७ ॥

पितुरिति । राघवः रघोः गोत्रापत्यं राघवः 'तस्यापत्यमित्यण्' पितुः दशरथस्य अनेन प्रकारेण इत्थं 'इदमस्थमुः एतेतौरथोः' इति इदादेशः पूर्वोक्तप्रकारेण न आकुलं अनाकुलं असंकीर्णं यथास्यात्तथेत्यर्थः । तत् पूर्वोक्तं वचः भाषणं उपश्रुत्य आकर्ण्य समराय युद्धाय तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धानां वनं सिद्धवनं यातुमिच्छुः यियासुः तेन यियासुना जिगमिषुणा अवरजेन अपरस्मिन्काले जातः अवरजः तेन लक्ष्मणेन सह पादयोः ननाम नमनं चक्रे अनुप्रासः ॥ ४८ ॥

तमसीति । तमसि अन्धकारे स्फुरंतः अंशवः स्फुरदंशवः ते सन्ति यस्य स्फुरदंशुमान् सूर्यः तस्य या द्युतिः कांतिः तया प्रहते सति नाशिते सति सूर्योदये सतीत्यर्थः । संसदि सभायां यतये मुनये विश्वामित्रायेति भावः । सुखा रात्रिः सुखरात्रिं तां पृच्छतीति सौखरात्रिकः । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इत्यनेन ठक्प्रत्ययः । एतादृशः नृणां पतिः नृपतिः आर्दो मंत्रेण पवित्रौ पश्चाद्दंशितौ पूर्वकालैकेति समासः । मंत्रेण कृतशरीररक्षौ कवचधारिणौ चेत्यर्थः । एतादृशौ सुतौ निरयायतरां निर्गमयामास अतिशयेन इत्यस्मात्तिङन्तात्तरप् चाटि द्विरुक्तः । अनुप्रासः ॥ ४९ ॥

अन्विति । राघवौ रामलक्ष्मणौ अश्रूणि नेत्रोदकानि अभीक्ष्णं वर्षन्तीति अश्रु-

यमिनः पथि चैतिहासिकादुपशृण्वन् विविधाश्रयाः कथाः ।
क्लममथं न विवेद राघवो बलयाऽऽनीतबलः स विद्यया ॥ ५१ ॥
अथ वज्रभृतः सुहृद्द्रुहो विषयो यः स्नपनेन विश्रुतः ।
नृवरो निजगाद तत्पुरं पिशिताशीनिहतं निरीक्ष्य सः ॥ ५२ ॥

वर्षी तस्य अश्रुवर्षिणः पुरे नगरे भवः पौरः तत्र भव इत्यण् । एतादृशो यो जनः लोकः तस्य अशिव अकल्याण स्वस्य रामलक्ष्मणयोर्वा तत्सम्बन्धिनी एका केवला चिंता तया अनाकुलानि अव्यग्राणि एतादृशानि यानि आतुराणि दीनानि आशीर्वचितारूपैकविषयासक्तत्वात् एकाग्रत्वेन अनाकुलत्वं अव्यग्रत्व दीनत्वकारण तु स्पष्टमेव । एतादृशैः हृदयैः अतःकरणैः सह एन पूर्वोक्त मुनिं विश्वामित्र अनुजग्मतुः अनुययतुः । अनुप्राससहोक्त्यलकारौ ॥ ५० ॥

यमिन इति । नः समुच्चये । पथि मार्गे ऐतिहासिकात् इतिहास वेद इति ऐतिहासिकः ' आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ' इति ठक् । तस्मात् यमिनः विश्वामित्रात् ' आख्यातोपयोगे ' इत्यपादानत्व । विविधाः अनेकप्रकाराः अर्थात् विषयाः आश्रया यासां एतादृशाः कथाः गोष्ठीः उपशृणोतीति उपशृण्वन् श्रवणकर्ता बलया एतन्नाम्न्या विद्यया मन्त्रविशेषरूपास्त्रेण आनीत प्रापित बल सामर्थ्यं यस्य एतादृशः राघव रामचन्द्रः क्लमथ क्लेश ग्लानिं वा न विवेद न जानाति स्म । उक्त च वाल्मीकीये ' रामेति मधुरा वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । गृहाण वत्स सलिल माभूत्कालस्य पर्ययः । मन्त्रग्राम गृहाण त्व बलामतिबलां तथा । न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः । न च सुप्त प्रमत्त वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः । क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबला चैव पठतस्तात राघव । ततो रामो जल स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः । प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः । विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रम ' इत्यादि ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ रामस्य विश्वामित्रात् विद्याप्राप्त्यनतर सः प्रसिद्धः नृषु वरः श्रेष्ठः विश्वामित्रः सुहृद्द्रुहः सुहृदे मित्राय द्रुह्यति जिघांसतीति सुहृध्रुद् अत्र सुहृत्पदेन वृत्रो गृह्यते । तस्य दैत्यत्वेन इन्द्रबधुत्वात् अथवा वृत्रस्य चित्रकेतोरवतारत्वेन विष्णुभक्तत्वादिन्द्रसुहृत्त्व तस्य । वज्र कुलिश बिभर्तीति धारयतीति वज्रभृत् इन्द्रः तस्य स्नपनेन अभिषेचने स्नाधातोर्णिजतात् ल्युट् ' ग्लास्नावनुवमा च ' इति मित्वात् ' मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वः । य विश्रुतः प्रसिद्धः एतादृशः विषयः देशः मलदकरूषाख्यनामा आसीत् इति शेषः । तत्पुर तस्य देशस्य पुर पिशिताशीनिहत पिशित मांस अश्नाति भक्षयति इति पिशिताशी राक्षसी ताडकेत्यर्थः । पिशितशब्दोपपदे अश् धातोः कर्मण्यण् अण्णतत्वान्ङीप् । तया निहत ध्वस्तमित्यर्थ । एतादृश निरीक्ष्य विलोक्य निजगाद उवाच निपूर्वाद्गद् व्यक्तायां वाचि अस्माल्लिट् । इन्द्रस्याभिषेचनकथा वाल्मीकीये ' पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतं । क्षुधा चैव

न भुनक्ति पुरा पुरश्रियं परितः कीर्णकरङ्कसङ्करा ।
अवमग्नशिरःकपालदृग्विवरप्रोद्गतशाद्वला मही ॥ ५३ ॥

फणिभिः प्रतिबिम्बमातरः शितिभिर्भान्ति शिरोऽवलम्बिभिः ।
रचितैरिव वेणिबन्धनैर्विरहादस्य पुरस्य शासितुः ॥ ५४ ॥

सहस्राक्षं ब्रह्महत्यासमाविशत् । तमिंद्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् । इह भूम्यां मलं दत्वा देवाः कारूषमेव च । शरीरजं महेंद्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे । निर्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इंद्रो यथाभवत् । ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमं । इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः । मलदाश्च करूषाश्च ममांगमलधारिणौ ' इत्यादि ॥ ५२ ॥

नेति । परितः समंततः ' समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ' इत्यमरः । कीर्णाः इतस्ततो विक्षिप्ताः ये करंकाः अस्थीनि ' करंको मस्तके शस्यनालिकेर-फलास्थिनि ' इति मेदिनी । स एव संकरः अवकरो यस्यां अवमग्नानि मृत्तिकांतः प्रविष्टानि यानि शिरः कपालानि शिरोस्थीनि तत्संबंधीनि यानि दृग्विवराणि दृष्टिच्छिद्राणि तेभ्यः प्रोद्गताः ऊर्ध्वं प्राप्ताः शाद्वलाः कोमलतृणहरितभूभागा यस्यां 'नडशादाड्ड्वलच्' इति ड्वलच् प्रत्ययः । एतादृशी मही पृथ्वी पुरस्य नगरस्य या श्रीः शोभा तां पुरा न भुनक्ति नैव भुनक्ति नैव पालयतीत्यर्थः । भुज-पालनाभ्यवहारयोः लट् । पूर्ववत् एतस्याः पुरः शोभा नास्तीति तात्पर्यं । पुरा-शब्दस्य निश्चयार्थत्वे ' यावत्पुरा निपातयोर्लट् ' इत्यप्रवृत्तेः ' भुजोनवने ' इत्यत्र अनवने इति पर्युदासात् आत्मनेपदं न । अत्र वर्तमाने लट् अनेनैव लट्प्रत्ययः न तु यावत्पुरेति सूत्रेण । तत्र भविष्यतीत्यस्यानुवृत्तेः । प्रकृते भविष्यत्कालस्य असंभवात् ॥ ५३ ॥

फणिभिरिति । प्रतिबिंबानि प्रतिकृतयः ' प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ' इत्यमरः । एतादृश्यः या मातरः गौर्यादयः ताः शिरोवलंबिभिः शिरःसु मस्तकेषु अवलंबने अवरसंते इति शिरोवलंबिनः तैः ' सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ' इति णिनिः । शितिभिः कृष्णवर्णैः ' शिती धवलमेचकौ ' इत्यमरः । एतादृशैः फणाः फटाः संति येषां ते फणिनः ' व्रीह्यादिभ्यश्चेति ' इनिः अथवा पुंल्लिंगादपि अस्मात् 'अत इनिठनौ' इति इनिः । अस्य पुरोवर्तिनः पुरस्य नगरस्य कर्मणि षष्ठी । शास्तीति शासिता तस्य शासितुः पालयितुरित्यर्थः । विरहात् वियोगात् रचितैः कृतैः वेणीनां प्रवेणीनां बंधनानि तैरिव भांति शोभंते । प्रियविरहितानां स्त्रीणां एकवेणीधारणं शास्त्रसिद्धं । उक्तं च याज्ञवल्क्येन ' क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ' इति ॥ ५४ ॥

भुवि भोगिनिभं विलोकयंस्तुदुमो हारमहार्यवेपथुः।
हरिहस्तहतस्य दन्तिनः कररन्ध्रे निभृतं निलीयते ॥ ५५ ॥
प्रतिमा विशदेन लूतिकापटलेनावृतदृष्टिरीक्ष्यते ।
रुदितैरिव पुष्पितेक्षणा विपुलत्रासकृतैरनेकशः ॥ ५६ ॥
श्लथभित्तिविरूढभूरुहस्थिरमूलाग्रविनिर्गमक्षतम् ।
स्फुटतीव भृशं शुचातुरं हृदयं तद्गृहचित्रयोषिताम् ॥ ५७ ॥

भुवीति । भुवि भूतले भोग अस्यास्तीति भोगी सर्पः तेन निभः सदृशः 'निभसंकाशनीकाश' इत्यमरः । त हारं मुक्तावलीं विलोकयन् अतएव हर्तुं दूरीकर्तुं योग्यः हार्यः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । न हार्यः अहार्यः एतादृशः वेपथुः कपो यस्य 'अथ वेपथुः कंप.' इत्यमरः । एतादृशः तुद्रुमः उंदुरः 'उदुरुस्तुदुमोरंध्रबभ्रु' इति त्रिकाण्डशेषः । हरेः सिंहस्य यो हस्तः । चपेटा तेन हतस्य एतादृशस्य दंतिनः हस्तिनः करस्य हस्तस्य रंध्रं छिद्रं तस्मिन् निभृत गुप्तं यथास्यात्तथा निलीयते लीनोभवति । अनुप्रासः ॥ ५५ ॥

प्रतिमेति । विशदेन पाण्डुरेण 'विशदश्वेतपाण्डुराः' इत्यमरः । लूतिकानां ऊर्णनाभानां "लूतास्त्री तंतुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः" इत्यमरः । पटलेन समूहेन 'समूहे पटलं न ना' इत्यमरः । तंतुवायसूत्रजालेनेत्यर्थः आवृता वेष्टिता वृञ्वरणे कर्मणि क्तः दृष्टिर्यस्याः सा एतादृशी प्रतिमा प्रतिकृतिः आलेख्यमिति यावत् जात्येकवचनं । विपुलः अतिशयितः यस्त्रासः दुःखं तेन कृतानि अनेकशः अनेकानीति यावत् एकैकश इति भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थे शस् इत्यावेदितं प्राक् । यानि रुदितानि रोदनानि तै. पुष्पाणि संजितानि येषां तानि पुष्पितानि तारकादित्वादितच् प्रत्ययः तानि ईक्षितानि नेत्राणि यस्याः सा 'ईक्षण चक्षुरक्षिणीत्यमरः' एतादृशीव ईक्ष्यते अवलोक्यते जनैरिति शेषः । ईक्षतेः कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

श्लथेति । श्लथाः शिथिला या भित्तयः कुड्यानि 'भित्तिः स्त्रीकुड्यमेडूक' इत्यमरः । तासु विरूढाः प्रादुर्भूताः एतादृशा ये भूरुहः वृक्षाः रुहधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति क प्रत्ययः । भूशब्देन षष्ठीसमासः । तेषां वृक्षाणां यानि स्थिराणि मूलानि बुध्नाः 'मूलं बुध्नोंघ्रि' इत्याद्यमरः । तेषां अग्राणि प्रांतभागाः तस्य यो विनिर्गमः बहिर्गमनं तेन क्षतं विदीर्णं भृशं अत्यतं शुचा शोकेन 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियां' इत्यमरः । आतुरं अभ्यमितं पीडितमित्यर्थः । एतादृशं तस्याः नगर्याः संबंधीनि यानि गृहाणि सदनानि तत्संबंधिन्यः याश्चित्रयोषितः आलेख्यरूपस्त्रियः 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः' तासां हृदयं स्फुटतीव द्विधा भवतीवेत्यर्थः । वर्षादिना भित्तीनां शैथिल्यात् तदुत्पन्नवृक्षमूलबहिर्निर्गमनेन भित्तिलिखितचित्रस्त्रीहृदयानां द्वैधीभावात् । शोकेन तानि हृदयानि विदीर्णानीवेति उत्प्रेक्ष्यते । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५७ ॥

नकुलः परिजीर्णवैबुधप्रतिबिम्बाननमध्यरन्ध्रतः ।
परिकर्षयति क्रुधा यथा स्फुरितं तद्रसनं सरीसृपम् ॥ ५८ ॥
इति जल्पति तत्र राक्षसी पुरतः प्रादुरभूद्भिदेलिमा ।
मकराकरपायिधामभिः क्षतयक्षाकृतिरुग्रविग्रहा ॥ ५९ ॥

नकुल इति । नकुलः सर्पघातकः प्राणिविशेषः (मुंगूस इति भाषायां) 'नकुलस्तु पांडवप्राणिभेदयोः' इति हैमः । विबुधानां देवानां इमानि वैबुधानि तस्येदमित्यण् 'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । एतादृशानि यानि प्रतिबिंबानि प्रतिकृतयः 'प्रतिमानं प्रतिबिंबं' इत्यमरः । परिजीर्णानि पूजाद्यभावाज्जीर्णतां प्राप्तानि यानि वैबुधप्रतिबिंबानि तेषां यानि आननानि मुखानि तत्संबंधीनि यानि मध्यरन्ध्राणि मध्यच्छिद्राणि मध्यरन्ध्राणीत्यत्र 'विशेषणं विशेष्येण' बहुलमिति समासः तेभ्य इति मध्यरन्ध्रतः आद्यादित्वात्तसिः अपादाने पंचमी । 'क्रुधा क्रोधेन क्रुध् क्रोधे' संपदादित्वाद्भावे क्विप् क्रोधेनेत्यर्थः । स्फुरितं चलायितं तेषां प्रतिबिंबानां रसनं जिह्वां जातिविवक्षायामेकवचनं । अथवा पूर्वत्र एकवचनांतेनैव विग्रहः कार्यः 'रसनं ध्वनिते स्वादे रसज्ञारशनयोरपि' इति हैमः । सरीसृपं कुटिलं सर्पतीति सरीसृपः 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति सर्पतेः यङंतात् पचाद्यचि 'यङोऽचि चेति लुक्' 'रीगृदुपधस्य चेति रीगागमः' न धातुलोप इति गुणनिषेधः । सरीसृपं यथा सर्पमिवेत्यर्थः । 'भवाद्यथा तथैवैवं' इत्यमरः । 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः । ... सरीसृपः' इत्यमरः । परिकर्षयति आकर्षयतीत्यर्थः परिपूर्वात्कृष विलेखने इत्यस्मात् णिजन्तात् लट् । देवप्रतिमानामपि दुर्दशा हाकष्टमिति भावः ॥ ५८ ॥

इतीति । तत्र तस्मिन् नृवरे विश्वामित्रे इति पूर्वोक्तप्रकारेण जल्पति भाषते इति जल्पन् तस्मिन् जल्पति भाषमाणे सतीत्यर्थः । जल्प जल्प व्यक्तायां वाचि शतृप्रत्ययः । यस्य च भावेनेति सप्तमी । पुरतः अग्रतः दिक्शब्देभ्य इत्यधिकारे अस्तीत्यर्थे बाहुलकात् अतसुच् 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः । भिद्यते इति भिदेलिमा भिदिर् विदारणे इत्यस्मात् 'कर्मार्थे केलिमर्प्रत्ययः' । मकराणां ग्राहाणां आकरः खनिः समुद्र इत्यर्थः तं पिबतीति मकराकरपायी अगस्त्यः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । तस्य यानि धामानि तेजांसि तैः क्षता नष्टा यक्षाकृतिः यक्षदेहो यस्याः अगस्त्यकोपेन नष्टयक्षदेहा इत्यर्थः । अत एव उग्रः भयंकरः विग्रहः देहो यस्याः सा एतादृशी राक्षसी ताटका राक्षस् शब्दात् स्त्रियां 'संज्ञायाम्' इति खरादिकाः प्रकृतिलिंगवचनेत्यादिना राक्षस् शब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि अजादित्वात् टाप् ङीप् च । प्रादुरभूत् आविर्बभूव । उक्तं च रामायणे 'सुन्दे तु निहते राम अगस्त्यमृषिसत्तमं । ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति । भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साभ्यधावत । आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः । राक्षसत्वं

नवकृत्तविलासिनीकरप्रसवोत्तंसविभूषितानना ।
नृशिरस्ततिमेखलागुणस्फुरणक्रूरकटु क्वणत्कटिः ॥ ६० ॥
परितः स्फुरदन्त्रपाश्यया परिणद्धाकुलकेशसन्ततिः ।
घनशोणितपङ्ककुङ्कुमप्रविलिप्तस्तनकुम्भभीषणा ॥ ६१ ॥

भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्छिता । देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभं । इत्यादि ॥ ५९ ॥

तां राक्षसीं वर्णयति । नवेति । नवाः नूतनाः 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । कृत्ताः छिन्नाः कृती छेदने कर्मणि क्तः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण् निषेधः' एतादृशाः ये विलसन्ति तच्छीला विलासिन्यः स्त्रियः विपूर्वाल्लसेः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः' अथवा प्रशस्ता विलासाः सन्ति यासां ता विलासिन्यः विपूर्वाल्लसतेर्भावे घञ्ततात् 'अत इनिठनाविति' इनिः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तासां कराः हस्ताः त एव प्रसवोत्तंसाः पुष्पभूषणानि 'फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । तैः विभूषितं अलंकृतं आननं मुखं यस्याः एतादृशी अथवा नवकृत्तविलासिनीकरसम्बन्धिनः ये प्रसवोत्तंसाः पुष्पभूषणानि तैः विभूषितं शोभितं आननं मुखं यस्याः सा नृणां मनुष्याणां शिरांसि मस्तकानि तेषां ततिः पङ्क्तिः येषु एतादृशा ये मेखलागुणाः काञ्चीतन्तवः 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्चिः' इत्यमरः । तेषां यत्स्फुरणं तेन क्रूरं कटु कर्णकठोरं च यथास्यात्तथा रणन्ती शब्दायमाना कटिः श्रोणिः यस्याः सा रणशब्दे शतृप्रत्ययः । स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः ॥ ६० ॥

परितः समन्ततः 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । स्फुरन्ती शोभमाना या अन्त्राणां पुरीतताम् पाश्या पाशसमूहः 'पाशादिभ्यो यः' इति समूहार्थे यप्रत्ययः समूहे इत्यनुवर्तमाने 'पाश्या गव्येत्यमरः' । अर्थो-द्घातितप्राणिनामित्यर्थः तया करणेन परिणद्धा बद्धा नह बंधने क्तप्रत्ययः । आकुलानां विकीर्णानां केशानां कचानां 'कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । सन्ततिः समूहो यस्याः सा घनं निबिडं यच्छोणितं रक्तं तस्य यः पङ्कः कर्दमः तदेव कुङ्कुमं केशरं तेन प्रविलिप्तौ यौ स्तनकुम्भौ स्तनघटौ ताभ्यां भीषणा भयदा भीधातोर्णिजन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् 'भियो हेतुभये षुक्' इति षुगागमः । एतादृशी राक्षसी प्रादुरभूत् इति पूर्वश्लोकस्थक्रियापदेनान्वयः । अत्र बीभत्सरसः । राक्षसी आलम्बनविभावः । रक्ताश्रमालादि उद्दीपनविभावः इति यथायथमुन्नेयम् । तदुक्तं 'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥ आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः' इति ॥ ६१ ॥

इति तामतिभीमदर्शनामभिवीक्ष्योभयतस्तपोधनम्।
धनुषोरवनीभुजः सुतौ सपदि न्यस्तशरावतिष्ठताम्॥ ६२॥
स वसिष्ठतनूजपातितक्षितिपस्वर्वसतिप्रदो मुनिः।
घृणिनो नृपतेः कृतस्मयस्तनयं वीक्ष्य जगाविदं वचः॥ ६३॥

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण अतिशयित भीमं भयकर 'घोरं भीमं भयानकं' इत्यमरः। दर्शनं अवलोकनं यस्याः एतादृशीं तां राक्षसीं अभिवीक्ष्य अवलोक्य अवनीं पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इत्यवनीभुक् 'क्ष्मावनिर्मेदिनी मही' 'भुज्पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्मात् क्विप्चेति क्विप्। तस्य दशरथस्य सुतौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ तप एव धनं यस्य स तपोधनः विश्वामित्रः तं उभयतः उभयोर्भागयोरित्यर्थः। उभशब्दात्सप्तम्यंतात् इतरेभ्योपि दृश्यते इति तसिल्। 'उभसर्वतसोः कार्या' इत्यनेन द्वितीया। सपदि तद्दर्शनक्षणे 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः। धनुषोः कार्मुकयोः 'धनुश्चापौ धन्वशरासन' इत्यमरः। न्यस्तौ नियुक्तौ शरौ बाणौ याभ्यां एतादृशौ अतिष्ठता आस्तामित्यर्थः॥ ६२॥

स इति। वसिष्ठस्य ये तनूजाः तन्वाः देहात् अजनिषत इति तनूजाः 'पञ्चम्यामजातौ' इति जनेर्डप्रत्ययः। डित्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः तैः पातितः शापेन चण्डालतां प्रापितः एतादृशः यः क्षितिपः राजा त्रिशंकुरिति यावत् 'आतोनुपसर्गे' कः इति कप्रत्ययः। तस्य स्वर्वसतिः स्वर्गवासः तां प्रददाति इति स्वर्वसतिप्रदः 'प्रेदाज्ञः' इति कः एतादृशः मुनिः विश्वामित्रः। वसिष्ठपुत्रशापेन चण्डालतां प्राप्तः त्रिशंकुः विश्वामित्रं गतः तेन च तपःसामर्थ्येन स्वर्गं प्रापितः इति कथा वाल्मीकीये बालकांडे प्रसिद्धा। कृतः स्मयः ईषद्धास्य येन एतादृशः सन् एतादृश्यामपि दुष्टायां राक्षस्यां दया न युक्ता तथाप्ययं तद्विषये घृणी इति स्मयकारणं तदाह घृणिन इति। पितृगुणा पुत्रे आयांति इत्यभिप्रायेणेदं विशेषणं। घृणा करुणा अस्यास्तीति घृणी व्रीह्यादित्वादिनिः 'जुगुप्सा करुणा घृणेत्यमरः'। एतादृशस्य नृपतेः दशरथस्य तनयं पुत्रं रामचंद्रमित्यर्थः। वीक्ष्य विलोक्य इदं वक्ष्यमाणं वचः भाषणं जगौ उवाच यर्थः। गैशब्दे लिट्। अनुप्रासालंकारः। 'ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितः। ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत्। प्रत्याख्यातोसि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना। तं कथं समतिक्रम्य शाखांतरमुपेयिवान्। इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः। अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः। तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव'। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरं। स राजा पुनरेवैतान् इदं वचनमब्रवीत्। प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि। अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु तपोधनाः। ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितं। शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि। इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वस्वमा-

**इति सार्वजनीनसम्पदः प्रलयं देशवरस्य कुर्वतीम् ।
न निहत्य शरेण सूरिभिस्त्वमधर्मी ध्रुवमेष गीयसे ॥ ६४ ॥**

श्रमं । अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चंडालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो ध्वस्तमूर्धजः । चित्यमाल्यांगरागश्च आयसाभरणोऽभवत् । इत्यादि । ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर । स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मया हि तपसः फलं । राजस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशंको गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्शिराः । एवमुक्तो महेंद्रेण त्रिशंकुरपतत् पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्र तपोधन । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोकोवास्यादनिंद्रकः । देवतान्यपि सक्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे । ततः परमसंभ्रांताः सर्षिसंघाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानं ऊचुः सानुनयं वचः । अयं राजा महाभागो गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशंकोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे । स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशंकोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ । यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अनुयास्यंति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तम । कृतार्थं कीर्तिमंतं च स्वर्गलोकगतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः । ऋषिमध्ये महातेजा वाढमित्येव देवताः । इति च बालकांडे प्रसिद्धं ॥ ६३ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजनेषु साधवः इति सार्वजनीनाः 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति साध्वर्थे खञ्प्रत्ययः सार्वजनीनाः सम्पदः यस्य सर्वलोकोपकारकसम्पत्तिमानित्यर्थः । एतादृशस्य देशवरस्य देशोत्तमस्य प्रलयं नाशं करोतीति कुर्वती तां कृधातोः लट् शत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् एतादृशीं राक्षसीं इत्यर्थः । शरेण बाणेन निहत्य नाशयित्वा सूरिभिः विद्वद्भिः 'धीमान् सूरिः' इत्यमरः । त्वं एषः रामचंद्रः अधर्मः अस्यास्तीति अधर्मी 'अत इनि ठनाविति' इनिः । इति ध्रुवं निश्चयेन न गीयसे न वर्ण्यसे । अत्र निहत्येति ल्यपपत्त्यर्थं स्थितः इत्यध्याहारः कर्तव्यः निहत्य स्थितस्त्वमित्यन्वयः अन्यथा निहत्य गीयसे इति

शतमन्युरवर्णवृत्तये न वधःस्त्रैण इति प्रचिन्तयन्।
निजघान विरोचनात्मजां कुलिशेन त्रिदिवस्य शान्तये ॥ ६५ ॥
वनितावपुषि द्विपज्जने पुरुषाकारविशेषितेऽपि वा।
नहि भद्रकरं शरीरिणां प्रहृतार्हे करुणावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
युवतेरपि साधवः सुखे जगतो लोपयितुं चिरस्थितिम्।
तुलयन्ति न राम ! विक्रमं द्विषतीतापमगुण्यवृत्तिभिः ॥ ६७ ॥

क्रिययोः भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वानुपपत्तिः । स्त्रीवधेन अधर्मी स्यामिति माशङ्किष्टाः ॥ ६४ ॥

एतादृशः स्त्रीवधः पापदुष्कीर्तिजनको न भवतीति द्रढयितुं इन्द्रचरितं दृष्टान्तयति । शतमन्युरिति शत मन्यवो यज्ञा यस्य स तथा 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः' शतसंख्याकयज्ञकर्ता इन्द्रो भवति इति पुराणादिषु प्रसिद्ध (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य 'त्रिदिवत्रिदशालया' इत्यमरः । शांतये स्वास्थ्याय) स्त्रियाः अयं स्त्रैणः । 'स्त्रीपुंसाभ्यां' इत्यादिना इदमर्थे नञ्प्रत्ययः । वर्णः स्तुतिः 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ' इत्यमरः । तद्विरुद्धः अवर्णः नञो विरोधोर्थः असुरादिवत् । तथा च अवर्णस्य निंदायाः वृत्तये वर्तनाय उत्पत्तये इत्यर्थः । न न भवति इत्यर्थ. । इति प्रचिंतयति विचारयति प्रचिंतयन् विचारयन् सन् विरोचनस्य दैत्यविशेषस्य आत्मजां कन्यां मथरानामिकां कुलिशेन वज्रेण 'कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः । निजघान नाशयामास निपूर्वाद्धतेर्लिट् द्वित्व होर्हंतेः रिति कुत्व । 'श्रूयतां हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप । पृथिवीं हंतुमिच्छंतीं मथरामभ्यसूदयत्' इति वाल्मीकीये बालकांडे ॥ ६५ ॥

वनितायाः स्त्रियाः वपुः शरीरं 'यस्य वनिता महिला तथेत्यमरः'। वनितारूपे इत्यर्थः । एतादृशे प्रहृतार्हे प्रहरणं प्रहृतं तत् अर्हतीति प्रहृतार्हं कर्मण्यण् द्विषज्जने द्विषोऽमित्रे इति शतृप्रत्ययः । द्विषन् एतादृशो यो जन. लोकः तद्विषये स्त्रीरूपशत्रुजने इत्यर्थः । वा अथवा पुरुषस्य नरस्य आकार. आकृतिः तेन विशेषिते युक्ते इत्यर्थः । पुरुषेऽपीत्यर्थः एतादृशद्विषज्जने विषयसप्तमीयं शरीरिणां देहिनां करुणायाः दयायाः अवलंबनं आश्रयणं भद्रं कल्याणं करोतीति भद्रकरं 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इत्यादिनाटप्रत्ययः । कल्याणकरं नहि अस्तीति शेषः ॥ ६६ ॥

युवतेरपीति । साधवः हे राम जगतः विष्टपस्य 'विष्टप भुवन जगत्' इत्यमरः । सुखे सुखविषये विषयसप्तमीय सुखार्थमिति यावत् युवतेरपि स्त्रिया अपि चिरं स्थितिः चिरस्थितिः तां बहुकालपर्यंत वासमित्यर्थः । लोपयितुं नाशयितुमित्यर्थः । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः तं कर्मण्यण् द्विषपरयोरिति खच् मुम् न भवति उपपदविधौ लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् द्विषच्छब्देन

अपि वित्थ इदं धनुभृतोर्भवतोः पौरुषरोषवित्तयोः ।
न भजन्ति यशःश्रियं रणेऽभ्युदिते हन्त तपोधनद्विषः ॥ ६८
न विरोचनजन्मनोरिदं युवयोरायुधयुद्धतन्त्रयोः ।
द्विजवृद्धनिषेवणक्षमं महतोः श्रौत्रमलं विराजते ॥ ६९ ॥

इति मुनिचोदितो हृदि सुकेतुसुतामिषुणा
रघुपतिरक्षिणोदशनिपातपटुध्वनिना ।
स्फुटितकुचान्तरस्रवदसृक्प्लुतिनः करणात्
प्रथममपाययुस्तदसवो नु शरो नु बहिः ॥ ७० ॥

द्विषतीशब्दस्याग्रहणात् । एतादृश विक्रम पराक्रम ' विक्रमस्त्वतिशक्तिता
इत्यमरः । प्रशस्ता गुणा येषां ते गुण्याः ' रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ' इति ९
अन्येभ्योपि दृश्यते इति वार्तिकेन गुणशब्दात् यप् प्रत्ययः न गुण्याः अगुण्य
दुर्वृत्ता इत्यर्थः । तेषां या वृत्तयः वर्तनानि ' वृत्तिर्वर्तनजीवने ' इत्यमरः । तानि
सह न तुलयति तुलनां न कुर्वंतीत्यर्थः । दुर्वृत्त क्रियास्तापकरं पराक्रमं दुर्ज
वृत्तेन तुल्य न गणयंति अपि तु सत्कृत्यमेव वर्णयंतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दुर्जनेषु निर्घृणत्वेन पराक्रम एव श्रेयान् इत्याह । अपीति । धनुषी बिभृ
इति धनुर्भृतौ क्विप् धनुर्धारिणौ इति यावत् पुरुषस्य कर्म पौरुषं युवादित्वाद
प्रत्ययः । पराक्रमः रोषः क्रोधः तौ वित्ते द्रव्ये ययोस्तयोः भवतोः रामलक्ष्मणयो
रणे युद्धे अभ्युदिते उत्पन्ने इत्यर्थः । तपोधनद्विषः तप एव धनं येषां ते तपो
धनाः तपस्विनः तान् द्विषंतीति तथा ' सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ' उपपदसमासः
यशसः कीर्तेः शोभा तां जयमिति यावत् । हंत इति हर्षे । न भजंति न प्राप्नुवंति
वर्तमानसामीप्ये लट् । न प्राप्स्यंतीति यावत् । इदं अपि वित्थः । वेत्तेर्ल
अपिः प्रश्ने संभावनायां वा ॥ ६८ ॥

नेति । विरोचनात् सूर्यात् जन्म उत्पत्तिर्ययोस्तौ तयोः सूर्यवंशोत्पन्नयोरित्यर्थः
अतएव आयुधं शस्त्रं युद्धं रणः ते तंत्रं प्रधानं ययोस्तौ ' तंत्रं प्रधाने सिद्धांते
इत्यमरः । शस्त्रयुद्धनिपुणयोरिति यावत् अतएव महतोः श्रेष्ठयोः युवयोः रामल
क्ष्मणयोः द्विजाश्च त वृद्धाश्च द्विजवृद्धाः द्विजेषु वृद्धा वा कडारादित्वात् द्विजशब्दस
पूर्वनिपातः तेषां यन्निषेवणक्षमं सेवनयोग्यं वृद्धद्विजकाचरणीयं श्रोत्रियस्य का
श्रौत्रं ' श्रोत्रियस्य यलोपश्चेत्यनेन अण्प्रत्ययः' । यलोपश्च श्रोत्रियत्वमिति
यावत् । अलं न विराजते अत्यंत न शोभते इति यावत् अलं शब्दः पर्याप्त्यर्थकः ॥ ६९ ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण मुनिना विश्वामित्रेण चोदितः प्रेरितः रघूण
रघुपरमानां पतिः स्वामी । रघुशब्दस्य रघुपत्ये लक्षणा । रामचंद्रः अशनेः
वज्रस्य पातः पतन तद्वत् पटुः गभीरः ध्वनिः रवो यस्य एतादृशेन इषुणा
बाणेन सुकेतोः दैत्यविशेषस्य सुता कन्या तां ताटकामित्यर्थः । हृदि हृदये 'स्वांत

ऋषिरिति विघ्नघातविधिसञ्चितसद्यशसं
तनुजमयोजयद्दशरथस्य सुरास्त्रगणैः।
असुरनिशाचरक्षतजपानपरैर्विकस-
ल्लसितहुताशनद्युतिपिशङ्गितदिग्वदनैः ॥ ७१ ॥
वदनविनिर्गतज्वलितवह्निशिखावितते-
रुपगतवन्ति राममथ तानि ततानि रुचा।
शशधरखण्डकोणकुटिलस्फुटकोटिखरं
दशनचतुष्टयं पृथु दधन्ति बहिः प्रसृतम् ॥ ७२ ॥

हन्मानस मनः ' इत्यमरः । अक्षिणोत् अविध्यदित्यर्थः क्षिणु हिंसायां इति तानादिकाल्लङ् उप्रत्ययश्च । स्फुटित विदीर्णं यत् कुचयोः स्तनयो. अतरं मध्य-भागः तस्मात् स्रवती असृजः रक्तस्य स्रुतिः प्रघवण निर्झरो यस्मात् एतादृशात् करणात् शरीरात् ' करण साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ' इत्यमरः । प्रथम पूर्वं क्रियाविशेषणमिद तस्याः ताटिकायाःअसवः प्राणाः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावः बहिः बहिर्देशे अपाययुर्नु जग्मुर्नु नु इति वितर्के । शरः बाणः प्रथम अपाययौ नु इति वचनविपरिणामेन अन्वयः । रामबाणपातेन मृतायास्ताटिकायाः विद्ध-बाणस्य पूर्वं बहिर्गमन प्राणानां वा पूर्वगमन इति वितर्कः । एतेन मरणस्य शीघ्रता दर्शिता । अतिशयोक्त्यलङ्कार । इत आरभ्य श्लोकत्रयस्य नर्दटक वृत्तम् । तदुक्त ' यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ' इति ॥ ७० ॥

ऋषिरिति । ऋषिः विश्वामित्र. इति पूर्वोक्तप्रकारेण विघ्नाना अतरायाणां नाशः घातः ' विघ्नोऽतराय प्रत्यूहः ' इत्यमरः । तस्य यो विधिः विधान वि-घ्नभूतरक्षोविघातकरणमित्यर्थः । तेन सचित सपादित सत् यशः सत्कीर्तिर्येन एतादृश दशरथस्य तनो' अजनीति तनुजः पुत्र. त राममित्यर्थः। असुरा दैत्याः-' असुरा दैत्यदैतेया ' इत्यमरः । निशायां चरतीति निशाचराः राक्षसा. ' चरेष्ट' इत्यादिना टप्रत्ययः । तेषा यरक्षराज रक्त ' रक्ताक्षतजशोणित ' इत्यमरः । तस्य यत्पान प्राशन तत् परं प्रधान येषां तादृशै. लसितः देदीप्यमानो यो हुताशनः अग्निः तस्यैव या द्युतिः कातिः विकसती सर्वतः प्रसृता या लसितहुताशनद्युतिः ' पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भाव. ' तया पिशगितानि पिंगलीकृतानि दिशा काष्ठानां वदनानि मुखानि यैः एतादृशैः सुराणां देवाना अस्त्राणा गणाः समुदायाः तैः अयोजयत् सयोजितवान् । युज्धातोर्णिजताल्लङ् ॥ ७१ ॥

वदनेति । अथ वदनात मुखात् अर्थाद्विश्वामित्रस्य विनिर्गता एतादृशी या ज्वलिता दीप्ता एतादृशी वन्हिशिखाविततिः वन्हिज्वालापक्तिः तस्याः सकाशात् बहिर्गतानीति अर्थाक्षिप्त । रुचा कात्या ततानि विसृतानि तानि अस्त्राणि शशस्य धरः धारकः चंद्रमाः तस्य खड: छेदः तस्य कोणः प्रांतः तद्वत्कुटिला वक्रा

रक्षोहव्यहविर्भुजं स हि तथा सन्धूप्य शस्त्रेन्धनैः
प्रत्युद्गम्य सुदूरमेव हरिणैरन्वीयमानो बहिः।
छेदाय प्रसृतैरसेकिमलताजालप्रवालश्रियः
कूजत्कोकिलमाश्रमस्य निकटं सायम्प्रपेदे मुनि. ॥ ७३ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
, रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

या स्फुटा स्पष्टा या कोटि अग्र तद्वत्खर तीक्ष्णं बहिः प्रसृत बहिरागत पृथु महत् यद्दशनचतुष्टय दतचतुष्टय अर्थाद्रामस्य दधाति धारयति। वा नपुंसकस्येति विकल्पेन नुमागमः। एतादृशानि सति राम उपगतवंति प्राप्तानीत्यर्थः। विश्वामित्रमुखविनिर्गतवन्हिशिखासमुदायात् बहिर्विनिर्गत्य चंद्रखण्डकोणकुटिलकोटिखर रामचन्द्रस्य बहिर्गत दशनचतुष्टय स्पृशति राम प्रति प्राप्तानीत्यर्थः। अनुप्रासालंकारः ॥ ७२ ॥

रक्ष इति। स. पूर्वोक्तः मुनिः विश्वामित्र' इति प्रसिद्धो रक्षांस्येव हव्यानि हविर्द्रव्याणि यस्य एतादृशो यो हविर्भुक् अग्निः त शस्त्राण्येव इन्धनानि काष्ठानि तैः तथा तेन प्रकारेण श्रीरामचन्द्रद्वारा इत्यर्थः। सधूप्य सतापय्यर्थ सेकेन सेचनेन निवृत्ता निष्पन्नाः सेकिमा' 'भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्य' इत्यनेन सेक शब्दात् इमप् निर्वृत्तेर्थे। न सेकिमाः असेकिमाः जलसेकं विना स्वत एव वृद्धिंगता इत्यर्थः। एतादृश या लता यद्वर्धः तासां जालानि समूहा तेषां य। प्रवालश्रीः अङ्कुरशोभा 'प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री' इत्यमरः। तस्याश्छेदाय बहिः बहिर्भागे प्रसृतैः एतादृशैः हरिणै मृगै' सुदूर अतिदूरं प्रत्युद्गम्य अन्वीयमानः अनुगम्यमान. अनुपूर्वादिणधातो कर्मणि लट्। एतादृश. सन् सायं सायकाले कूजंतः शब्दायमानाः कोकिला' पिका यस्मिन् एतादृशो आश्रमस्य निकट समीपभागं प्रपेदे प्राप प्रपूर्वात्पद्धातोः लिट्। रूपकालंकारः। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७३ ॥

इतिश्री श्रुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदवीसमलङ्कृतपण्डितप्रकाण्डश्रीहरदाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्यान्तेवासिना निपुडकरोपाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोपाध्यायजानकीहरणकाव्यटीकायां रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पंचम सर्गः ।

ततस्ततं तापसकन्यकाजनप्रसिक्तसंवर्द्धितवृक्षमण्डलैः ।
सहस्रशस्तानितसामनिस्वनप्रवर्तिताखण्डशिखण्डिताण्डवम् ॥ १ ॥
विहङ्गपानाय महीरुहां तले निवेशिताम्भःपरिपूर्णभाजनम् ।
विशोषणार्थाहितपुण्यवल्कलप्रतानतन्त्रीकृतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥

श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥ अथ पूर्वसर्गे ताटिकावधसन्तुष्टो विश्वामित्रः श्रीरामभद्राय अस्त्रगणं वितीर्य सायं स्वाश्रमनिकटे प्रपेदे इत्युक्तं । अथास्मिन्सर्गे तस्य स्वाश्रमप्रवेशं विवक्षुः आदौ तावत् तत्तपोवनं दशभिः श्लोकैर्वर्णयति । तत इति । ततः आश्रमसमीपप्राप्त्यनन्तरं कौशिकः कुमारयुग्मेन तपोवनं विवेश इति दशमश्लोकस्थक्रियया अन्वयः । तावत्पर्यन्तं द्वितीयान्तानि तपोवनविशेषणानि । प्रशस्तं तपः अस्ति येषां ते तापसाः 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीती' सूत्रात् तपः शब्देऽनुवर्तमाने अण् चेति सूत्रेण मत्वर्थेऽण् प्रत्ययः । तापसाः तपस्विनः 'तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षीत्यमरः' । तेषां कन्यकाः अल्पाः कन्याः कन्यकाः 'अल्पे' इत्यनेन कप्रत्ययः 'केण' इति ह्रस्वः । तासां जनः समूहः तस्य यत् प्रसिक्तं सेचनं प्रपूर्वात् सिंचतेः नपुंसके भावे क्त इति क्तप्रत्ययः । 'नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यानं' इति षष्ठी । तेन संवर्द्धितानि यानि वृक्षाणां तरूणां मंडलानि समूहाः तैस्ततं विस्तृतं व्याप्तमिति यावत् पुनः कथंभूतं तपोवनं सहस्रशः तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिजन्तात् क्तः यानि सामानि ऋषिकुमारैः पठनार्थं उदीर्णानि सामानीत्यर्थः । तेषां यो निस्वनः ध्वनिः तेन प्रवर्तितं उत्पादितं अखंडं अनवच्छिन्नं शिखंडिनां मयूराणां तांडवं नृत्यं यस्मिन् मयूरा मेघनादानुल्लासित्वात् ऋषिकुमारोदीरितसामध्वनिं गांभीर्यात् मेघध्वनिमिव मत्वा यस्मिन्नृत्यंति एतादृशमित्यर्थः । अनेन सुच्छायतरुमधुरध्वन्यादि सौंदर्यं तपोवनस्य व्यज्यते 'तांडवं नटनं नाट्यं' इत्यमरः । अनुप्रासालंकारः अत्र मिश्रत्वात् पांचाली रीतिः तदुक्तं 'पांचालिरीतिर्वैदर्भी गौडीरित्युभयात्मिका' इति । 'अपपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते' इति । 'ओज कांतिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते' इति च । रीतिस्वरूपं तु 'रीतिर्नामगुणाश्लिष्टपदसंघटनामता' इति । एवंविधेषु पूर्वप्रगतेषु पद्येषु यथायथं रीतिलक्षणं बुधैः संघटनीयं । प्रकरणान्ते लेखस्तु सर्वोपकारकत्वात् । पूर्वस्मिन्सर्गे 'रक्षो हव्यहविर्भुजं स हि तथा सधूम्य शास्त्रैघनैः' इत्यनेन पंचमसर्गस्य रक्षोवधरूपं वृत्तं गृ चितं । अस्मिन् सर्गे मनु पंचाशत्तमश्लोकपर्यंतं वंशस्थं वृत्तम् । उक्तं च 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ॥ १ ॥

विहङ्गेति । महीरुह' महीशब्दे उपपदे रुहधातोः क्विप् चेति क्विप् उपपदम-

कृतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटैः ।
हरद्भिरालोहितगण्डमण्डलैः प्लवङ्गमैः सेवितशैलकन्दरम् ॥ ३ ॥

स्वमङ्कमारुह्य सुखं परिष्वपत्कुरङ्गशावप्रतिबोधशङ्कया ।
चिरोपवेशव्यथितेऽपि विग्रहे सुनिश्चलासीनजरत्तपोधनम् ॥ ४ ॥

मासः । महीरुहां वृक्षाणां तले मूले 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तल स्यात्' इत्यमरः । विहायसा गच्छंतीति विहंगाः विहायःशब्दे उपपदे गम्धातोः खच् सचडित् विहायस्शब्दस्य विहादेशश्च । तेषां पक्षिणां पान प्राशन तत्कर्तृक पानमित्यर्थः । तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थीयं निवेशितानि स्थापितानि अम्भःपरिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि भाजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामत्र च भाजनेत्यमरः'। पुनः कथंभूतं विशोषणाय शुष्ककरणाय इति विशोषणार्थं आहितानि स्थापितानि यानि पुण्य-वल्कलानां प्रतानानिसमूहा. प्रपूर्वात्तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घञ् तैः नम्रीकृ-तानि प्रव्हकितानि नम्रशब्दात् अभूततद्भावे च्विः टेर्लोपे अस्य च्वाविनीति दीर्घ ब्यंतत्वात् गतिसंज्ञाया कृतशब्देन कुगतिप्रादय इति समासः । वृक्षाणां मस्त-कानि अग्रभागा यस्मिन् एतादृश तपोवनम् ॥ २ ॥

कृतास्विति । पुनः कथंभूत नीवाराणां तृणधान्यानां 'तृणधान्यानि नीवाराः' इत्यमरः । ये विभागाः अंशाः ते एव वृत्तयः जीवनसाधनानि 'वृत्ति-र्वर्तनजीवने' इत्यमरः । तासु कृतासु रचितासु सतीषु मृदवः मृदुलाः ये हस्तसंपुटाः करसंपुटाः 'कोमल मृदुल मृदु' इत्यमरः । तैः स्वस्य अयं स्वकीयः । 'कुक्' इत्यनुवर्तमाने 'स्वस्य चे'ति वार्तिकेन छप्रत्ययः कुगागमश्च अंश भागं हरतीति हरत तैः हरतेः शतृप्रत्ययः ईषल्लोहितं आलोहितं कुगतीति समासः । आलोहितं गंडानां कपोलानां मडलं चक्रवालं येषां एतादृशैः प्लवगमैः वानरैः 'कपिभेकौ प्लवगमौ' इत्यमरः । सेवितानि शैलानां पर्वतानां कदराणि गुहा यस्मिन् 'चलशैल शिलोच्चया दरी तु कदरो वा स्त्री' इत्यमरौ ॥ ३ ॥

स्वमिति । स्वमात्मीय 'स्वो ज्ञातावात्मनिस्व त्रिष्वात्मीये स्वः स्त्रियां धने' इत्यमरः । अंक उत्संग 'उत्संगचिन्हयोरंकः' इत्यमरः । आरुह्य प्राप्येत्यर्थः । सुख यथास्यात्तथा परिस्वपतः परिशयानाः अत्र परिस्वपद्‌भिरेव पाठः साधुः पञ्चस्याप्रासेः । ये कुरंगशावाः मृगपोताः 'मृगे कुरंगवातायु' 'पोतः पाकोऽर्भको-डिंभः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरौ । तेषां प्रतिबोधशंकया जागृतिशंकया विग्रहे देहे 'शरीरं वर्ष्मविग्रहः' इत्यमरः । चिरं चिरकाले उपवेशः उपवेशनं तेन व्यथितेति पीडिते शरीरेऽप्यर्थः । सुनिश्चलं यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टाः जरंतः वृद्धाः तपोधनाः तपस्विनः यस्मिन् एतेन तत्रत्यमुनीनां दयालुत्वं व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
बृहल्लतातानभृतः फलेग्रहेरधस्तरोरासितशायितातिथि ॥ ५ ॥
तपस्विवर्गस्य वधूषु वह्नये वितन्वतीषु प्रकृतां बलिक्रियाम् ।
मृगाङ्गनाभिः परिलिह्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिशु ६
बलिक्रियातानितलाजकर्षणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिःकुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ७

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसां अग्नीनां शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता हुतभुग्' 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। सर्वतः सर्वत्रेत्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सर्वशब्दात् तसिल्प्रत्ययः । 'उभसर्वतसोः कार्या' इत्यादिना हिरण्यरेतःशरणानीत्यत्र द्वितीया अभिगृह्याणां आसमंतात् भागे सर्वत इत्यर्थः। प्रवृत्तः उत्पन्नः यः पुण्याहुतिधूमः पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयआदिहविर्दव्याहुतयः तासां धूमः तेन धूसरं मलिनं पुनश्च बृहन् महान् यो लतानां वल्लीनां तानः विस्तारः तनु विस्तारे भावे घञ् तं बिभर्ति धारयति इति तथा 'क्विप् चेति' भृधातोः क्विप् 'ह्रस्वस्येति' तुक् फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः 'फलेग्रहिरात्मभरिश्चे'-ति निपातनात्साधुः एतादृशस्य तरोः अधः अधोभागे आसिताः उपविष्टाः शायिताश्च सुप्ताश्च अतिथयः प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादृशं तपोवनं। आशित इति पाठे पूर्वं आशिताः भोजिताः पश्चाच्छायिताः स्वापिताः अतिथयः यस्मिन् एतादृशं तपोवनं आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैकेति समासः । एतेन तस्य पावित्र्यं विविक्तत्वं च सूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्राभ्यां विनिनीति' तपःशब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषयः तेषां वर्गः समूहः तस्य वधूषु स्त्रीषु वन्हये अग्नये प्रकृतां उपक्रांतां आरब्धामिति यावत् बलेः उपहारस्य क्रिया करणं 'बलिर्दैत्योपहारयोः' इति हैमः । वितन्वतीति वितन्वन्त्य साधुः विपूर्वात् तनुधातोर्लटः शत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगांगनाभिः मृगाणां अंगनाः स्त्रियः हरिण्य इत्यर्थः । ताभिः कर्त्रीभिः जिह्वया रसनया परिलिह्य आस्वाद्य आदौ विनोदिताः पश्चात्त्याजिताः विनोदितत्याजिताः पूर्वकालैकेति समासः । अतएव रोदिनः विनोदितत्याजितरोदिनः आवश्यकाधमर्ण्येति रुद-धातोः णिनिप्रत्यय. तासां तपस्विवर्गवधूनां शिशवः अर्भकाः यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बलेः पूजोपहारादेः या क्रिया करणं तस्मिन् तानिताः विस्तारिताः ये लाजाः तेषां कर्षणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेताः मिलिताः ये कीटाः तेषां प्रतिघातः नाशः प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति दीर्घो न बहुलग्रहणात् । तस्य शङ्कया आशङ्कया तपस्विभिः मुनिभिः शनकैः मंद मंद यथास्यात्तथा कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचनं कुशानामित्यर्थः । मुष्ट्या

महीरुहभ्रष्टविहङ्गपोतिकासुखोपवेशाय तपस्विसूनुभिः।
इषीकतूलेन विधाय मार्दवं क्वचित्समासज्जितनीडपञ्जरम् ॥ ८॥
सवारिमृत्स्नापरिपूर्णखातकप्रजन्यमानाङ्कुरबीजमेकतः ।
प्रहृष्टसारङ्गकिशोरवल्गितप्रकीर्णपुञ्जीकृतगुग्गुदीफलम् ॥ ९ ॥
समीरणैराहुतिगन्धपावनैर्वितानितोद्दामशिखण्डिनिस्वनम् ।
तपोवनं तत्तपसामधिश्रयः कुमारयुग्मेन विवेश कौशिकः ॥१०॥

प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमान प्रपूर्वान्मार्ष्टेः कर्मणि लट् शानच् अनलानां गार्हपत्याद्यग्नीनां यन्मंदिर गृह अग्निशाला तस्या उदरं मध्यभागो यस्मिन् एतादृश तपोधन। यद्यप्यत्र ' प्रमृज्यमान शनकैस्तपस्विभिः ' इति पाठो दृश्यते । तथापि तादृशपाठे अन्यपदार्थः तपोवन न लभ्यते । अतः कुशस्य मुष्टया शनकैस्तपस्विभिः प्रमृज्यमानानलमंदिरोदर इत्येव पाठः साधुः इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुहेति । महीरुहेभ्यः वृक्षेभ्यः भ्रष्टाः अधः पतिताः महीशब्दे उपपदे रुहधातोः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः महीरुहेभ्यः भ्रष्टा इति साधन कृतेति समासः । या विहगपोतिकाः विहगानां या पोतिकाः शावाः तासां सुखेन उपवेशाय उपवेशनाय उपपूर्वात् विशतेर्भावे घञ् तादर्थ्ये चतुर्थी । तपस्विनां ऋषीणां सूनवः पुत्राः तैः कर्तृभिः इषीकाणां तूल कार्पासं इषीकतूलं ' इष्टकेषीकामालानां चिततूलेति' ह्रस्व तेन मार्दवं मृदोर्भावः मार्दवं मृदुत्वमिति यावत् इगन्ताच्चलघुपूर्वादिति अण्प्रत्ययः। विधाय कृत्वा क्वचित् कुत्रचित् तपोवनप्रान्ते किम्शब्दात् ' किमोत् अत् क्वातीति' क्वादेशः 'अमाकल्ये तु चिचनेत्यमरः' । समासञ्जितानि नीडानि कुलाया येषु ' कुलायो नीडमास्त्रियां ' इत्यमरः । एतादृशाः पञ्जरा यस्मिन् एतादृशं तपोवन तस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकत एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिता सवारिः ' तेन सहेति तुल्ययोगे ' इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सादेशः एतादृशी प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना ' मृदस्तिकन् ' इत्यत्र मृद इत्यनुवर्तमाने 'सस्नौ प्रशंसायामिति ' स्नप्रत्ययः तया परिपूर्णा ये खाताः तेभ्यः प्रजन्यमाना अङ्कुरा येभ्यः एतादृशानि बीजानि यस्मिन् । प्रहृष्टाः ये सारङ्गकिशोराः हरिणशावाः तेषां वल्गितेन इतस्ततो भ्रमण तेन प्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि एतादृशानि पुञ्जीकृतानि गुग्गुदीफलानि इङ्गुदीफलानि यस्मिन् इङ्गुदीत्यत्र विकारप्रत्ययस्य फले लुप् इत्यनेन लुप् 'लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने' इति युक्तवद्भाव. ॥ ९ ॥

समीरणैरिति । तपसां तपश्चर्याणां अधिश्रयः आश्रयः कौशिकः कुशिकस्य अपत्यं 'तस्यापत्यम्' 'ऋष्यण्' विश्वामित्रः आहुतीनां गंध सुगंधः तेन पावनैः पवित्रैः एतादृशैः समीरणैः वायुभिः वितानितः विस्तृतः उद्दामः महान् शिखण्डिनां मयूराणां निस्वन ध्वनिः यस्मिन् एतादृशं तत्पूर्वोक्तं तपोवन

विधित्सुरिष्टिं नृपतेरतन्द्रितं सुतं ततो वैबुधलौकिकीमृषिः।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमादृतः॥ ११॥
तमग्निमिन्धन्तमधिक्रतु भ्रमन् रिरक्षिषुः सन् परितो रिपोरसौ।
क्षमाभुजः सज्यशरासनः सुतो हृतो जगादावरजं वनश्रिया॥१२॥

कर्म इमाख्योः रामलक्ष्मणयोः यद्युग्म युगल 'सहयुक्ते प्रधाने' इति तृतीया। तेन सहेत्यर्थः विवेश प्रविवेशेत्यर्थः। विश्धातोर्लिट्॥ १०॥

विधित्सुरिति। ततः तपोवनप्रवेशानन्तर आदृतः सादरः रामविषयकादरवा-नित्यर्थ। आर्चितो वा पूजित इति यावत् "आदृतौ सादरार्चितौ" इत्यमरः। विबुधलोकानां देवलोकानां इय वैबुधलौकिकी तस्येदमित्यण् अण्णतान्ङीप् 'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः एतादृशीं इष्टिं यज्ञ विधित्सुः विधातुमिच्छुः विपूर्वात्दधातेः सनि सनिमीमेति इसादेशे अभ्यासलोपः 'सनाशंसभिक्षउः' इति उप्रत्ययः। एतादृशः ऋषिः विश्वामित्रः अतन्द्रितं तन्द्रा आलस्य सजाता अस्य तन्द्रित. तारकादित्वादितच् तादृशो न भवतीति अतन्द्रितः त अनलसमित्यर्थः। अतएव चिराय चिरकाल 'चिराय चिररात्राय' इत्यमरः। तद्रक्षणरूप्य तस्य यज्ञस्य रक्षण पालन ततः आगत तद्रक्षणरूप्य फलस्यापिहेतुत्वं अध्ययनेन वसतिरितिवत् 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य.' इति रूप्यप्रत्ययः। एतादृशं नृपतेः दशरथस्य सुत पुत्र श्रीरामभद्र प्रकृ-ताय कर्मणे यज्ञरक्षणरूपकर्मणे इत्यर्थः। समादिदेश आज्ञापयामास समाङ्पूर्वा-द्दिशतेर्लिट्॥ ११॥

तमिति। असौ पूर्वोक्तः ज्यया मौर्व्या सहित सज्य अस्यते अनेनेति असन असुक्षेपणे करणे ल्युट् शराणां बाणानां असन शरासन धनुष्य सज्य मौर्वीविशिष्ट शरासन यस्य 'धनुश्चापौ धन्वशरा' इत्यमरः। एतादृशः क्रतौ इत्यधिक्रतु सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः यज्ञे इत्यर्थ। अग्नि गार्हपत्याद्यग्नीनित्यर्थः। जात्य-पेक्षया एकवचन इधत दीपयत इन्धीदीप्तौ लटः शत्रादेशः श्नसोरल्लोपः अनुदा-त्तत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपद। त विश्वामित्र परितः समततः 'अभितः परितः समयेत्यादिना' परितयोगे द्वितीया। किमर्थं परिभ्रमणमित्यपेक्षायामाह रिपोरिति। रिपोः शत्रोः सकाशात् भीत्रार्थानामित्यपादानत्वं रक्षितु इच्छुः रिरक्षिषुः रक्षपालने सन्नंतादुप्रत्ययः। अर्थात्तमिति कर्मात्र सबध्यते एतादृशः क्षमाभुजः क्षमा पृथ्वी भुनक्ति पालयति इति क्षमाभुक् तस्य दशरथस्य सुतः श्रीरामभद्र. वनस्य अरण्यस्य श्रीः लक्ष्मीः तया हृत. आकृष्टः सन् अवरज अनुज लक्ष्मणमित्यर्थ.। जगाद उवाचेत्यर्थः गदव्यक्तायां वाचि लिट्। अनुप्रासालङ्कारः॥ १२॥

बिभर्ति नीवारवदम्बुजाकरश्रिया परीतं सततं तपोजुषाम् ।
अखातमाहावमनुप्त्रिमं परं सदाफलं शस्यमिदं तपोवनम् ॥१३॥
सवेदवेदाङ्गविदो यमव्ययं विदन्ति यत्नेन परं तपस्विनः ।
स लोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति सोऽह पुमान् पुरातनः

पूर्वश्लोके क्षमाभुज सुतः अवरज जगादेत्युक्त किं जगादेत्यत आह—बिभर्तीति । नीवारा तृणधान्यानि सति यस्मिन् तन्नीवारवत् ' तदस्यास्त्यस्मिन्निति ' मतुप् मादुपधायाश्चेतिवत्व अम्बुजानां कमलाना आकर. खनि तस्य या श्री· शोभा तया परीत युक्त तप· जुषन्ते सेवन्ते इति तपोजुष· जुषी प्रीतिसेवनयोः क्विप् तपस्विनामित्यर्थ । इद पुरोदृश्यमान तपस वन अरण्य सतत निरतर ' सततेऽनारताश्रान्तसंतताविरतानिश ' इत्यमरः । अखात देवखातक ' अखात देवखातक ' इत्यमरः । आहाव निपान ' आहावस्तु निपान स्यादुपकूपजलाशये ' इत्यमर· । वापेन क्षेत्रविकरणेन निर्वृत्त उप्त्रिमं तथा न भवतीति अनुप्त्रिम ' डुवप् बीजसताने ' इत्यस्मात् ड्वितः क्त्रि यजादित्वात्सम्प्रसारण क्त्रेर्मम्नित्यमिति स्वार्थे मप्प्रत्यय. । वाप विना स्वतएवोत्पन्नमित्यर्थ. । अतएव पर श्रेष्ठ सदा सतत फल यस्य एतादृश सस्य धान्य बिभर्ति धारयति । डुभृञ् धारणपोषणयोः लट् तिप् शप. श्लौ द्वित्व अभ्यासस्येत्व च । अखात आहाव सस्य मित्यत्र चकार विनापि समुच्चय. ' यस्या हिरण्य विंदेय गामश्व पुरुषानहं ' इतिवत् द्रष्टव्य· ॥ १३ ॥

सेति । इह अस्मिन् वने 'इदमोह' इति हप्रत्यये 'इदमइश्' इति इशादेशः । वेदा. ऋगादय· तै. सहितानि सवेदानि यानि वेदागानि शिक्षादीनि षट् तानि च ' शिक्षाकल्पो व्याकरण निरुक्तं छदोज्योतिषामित्यगानि ' इति चरणव्यूहे स्पष्टानि तेषां विशिष्य पादाद्यगत्व शिक्षायामुक्त तथाहि ' छद· पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाघ्राण तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृत । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते' इति। तानि विदति जानति ते सवेदवेदागविद· विद ज्ञाने सुप्युपपदे क्विप् चेति क्विप् उपप-दमतिङ् इति समासः । एतादृशा तपस्विन· नि य तपोयुक्ता भूमनिंदाप्रशसासु इत्यनेन नित्ययोगे ' तपः सहस्राभ्यां विनीनौ इति ' विनिप्रत्यय· यं पुराणपुरुषं अव्ययं नास्ति व्ययः षड्भावविकारा यस्य एतादृश षड्भाववर्जितमित्यर्थ· । ते च यास्केन दर्शिता· 'जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीति' । अतएव काठके उक्त 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन् नायं कुतश्चिन्नबभूवकश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ' इति । एतादृश परं मस्थुरर्थं ' पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ' इत्यमर· । यत्नेन उपनि-षदर्थविचारादिरूपप्रयत्नेन विदति जानति विद ज्ञाने लट्। स· पूर्वोक्त. पुरातनः

सुदर्शनच्छिन्नसमाहृतेन्धनं द्विजेन पक्षव्यजनेन वीजितम्।
त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपूरुषो जुहाव हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
तपस्यति स्वामिनि शत्रुशातने समित्कुशच्छेदनमात्रतत्परः।
सुसंयतो नाभिननन्द नन्दकः सुरारिवक्षःक्षतजासवं तदा ॥ १६ ॥
गदा रणद्वन्द्वभिभैरवं रणं तदा समभ्येत्य भयं वितन्वति।
शिरस्यपध्वस्तशिरस्त्रजालके निमज्य मज्जां न जघास विद्विषाम्

पुराणः पुमान् पुरुषः कानिचित् लोकानां कृत्यानि कार्याणि 'विभाषाकृवृषोरिति' कृधातो. क्यप् लोककार्याणीत्यर्थः। विचिंत्य विचार्य लोककार्याण्युद्दिश्येत्यर्थः। तपस्यति स्म लट्स्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुकूलतां यातानीति क्रमेण दर्शयति। सुदर्शनेति। इह अरण्ये आदिपूरुष विष्णुः त्रीणि नेत्राणि यस्य सः त्रिनेत्रः शंकरः 'विरूपाक्षस्त्रिलोचनः' इत्यमरः। अन्या मूर्तिः मूर्त्यंतरं मयूरव्यंसकादित्वात्समास । त्रिनेत्रस्य शंकरस्य मूर्त्यंतरं देहांतरं अन्यदेहं इति यावत् शंकरस्य अष्टमूर्तित्वात् अष्टासु मूर्तिषु अन्यतमा वह्निर्भवति तथाचोक्तं 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचंद्रमसौ सोमयाजीचेत्यष्टमूर्तय.' इति। पूर्वंसुदर्शनेन चक्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहृतानि सुदर्शनसमाहृतानि 'पूर्वकालैकेति समास'। एतादृशानि इंधनानि काष्ठानि यस्य द्विजेन गरुडेन 'दंतविप्राण्डजाद्विजाः' इत्यमरः। पक्षः गरुत् सएव व्यजनं तेन वीजितं ध्मातं एतादृशं हव्यवाहनं अग्निं 'हुतभुक् दहनो हव्यवाहन' इत्यमर.। हूयते इति हव्यानि हुधातोः कर्मणि यत् हविर्द्रव्यैरित्यर्थः जुहाव हुधातोः कर्मणि लिट्। रूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥

इदानीं खड्गोपयोगं दर्शयति। तपस्यतीति नदकः एतन्नामकः विष्णोः खड्गः शातयति नाशयति इति शातनः शद्धातोः णिजंतात् कर्तरि नंद्यादित्वात् ल्यु शदेरगतौ तः इति शदेस्तादेशः। शत्रूणां रिपूणां शातके घातके स्वामिनि प्रभौ श्रीविष्णौ 'स्वामिन्नैश्वर्ये' इति निपातनात्साधु. तपस्यति तपश्चरति सती-त्यर्थः। तपश्शब्दात् 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् तपसः परस्मैपदं चेति परस्मैपद। समिधः इध्मानि कुशा. दर्भाः तेषां छेदनं द्वैधीकरणं समित्कुशच्छेदनमेव मात्रं समित्कुशच्छेदनमात्रं तस्मिन् तत्परः आसक्तः 'तत्परे प्रसितासक्तेत्यमरः' अतएव सुसंयतः नियतः सन् सुराणामरयः शत्रवः दैत्याः तेषां वक्षांसि 'उरसि उरोवत्सं च वक्षश्चेत्यमरः'। तत्सबंधि क्षतजं रक्तं तदेव आसवं मद्यं 'मैरेयमासवः सीधु' इत्यमरः। तं तदा तप.काले न अभिननंद न मानयामासेत्यर्थं स्वामिनि शत्रुहिंसां त्यक्त्वा तपस्यति सति तदायुधं नंदकोपि समित्कुशच्छेदनतत्परः सन् दैत्यवक्षोरक्तपानं तत्याजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं गदयापि हिंसा त्यक्तेत्याह। तदा तप.काले गदा कौमोदकी

नवं स्वकोशाहृतवारिधारया वनं तरूणामनुगृह्णता रणे।
न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे भियो विशुष्काशनिभैरवैरवैः॥ १८॥
सलीलमुद्दण्डसरोजविष्टरे निषद्य पादेन पुरोऽवलम्बिना।
परिस्पृशन्त्या चलवीचिमस्तकं तदा किलागायि कलं न पद्मया १९

नाम्नी रणंतः दुंदुभयो यस्मिन् स रणदुदुभिः अतएव भैरवः भयंकरः एतादृशो यो रणः युद्धं तंसमेभ्येत्य प्राप्य भय भीतिं वितनोति वितन्वन् तस्मिन् अपध्वस्तानि धिक्कृतानि शिरस्त्राणां जालानि येन एतादृशे भयाभावात् त्यक्तशिरस्त्राणके इत्यर्थः। एतादृशे विद्विषां शत्रूणां शिरसि मस्तके मस्तकेषु इत्यर्थः। जात्येकवचन निमज्य पतित्वेति यावत् मज्जां धातुविशेष न जघास न भक्षयामास अदुभक्षणे लिटयन्यतरस्यां इत्यनेन घसादेशः। अनुप्रासालंकारः। विष्णौ तपस्यति शस्त्रप्रहाराभावात् गदायाः शत्रुमज्जाभक्षण न जातमित्यर्थः॥ १७॥

इदानीं पांचजन्योपयोगं दर्शयति। नवमिति। स्वस्य यः कोशः कुड्मलः तेन आहृता आनीता या वारिधारा उदकधारा तया तरूणां वृक्षाणां वन अनुगृह्णता अनुगृह्णातीत्यनुगृह्णन् तेन स्वकोशानीतवारिणा वन सेचयतेत्यर्थः। एतादृशेन पाचजन्येन पचजने दैत्यविशेषे भवः पांजजन्यः तेन विष्णोः शङ्खेन 'गंभीराञ्ज्यः' इति सूत्रे पचजनादितिवार्तिकेन ञ्यप्रत्ययः रणे युद्धे विशुष्कः जलरहितः य. अशनिः विद्युत् 'अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चचलायां पवावपी' ति मेदिनी तद्वत् रवैः शब्दैः अशनिपातवत् शब्दैरित्यर्थः जनस्य लोकस्य भियः भीतयः न तेनिरे न विस्तारिताः तनु विस्तारे कर्मणि लिट् एत्वाभ्यासलोपौ अनुप्रासः॥ १८॥

'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं। हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका' इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां क्रीडादिनिषेधात् स्वपतौ विष्णौ तपस्यति लक्ष्म्यापि क्रीडादि त्यक्तमित्याह—सलीलमिति। तदा पुरपतपःकाले उत्कृष्टः दण्डः नाल यस्य तदुद्दंडं एतादृश यत् सरोज कमलं तदेव विष्टरः आसन 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासन' मित्यमरः। तस्मिन् सलीलं लीलया सहित सलील 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासः। निषदनक्रियाया विशेषणमेतत् सलीलं यथास्यात्तथा निषद्य उपविश्य षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्मात् क्त्वा ल्यबादेशश्च। पुर अग्रभागे अवलंबते तच्छीलः अवलंबीतेन 'सुप्यजातौणिनि' ताच्छील्ये णिनिः एतादृशेन पादेन चरणेन चलाः चचलाः या वीचयः ऊर्मयः 'स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु' इत्यमरः। तासां मस्तकं शिरः अग्रमिति यावत् तत् परिस्पृशन्त्या परिस्पृशति इति परिस्पृशती तया परिपूर्वात् स्पृशतेः लटः शत्रादेशे उगितश्चेति ङीप् आच्छीनद्योर्नुम्। एतादृश्या पद्मया लक्ष्म्या 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मेत्यमरः' कला कलं

फणावतामुद्धरणेषु वारिधिप्रवाहसिक्तावुदयाचलस्थितः ।
वितत्य पक्षावधिपः पतत्रिणां व्यशोषयन्न प्रतिसूर्यमायतम् ॥२०॥
विहारमारण्यकमिष्टवस्तुदं विहाय वल्केन समं वितूस्तयन् ।
इतः किल क्रोधपराहतो हरिः पुरा प्रतस्थे बलिबन्धसिद्धये ॥२१॥
ततः प्रकृत्यैव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिंसया ।
निषेव्यते श्वापदसम्पदा पदं तपस्विनामृद्धमिदं शमावहम् ॥२२॥

मधुरं यथास्यात्तथा न अगायि किल गानं न कृतमेवेत्यर्थः । कैगैशब्दे कर्मणि लुङ् चिण् तलोपः ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतत्रिणां पतत्राणि पक्षाः सन्ति येषां तानि पतत्रिणः पक्षिणः 'अत इनि ठनाविति' इनिः 'पतत्रं च तनूरुहं' इत्यमरः । तेषां अधिपः प्रभुः गरुड इति यावत् फणाः फटाः सन्ति येषां ते फणावन्तः सर्पाः तेषां उद्धरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थः । वारीणि धीयन्ते यस्मिन् वारिधिः समुद्रः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः तस्य प्रवाहः तेन सिक्तिः सेचनं तस्यां सत्यां 'यस्य च भावेनेति' सप्तमी । सर्पोद्धरणकाले समुद्रोदकेन आर्द्रत्वे सति इत्यर्थः । उदयाचले स्थितः विद्यमानः सन् प्रतिसूर्यं सूर्यस्य आभिमुख्यं प्रतिसूर्यं 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन अव्ययीभावः । आयतं विस्तृतं यथास्यात्तथा पक्षौ पत्रे 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं' इत्यमरः । वितत्य विस्तार्य न व्यशोषयन् न विशोषितवान् । भगवतस्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव गरुडस्याप्यागमनात् समुद्रस्थसर्पाणां ग्रहणाभावात् आर्द्रीभावाभावेन पक्षशोषणं नासीदित्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचित् पूर्वस्मिन् काले इत्यर्थः इष्टवस्तुदं अभीष्टं वस्तु ददातीति अभीष्टवस्तुदः तं अभीष्टप्रदमित्यर्थः आरण्यकं अरण्ये भवं आरण्यकः 'अरण्यान्मनुष्ये' इति सूत्रस्थेन 'पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यं' इति वार्तिकेन वुञ्प्रत्ययः तं । विहारं तपोवनं वा विहाय त्यक्त्वा क्रोधेन कोपेन बलिविषयकेणेत्यर्थः । पराहतः ताडितः व्याप्त इति यावत् एतादृशः हरिः वामनरूपः वल्केन समं वल्कलेन सार्धमित्यर्थः । वितूस्तानि जटीभूतकेशान् विहरति इति वितूस्तयन् जटाभावं परित्याज्य मृदूकुर्वन् इत्यर्थः । 'मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्' इति वितूस्तशब्दात् णिच् । अत्र तपःकरणाभावात् जटाभारत्यागपूर्वकं मृदुकरणमिति भावः । बलेः एतन्नाम्नो दैत्यस्य यो बन्धः बन्धनं तस्य सिद्धिः निष्पत्तिः बलिबन्धनार्थमित्यर्थः । इतः एतस्मात् प्रदेशात् प्रतस्थे किल जगामेत्यर्थः । समवसमविप्रेभ्यः स्थः इति कर्तर्यात्मनेपदं ॥ २१ ॥

ततइति । ततः वामनप्रस्थानानंतरं हिरण्यं सौवर्णं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः हिरण्यगर्भः अत्र हिरण्यगर्भपदेन विष्णुरुच्यते 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्विनां मसीपयः सेककृतानिवासितान् ।
यदङ्गबिन्दून् गणयन्ति चापलाद्विलोकयद्वीपिनमेनमप्रतः ॥ २३ ॥

श्रुतौ । हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिसमाख्यया योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णोः गुणस्य अर्थात्सत्त्वगुणस्य संपदा सपत्त्या अत्र संपदः इति पाठः समीचीनः प्रहत्येति कृद्योगेन कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरिषष्ठ्या न्याय्यत्वात् यथाश्रुततृतीयांतपाठे तु अतर्थौ येनादर्शनमिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरित्यस्य अनित्यत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीया बोध्या । प्रहत्येव प्रहारेणैव विधुता उत्सृष्टा हिंसा यया '.समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ' इत्यमरः । एतादृश्या श्वापदसपदाश्वापदमित्यत्र 'शुनोदंतदष्ट्रा' इति वार्तिकेन पदशब्दे परे पूर्वपदस्य श्वन् इत्यस्य दीर्घः रथतरादिवत् वनचरेषु पशुषु रूढोयं तेषां सिंहव्याघ्रादिवनचरपशूनां वा सपत् सपत्तिः तया प्रभूतश्वापदैरित्यर्थः । शमावहं आवहतीत्यावहं वहप्रापणे पचाद्यच् शमस्य शांतेः आवहं शमावहं अत्रत्यानां मनः शांतिकारीति यावत् एतादृश तपस्विनां प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्रेति विनिः' तेषां ऋद्धं समृद्धं इदं पुरोवर्तिपदं स्थानं ' पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ' इत्यमरः । निषेव्यते निपूर्वात् सेवृधातोः कर्मणि लट् । अत्र विष्णोः सत्वगुणत्वेन तत्सद्भावेन नैजं रजोगुणं हित्वा सहजवैराण्यपि श्वापदानि हिंसावर्जं सुखेन वर्तते इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधुतहिंसतेति सहजवैरैरपि श्वापदैः यानुकरं त्यक्तमित्युक्तं तदेव दर्शयति द्वाभ्यां । प्रगृह्येति । तपस्विनां तापसानां 'तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । शिशवः शावकाः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे धृत्वेत्यर्थः । अग्रे वृक्षः कपिसंयोगीतिवत् अवच्छेद्यावच्छेदकभावः संबंधः सप्तम्यर्थः पुच्छावच्छेदेन गृहीत्वेति यावत् मस्याः कज्जलस्य पयः उदकं मेला इत्यर्थः (शाई इति भाषायां) तस्य यः सेकः सेचनं तेन कृतानिव उत्पादितानिव असितान् कृष्णवर्णान् ' कृष्णे नीलासितश्यामे 'त्यमरः । एतादृशान् यदङ्कबिन्दून् यस्य द्वीपिनः अङ्गे शरीरे तत्संबंधिनः ये बिंदवः पृषता. ' पृषंति बिंदुपृषता ' इत्यमरः । तान् चापलात् चपलानां चंचलानां भावः चापलं चांचल्यं तस्मात् गणयति संख्यान् करोति एतादृशं अमतः अप्रमादे इत्यर्थः । शान्त्यादिव्याघ्रसम्बन्धातातिशयोक्तिः एवं पूर्वोक्त अन्वादेशात्वात् 'द्वितीया टौस्स्वेनः' इत्येनादेशः । एतादृशं द्वीपिनं शार्दूलं ' शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे ' इत्यमरः । विलोकय पश्य भोक्तशीने निर्वंताशोद् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २३ ॥

इमौ हरी संहृतरोषशङ्कितौ नितान्ततप्तौ तपनस्य दीप्तिभिः।
तलं गजस्य स्नुतगण्डसम्पदः फणातपत्रं फणिनश्च वाञ्छत ॥२४॥
तथा गिरं व्याहरतैव रोदसी वितत्य यातं पवनेन रंहसः।
विधूनयत्तद्विपिनं द्विपद्बलं ध्वजैरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः ॥२५॥
सरोषरक्षः प्रतिबिम्बविग्रहं कृपाणपत्रे शरदम्बरत्विषि।
विगूढतां जीवितपातलिप्सया स्थितः समास्थाय यमो यथा बभौ

इमाविति। संहृतरोषशङ्कितौ रोषः क्रोधः शङ्कित आशङ्का भावे क्तः संहृते रोषशङ्किते याभ्यां एतादृशौ इमौ पुरोवर्तिनौ हरी सिंहभेकौ 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिः' इत्यमरः। द्वन्द्वादौ संहृतपदस्य संयोगात् त्यक्तकोपशङ्कावित्यर्थः। सिंहः त्यक्तकोपः भेकः त्यक्तशङ्क इति यावत्। तपनस्य सूर्यस्य दीप्तिभिः तेजोभिः नितान्तं अत्यन्तं यथास्यात्तथा तप्तौ 'तीव्रैकान्तनितान्तानि' इत्यमरः। एतादृशौ सन्तौ स्नुतगण्डसम्पद स्नुता गण्डसम्पत् कटसम्पत्तिर्यस्य मदस्राविण इत्यर्थः। एतादृशस्य गजस्य हस्तिनः तलं उदराधोभागं च फणिनः सर्पस्य 'चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी' इत्यमरः। फणा एव फटैव आतपत्रं छत्रं 'स्फटायां तु फणा द्वयोः' 'छत्रं स्यादातपत्रं' इत्युभयत्राप्यमरः। वाञ्छतः इच्छतः वाञ्छेरिच्छायां लट् उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २४॥

तथेति। तेन प्रकारेण तथा पूर्वोक्तप्रकारेण गिरं वाणीं 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः। व्याहरतीति व्याहरन् व्याहारे मृते इति तथा 'व्याहार उक्तिर्लपितं' इत्यमरः। तेन एव ब्रुवतैव श्रीरामचन्द्रेण कर्त्रा रंहसः वेगस्य 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः। पवनेन वायुना रोदसी द्यावापृथिव्यौ 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरात्। वितत्य विस्तीर्य व्याप्येति यावत् यातं गतं तत् रक्षाधिष्ठितं विपिनं अरण्यं विधूनयति कम्पयतीति विधूनयत् अथवा रंहसा पवनेन तद्विपिनं विधूनयत् रोदसी वितत्य यातमिति अन्वयः एतादृशं द्विपतां शत्रूणां बलं सैन्यं काकाः वायसाः लाञ्छनानि चिह्नानि येषां ते एतादृशैः ध्वजैः केतनैः हेतुभिः उपालक्ष्यत आज्ञायत ॥ २५॥

सरोष इति। रोषेण क्रोधेन सहितं सरोषं तच्च तत् रक्षः राक्षसं विगृह्णाति विगृहीति देहं ब्रुवन्ति इति विग्रहस्तं शरीरमित्यर्थः। तेषां जीवितस्य जीवनस्य पातः पातं तस्य लिप्सा लब्धुमिच्छा लभ् धातोः सन्नन्तात् अप्रत्ययः इत्यनेन अप्रत्ययः इत्यादेशः अन्यापादलोपश्च तया शरदः संबन्धि यत् अम्बरं आकाशं तद्वत् त्विट् कान्तिर्यस्य एतादृशे कृपाणपत्रे खड्गधारायां स एव पत्रं दलं तस्मिन् प्रतिबिम्बमेव विग्रहं देहं तं समास्थाय स्थितः यथा यमः संवृतः तथा बभौ शुशुभे ॥ २६॥

असंख्यगृह्या अपि तत्र सैनिकाः पिशाचरक्षस्ततिभिर्निरन्तरम् ।
कृतान्धकारं रथचक्ररेणुभिर्जगुर्जगत्सत्त्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥
चकार लक्ष्यं प्रथमो बलोत्तरो नभःश्रितं तत् पदिको बलं द्विषाम् ।
ततिं क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रवत्तुरङ्गामतिदन्तयद्विभुम् ॥२८॥

असंख्यगृह्या इति । नास्ति संख्या येषां ते असंख्याः ते च ते गृह्याः ह्येयाः गृह्णग्रहणे 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति क्यप् । विशेषणं विशेष्येणेति समासः । अथवा संख्याया अभावः असंख्यं तत्र गृह्याः असंख्यगृह्याः संख्यया परिच्छेत्तुमशक्या इत्यर्थः । एतादृशाः तत्र राक्षससेनायां सैनिकाः सेनायां समवेताः सैनिकाः समवायान् समवैति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्ययः । 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । पिशाचाश्च रक्षांसि च तेषां ततयः पंक्तयः ताभिः हेतुभिः निरंतरं निर्गत अंतरं अवकाशो यस्मात् तत् व्याप्तमित्यर्थः । रथानां स्यदनानां चक्राणि तेषां रेणुभिः रजोभिः 'रेणु द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न स्त्रियां रजः' इत्यमरः । तैः हेतुभिः कृतः उत्पादितः अंधकारः ध्वांतं यस्मिन् 'अंधकारोऽस्त्रियां ध्वांतं' इत्यमरः । एतादृशं जगत् विष्टपं सत्वं च रजश्च तमश्च सत्वरजस्तमांसि सत्वरजस्तमःप्रचुरं सत्वरजस्तमोमयं तत्प्रकृतवचने मयट् इति मयट् । अपिः संभावनायां 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यमरः' । सत्वरजस्तमोगुणात्मकमिति संभावितमिति यावत् तथा जगुः वर्णयामासुः कैगैशब्दे लिट् । पिशाचादिप्राणिसत्वात् सत्वमयं रेणुभिः रजोमयं अंधकारात्तमोमयमिति ज्ञेयं ॥ २७ ॥

चकारेति । बलोत्तरः बलेन वीर्येण उत्तरः श्रेष्ठः तृतीया तत्कृतार्थेति समासः एतादृशः पदिकः पादाभ्यां चरतीति पदिकः 'चरतीति ठक्' इत्केचरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः एतादृशः प्रथमः पूर्वोत्पन्नः श्रीरामभद्र इत्यर्थः । नभः आकाशं 'नभोंतरिक्षं गगन'मित्यमरः । तत् श्रितं आश्रितं तत्पूर्वोक्तं द्विषां शत्रूणां 'द्विड्विपक्षाहितामित्रे 'त्यमरः । बलं सैन्यं लक्ष्यं शरव्यं 'लक्ष्यं लक्ष्यं शरव्यं चेत्यमरः' । चकार अनु अजनीत्यनुजः यवीयान् 'अन्येष्वपि दृश्यते इति जनेर्डः' लक्ष्मणः इत्यर्थः । क्षितौ पृथ्व्यां तिष्ठतीति क्षितिस्था । सुपीति योगविभागेन स्थाधातोः क प्रत्ययः तां द्रवन्तुरंगा द्रवंतः पलायन्तः तुरंगा अश्वा यस्यां सा तथा तां द्रवंतीं शतृप्रत्ययः । पुनः लक्ष्मणग्रामस्थां प्रथमाभावानाभिकल्प्येति क्वचित् शतृप्रत्ययः । 'घोटकेवीति तुरग तुरंगाश्चेत्यमरः' । अतिदंतवाहिषु इतिवक्तरघटितः पाठ. साधु अवाहता दंता येषां ते दंतहतः इतिभग्नार्थः अस्य 'अत इनि ठनौ' इति मतुबर्थको गुणः तथा वाहुल्यात् समासेऽयं इति विग्रहस्य गौ इर्ति अस्तुतत्र प्रकार एवायमिति भाति इतीति दंतहस्य कारि अंशादात्तुत्कमात् । अर्थात्कातिबाहुल्यवाध्यये प्रमाणाभावाच्च अति-

युधि द्विपा रामशरेण दारिताः कृतत्वराधोरणमुक्तकन्धराः ।
यतो धरण्यामनुकृष्टवारिदं दिवः पतन्तो दद्दृशुः स्वसैनिकान् २९
शरासने वर्त्मनि लक्ष्यभेदने परैरुपालक्ष्यत नेषुसन्ततिः ।
ऋतेऽपि हेतोरिव दीर्णवक्षसो निपेतुरस्य प्रधने सुरद्विषः ॥ ३० ॥
यथा गुणस्य ध्वनयः समुद्ययुर्निपातशब्देन समं युधि द्विपाम् ।
तथाऽस्य योद्धुर्धनुषो विनिर्गता जवे विशेषं विदधुः शिलीमुखाः ३१

प्रयोगाणामशुद्धानामुपलभ्येत्यास्तां तावत् अतिदंतयत् इति यथास्थितपाठो मा अर्थबोधको भवेदित्यादरणीयः । अतिशयिता ये दंतवंतः तैः विभुः व्यापिद्य एतादृशीं तति पंक्तिं अर्थात् द्विषामिति संबध्यते जघान च नाशयामास । हन् हिंसागत्योः लिट् द्वित्वअभ्यासादेति कुत्वं ॥ २८ ॥

युधीति । युधि आजौ 'समित्याजि समिद्युधः' इत्यमरः । रामस्य रामभद्रस्य शरः बाणः तेन दारिता. भेदिताः 'दारिते भिन्नभेदितौ' इत्यमरः । अत एव कृता त्वरा यैः एतादृशा ये आधोरणाः हस्तिपकाः 'आधोरणा हस्तिपका' इत्यमरः । तैः मुक्ता त्यक्ता कंधरा ग्रीवा येषां ते 'शिरोधिः कंधरेत्यपी'-त्यमरः । स्वपातभिया आधोरणैस्त्यक्तकंधरा इत्यर्थः । वारीणि उदकानि ददतीति वारिदाः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अनुकृष्टा अनुकृताः वारिदाः मेघाः यस्मिन् कर्मणि तत् अनुकृष्टवारिदं पतनक्रियाविशेषणमिदं 'वारिदोऽम्बुभृत्' इत्यमरः । दिवः आकाशात् पततः पत् गतौ शतृप्रत्ययः । द्विपाः द्वाभ्यां तुंडात् शुंडाभ्यां पिबंतीति द्विपाः । हस्तिनः युधीति भोगविभागात् कः धरण्यां पृथिव्यां यतः गच्छतः इण् धातोः शतृप्रत्ययांतस्य द्वितीयांतमिदं रूपं एतादृशान् स्वसैनिकान् स्वस्य सैनिकाः तान् ददृशुः बभंजुः ॥ २९ ॥

शरासन इति । शरासने धनुषि 'शरासनकोदंडकार्मुकं' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे लक्ष्यस्य शरव्यस्य भेदने विदारणे तस्मिन् इषूणां बाणानां संततिः परंपरा परैः शत्रुभिः नोपालक्ष्यत न प्राज्ञायतेत्यर्थः । एतेन श्रीरामभद्रस्य हस्तलाघवं दर्शितं । अतएव हेतोर्ऋतेऽपीव हेतुं विनापीवेत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्तेति' ऋते शब्दयोगे पंचमी । दीर्णे विदीर्णे वक्षः उरो येषां ते दीर्णवक्षसः एतादृशाः सुरद्विषः सुरान् द्विषंतीति तथा असुराः सुप्युपपदे क्विप् अस्य श्रीरामभद्रस्य प्रधने युद्धे 'प्रधनप्रविदारणमित्यमरः' । निपेतुः निपूर्वात्पत् इत्यस्मात् लिट् एत्वाभ्यासलोपौ । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

यथेति । युधि युद्धे यथा गुणस्य धनुर्गुणस्य ध्वनयः शब्दाः द्विपां शत्रूणां निपातस्य पतनस्य शब्दः ध्वनिः तेन समं सह 'साकं सत्रा समं सहेत्यमरः', समुद्ययुः समुत्थामुरित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण योद्धुः युध्यतीति योद्धा तस्य योद्धुः युध संप्रहारे तृच् एतादृशस्य अस्य रामभद्रस्य धनुषः शरासनात् विनिर्गता विनिष्क्रांताः शिलीमुखाः बाणाः जवे वेगे 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः जवः'

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलब्धलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातोपहतानि बभ्रमुः ॥ ३२ ॥
प्रभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
ऋभुद्विषस्ते प्रतिलोममाहृतैः शरैर्निजैरेव दृढं निजघ्निरे ॥ ३३ ॥
क्षतं पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्बलं तत्तनयस्य भूभृतः ।
निपातखेदादशिवे भुवस्तले भियेव तूर्णं जहुरन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥

इत्यमरः । विशेषं आधिक्यं विदधुः चक्रुः । विपूर्वाद्धातेः कृञर्थेवर्तमानात् लिट् । सहोक्त्यलंकारः ॥ ३१ ॥

सुरारीति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां तानि ' प्रतिमान प्रतिबिंब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ' इत्यमरः । अतएव तस्य रामचन्द्रस्य ये शरा बाणाः तेषां ये प्रतानाः समूहाः तनुविस्तारेभावे घञ् । वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाय्वधीनत्वेन इतस्ततो गमनात् न लब्ध प्राप्त लक्ष्य शरव्य यैः एतादृशानि सुराणां अरयः शत्रवः दैत्याः तेषां हस्तेभ्यः च्युतानि यानि अस्त्राणां जालकानि समूहाः नभस्तले आकाशमार्गे चिरं चिरकालं बभ्रमुः भ्रमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभञ्जनेनेति । ऋभून् देवान् द्विषन्ति ते ऋभुद्विषः दैत्याः ' आदित्या ऋभवः ' इति कोशः । सत्सूद्विषेति क्विप् । आहित' पक्षतीनां पक्षमूलानां ध्वनिः शब्दो यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनि यथास्यात्तथा प्रसर्पणक्रियाया विशेषणमिदं । "पक्षात्तिरितिसूत्रेण' तिप्रत्ययः ' स्त्री पक्षतिः पक्षमूल ' इत्यमरः प्रसर्पंति गच्छन्तीति प्रसर्पंतः तेषां सशब्द गच्छतामित्यर्थः । राज्ञः दशरथस्य सुतः पुत्रः तस्य रामचन्द्रस्य पतत्राणि पक्षाः सन्ति येषां ते पतत्रिणः बाणाः तेषां ' अत इनि ठनौ ' इति इनिः । ' पत्रीरोपमद्युद्वर्णयोः ' इत्यमरः । प्रभञ्जनेन वायुना ' पवमानप्रभञ्जनौ ' इत्यमरः । प्रतिलोमं विलोमं ' अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ' इत्यच्प्रत्ययः । आहरणक्रियाविशेषणं चैतत् । आहृतैः आनीतैः निजैरेव आत्मीयैरेव ' स्वके निजे निज निजु ' इत्यमर । शरैः बाणैः दृढं यथास्यात्तथा निजघ्निरे ताडिताः निपूर्वाद्धन्तेः कर्मणि लिट् । अनुप्रासः ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुवं बिभर्तीति पालयतीति भूभृत् दुभृञ्धारणे क्विप्चेति भृञाद्धो. क्विप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य श्रीरामभद्रस्य पृषत्केन बाणेन ' पृषत्कबाणविशिखा ' इत्यमरः । क्षतं ग्रहृत पतत्रिणां पक्षिणां 'पतत्रिपत्रिपतगपतत् पत्ररथाण्डजा' इत्यमरः । पथः मार्गात् आकाशादित्यर्थः । पतदिति पतत् एतादृशं तत्पूर्वोक्त बलं राक्षससैन्य कर्म असवः प्राणाः अपांल्लिङ्गवत्वं 'पुंसिभूम्न्यसवः प्राणा' इत्यमरः । अशिवे अमङ्गले पूर्वं राक्षससैन्यव्याप्तत्वात् अशिवे. मीति व्यवत् तद्युक्त निर्जनसिथौ बुद्धिस्थ—'
कस्यचित् । प्रमाणं तावदार्यो वा निर्गते दुःखितास्मिवत् '

शिताङ्कुशन्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टबाहवः ।
ध्रुवं नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥३५
द्विपं करीरीयुगमूलखण्डितप्रशीर्णदन्तं समदेन पश्यता ।
मृधावतारव्यथितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥३६॥
करी करं यातमुदग्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहत्य रंहसा ।
शरेण भित्त्वा निखिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

पृथिव्याः तले निपातस्य पतनस्य खेदः दुःखं तस्मात् भियैव भीत्यैव 'भीत्रार्थानां भयहेतु'रित्यपादानत्वं अतरा मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वरं चपलं तूर्णमविलंबितमित्यमरः' जहु तत्यजुः ओहाक् त्यागे लिट् । उत्प्रेक्षानुप्रासौ अलंकारौ ॥३४॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अंकुशाः सृणयः 'अंकुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियां इत्यमरः । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कंपितानि मस्तकानि यैः अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः बाहवो येषां ते युधि समरे नदंतः अव्यक्तशब्दं कुर्वंतः नदअव्यक्ते शब्दे लटः शत्रादेशः एतादृशाः अरिदंतिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वाद्धरतेः सुप्यजाताविति णिनिः तं रामचंद्रं भयात् ध्रुवं अयाचंत यथा प्रार्थयत इवेत्यर्थः । यथा कश्चिद्दुर्बलः हस्तौ मस्तके परिधृत्वा शिरः कंपयन् सन् प्रबलं शरणं याति तद्वत् हस्तिनः रामभद्रं शरणं ययुः किमित्युत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलंकारौ ॥३५॥

द्विपमिति । करीर्योः दंतमूलयोः युगं युग्मं 'करीरी चीचिकायां स्यात् दंतमूले च दंतिनां' इति मेदिनी । 'युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले मूलभागे खंडितं भेदः खंडिभेदने अस्मात् नपुंसके भावे क्तः तेन प्रशीर्णौ दंतौ रदनौ यस्य एतादृशं द्विपं हस्तिनं 'द्विरदोऽनेकपो द्विपः' इत्यमरः । पश्यति अवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन गर्वितत्वं सूचितं एवंभूतेनापि मृधे युद्धे योऽवतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्कंदनं संख्यं' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं सगर्वत्वेपि भग्नदंतद्विपावलोकनात् युद्धप्रासिसंजातदुःखेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटासन्ने' इत्यमरः' । दंतिना हस्तिना चेतसि अंतःकरणे क्षणं क्षणमात्रं क्रियाविशेषणमिदं विचक्रे विकृतमित्यर्थं । विकारो लब्ध इति यावत् । वेःशब्दकर्मणः इत्युक्ते धेरित्य नुवर्तमाने अकर्मकाच्चेति सूत्रेण वेः कृञोऽकर्मकत्वप्रयुक्तात्मनेपदविधानेन छात्रा विकुर्वते इत्युदाहरणदानेन च विकारार्थकस्य कृञोऽकर्मकत्वं स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे लिट् । अनुप्रासः ॥ ३६ ॥

करीति । उदग्रः उच्चः विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे च वामने' । 'शरीरं वर्ष्मविग्रहः' इत्युभयत्राप्यमरः । एतादृशः करी हस्ती रंहसा वेगेन 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहन्तुं समाहन्तुं यातं गतं करं शुंडां शरेण बाणेन अर्थात् रामेण भित्त्वा निखिले संपूर्णे भुजस्य

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलब्धलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातोपहतानि बभ्रमुः ॥ ३२ ॥
प्रभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
ऋभुद्विषस्ते प्रतिलोममाहृतैः शरैर्निजैरेव दृढं निजघ्निरे ॥ ३३ ॥
क्षतं पृषत्केन पतत्त्रिणां पथः पतद्बलं तत्तनयस्य भूभृतः ।
निपातखेदादशिवे भुवस्तले भियेव तूर्णं जहुरन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥

इत्यमरः । विशेषं आधिक्य विदधु' चक्रुः । विपूर्वाद्धातेः कृञर्थेवर्तमानात् लिट् । सहोक्त्यलंकारः ॥ ३१ ॥

सुरारीति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां तानि ' प्रतिमान प्रतिबिंब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ' इत्यमरः । अतएव तस्य रामचन्द्रस्य ये शरा बाणाः तेषां ये प्रतानाः समूहाः तनुविस्तारेभावे घञ्। वातेन वायुना उपहृतानि ताडितानि अतएव वाय्वधीनत्वेन इतस्ततो गमनात् न लब्ध प्राप्त लक्ष्य शरव्य यैः एतादृशानि सुराणां अरय' शत्रवः दैत्याः तेषां हस्तेभ्यः च्युतानि यानि अस्त्राणां जालकानि समूहाः नभस्तले आकाशमार्गे चिर चिरकाल बभ्रमुः भ्रमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभञ्जनेनेति । ऋभून् देवान् द्विषति ते ऋभुद्विषः दैत्या' ' आदित्या ऋभवः ' इति कोशः । सत्सूद्विषेति क्विप् । आहितः पक्षतीनां पक्षमूलानां ध्वनिः शब्दो यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनि यथास्यात्तथा प्रसर्पणक्रियाया विशेषणमिदं । 'पक्षात्तिरितिसूत्रेण' तिप्रत्ययः ' स्त्री पक्षतिः पक्षमूल ' इत्यमरः प्रसर्पति गच्छतीति प्रसर्पतः तेषां सशब्द गच्छतामित्यर्थः । राज्ञः दशरथस्य सुतः पुत्रः तस्य रामचन्द्रस्य पतत्राणि पक्षाः सन्ति येषां ते पतत्रिणः बाणाः तेषां ' अत इनि ठनौ ' इति इनि' । ' पत्रीरोपइषुर्द्वयोः ' इत्यमरः । प्रभञ्जनेन वायुना ' पवमानप्रभञ्जनौ ' इत्यमरः । प्रतिलोम विलोमं ' अच्प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोम्नः ' इत्यच्प्रत्ययः । आहरणक्रियाविशेषणं चैतत् । आहृतैः आनीतैः निजैरेव आत्मीयैरेव ' स्वके नित्ये निज त्रिषु ' इत्यमरः । शरैः बाणैः दृढं यथास्यात्तथा निजघ्निरे ताडिताः निपूर्वाद्धतेः कर्मणि लिट् । अनुप्रासः ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुवं बिभर्तीति पालयतीति भूभृत् सत्सूद्विषेति क्विप्चेति भृधातोः क्विप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य श्रीरामचन्द्रस्य पृषत्केन बाणेन ' पृषत्कबाणविशिखा ' इत्यमरः । क्षतं [illegible] पतत्रिणां पक्षिणां 'पतत्त्रिपक्षिशकुनिशकुन्त पत्ररथाण्डजाः ' इत्यमरः । पथः मार्गात् आकाशादित्यर्थः । पतदिति पतत् एतादृश तत्पूर्वोक्त बल राक्षससैन्यं कर्म असवः प्राणाः कर्तारः 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः ' इत्यमरः । अशिवे अमङ्गले पूर्वंसुरराक्षसभटाधिष्ठितत्वात् अशुचि-मीति [illegible] तदुक्तं निर्णयसिन्धौ वृद्धमनुः—' ग्राममध्यगतो यावत् शवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदशौचं न क्रियते हविशाभिचारात् ' इति । एतादृशे भुवः

शितांकुशन्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टबाहवः ।
ध्रुवं नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥३५

द्विपं करीरीयुगमूलखण्डितप्रशीर्णदन्तं समदेन पश्यता ।
मृधावतारव्यथितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥३६॥

करी करं यातमुदग्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहत्य रंहसा ।
शरेण भित्वा निखिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

पृथिव्याः तले निपातस्य पतनस्य खेदः दुःख तस्मात् भियैव भीत्यैव 'भीत्रार्थानां भयहेतु'रित्यपादानत्व अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वर 'सत्वर चपलं तूर्णमविलम्बितमित्यमरः' जहु तत्यजुः ओहाक् त्यागे लिट् । उत्प्रेक्षानुप्रासौ अलंकारौ ।३४॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अङ्कुशा. सृणय 'अङ्कुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियां इत्यमर । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कंपितानि मस्तकानि यैः अतएव शिर.समीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः बाहवो येषां ते युधि समरे नदतः अव्यक्तशब्दं कुर्वतः नदअव्यक्ते शब्दे लटः शत्रादेशः एतादृशाः अरिदंतिनः शत्रुहस्तिन प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वोऽहरतेः सुप्यजातौ णिनि: तं रामचंद्रं भयात् ध्रुवं अयाचत यथा प्रार्थयत इवेत्यर्थः । यथा कश्चिद्दुर्बलः हस्तौ मस्तके परिधृत्वा शिरः कंपयन् सन् प्रबलं शरणं याति तद्वत् हस्तिनः रामभद्रं शरणं ययुः किमित्युत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलकारौ॥३५॥

द्विपमिति । करीर्योः दंतमूलयोः युगं युग्मं 'करीरी चीरिकायां स्यात् दंतमूले च दंतिनां' इति मेदिनी । 'युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले मूलभागे खंडितं भेदः खडिभेदने अस्मात् नपुंसके भावे क्तः तेन प्रशीर्णौ दंतौ रदनौ यस्य एतादृशं द्विपं हस्तिनं 'द्विरदोऽनेकपो द्विपः' इत्यमरः । पश्यति अवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन गर्वितत्वं सूचितं एवंभूतेनापि मृधे युद्धे योऽवतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्कंदनं संख्य' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं सगर्वत्वेपि भग्नदंतद्विपावलोकनात् युद्धप्राप्तिसजातदुःखेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटासन्ने' त्यामरः' । दंतिना हस्तिना चेतसि अंतःकरणे क्षणं क्षणमात्रं क्रियाविशेषणमिदं विचक्रे विकृतमित्यर्थ । विकारो लब्ध इति यावत् । वेः शब्दकर्मणः इत्युतौ वेरित्यनुवर्तमाने अकर्मकाच्चेति सूत्रेण वेः क्रियोऽकर्मकत्वप्रयुक्तात्मनेपदविधानेन छात्रा विकुर्वते इत्युदाहरणदानेन च विकारार्थकस्य क्रियोऽकर्मकत्वं स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे लिट् । अनुप्रास- ॥ ३६ ॥

करीति । उदग्रः उच्च विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे च वामने' । 'शरीरं वर्ष्मविग्रहः' इत्युभयत्राप्यमरः । एतादृश. करी हस्ती रंहसा वेगेन 'रंहस्तरसी तु रय स्यदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहत्य गतं करं शुंडां शरेण बाणेन अर्थात् रामेण

निकीलिते रामशरेण वेगिना दृढं विभिद्योरुयुगं तुरङ्गमे ।
कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना हयेन कश्चिद्विचचाल नासनात् ॥ ३८
रिपोरपूर्णेन्दुमुखेन कश्चन स्थिरासनः पत्त्रियुगेन राक्षसः ।
निकृत्तयोरप्यधिजानु पादयोः पपात वेगेन यतो न वाजिनः ॥ ३९
वधाय धावन्नभिशम्भु विद्विषः शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपरः ।
हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षसः ॥ ४० ॥
जवेन कश्चिज्जवनाम्बुदोपमं क्षणं सिताभ्रैः कृतकर्णचामरम् ।
निपत्य कुंभे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा वाहयति स्म दन्तिनम् ४१

चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते सति, मोक्तुं न शशाक समर्थो नाभूदित्यर्थः । मोक्तुमित्यत्र शकधृषज्ञेत्यादिना तुमुन् । अनुप्रासः ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कश्चिद्योद्धा वेगः रहः अस्यास्तीति तथा एतादृशेन रामस्य रामभद्रस्य बाणः तेन उरुयुगं सक्थ्नोः युगलं दृढं यथास्यात्तथा विभिद्य निकीलिते संयते 'बद्धे कीलितसंयते' इत्यमरः । एतादृशे कुरङ्गमे मृगे दोषे निकीलितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भयेन भीत्या मूढा विवेकरहिता वृत्तिः यस्य एतादृशेन हयेन अश्वेन आसनात् न विचचाल । मृगवत् स्वस्यापि कीलितत्वं जातमिति भ्रांत्या न चचालेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कश्चन स्थिरं दृढं आसनं यस्य स स्थिरासनः । एतादृशः राक्षसः रिपोः शत्रोः अपूर्णः अर्ध इत्यर्थः एतादृशो यः इंदुः चंद्रमाः तद्वत् मुखं यस्य एतादृशेन अर्धचन्द्राकारेणेत्यर्थः । एतादृशेन पत्त्रिणोः बाणयोः युग युग्मं तेन जानुनोरित्यधिजानु 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः' । पादयोः निकृत्तयोरपि छिन्नयोरपि वेगेन एतीति यत् तस्मात् यतः गच्छतः इत्युपातोः शत्रंतस्येदं रूप एतादृशात् वाजिनः अश्वात् न । पपात पत्लृ गतौ लिट् ॥ ३९ ॥

वधायेति । शत्रोः संमुख अभिशम्भु 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन अव्ययीभावः । शत्रोः संमुखमिति यावत् वधाय नाशाय तादर्थ्ये चतुर्थी धावतीति धावन् गच्छन्नित्यर्थः । तावत् विद्विषः शत्रोः रामभद्रस्येत्यर्थः । शरेण बाणेन आदौ कृत्त छिन्नं पश्चात् च्युतं गलितं कृत्तच्युतं 'पूर्वकालैककर्मसमानाः' । एतादृश मस्तकं उत्तमाङ्गं यस्य अतएव हत अपहृतं आयुर्यस्य एतादृशोऽपि अपरं अन्यः राक्षसः आदौ छेदनात्पूर्वं कृतः आदिकृतः तेन वेगेन जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मस्तके छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुवृत्त्या कानिचित्पदानि जगामेति भावः ॥ ४० ॥

जवेनेति । कश्चिद्राक्षसः जवनः तरसा 'तरसी स्यद[illegible]वेगौ प्रजवी जवनो जव' '[illegible]' एतादृशः यः अम्बुदः मेघः सः उपमा यस्य । कुंभे [illegible] निपत्य पतित्वा तरसा वेगेन दन्तिनं सिताभ्रैः वा द्विधा द्विप्रकारेण 'अधिकर्णं [illegible] चामरम्' [illegible] [illegible]

पृषत्कभिन्नोदररन्ध्रनिर्गतं स्वमन्त्रमुत्कृत्य खुराग्रपातनैः ।
दिशि क्षिपन्तं युधि वेगधारयाऽपरो भुवं वाहयति स्म वाजिनम् ॥४२
निकृत्य सौमित्ररथाङ्गधारयाऽपवर्णितं स्वं तरसा क्षपाचरः ।
क्रुधा युधीकृत्य भुजं महीभुजः सुतं जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ॥४३
न्यमज्जदर्द्धेन रथाङ्गमीरितं परेण शत्रोरुपदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विधाय तं शिरस्यरातिर्निजघान सस्वनः ॥४४

'अभ्रं मेघो वारिवाहः' इत्यमरः । तैः कर्णैः इते कर्णयोश्चामरे प्रकीर्णके यस्य 'चामरं तु प्रकीर्णकं' मित्यमरः । कुम्भभिन्नस्थितान्यग्राणि यस्य कर्णयोः चामरवत् प्रतिभातः एतादृशं दन्तिनं हस्तिनं विहायसा आकाशमार्गेण 'पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । वाहयति स्म प्रापयति स्मेत्यर्थः । लट् स्मे इति स्मयोगे लट् अनुप्रासालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पृषत्केति । युधि युद्धे अपरः राक्षसः पृषत्कैः बाणैः 'पृषत्कबाणविशिखाः' इत्यमरः । भिन्नं विदीर्णं यदुदरं तस्य यद्रन्ध्रं छिद्रं तस्मान्निर्गतं बहिर्गतं एतादृशं स्वं निजं 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वः स्त्रियां धने' अन्त्रं पुरीतत् उत्कृत्य खुराणां अग्राणि प्रान्तभागाः तेषां यानि पातनानि तैः हरितां दिशि हरितीति 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । क्षिपति प्रेरयति इति क्षिपन् तं वाजिनं घोटकं 'वाजिवाहार्वगन्धर्व' इत्यमरः । भुवं पृथिवीं वाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिबुद्धीति सूत्रेण अणि कर्तुः णौ कर्मत्व ॥४२

निकृत्येति । ध्वनिना शब्देन कंपितं चलितं स्थलं येन एतादृशः क्षपाचरः राक्षसः क्षपायां रात्र्यां चरतीति तथा 'त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमरः' । चरेष्ट इति टप्रत्ययः । सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रः लक्ष्मणः स्त्रीभ्यो ढगिति ढकं बाधित्वा 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इत्यण्प्रत्ययः' । तस्य यत् रथाङ्गं चक्रं 'चक्रं रथाङ्गं' इत्यमरः । तस्य धारया निकृत्य कृतीछेदने इत्यस्य निपूर्वस्य ल्यबन्तस्य रूपं । अपवर्जितं त्यक्तं अपवर्णितमिति पाठेऽप्यशुद्धिरिति भाति लेखकप्रमादो वा स इति ज्ञेय । रामात्मीयं भुजं तरसा वेगेन क्रुधा क्रोधेन क्रुध्यतेः सम्पदादित्वात् भावे क्विप् आयुधीकृत्य प्रहरणीकृत्य 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरः । आयुधशब्दाच्च्विप्रत्यये च्व्यन्तत्वादूर्यादिच्व्यनेन गतिसंज्ञायां कुगतीत्यनेन गतिसमासे ल्यबादेशः मही पृथ्वी भुङ्क्ते इति महीभुक् दशरथः तस्य सुतं पुत्रं लक्ष्मणं जघान प्रजहारेत्यर्थः । लक्ष्मणचक्रेण छिन्नं स्वभुजमेव आयुधत्वेन प्रजहारेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

न्यमज्जदिति । परेण शत्रुणा ईरितं प्रेरितं रथाङ्गं चक्रं शत्रोः उपदण्डमस्तकं 'दण्डस्य मस्तकं शिरः' तस्य समीपं इति तथा 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना समीपेऽव्ययीभावः दंडाग्रे इत्यर्थः । अर्द्धेन अर्धभागेन शत्रुणा क्षयंस्य खंडित्वात् अवशिष्टार्धेनेत्यर्थः । न्यमज्जत् पराहेति यावत् । अरातिः शत्रुः स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशस्त्रसादितं विधाय वृन्दं बहुधा सुरद्विषाम् ।
रणाय कोशादसिमीशितुः सुतश्चकर्ष कृष्णं विवरादिवोरगम् ॥४५
परस्य सौमित्रिकृपाणपाटितद्विधाभवद्देहभृतो निकीलयन् ।
शरेण पार्श्वे नृहरिः समग्रतां व्यधत्त रोषेण नु लीलया नु सः ४६
करं रणाय प्रतिहृत्य धावति द्विपे निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
बहूनि खण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहितः तथा सशब्दः सन् इत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमेव दड परशु परश्वध 'परशुश्च परश्वध' इत्यमरः । विधाय कृत्वा तं पूर्वोक्त शत्रु शिरसि शिरोवच्छेदेन निजघान ताडयामास । अय भावः एकेन शस्त्रेण तावत् चक्र प्रहृत । अपरेण तत् प्रहृत । अतस्तस्यार्धं यस्मिन् तत् प्रहृत तस्य दण्डे पतित अतः स परशु सपन्नः । चक्रार्धं दण्डस्य शिरसि सलग्न चेत् परश्वधाकारो भवति । अतः सः तमेव परशु गृहीत्वा प्रहर्तरि निजघानेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितुः ईश्वरस्य ईशऐश्वर्ये अस्मात् ताच्छील्ये तृन्प्रत्ययः । दशरथस्य पुनः रामो वा लक्ष्मणो वा सुरान् द्विषतीति सुरद्विपः 'सत्सूद्विषेति क्विप्' तेषा दैत्यानां वृन्द समूह 'स्त्रियां तु संहतिर्वृन्द' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रकारेण 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । स्वस्य यः पाणिः हस्तः तदेवयन्त्र तस्मात् च्युतानि गलितानि 'स्रस्त पन्न च्युत गलित' इत्यमरः । यानि शस्त्राणि आयुधानि तैः साधित नाशित विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्ये चतुर्थी । विवरात् बिलात् विवरं बिलं इत्यमरः । कृष्णं कृष्णवर्णं उरग उरसा गच्छतीति उरगः तं 'उरसो लोपश्चेति' उरःशब्दे उपपदे गमधातोः डः प्रत्ययः इव सर्पमिवेत्यर्थः । कोशात् खड्गपिधानात् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिं खड्ग चकर्ष उज्जहारेत्यर्थः । उपमानुप्रासावलङ्कारौ ॥ ४५ ॥

परस्येति । सुमित्राया अपत्य पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । तस्य यः कृपाणः खड्गः 'करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । तेन पाटितः विदीर्णः अतएव द्विधाभवन् शकलीभवन् यो देहः कायः तं बिभर्तीति देहभृत् तस्य परस्य शत्रोः इद समग्रतामित्यनेन अन्वेति । पार्श्वे पार्श्वभागे शरेण बाणेन निकील्यतीति निकीलयन् व्यधत्त स पूर्वोक्त नृहरिः ना मनुष्यः हरिरिव सिंह इव नृहरिः 'उपमित व्याघ्रादिभिरिति' समासः । रोषेण नु कोपेन नु लीलया नु हेलया नु समग्रस्य सपूर्णस्य भावः समग्रता तां ... विभूर्णादिपाठेर्लिङ् लाप् तडः ... । अत्र नुद्वय उत्प्रेक्षाद्वयसूचनार्थं । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४६ ॥

करमिति । रणाय युद्धाय करं शुण्डां प्रतिहृत्य विरचय्येत्यर्थः । उर्ध्वीकृत्येति वा धावति अतिवेगेन गच्छति द्विपे हस्तिनि भूभुजः दशरथस्य तनयेन पुत्रेण निजघ्ने प्रहृतमित्यर्थः । ... भावे लिट् । तदुक्तं

कृपाणकृत्तस्य दृढोरुयन्त्रितं न पश्चिमार्द्धं निपपात सादिनः ।
तुरङ्गवल्गादृढकष्टमुष्टिना परेण भागेन च लम्बितं पुरः ॥ ४८ ॥
परेण खड्गेऽनुपपात पातिते सुरारिरुत्तानविसृष्टविग्रहः ।
अपि व्यपाये सति सत्त्वमानयोर्द्विषे न दित्सन्निव पृष्ठमाहवे ॥४९॥
निमग्नखड्गे जठरे सुरद्विपः परिक्षरच्छोणितसिक्तमूर्तयः ।
परस्परस्य प्रसभं समुच्छलत्प्रहारघातेन पुनर्विशोपिताः ॥ ५० ॥

'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति । बहूनि प्रभूतानि खण्डानि शकलानि विधित्सुना विधातुमिच्छुना निपूर्वाद्धातेः सन् सनिमीमेति इसादेशोऽभ्यासलोपश्च सनन्तात् 'सनाशंस भिक्ष उः' इति उप्रत्ययः । एतादृशेन असिना खड्गेन समेत्य सङ्गत्य तस्य द्विपस्य करः शुण्डा पिण्डित एव एकीकृत एव अथ च मण्डलीकृत एवेत्यर्थः । बहुखण्डचिकीर्षया प्रवृत्तेन असिना करस्य सङ्गमे तस्य पिण्डीकरणं विरोधः असिसंयोगे हस्तिनां करः सङ्कुचित इति परिहारः । विषमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

कृपाणेति । कृपाणेन असिना कृत्तस्य छिन्नस्य सादिनः अश्वारोहस्य 'अश्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । दृढोरुयन्त्रितं दृढौ यौ ऊरू सक्थिनी ताभ्यां यन्त्रितं संबद्धं पश्चिमार्धं पश्चिमं च तत् अर्धं च पश्चिमार्धं अत्र समांशाभावात् अर्धं नपुंसकं इति समासो न किंतु कर्मधारय एव । न निपपात तुरगस्य अश्वस्य या वल्गा (लगाम इति भाषायां) 'वल्गादेरावन्ध्यदन' इति निर्देशः । तया दृढं यथास्यात्तथा कष्टा मुष्टिरिति समासः । मुष्टिः यस्य एतादृशेन परेण भागेन उपरिभागेनेति यावत् पुरः अग्रभागे 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः । लम्बितं च । मध्यभागे सादिनि छिन्नेऽपि दृढसंमतत्वात् अधोभागोऽश्वात्पपात उपरितनभागोऽपि वल्गासक्तमुष्टित्वात् नैवपपात किंतु केवलं लम्बे इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

परेणेति । परेण शत्रुणा एकेनेत्यर्थः । खड्गे असौ पातिते सति त्यक्ते सति उत्तानं यथास्यात्तथा विसृष्टः त्यक्तः विग्रहः देहो यस्य एतादृशः सुराणां देवानां अरिः शत्रुः दैत्यः अनुपपात शत्रुखड्गपातानन्तरं उत्तानविसृष्टविग्रहः पपातेत्यर्थः । उत्तानं देहपतनं उत्प्रेक्षते अपीति । सत्त्वमानयोः प्राणाभिमानयोः 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । व्यपाये नाशे सत्यपि आहवे समरे द्विषे शत्रवे पृष्ठं पृष्ठभागं न दित्सन्निव न प्रदातुमिच्छन्निव उत्तानविसृष्टविग्रहः इति पूर्वेणान्वयः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४९ ॥

निमग्नेति । सुरद्विषः दैत्याः 'पूर्वदेवाः सुरद्विषः' इत्यमरः । जठरे उदरे निमग्नः अन्तर्गतः खड्गोऽसिर्येषां एतादृशे सति यस्य च भावेनेति सप्तमी । परितः सर्वतः क्षरत् शोणितं रक्तं 'रक्तं क्षतजशोणितं' इत्यमरः । तेन सिक्ता आर्द्रा मूर्तिः देहो येषां ते एतादृशा अभवन् पुनः प्रसभं बलात्कारेण परस्परस्य अन्योन्यस्य समुच्छलत् अन्तर्गतो न सञ्जातः इति असंगत्यलङ्कारः 'असमासगते

ततस्तताসृक्स्रवलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः ।
यथेप्सपानाशनतृप्तचेतसश्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान् ॥ ५१ ॥
ततो मरुत्पावकशस्त्रनिर्धुतप्रदग्धमारीचसुबाहुविग्रहः ।
बलं बलीयानबलीकृतं भिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥५२
रणे दधानो हृदयं दयाऽहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
पराङ्मुखानां शनकैः शिलीमुखान् द्विषद्द्विपानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य सुप सुर्वक्तव्य ' इति । समुच्छ्वसन् ऋद्धिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः प्रहारसबधी वात वायु तेन विशोषिताः शुष्कीकृताः आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥

तत इति । तत युद्धप्रवृत्त्यनतर तत विस्तृत यत् असृक् तस्य यः स्रवः स्रुतिरित्यर्थः । ऋदोरप् इति स्रुधातोर्भावे अप्प्रत्ययः । तेन लोहित रक्त ' लोहितो रोहितो रक्त ' इत्यमर । अवर वस्त्र यस्य एतादृश । जये विजये तिष्ठति इति जयस्था ता शत्रुजयप्राप्तामित्यर्थः । सुपीति योगविभागात् स्थाधातोः कप्रत्ययः एतादृशीं श्रिय लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपयंतु उद्वोढु उद्यतः प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वर श्रेष्ठः सुप्सुपेति समासः । रामचद्रः लक्ष्मणो वा ' मूर्धाभिषिक्तो राजन्य ' इत्यमरः । चिर चिरकाल द्विजान् ब्राह्मणान् पक्षिणश्च ' दतविप्राण्डजा द्विजाः ' इत्यमरः । तत्र ब्राह्मणानां जन्मना सावित्र्युपदेशेन च द्विर्जातत्वात् द्विजत्व 'जन्मना जायते शूद्र संस्काराद्द्विज उच्यते' इत्युक्तेः । पक्षिणां द्विजत्व तु अण्डरूपेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सां इच्छां अनतिक्रम्य वर्तते इति यथेप्स । आप्नोतेः समतात् अप्रत्ययः द्वित्वे ईत्वे अभ्यासलोपः पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभाव । यथेप्से ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपक्वान्नानां रक्तमांसाना च यथायोग्य ज्ञेय । ताभ्यां तृप्त चेतः अतःकरण येषां ते एतादृशान् चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभि ब्राह्मणाः तर्प्यंते एव जयश्रीविवाहेपि मांसादिभिः तेन पक्षिणः तर्पिता इत्यर्थ । श्लेषानुप्रासावलंकारौ ॥ ५१ ॥

तत इति । तत जयश्रीप्राप्त्यनतर मरुत् वायुः पावकः अग्निः तयोः शस्त्रे वायव्याग्नेये इत्यर्थः । ताभ्यां पूर्वं निर्धुतौ कम्पितौ पश्चात् प्रदग्धौ पूर्वकालेति समासः । निर्धुतप्रदग्धौ मारीचसुबाह्वोः एतन्नामकयोः दैत्यविशेषयोः विग्रहौ देहौ येन यद्यप्यत्र सुबाहु मारीचेति भवितव्य द्वन्द्वेघीति सूत्रात् तथापि ' समुद्राभ्राद्. ' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् समाधेय । बलीयान् अतिशयेन बलवान् इति तथा विन्मतोर्लुगिति ईयसुनि मतुपो लुक् एतादृशः सः पूर्वोक्तः नायकः रामचद्रः तत विस्तृत भिया भीत्या अबलीकृत अबलेन बलवत् कृत अबलाताम्रन् च्विप्रत्ययः अस्य च्वाविति ईत्वं अबलीकृतमित्यत्र कृभ्वस्ति समासः । बल सैन्य दिगत दिशां अतः तं निनाय प्रापयामास । अनुप्रासं चेत्यनेन द्विर्भेदकारं अनुप्रासालंकार ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहृतं दयाहृता येन दयार्द्रमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण-

भृशं न सेहे युधि राममाशुगप्रतानशुष्काशनिपातभीषणम् ।
युगान्ततिग्मद्युतितेजसं द्विषो बलीयसो भ्रातृबलान्वितं बलम् ४५

स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलब्धमोक्षाः
सुश्लिष्टपुङ्खसफलाननसम्पदस्ते ।
श्लाघया इवास्य विशिखा रिपुसैनिकेभ्य-
श्चक्रुस्त्रिविष्टपसभागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्यानित्यत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहृतं आकृष्टं तृतीयासमासो वा एतादृशं हृदयं अंतःकरणं ' चित्तं तु चेतो हृदयं ' इत्यमरः । यस्तेऽसौ दधानः एतादृशः धरतीति धरः पचाद्यच् धनुष. धरः धनुर्धरः सः रामः धनुः चापं लीलया सहितं सलील यथास्यात्तथा आयम्य आकृष्य पराङ्मुखानां विमुखानां द्विषतां शत्रूणां ये द्विपाः तेषां जघने कटिपूर्वभागे शिलीमुखान् बाणान् ' अलिबाणौ शिलीमुखौ ' इत्यमरः । शनकैः मंद यथास्यात्तथा शनैः शब्दस्याकच् जघान प्रजहार हंतेर्लिट् । अनुप्रासः ॥ ५३ ॥

भृशमिति । बलीयसः अतिबलयुक्तस्य द्विषः शत्रोः बलं सैन्य कर्तृ युधि युद्धे आशुगानां बाणानां ' अजिह्मगखगाशुगाः ' इत्यमरः । तेषां प्रतानः विस्तारः प्रपूर्वात्तनोतेर्भावे घञ् स एव शुष्काशनिपातः जलरहितवज्रपातः अशनिपातेहि प्रायः जलं अनुवर्तते प्रकृतबाणेषु जलाभावात् शुष्केति विशेषणं । तेन भीषणं भयकरं अतएव युगांते प्रलयांते तिग्मद्युतिः तीक्ष्णकांतिः सूर्य इत्यर्थः । तद्वत् तेजो यस्य भ्रातृबलान्वित भ्राता लक्ष्मणः तस्य यत् बलं सामर्थ्यं तेन अन्वितं अनुकूलितमित्यर्थः । एतादृश रामं भृशं अत्यंतं न सेहे न ममृषे इत्यर्थः । सह-धातोर्लिट् एवाभ्यासलोपौ अनुप्रासः ॥ ५४ ॥

सर्गांते भिन्नवृत्तेन वर्णयति । स्थित्वेति । महति उत्कृष्टे गुणे सत्वशांत्यादिके स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः निर्वाणं यैः ' श्रेयो निःश्रेयसामृतं मोक्षो ' इत्यमरः । सुश्लिष्टाः सुतरां विद्यमानाः युक्तयः योगाः शुभकर्मप्रयोगा वा तैः सफलाः आननानां मुखानां सपदो येषां एतादृशाः उत्तमयुक्तिवर्णनेन उत्तमयोगवर्णनेन वा सफलमुखा इत्यर्थः । एतादृशाः श्लाघयाः सुरविशेषा इव अस्य रामभद्रस्य महति विशाले ' विशालं पृथुलं महत् ' इत्यमरः । गुणे मौर्व्यां ' रज्जुस्त्रिषुवटीगुणः ' इत्यमरः । स्थित्वा तत्क्षणे धनुर्गुणस्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः धनुर्विभागो यैः एतादृशाः सुश्लिष्टा पुङ्खाः आननसपदः अग्रभागसंपदो येषां सुश्लिष्टाग्रतान्यग्रपदइत्यर्थः । ते पूर्वोक्ताः विशिखा बाणाः रिपोः सैनिकाः सेनासमवेताः लोकाः ' सेनायांवेति ' ठक् लोभ्यः तृतीय विष्टप त्रिविष्टपं अत्र वृत्तौ त्रिशब्दः पूरणप्रत्ययांतः ' त्रिदिवं दिवि त्रिविष्टपं ' इति कोशः । त्रिविष्टपं स्वर्गः तस्य या सभा सुधर्माख्या तस्यां गमनस्य मार्गस्य उपदेशं चक्रुः विदधुः । युद्धमरणेन स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः । श्लेषा-

हुतभुजि निधनाख्ये शत्रुहव्यानि हुत्वा
परिणयति जयश्रीवीरकन्यां नृवीरे ।
समरपटहघोषे तत्र नृत्तं कबन्धै-
र्बहलरुधिरपङ्कस्फारिसिन्दूरलेपैः ॥ ५६ ॥

मध्येनिकृत्तरजनीचरपूर्वकाया-
श्छेदैः स्थिता भुवि निपत्य भयं वितेनुः
रक्षःसु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमी-
मर्द्धोत्थिता इव पुनः समराय दैत्याः ॥ ५७ ॥

नुप्राणितोपमालंकारः । वसततिलका वृत्तम् ' ज्ञेय वसंततिलकं तभजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजीति । नृषु वीरः तस्मिन् रामभद्रे निधनं मरण आख्या यस्य ' मरणं निधनोऽस्त्रियां 'आख्याह्वे अभिधान चेत्यमरौ' । हुतभुजि अग्नौ ' हिरण्यरेता हुतभुग्' इत्यमरः । शत्रवः रिपवः एव हव्यानि हविर्द्रव्याणि तानि हुत्वा जयश्रीरेव वीरकन्या तां परिणयति उद्वहति सति समरस्य युद्धस्य यः पटहः ढक्का तस्य यो घोषः ध्वनिः तस्मिन् अत्र कोपे इति पाठः प्रामादिक इति भाति । तत्र रणभूमौ बहलः य रुधिरपंकः रक्तकर्दमः तेन स्फारिणः स्फुरद्रूपाः स्फुर स्फुरणे णिजतात्सुप्यजाताविति णिनिः ' चिस्फुरोर्णौ' इति वात्व सिंदूरलेपा येषां तैः कबंधैः मूर्धविरहितक्रियायुक्तशरीरैः कर्तृभिः 'कबंधोऽस्त्रीक्रियायुक्त' इत्यमरः । नृत्तं नर्तन कृतमित्यर्थः । नृतीगात्रविक्षेपे भावे क्तः विवाहे हि वरेण अग्नौ हविर्हुत्वा कन्या उद्वह्यते नटनर्तकाश्च अनेकवेषयुक्ताश्च वाद्यघोषानुरोधेन नृत्यंतीति सार्वजनीनमेवेतत् । रूपकालंकारः । मालिनीवृत्तं उक्तं च ' ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ' इति ॥ ५६ ॥

मध्ये इति । मध्ये मध्यभागे छेदैः भुवि भूतले निपत्य पतित्वा स्थिताः निकृत्तानां छिन्नानां रजनीचराणां राक्षसानां ये पूर्वकायाः कायानां देहानां पूर्वाणि पूर्वकायाः कर्तारः ' पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ' इति समासः । रक्षःसु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखाः पराङ्मुखाः तेषु युद्धपराङ्मुखेषु सत्स्वित्यर्थः । भूमिं पृथ्वीं भूमीमिति पाठे 'कृदिकारादक्ति न' इति ङीप् । पुनः समराय युद्धाय अर्धोत्थिताः अर्धं यथास्यात्तथा उत्थिताः सुप्सुपेति समासः । दितेः अपत्यानि पुमांसो दैत्याः ' दित्यदित्यादित्यनेन ' दिति शब्दात् ण्यप्रत्ययः । असुरा इव भयं भीतिं ' भितिर्भीः साध्वसं भय ' इत्यमरः । वितेनुः विस्तारयामासुः । तनु विस्तारे लिट् । दैत्यानां रसातलनिवासित्वात् उत्प्रेक्षेयं । तदुक्तं श्रीमद्भागवते ' ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकमहानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव निवसंति' इत्यादि । उत्प्रेक्षालंकारः । वसंततिलकावृत्त लक्षण मुक्तं ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यथितराक्षसरक्तधारा-
स्पर्शेन लोहितरुचो मुहुरम्बुवाहाः ।
गौरीपतिप्रणतिसम्भ्रमलाभवन्ध्यां
सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेनुः ॥ ५८ ॥

सक्रीडद्रथतुरगद्विपाभ्रवृन्द-
व्युत्क्रान्तौ विरतपृषत्कपातवृष्टि ।
निस्त्रिंशस्फुरिततडिद्वियुक्तमाप
व्यक्तार्कद्युति शरदीव तन्नभः श्रीः ॥ ५९ ॥

रक्षोवसापिशितपूरितकुक्षिरन्ध्रः
काकुत्स्थबाणहतहस्तिमुखाधिरूढः ।
पर्यन्तलग्नरुधिराणि मृदुप्रणाद-
स्तुण्डानि वायसगणो वदने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य रामभद्रस्य यानि आयुधानि प्रहरणानि 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरः । तैः व्यथिताः भीताः ताडिता इति यावत् एतादृशा ये राक्षसाः तेषां रक्तस्य या धारा प्रवाहः तस्याः स्पर्शेन संबन्धेन लोहिता आरक्ता रुक् कांतिर्येषां 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भा' इत्यमरः । एतादृशाः अंबूनि उदकानि वाहयन्तीति अंबुवाहाः मेघाः अंबुशब्दे उपपदे वाहेः कर्मण्यण् 'अभ्रं मेघो वारिवाहः' इति कोशः । गगने आकाशे मुहुः पुनःपुनः यदा यदा रक्षोरक्तसंबन्धो भवति तदातदेत्यर्थः गौर्याः पार्वत्याः पतिः स्वामी शंकरः तस्य या प्रणतिः नमस्कारः तत्संबन्धी यः संभ्रमः त्वरा 'आवेगः संभ्रमस्त्वरेति' कोशः तस्य यो लाभः प्राप्तिः तेन वन्ध्या रहितामित्यर्थः । एतादृशीं अकालघटितां अकाले घटिता निर्मिता इति तथा संध्यां पितृप्रसूं 'सायंसंध्या पितृप्रसूरि'त्यमरः। वितेनुः विस्तारयामासुः । अतिशयोक्त्यलंकारः । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ५८ ॥

सक्रीडतीति । रथतुरगद्विपं रथाः स्यन्दनाः तुरगाः अश्वाः द्विपाः हस्तिनः एतेषां समाहारः रथतुरगद्विपं सेनांगत्वात् 'द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावः' संक्रीडत् विहरत् यत् रथतुरगद्विपं तदेव अभ्रवृंदं मेघसमूहः तस्य व्युत्क्रान्तौ अपगतौ सत्यां विरतौ सत्यामिति यावत् विरता शांता पृषत्कानां बाणानां विद्धौ च पातः पतनं स एव वृष्टिः वर्षणं यस्मिन् निर्गतः त्रिंशद्भ्यः अंगुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः खड्गः 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' इत्यनेन बहुव्रीहिसमासः । तस्य स्फुरितं स्फुरणं तदेव तडित् विद्युत् तया वियुक्तं विरहितं अतएव मध्ये व्यवधानाभावात् व्यक्ता स्पष्टा अर्कस्य सूर्यस्य द्युतिः कांतिः यस्मिन् एतादृशं तत्पूर्वोक्तं नभः कर्म शरदीव शरत्काले इव श्रीः शोभा कर्त्री आप प्राप । उपमालंकारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् । उक्तं च 'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ५९ ॥

रक्ष इति । रक्षसां राक्षसानां वसा हृन्मेदः पिशितं मांसं च ताभ्यां

राजात्मजौ मुनिसुताश्रुभिराहिताघ्यौं
प्रत्युद्गतौ मृगकुलैरुटजानि गत्वा ।
आवर्जिते विदधतुः शिरसी सुबाह्वो
र्बाणव्रजेन गुरुणी गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
मारीचसुबाहुवधो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

पूरितं पूर्णं कुक्षेः उदरस्य रंध्रं बिलं यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः रामः शिवादित्वादण् तस्य ये बाणाः शराः तैः हताः नाशिताः ये हस्तिनः दंतिनः तेषां मुखेषु अधिरूढः आरूढः मृदुः मृदुलः प्रणादः ध्वनिः यस्य आकंठं उदरपूर्तेः आक्रोशे शक्त्यभावात् मृदुप्रणादत्वं । एतादृशः वायसानां काकानां गणः समूहः पर्यंते प्रांतभागे लग्नानि संलग्नानि रक्तानि येषां एतादृशानि तुंडानि मुखानि चंचुरित्यर्थः । रदने हस्तिदंते ममार्ज शोधयति स्म मृजूशुद्धौ लिट् । अत्र काकजातेः स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्त 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति' अनेन रक्षसां वसामांसरक्तादीनां संमर्दो वर्णितः तेन च बहूनां राक्षसाना हनन ध्वनितं । वसंततिलका॥६०॥

राजात्मजाविति । मुनीनां सुताः पुत्राः तेषां अश्रूणि तैः आहिताघ्यौं अर्घाय पूजाविधये इदं अर्घ्यं ' मूल्ये पूजाविधावर्घः ' इत्यमरः । आहितं कृतं अर्घ्यं याभ्यां तौ तथोक्तौ ऋषिकुमारैः तयोर्दर्शनानन्देन प्रेमाश्रूणि पातितानि तानि अर्घ्यत्वेन कल्प्यंते मुनिसुताक्षिभिः इति पाठे तु अक्ष्णां तेजोरूपत्वेन अक्षिस्पंद रहितदर्शनात् आर्तिमयत्वेन पूजा ज्ञेया । मृगाना हरिणानां कुलानि समूहाः तैः प्रत्युद्गतौ राज्ञः दशरथस्य आत्मजौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ उटजानि पर्णशालाः 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियां ' इत्यमरः । सुबाह्वोः मारीचस्य सुबाहोश्चेत्यर्थः । सुबाहुरिति यदृच्छाशब्देन यौगिकसुबाहुशब्दस्यैकशेषात् द्विवचनं यद्वा प्रथमयोः पूर्वसवर्णयोरित्यत्र यथा प्रथमासहचरितद्वितीयायाग्रहणं तद्वत् सुबाह्वोरिति द्विवचनसामर्थ्यात् सुबाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि ग्रहण बाणव्रजेन बाणसमूहेन आवर्जिते अपहृते कृते इत्यर्थः । गुरुणी गुरुत्ववती शिरसी मस्तके गुरोः विश्वामित्रस्य पादमूले चरणसमीपे विदधतुः स्थापयामासतुरित्यर्थः । विपूर्वाद्धातेः लिट् अतुस् । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इतिश्रीश्रुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपंडित-
प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यांतेवासिना निगुडकरो-
पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-
हरणकाव्यटीकायां पंचमः सर्गः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION

OF

JANAKIHARANA.

———0:———

Stanza 1 The city of *Ayodhá* was, as it were, the celestial city (*Amarávati*) come down from heaven on this world in consequence of an excess of the weight of enjoyable objects, it was the (special) abode of the *Kshatriyas* just as the *Shami* plant is that of fire, and *it stood foremost among cities by its wealth*

2 The moon being covered by the rays issuing from the rubies studded in the topmost balustrades [of palaces], appeared *to* have assumed a reddish hue through irritation on account of being, as it were slighted by the beautiful faces of the ladies belonging to the city

3 This city, though it gave satisfaction to all (its inhabitants) by its affluence, did *not become a source of delight to* the women seeking secret meetings with (their) lovers at night, since the thick darkness [here] was dispelled by the radiance of the jewels fixed in the golden arches

6. The elephants in whose streets, on beholding their images cast on the mirror (like) walls of houses, gave a series of futile attacks it was their pride and self complaisance which made them see hostile elephants (in their own images).

7. Where a cloud as white as a young lotus-stalk performs the function of a banner since it has one extremity (of it) attached to the summit of a white-washed mansion and being stretched out by a light breeze becomes elongated

8 Whose young damsels, having their heads covered with masses of hair, a splendid glow on the face, and the various parts of their bodies free from disease, were, as it were, created by Bramha out of jewels since they had coral heads, golden faces and pearly-limbs

9 Having clasped the edges of the dove-cots on the topmost parts of the houses and having relinquished their ramblings *to the Pushkara*-drums the white autumnal masses of clouds acquired part of the splendour of the palaces themselves

10 In which the delight of the peacocks was heightened by the continuous waving to and fro, of the golden flags like flashes of lightening in close proximity with banks of clouds

11 Where the arches constructed of red and blue stones had their brilliance alternately dispelled and by deepened darkness, and thereby created an alternation of vexation and delight, in the hearts of crowds of women, rambling at night

12 There was the lord of the world by name Dasharatha, resembling the sun by his grandeur, gifted with success, respect, and a valour which was unsurpassable by scions of Kshatriyas, and which always brought under subjection the territories of others.

13 The ruler—the possessor of an ever untarnished glory, respected by all kings and a discriminator of worth—covered the quarters [of the world] with a silvery whiteness by his merit born and charming fame which was as white as the autumnal cloud.

14 The *son of* Aja, who was eager to be a conqueror and who had curbed the speed (restlessness) of his steed like senses by the *knowledge acquired by the study of all Shastras first overcame the six* internal enemies [of the heart] which were inconquerable in open war.

15 That first among men—who was gifted with the power of allaying the effects of pain, caused by his dues (share in the shape of revenue) and whose agreeable presence could not be avoided in the three worlds—did not fall a victim to idleness although he had innumerable enjoyments at his command.

16 That sway—which made every one tremble [with fear], which thrashed out strength (resistance) from the bodies [of opponents], which was the only cause of excitement everywhere and which belonged to him who was desirous of conquering the whole world over-spread the eastern regions, like a fever producing a trembling sensation, and a langour in the limbs and which is the sole cause of the heat of the body.

17. The huge heap of fire, known as his brilliant valour, having completely overpowered the eastern regions now passed across the sea and caused the king in Katáha to perspire

18 That pre-eminent man enjoyed the southern territory,—whose agreeable outskirts were resorted to by *serpents, to* which *hosts of* traders were attracted by the special peculiarities of the town of Kánchi and which could be kept under *control by strong measures*—like a courtezan whose convenient hour of enjoyment is solicited by gallants, who drags as it were, hosts of admirers by her girdle-string and who can only be enjoyed by vigorous efforts

19 The proud leader of the Yavanas, considered himself un equalled in [point of] honour although he was overcome in battle by this king and wounded by the arrow of him whose weapon was the devourer of the lives of demons

20 Consuming a rich Turkish monarch [who was attractive by being the abode of wealth] by his prowess which resembled scorch-

ing fire [this King] by his fame made the extremities of the quarters sweet-smelling as if by fragrant incense wafted about

21. Fire under the appellation of the fury of this [King], increased by the gust of wind in the form of volleys of hostile arrows in battle was cooled down, by the flow of tears running down from the reddened eyes of the ladies of the enemy

22 The pair of lotus feet of him who had crushed his enemies by a single bow, received in the audience hall, the decorations of lac-dye in the form of the radiance from the jewels in the crests of the [assembled] Kings.

23 Even on the spreading of his sheet of fame, white like a pearl necklace over the world the people found the Kumud a [moon-lotus] unopened and consequently abandoned the idea of moon rise.

24 His fiery vigour of a high course, having established itself on the heads of all the feudatory princes blazed forth, in the form of tremulous flashes of beams of rays from the rubies in their crests

25 Here extended over the whole world the moonlight, in the form of a canopy of fame, which was the cause of the oozing of the moon stones [in the shape] of the eyes of the women of the enemies, of him who was the moon among Kings and the ornament of this globe

26 Fixing upon an appropriate hour, that modest Princess, [destined] to be the mother of him who resembled *Bhava* in grandeur and who was [to be] the vanquisher of the sire of the enemy of Indra was taken up by him (*i e* by King) as wife according to prescribed rules, in the presence of fire

27. The sparkling rayed line of nails [of the feet] of the Queen of him, who was a second Indra shone like a string of pearls *placed for the purpose of worship on the extremities of her feet* which surpassed lotus buds [in beauty]

28 Here the dalliance of her gait was natural; neither the infatuated elephant nor the swan had been robbed by her for it,

As if with a view to prove this the pair of the calves of her legs—which rose as it were from a pair of ankle-ornaments—submitted to the ordeal of weighment

29 How were the thighs of this beauty shaped out by the Creator is a puzzle to the intelligent because, if they were seen [during formation] he would be smitten by the arrows of Cupid, and to form and mould them with closed eyes was an impossibility.

30. Her hips robbed her waist of its fullness, in such a manner as to leave it extremely thin as if with the object of preventing its growth anew, the hip was tied up by the band of the girdle

31 The three folds, on the belly of her who had a set of pretty teeth, *were as if they were the three lines marked out by the Creator* [one after another] to show that he found no semblance [of the belly of the Princess] in any of the three worlds

32. My conjecture is that the waist of her, whose large eyes were like lotuses, became extremely slender on account of the exertion *of bearing the pair of breasts developing* [in size] *with the progress of years*

33 The line of newly growing hair [on the belly] appeared as if it were the track line of a drop of black pigment fallen from the tip of the moving paint-brush during the pencilling out of hair of the ringlet-haired-one by the Creator

34 'This is not the moon but something else resembling it *since it does not separate us*', with this idea, *as it were, those two* breasts—Chakravakas—of hers, kept gazing at her moon face

35 The redness of the lotus standing in the pond of the garden belonging to the house, was quite in the hand of her who had taken possession even of the splendid lustre imprinted on an evening cloud by means of her lip

36 What wonder if the delicate lady's arms which have neatly attached joints and pretty form should have asserted superiority

over [*i e.* conquered] a young lotus stalk with long fibres, canulæ and a cylindrical form [procrastinating, and whose course was full of blemishes.]

37. This has been the difference between the moon and the bright moon-face of hers :—the first has an entire black antelope [on it]; the second has only its [of the antelope] two eyes.

38. Two objects alone, surpassing the ruby on account of beautiful lustre and having a refreshing fragrance were praised ; [they were the newly blown lotus on the water and her lotus-like face on dry land.

39. This is the difference between the Indeevara lotus and the lotus-like eye of this [beauty]—the one cannot even bear the lustre of the moon while the other occupies that moon which goes by the name of her face and exists.

40 The pair of eyebrows of this dark-eyed one stood with the central portion raised up [with a desire] to stand aloof [for fear] of the contact of the arched unsteady [roguish] eyelashes : such is my conjecture.

41. The [fact of the] residence in the forest of the peacock hose plumage was put into shade by the mass of her hair, created doubt among people that perhaps a sense of shame smote the earts even of the lower animals

42. Another maiden surpassing the *Siddha* damsels and possess-g qualities similar [to Kausalyá] became his queen : even the ult of this [maiden] became the means of destruction of terror om the demons to the three worlds.

43. On the acquisition of the hand of him, who had *Sumantra* his charioteer, in the presence of fire through [the mediation of] Bráhman, by Sumitra, she gained the sacred personality of *Bha* with her lotus-hand joined with that of *Bhara*.

44 The King [the Lord of his subjects] eager to have issue had his eyesight fruitless on account of not beholding the face of a son born to any one of the queens come of families of noble conduct, passed his time with a heart drowned in anxiety

45, On one occasion the keeper of the forest reported to that Monarch that the forest of the snowy mountain having tracts of dense wood, which was in his charge had been scoured by packs of hounds going about

46 The next day he, to whose mind injustice was repugnant, who had the majestic gait of the Monarch of beasts and who appeared like the plough armed one, and who had set his heart upon aiming at objects in motion [moving animals] went out a hunting with all ardour

47 The young trees attractive on account of being decked with variegated flowers and which had been adopted by *Parvati* as [if they were] her sons were long borne with all fondness by this mountain on his slopes as if they were his grandsons

48 On the covering of clouds being dragged away by wind, the layer of mineral substan es of the mountain which came to view created a notion in the minds of the guileless *Gandharva girls* about the peeling of his skin.

49, When beasts were drawn in by serpents, with half their bodies issuing from the mouths of the caverns, it looked as if the mountain itself with gaping mouth, and lolling tongue was swallowing the beasts.

50 They make out the division of night from day, by the collections of lotuses in the ponds situated in dense woods, where the thick darkness is dispelled by beams of rays [issuing] from the jewels worn by *Naga* women

51. With its two sides reddened by the lustre of metallic lodes its charming plateau having beautiful caves, and studded with bril-

liant moon stones this mountain acquires the glorious splendour of the heavenly peacock whose plumage has a bright metallic radiance and who is honoured by being ridden by the great *Kartikeya*

52 The King, possessing the grandeur of Kubera with his strong bow, roamed about in the *glades of the sire of Mainâka* the aloe trees on whose outskirts were being rocked to and fro by winds surcharged with the spray of the waters of roaring mountain *torrents*

53 The archer whose mind was other than fickle (firm) and who had a fleet horse suddenly drew out an arrow from the quiver and putting it to the bow quickly obstructed the path of the wild beasts in [his] front

54 The king put to flight by [sending] a light shaft [amongst] a herd of young beasts which were pointed out [to him] by a ball sent among them and [who] pricked [their] ears straightened out [their] tails and had beaming eyes

55 'Thou art endowed with superhuman strength [but] do not [therefore] forcibly torture my middle part'—desirous as it were of saying this the highly strong bow, bent before the banner [the first] of Manu's race.

56 The leader of the herd of the *Ena*-deer though pricked down by the King bounded up in the air, in consequence of inertia being anxious as it were through devotion to be a follower of the heart [soul] proceeding to the heavens

57 The [sight of a] pair of spotted deer engaged in giving mouthfuls of tender foliage to each other completely dispelled the ardour of hunting from the mind of the brave man who was used to humouring his beloved by constant agreeable acts

58. The row of deer ever and anon formed in a line, appeared as if strung together, by the arrow let fly at the mouth of the foremost, and seen in a straight line in the intervals between the other antelopes.

59. The arrow, whose velocity was not impaired by the piercing into the hard body of a running buffalo, assumed the condition of the tail.

60. That (Monarch) who had the gait of a mighty elephant and whose arms were hardly discernible, struck the body of the tiger, which had crouched (so as to) pounce on the horse to kill it with shafts in every (dark) spot on his body.

61. Through uneasiness, the mountain sent out a loud braying as it were in the form of the echo of the roar of the formidable rhinoceros, ripped by the weapon of the King, like a big abcess opened by the surgeon with his bistoury.

62. He, who resembled the reed-born-one and who had bent his bow-stalk into a circular form, made the butt of his arrow that boar which had turned to bay from the herd and which through [anger repeatedly sent out a grunt.

63. The hero, who had thus indulged in the exercise of the chase left [got down from] his horse and with the intention of resting himself, graced the margin of the lake where the tops of the canes were being waved by light breezes

64. The breeze on the lake, with a delightful smell of the fragrant blue-lotus by the wafting of [prolonging] the sweet notes of the *Sarasa*-birds imparted a tawny brown [colour] to the King's person by the coatings of pollen from the [calyx of] blue lotuses shaken by it.

65. The hot bright orb of the sun, resting on the peak of the western mountain, throwing out dazzling rays and covered with a [bit of] cloud appeared like a highly heated piece of iron struck on the anvil by the hammer, glowing red, and dazzling by hot scintillations.

66. The solar disc seen by the King in the western sky arrested his sight as if by a golden fan hung against a deep blue wall.

67. There [on the margin of the lake] during the night the King, seating [himself] on a stone slab, becooled by the rays of the moon, dispelled his fatigue by the zephyrs laden with the cool sprays of the mountain streams

68. Since the lord of the world, out of a desire for hunting passed the night in wakefulness, the deer-marked-one (the moon through fear, withdrew somewhere with her deer.

69. The glorious bright sun ascended the summit of the eastern mountain and with his quickening rays as if like a throbbing hand arranged the wild beasts, for the purpose of [giving] enjoyment of the chase to the King.

70. Now the King who resembled Indra in glory, whose fame was sung by the good, and who had girded on his weapons, vaulted upon [his] horse which stood ready caparisoned in a handsome linked armour.

71. This [King] who was the glory of his race who had bent the broad bow stalk, at the full stretch [of his arm] on beholding a wild beast within the range of his arrow pursued it with an eagerness to let fly at him, a forcible shaft as swift as the Sharabha.

72. Having gone beyond the range of the arrows of the King and leaving its trail in the form of a line in the air, the foremost among the beasts went into the forest on the banks of the *Tamasa* which was the residence of ascetics.

73 The hero equipped with a bow, left [got down from] his horse in consequence of the ground being stony, and at once went on foot into the dense wood with his sight fixed on the track of its foot-prints.

74. He, who was the banner of the race of Manu heard, on the bank of the river, the sound of a vessel in the process of filling, and suspecting it to be that of a scream of an elephant, let fly an arrow at the young son of a sage, though he himself [Dasharatha] was the shelter of the distressed.

75 The sage's son whose vitals had been pierced by a feathered shaft, struck in return the heart of the King, who was approaching along the course of his shaft with an arrow named 'lamentation smeared with lacrymal water

76 Why has been broken by thee this single supporting staff in the forest, of the pair of elders which is helpless, blind, decrepit on account of age and emaciated in body by penances

77 By the hitting at a single mark, three innocent individuals have been brought to destruction by thee *viz* my two old parents to whom the function of seeing was imparted by my eyes and myself too

78 Residence with wild animals, the duty of feeding (my) old blind parents, and wild fruits the means of subsistence: in these what fault was perceived in me as the cause for destruction (by you)

79 I was a votary, supportless, free from fault and a blindman's staff to a parent whose sight is (now) an event of recollection alone In such circumstances was not even a single one of these, considered by you—uncompassionate as you are—as a reason for not destroying me

80 In the woods this individual, clothing himself with hard bark of trees whose vigour has been consumed by heat and cold and whose strength has gone down by eating tasteless wild grown things and who has fallen a victim (to your weapon) deserved your compassion.

81. An old jar with its hole stopped by laying on lac, the Munja grass girdle, and clothing of the bark of trees, are my only wealth, from amongst these take whatever thou list by killing me and be happy

82 A good man casts on an enemy (his) eye tremulous through kindness, and closed with a feeling of affection, while a bad

hearted man though it be the first occasion of his seeing another becomes hostile without cause *towards him*

83 Why dost thou, priding upon the force of thy weapons sully (the name of) thy very nobly conducted family by stigmas by stooping *down to* the position of a villain in action,

84 " Pray do not thus rebuke this Dasharatha, naturally not wicked and of uninterruptedly virtuous conduct " in this way did the vital airs choking the throat as it were, stop the words of the son of the great sage.

85 *The son of the Bhoja princess, whose power was like* that of Yama and who had encompassed the destruction of (his) enemies *held the jar in both of his well formed hands and with tears* presented himself before the ascetics who were revered by the self-*controlled*

86 The leader of the good, though he had sinned against him who equalled the very Creator spoke the truth hence the sage did not at once consume with the fire of his anger the body of him who had killed the youth

87 *On learning the death of his son, that self restraining great* sage was seized with such grief that being moved by compassion at the time of entering the fire, he hurled a sharp curse at him whose virtue was sung in every country

88 The King having long enjoyed the hunting forest—which was full of wild flowers, was such as could not be easily passed across and where the rhinoceroses were torn by the nails of the lions—like the goddess of wealth holding the water lilies, and such as could not be approached and whose full cheeks bore deep nail marks of *Hari*, now turned his face towards his palace

89. Now the King left the mountain—whose treasures were held in concealment by rugged mounds at its base whose metal

bearing lodes could not be brought into use by the world and which was harmful on account of plentiful heavy falls of snow—like a bad poet's composition, whose meaning is obscured by irregular quarters, where there is a profusion of roots not in common use and which is vitiated by the fault of a superabundant use of indeclinables such as *tu hi, na*

90 The King soon reached his capital—every corner of which was full of the continuous din of citizens, wherein there were numbers of highly trained elephants, and which was charming on account of the display of numerous jewels—like the ocean which has a booming roar, from where numbers of beautiful serpents are taken away by celestial birds and which is charming by being ornamented with heaps of precious gems

—— o ——

CANTO II

1 The Gods overthrown on the battle-field by *Ravana* who had a scorching power like that of the forest-fire went forth under the leadership of *Indra* to see the Lord of the universe

2 who was on the surface of the bottom of the neither world [situated] below the ocean whose waters moved backward and forward by the force of the breathings of the serpent pressed under the [superincumbent] weight of his [Vishnu's] body,

3 who in consequence of the trouble resulting from a break in his sleep at that time had his big eyes reddened, was seated on the serpent and whose garland decorations had slipped off from his head,

4 who was witnessing in a regal fashion the fight between elephants and marine monsters ridden by young serpents,

5 who was waited upon by with his *Garuda*, body bent out of respect from a good distance that there should be no ruffling of the throne [of his lord] formed out of the body of the serpent,

6 who had betaken himself to the nether world, as if out of a horror for the rays of the sun, and who had through affection fixed his gaze on the moon in the form of *Laxmi's* face

7 who was touching the circle of the navel of *Laxmi* with his lotus feet the heels of which were placed in the lap of her whose eye sight was fixed on his own face,

8 who had the *Panchajanya* and the *Sudarshana* on his right and left and who therefore, resembled the high *Vindhya* mountain with the sun and the moon on both its sides

9 Bowing to him who was the Eternal Being the whole assemblage of the gods whose power was paralysed, with *Puruhuta* (Indra) at their head addressed a speech full of praise to him :—

10 (Thou art the one) the tips of whose glittering armlets being broken and thrown out by the revolving *Mandara* at the time of the churning of the ocean were, as if they were so many stars bespangling the sky ,

11 by whose irrepressible power was raised up the conch shell which was to the ocean what the moon is to the sky and which was, as it were, the concentrated ball of the fame of the guardian deities of the lower region

12 The gods bowed down before him [illegible] steps who had on his breast the imprint [illegible] strings and who had the beauty imparted by the decoration of the armlets in the form of the sun and the moon stuck close to both his shoulders

13 By whom in ancient times, even the firmament, with its clusters of constellations, and the sun, was along with the ocean violently stirred by the gyratory current of the wind produced by the churning,

14 the powerful (demons) *Madhu* and *Kaitabha* who touched the lotus issuing from the navel, were crushed like insects by the hands by (thee) who was doing under [the influence of] Mâyâ,

15 who stretched to sleep after having destroyed the three worlds and looked like an iceberg in the waters of the ocean

16 Salutation to thee by whose mere remembrance Tama (the quantity of darkness) is dispelled and who preservest all the three worlds by the help of Satwa (the quality of purity)

17. Separated by the distinctiveness of 'existence,' creation and destruction' thy *Yoga* has become *threefold concurrent* with the qualities of 'goodness' 'virtue' and 'darkness'

18 Having searched for a long time *Visldmpati* the best among the wise found the universe in the inside of thy abdomen and came to *the conclusion* that *thou* art the [*only*] *one who* can bear the burden of the three worlds

19 Hari the controller of the universe, and the annihilator of calamities being thus praised with devotion by the enjoyer [*dwellers*] of Heaven *gave expression to a speech which was* agreeable and at the same time beneficial.

20. How is it that the gods who possess weapons having for their purpose the destruction of the lives of powerful armies of enemies have become devoid of their efficacy as if striken by destiny?

21 Why has *the* line *of the eyes of Indra, reddened by* reflection and drooping through grief assumed the appearance of collection of withered red lotuses

22. By whom has thebrave *Varuna* holding a noose in his hand possessing the power of assuming various forms and having the watery region for his sphere, been troubled like a wretched fowler holding a net in his hand whose avocation is that of catching birds and who roams about in a forest?

23 How does it come to pass that the wind though emaciated has as it were increased in bulk by heavy breathings consequent upon the torment of grief?

24. Such is the inevitable turning back of fortune dependent upon fate that [even] fire, though himself the consumer, is being consumed by the fire of grief.

25 The sun has become dull the moon has become hot with great grief how is it that these deities display an inversion in their respective energies,

26 'Here am I with gada [pain] through grief, what use then of holding this Gala [mace]' With this thought was the mace thrown aside by *Kubera* the friend of *Shankara*

27 By whom was slight given to *Keenasha* [Yama] who possesses a weapon and a vehicle, who is the master of a buffalo and who holds a rod in his hand, as if he were a cowherd-boy with his staff

28 All powerful *Sanda* the driver of the peacock and the feller of the demon Táraka is irresistible like the storm of final destruction which is the exciter of all consuming fire and which hurls down the stars How has he come into such a miserable plight?

29 By whom has *Chandi*, being beaten and wrested of all her missiles, been made the possessor only of her eyebrow bow and no other arrows but her glances

30 Why doest the pride of the lord of the *Pramathas* who is the destroyer of the demons, though always unchangeable assume the condition of change in the form of destruction

31 The *Garuda* whose mouth is besmeared with the blood of serpents and who has his neck encircled by the *Pelota* whose body has become reddish brown by the fire of the breathings from his (Garudá's) mouth behave like a royal parrot.

32 And why does the line of hoods of this Vasuki containing tongues like flakes of lightening become pale at the end of the monsoon like a bank of clouds engirt by meshes of lightening resembling flames of fire,

33 With folded hands did *Brihaspati*, the sagacious leader of the gods address the Eternal Lord of the Universe who was perceptible only by the intellect and who thus enquired after every divinity.

34 Oh thou all knowing one this (all that I have to say) is undoubtedly understood by thee however it is being expressed by me again, for, there is always a want of satisfaction in regard to the complaints about their distress among servants before their Lord master.

35 There is the ten mouthed one who born of the son of *Pulasti* is the chief of the demons and is the foremost among the proud, he has upset through arrogance the system of the preservation of the Universe

36 That mighty one being unexcited and clothed in rags garments devoted (himself) to great penance for a long time *having fixed the goal of securing the destruction of the Universe*

37 Religious penance wherein taking of food had been abandoned through a vow, was being practised in the ocean by him *whose breast was scratched by the sharp tusks of elephants* and the teeth of alligators

38 The four mouthed ruler of the Universe gratified by his penance conferred the boon of conquering the two worlds on that shrewd hero

39 Once upon a time he—the enemy of the dwellers in heaven—uprooted with a terrible noise the mountain white like a pearl necklace, which was the abode of *Hara* and on which there lived roaring elephants.

40 when the sun, touched by torrents of large roaring rivers flowing down from the summit of the shining mountain, suddenly gave out a *prolonged rumbling noise*,

67. He wishes to make *Chandi* his Chauri-bearer inasmuch as she would fan [him] untiringly (on account of her) possessing the facility of using all her eight hands.

68. Fearing lest he should commit the offence of deranging the flowers laid on the ground for ornamental purposes by the currents of wind generated by the flappings (of his ears) the leader of the *Ganas* salutes him with stiffened ears.

69. The God of love whose entry is hard to bear comes into his assembly (being announced) by the female door-keeper with her garment dropped down and making amorous gestures mixed with smiles.

70. Under the commands of that demon the God of Love intent upon giving instructions in the art of sporting enters the female apartments of the demon with a pure mind

71. How is it that trouble is given by the demon to the Heaven in spite of thy being the protector of the gods.

72 How is it that they lying down on the body of the serpent continues for a long time when the strength of *Balrama*, thy brother, is broken down by the arms of the enemy?

73. By a sight of thee we feel destiny to be favourable to us: thou art certainly not to be easily seen by an unfortunate

74 When *Vachaspati* after having made his speech as above, remained silent for a moment and the gods too stood motionless with the desire of a reply to his utterances

75 (the Lord of the Universe said)——although I am the bearer of the burden of all the three worlds existing in my belly still with the object of destroying your troubles I shall take a residence in a human womb

76 (and) becoming known as *Rama* will encompass the defeat, of the lord of the enemies of the gods by lopping off all his heads by a single arrow,

77 After uttering these magnanimous words the younger brother of *Indra*—indescribable by words (but) knowable by those conversant in the Vedas—left his watery couch

78 The lord of the serpents slowly stretched out with difficulty the mass of his body rendered heavy by a long sleep and stood agitating the boundless ocean by his long breathings issuing from the l ne of his liberated hoods

79 Hari threw on his shoulder his garment, the one end of which was loosely dangling down and which was held up for fear of its touching the ground by her hand by Laxmi who promptly went near (him) and then he whose both eyes were dull and red through sleep and who surpassed the lord of elephants in gait started for some spot with a pace in which the steps put forward in a playful manner

CANTO III.



Then came in *Vasanta*, like a harbinger, as if knowing the desire entertained by the personage dear to Laxmi as her very *life, of entering upon a mortal career*, and *carefully covered the earth with abundance of flowers*

2 Then the radiant sun having wandered everywhere and reached the southern point started from there for the abode of *Kubera*, like a penniless Sacrificer who having wandered everywhere with out stretched hand with a desire to get alms (Dakshana) starts for the house of a 'bestower of riches' to gain wealth.

3 The trees called Champaka laden with fresh buds, assumed a charming splendour as if they were so many chandalibras with thousands of lamps, placed on the earth, by the woods during Vasanta

4 New lotuses with (their) various *parts contracted* and with *their stalks covered with bristles sprang up, as if* actuated with *an eagerness* for the heat of the *spring in* consequence of their being tormented by the cold, on account of their being in water

5 The young sprout of the Ashoka though tender assumed that splendour which was only to be seen in its fully developed condition in consequence of its being worn on the ears by long eyed ladies, its redness being thereby *mixed with the brilliance of their rolling eyes*

6 The fresh new blossoms of the *Karaveera* had a glowing brilliance and shone forth, as if they were the sharp blades of cupid s arrows, dyed red with the blood of travellers

• 7 *The Ashoka* though barren, on *receiving* a kick from a young damsels foot painted with red lac and *adorned* with jingling anklets, put forth new blossoms *and by* these appeared as if horripilated through excessive delight.

8 The new *Karnikara*, with its beauty diversified by the bees *as if they were so many* sapphires, blue like the *throats of* peacocks, *spread* its *splendour* on the top of the mountain, as if it was a brilliant crown *(on it)*

9 A pleasant smile was given by the collection of the lotuses on which stood up fine thistles (which uprooted their enemies) through satisfaction on beholding the winter's rigour, dispelled by the rays of the summer sun

10 The bees naturally fond of the mango tree whose sprouts were being waved to and fro by the wind did not put their foot in the Asoka forest, which had blossoms whereby they appeared as if they were on fire

11 The *Palaska* tree covered with ornaments in the shape of full blown flowers and intertwined with bright kunda creepers shone as if it was the cupid consuming fire heaped up by the spring and covered with ashes

12. The new sprouts of the trees which had been withered by the scorching heat of summer and waved by the wind appeared as if they were tongues red like broken coral, and thrown out on account of excessive fatigue

13 The night as if dejected by the separation of her beloved namely the cold season was struck with consumption (became short) while the day troubled by the intense summer heat gradually slackened its speed (became long)

14 Then the lord of the world enjoyed the garden covered with wandering bees and studded with karavira trees possessing a rich bright red glow as if it were cupid's battle field characterised by flying arrows and occupied by warriors, who have their hands red with the glow of blood

15 The king accompanied by young ladies graced those delightful bowers, where in the tender foliage (of trees) was moved by the wind, set up by the flapping of the wings of birds and which swarmed with wandering bees, by (indulging in) secret sports

16. Oh! you anklet on the foot be vigilant Oh! you girdle bear for a while the weight of the hip As if to express this, the tips (of the joints) of the girdles and the anklets of the sporting wives of the king jingle

17 A youthful girl, whose calmness was destroyed by the bodiless one (Cupid) and who showed her armpit under the pretext of plucking a bunch of flowers situated at a height, repeatedly threw half stolen glances at her husband

18 The red lac dye which was painted by the husband on the extremities of the feet of a certain sportive woman though applied there, imparted a redness to the eyes of her rival

19 The king, seen by other women in the act of holding the lotus-face of the pretty-teethed one, with the object of snatching a kiss, blew sweet breath in the eyes of the damsel, although they were not troubled with flower pollen

20. *Another young woman, who held a hard leaf which was coloured with the redness of her hand at the time of* plucking a flower, in order to use it in place of a young sprout, was with smiles, embraced by her husband

21 You who have excellent hair (*are graced by a beautiful Tamal tree*) have a *charming Priyangu-like complexion (have dark shining Priyangu creepers)* have a face charming on account of a pretty set of teeth and attracting by its fragrance a number of bees—like a beautiful Madhavi creeper bower, charming on account of beautiful rows of birds and attracting a number of bees by its fragrance.

22 '*Here is a tilak on the centre of thy forehead (a Tilak tree on the central prominence) here is a red lustre on thy lip (a Patala creeper red like a [woman's] lip) and the heart of you who have been honored by the company" of the best of men (by the presence of the Punnaga tree) has shaken off all dejection (has the existence of the Asoka tree)*

23 Thou art the presiding deity of this garden, oh! young damsel why then this fatiguing and yearning eagerness *for garden sports? Leave it off Thus was the sportive maiden addressed by her female companions.*

24 The redness of the tender Asoka leaf, put by the lover on the ear of the slender lady being as it were expelled by the bluish lustre of her eyes, passed on to the eye, of the rival.

25 Now the sweet speaker (the king) who was a repository of merits cast around an eye heavy through excess of delight and addressed a few words to the portress who approached him

26 The fawn-eyed young damsels *fondly looking around* imparted a motley splendour to the flowering tree, *laden with* flowers, by the flashes of their *pretty sparkling eyes*

27 The line of black bees attracted by the fragrance and hovering about a tip of the *Champaka* buds issuing appears like a streak of smoke having a dark line of soot, from within a flame

28 The red lotus standing near [the antelope] has become a blue lotus by the falling of a collection of dark rays issuing from the eyes of that thirsty antelope rushing into the water Mark it!

29 This royal swan moving about on the water, covered with a sheet of lotus pollen looks as if parcelling out the lotus bed, to the birds by the lines of his paths

30 This *madgu* (cormorant) who has spread out her wings to dry, appears as if saying to the swan ' Let so much portion of the lake be for my enjoyment under your favour

31 Is it that this lotus is white in consequence of its red color having been washed off by the spray of the ripples set up by breezes of air or is it that it has not been favoured with lac dye by Brahma although he* did the first act (viz creating)

32 That long armed one who was moving about sportively like a majestic bull* kept on talking in this manner to pretty damsels and splashing the water, entered the garden pond

33 The streak of the pollen of lotuses placed with its ripple hands by the lotus lake, on the breast of the pre eminent banner of the Kshatriya race, flashed as if it were a golden thread

34 The bevy of beauties who had entered into the water up to their thighs was gently slapped with a low noise on their hips by the lotus lake, as if it were a lover by its finger in the shape of its ripples

35 A ripple of the water of the lake was sent off by the full hips of the multitude of ladies on their entering the lake That ripple however entered the slim bellies (of the ladies) but was again hurled back by their breasts

---

* Though differing from the commentary and the notes this rendering is adopted as it appears more consistent

36 When the Layer of the lotus pollen, was scattered away by the motion due to the disturbance from their sports the water of the lake looked as if it was squeezed out from a saffron coloured red bo lice

37 A lotus with a thistly stalk, though in their front, was not cut, but a whole line of blue lotuses was pulled out by the ladies The energy of people bursts forth only on the weak

38 The husband moved in such a way, as to have his body concealed in the water (of the lake) with an eagerness to secure the pleasure of an embrace of the young wife when the transparency of the water became an obstacle The clearness (favour) of lakes (of the dull) is useless

39 The bees driven by the king and his wife concealed under cover of a cluster of lotuses went to the tips of the ears of the rival ladies which were decorated with flowers, as if to whisper unto them their (place of) concealment

40 In an amatory struggle the necklace of another wo man was broken by the king and it dropped on a leaf of the lotus that was near the particles of water that stood on the leaf proved a perfect screen

41 A swan under the belief of its being a piece of stalk of a fresh lotus brought up a piece of a broken conch bracelet which had fallen in the clear water, after having been broken in a sportive scuffle and then threw it away

42 The king was saved from (the discovery) of the de ception as to the enjoyment of the lady love met in the bower on the bank, since the jingling of her girdle was drowned in the cry of a troubled swan

43 His countenance the lips of which were quivering with a suppressed smile and the horripilation on which was at once manifest, served to indicate evident signs of his having closely clasped a passionate girl under the surface of the water

44 If this be only a full blown lotus why then is there an appearance of a pair of blue lotuses here? The swan being thus put in doubt did not follow the face of the pretty teethed one, who was swimming across the river

45 A certain girl, whose fragrant breath attracted a swarm of bees which hovered round her face and could not be warded off by the hand escaped from it by entering deep water

46 Another one trembled long with contracted eyebrows, through fear of a fish who was attracted by the desire of making a mouthful of her girdle jewels discernible from behind, through her silken garment, but who left her after sniffing about her hips

47 Another one whose dress was removed by the king did not leave the water on some pretext or other The adoption of a pretext (using water as covering) in the right place at times saves people from distress

48 Another one, whose under garment was snatched away by the lord of her heart became confused with shame and finding her flow of tears and importunities useless began to splash the water of the lake around her

49 Another one silently breaking the ripples (without making a noise) tried to touch a young cackling swan who could not see in consequence of its having thrust its neck into an half opened bud of lotus

50 Another one thrown forward by the large waves of the lake (whose waters were) much disturbed repeatedly dashed the king and seized him in such a charming manner as to dispel the charge of over boldness

51 Another one on beholding the old marks of her own nails distinctly bearing saffron marks on the body of the king, which was washed clean by the waves entertained great misgivings (of his fidelity to herself)

52 Is this beak of the royal swan who has as it were robbed the lustre of the disc of the moon entwined by corals? Or is it besmeared by the lustre of lotuses in the action of nibbling the filaments of an excessively fragrant one?

53 Has this bee in consequence of its wandering among and alighting upon blue lotuses received a coating of their colour, or is it that it has given away the beauty of its wings and taken up the sweet pollen dust from them in exchange?

54 Has (the goddess) Laxmi placed her foot, whose red lac paint was being washed away by the spray of the waves

(dashing and) breaking on it, through excessive fondness for its beauty, for a long time on this clustre of lotuses? Such was the conjecture of some ladies about it

55 Having taken out a seed of a lotus which had a bluish colour on account of its ripeness, one lady said a bee formerly fallen in the lotus has perhaps become this seed, or (who knows) Bramha may have created the seed as it is

56 The lover set his eyes on the hips of another (lady) the garment from which had dropped away, the jet of water thrown from the syringe in her hand (on his face) became as it were, the stalk of his lotus face *

57 Another one, in the evening took a closed lotus in which were sleeping bees which had drunk their fill, and shook with her hand its long stalk so as to make them (the bees) hum near his ear

58 A lotus plant when the Sun departed sent forth from her lotus eyes, bees which were covetous of the fragrance of blooming night lotuses, as if they (bees) were big tears, impregnated with collyrium.

59 Certainly, the rulers of the day and the world are such, that their duty is to serve others and take rest by turns (thus) when the one (sun) went down in the waters of the ocean, the other left the water of the lotus lake

60 Caught by lotus fibers all round, and having its lotus eyes closed through overpowering sleep, the lotus lake left by the king after having been enjoyed, became perfectly still as if it had fainted like a woman overpowered with lassitude when she is abandoned after being enjoyed, whose lotus like eyes are closed by overpowering sleep and who has a broken bracelet of lotus fibres on her wrist.

* This seems a more poetic interpretation and brings a propriety to the word *Aravinda*

61. The big eyed (damsels), left (the lotus lake) after having given two things (belonging to them) to the two things of the lotus lake which had obliged them, viz their collyrium to the string of bees and the red lac from their lips, to the lotuses

62 The lord of the world who had put on ornaments, who resembled the bull rider (Shankora), and who had wives decked with ornaments left the lake containing swans, in company of his ardent beloveds and entered the palace

63 A young girl, whose sight was attracted by the beauty of the sky, at the time of the evening twilight, whose body was bent under the (weight of her) breasts and who held a *Chowrie* in one of her hands was thus addressed by the enjoyer of wealth (king)

64 This sun, resembling the saffron painted orbs of a woman s breasts, imparts his heat to the anxious hearts of travellers and goes down into the western ocean having rolling waves

65 This form of the creator, (the sun) moving at the twilight hour, red like the pieces of corals, makes the lotuses as well as the hand lotus of Hiranya bahu (Shankor) close into (the form of) a bud

66 This sun going down into the ocean appears to indicate the depth of the water with his hand (rays) the flashing of whose tips is visible, on the surface (tops) of the collection of waves

67 This (globe of the) world, which was reddened by the heat of the sun s rays, but which has now become reddish brown, by the overspreading twilight, and which has darkness coming on from the regions of the quarter of Indra (the east) appears as if it is passing into the cool stage

68 Now that the disc of the moon, with its commencing refulgence, assumes the beauty of the smile on the face of Indra's direction, the expanse of the sky, in being left by

the collyrium like darkness, appears as if it is shedding its slough

69 While this pleasant speech of his was going on, the buoyant damsels languid on account of intoxication, and uttering broken words, with great earnestness, made him drink the wine, which was prepared with great care

70 The lip sprout [of the lady-love] became, a condiment at the time of taking in the fragrant mouthful of wine, offered by his beloved and eagerly quaffed by the king

71. The wine in which a lotus was floating, was offered by him to his beloved, addressing her with her rival's name, this made her eyes red and brought on perspiration to her cheeks, even before the wine was drunk (by her)

72 As the lotus, in the vessel containing wine, was pressed by brilliant rays of the moon, the maker of night ... of her face, the reflection of his beloved's eye, crea... place of the *Saroja* lotus.

73. being pr... the moon, as if smitten by love, and eager to come in con... with her mouth, as fragrant as the interior portion of the lotus, with his body reflected in the goblet of the rippling wine, continuously trembled

74 The sportive women, whose eyes were rolling through intoxication, were silly, enough, not to perceive even after close inspection, the colour of the wine in the bright silver vessel, which (colour) was concealed by the reflection of the moon

75 The wine first dispelled the natural haughtiness which had grown excessive even beyond measure, and then as it were placed Love in their heart, redness in their eye and fragrance in their mouth.

76 At day break, the bards awakened him whose splendour was like that of the creator, with auspicious recitals, him—who had reeled into the bed of the lap of his beloved, on account of excessive drink and had slept.

77. Leave your bed, the hour of rising of you who have the neighbouring princes firmly attached (to you), who have implanted like your foot, your power over the head of

the world, and who have destroyed the wicked, like that of the sun who has a reddish orb, who spreads his lustre on the surface of the world and who destroys the darkness—has arrived

78 The night is over, the moon has reached the summit of the western mountain, why, then do you with your lotus eyes closed, still sleep? As if with this (admonition) the (young) rising sun with his reddish hand (rays) strikes the lake on the skirts of the pleasure garden, for the purpose of awakening her

79 These your elephants, are rising, they are slowly lifting the hind leg with its clanking chain, are driving away the swarm of bees covering their broad temples, with the winds set up by the incessant flapping of their large ears, and are throwing up their broad heads, with the trunk resting on the points of the tusks

80 *This your pea cock*, awakened by the loud n[illegible] by the kettle-drum, stands on one leg on the perching [illegible] ches out the other leg stiffened by long sleep [illegible] its plumage. showers particles of frost dropping [illegible]bs of a full spread and shaken plumage and desirous of a [illegible] hearts of [illegible] ches out its limbs on account of the delight due t[illegible] having[illegible] spreading of the lustre of the sun.

81. When the rays of the sun, were cast on the Eastern mountain, he (Dashratha) who with both his shoulders perfumed by the juice of the sandal tree, left his bed which was as white as the rays of the moon, resembled the goose whose large wings have become heavy by water and who gets up slowly from the lake whose rippling surface is covered with clusters of full blown lotuses spread out closely.

---

11 'Oh! show us what you have got from the mouse'; thus encouraged, the little child, according to instructions, displayed the new four teeth

12 The other children too, when directed by their mothers shampooed the feet of their father at night with their delicate hands, as cool as the lotus, and covered with streaks of collyrium.

13 The children, through the desire of being placed near the bosom of the king lying on the bed at night, entered into a quarrel with prattling words, where in each one tried to exalt the position of his mother

14 In course of time, the desirable growth of the body of the great Châru born one (Râma) and along with it, the decrease in the period of existence of the enemy of gods (Rávana) went on simultaneously from day to day

15 On a certain day, after the son of the king had attained proficiency in archery, the sage whose sacrifice had been robbed came to the mansion of the lord of the universe

16 The king having first washed the lotus like feet of the sage by the water in the form of the lustre of the jewels in his crown, honoured him again as a repetition, with water for his feet

17 The sage seated upon a throne studded with jewels, inquired after the welfare of all and then addressed a speech to the royal sage who took a seat and rested himself on the bare floor.

18 Oh king! fortunate are you who are leading a happy life in the regal condition in which destruction is to be had even from your own people which abounds in servants who are rogues, and where sweet speakers are enemies

19 Misery does not leave us who have burnt down the enemies of the heart by the fire of Meditation which breaks the trammels of this world, and who are completely indifferent to the wealth of others

20 In our sacrifice the quarters which have showers of blood falling on all sides, resemble the condition of the forests of *Kimshuka* trees whose flowers drop down from their stems shaken by the wind

21 The oblation is taken away by our enemies from the blazing flames of our fires, even while we ascetics, who hold the *Vaikankat* spoons are looking on.

22 For the safety of our assembly, which invokes on the right occasions and according to proper rules, the partakers of sacrificial offerings, do kill that rascally demon, with the vigorous arrow of Râma

23 The enemy cannot kill the person deputed by you, Oh best of the self restraine!! The lion does not even look at the deer sheltered by the moon

24 We ascetics, who have been tormented by the enemies of our sacrifices, have come to thy mighty arm, which is capable of destroying trouble, just like serpents who tormented by heat, go to the sandal tree, which possesses the power of warding off heat

25 We who are under the protection of the solar race alone, do not seek protection from any other king, the clouds accustomed to drink from the ocean do not descend to the pond

26 We welcome even a small favour from you but not a heap of them from others The *Chataka* swallows only a particle of water from the cloud but (does) not (accept) numbers (of them from others)

27 The sage, having thus communicated his troubles to the King, remained silent for a moment; the request of the great never becomes devoid of delicacy, by excessive importunity.

sage, on the lap which was not occupied by him (the boy) for a long time, spoke to him the following pleasing words.

31 You have learnt, the words of the sage who has come to secure you—words which are difficult to transgress now do acquire fame appropriate to your family by removing his troubles with your arrow.

32 Since it is not possible for those eager of success *to* always protect the earth without conquering, this is a precious chance brought about by circumstances in your case of con*quering the world*

33 *One* supports the world, another with great effort merely (supports) his own relations, while a third takes care of his body only and another is not able even to maintain *himself*

34 These being the four conditions, the proud Raghus. do not soil *their hereditary renown* by leaving the first (condition) and accepting any one of *the remaining*

35 Fortune itself favors him who strives for the good of others, he who is always engrossed in his own affairs has his object frustrated for a fact.

36 Two hands have been given by the Creator, to do two things only viz the aggrandisement of friends and the destruction of the pride of enemies.

41 Not that there are not numerous tongues placed in the mouths of men (that are) used in eating, one powerful enough among them to vouch safe protection, is rarely found

42 This resolution of thy family, ought not to be abandoned by thee even if thy life be in jeopardy life is easily obtainable in every birth, but a mind devoted to duty is difficult to be secured

43 When the man for whom, a drum indicating the joy of being *crowned* is beaten, when dead becomes a corpse in a moment, life being thus so frail, how is it that people adopting ease abandon the right path of duty.

44 Abandoning love of your own happiness endeavour to gain fame, or to do penance the unreal and evanascent delight of the taste of the pleasure of the senses is attainable even to the beasts

45 Merit can not be acquired by fame while fame can certainly be secured by him who acquires merit Therefore, follow the righteous path since by gaining one (merit) both are attainable

46 Now then in the present case everlasting fame charming like the blooming lotus enveloped in moonlight and attainable by *the protection of the good, is the fruit*

47 After going with Kaushika to the penance forest, you who are holy and excessively brave at once kill in battle that furious tormentor of the self restrained ones

48 After hearing this cool speech of his father, *Raghava* with his younger brother who too was *ready to* go to the penance forest to fight, fell at his (father s) feet

49 When darkness had been dispersed by the rays of the rising sun the King in his assembly, inquired of the sage how he had slept during the *night*, and handed over both of his sons who were purified by incantations and who had put on armours.

50 The two Raghavas who were followed by the hearts of weeping citizens that were calm but oppressed by the sole anxiety of mishap, went with that sage

51. Raghava, endowed with strength by the *Bala* lore, hearing various accounts from history from the self controlled ascetic well-versed in history, along the road, did not feel any fatigue.

52 Then the best of men (*Vishvamitra*), seeing the town which had been devastated by the she-demon, of the country which had become famous by the bathing of Indra, possessing the thunderbolt, spoke as follows —

53 This ground which is green with the grass grown in the sockets of half buried skulls and is scattered over with skulls all round, does not now possess the former beauty of its town

54 The images of the tutelary deities of the town, with dark coloured serpents hanging down from their heads, appear as if they have arranged their braid of hair (in that way), on *account of the absence* of the *ruler of the town*

55 Beholding on the earth a pearl necklace which appeared like a serpent the mouse who could not shake off trembling conceals himself with perfect confidence in the hole of the trunk of an elephant, killed by the paws of a lion

56 An image, with its eyes covered with white cobwebs appeared as if it had been filled with tears brought on by repeated weepings, which were the result of great harassment

57 The extremely grieved hearts of the women painted on the walls of the houses seemed to be broken as it were due to having been pierced by the ends of the firm roots of trees, which were projecting from the crevices of the loosened walls

58 The ichneumon, with great fury pulls out from the openings of the mouth of the dilapidated images of Gods their bright tongues as if they were serpents

59 While the sage was narrating this there appeared before them the horrid she demon, deserving destruction who had lost her Yaksha frame by the power of the drinker of the ocean (Agasti).

60 Her pace was adorned with the flower decorations (in the form) of recently mutilated hands of young damsels,

and her waist was sending forth a harsh and monstrous sound, from her girdle made of human skulls

61. Whose profuse but dishevelled hair was tied round by a net of fresh intestines and who appeared hideous with her immense jar like breasts smeared over with thick blood appearing like (कुङ्कुम) saffron

62 Beholding her, whose form was so frightful the two sons of the Monarch stood on either side of the sage, with arrows fixed on their bows

63 The sage who gave a residence in *Swarga* to the King, degraded by the son of Vasishtha, looked at the son of *the compassionate King and spoke* with a smile, as follows.

64. By killing with your arrow that woman, who has *spread devastation on this excellent country* which makes all her inhabitants affluent you will certainly not be called unrighteous

65 Indra believing that killing a woman is not a sinful act (at times), killed with his thunderbolt, the daughter of *Virochana to confer peace on heaven*

66 Taking compassion, on one who deserves to be destroyed, is not beneficial, whether the enemy (to be destroyed) be female in form or be characterised by a male form

67 Oh Rama! the wise do not compare with wicked actions, the valour which harasses the enemy to bring to an end the continued existence even of a woman, for the happiness of the world

68 Do *you know that success will not favour the* enemies of the ascetics, in a struggle with you who hold bows and are endowed with valour and spirit?

69 This learning befitting Brahmins and the old, does not become you who are great, born of the solar race and whose professions is weapon and war

70 The first among the Raghus, incited by the sage wounded the daughter of Suketu in the heart by an arrow, making a sound like that of thunder, it could not be said whether the arrow or her life departed first from her body,

sending out blood flowing from between the shattered breasts

71 The sage, *adorned the son of Dasharath, who had* acquired great fame by removing his obstructions, with the heavenly missiles, which were intent upon drinking the blood of demons and goblins, and which made the faces of the quarters, tawny by their sparkling fire like lustre

72 Now these, spreading their lustre and *issuing out of* the line of flames of blazing fire, proceeding from the mouth (of Vishwamitra), approached *Rama and took hold of his* four large teeth, which had come out and which were sharp and distinctly pointed and curved, *like the horn of* the crescent moon

73 Having kindled the fire, which had demons for its oblation, with the *fuel of the weapons* (of Rama), the sage reached in the evening the vicinity of his hermitage, where cuckoos were *warbling and where the deer which had come* out to destroy the beauty of the tender sprouts of wild creepers, *welcomed him and followed him back a long distance.*

CANTO V.

1 Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which inceseantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sama songs (chanted) by sages —

2 which had vessels fillled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark garments spread over them to dry

3 where the *caverns* of the mountain, were resorted to by monkeys having reddish faces—who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the *Neevara* grain placed in different heaps

4 where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) for a long time in order to avoid disturbing the sleep of the young ones of the deer who having got into their (sages) laps were sleeping comfortably

5 which was enveloped in the grey smoke arising *from* the sacred *oblations and spreading all round the fire* sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit bearing tree, covered with the filaments of long creepers

6 where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were *making* the *offerings* of oblations to the sacred fire

7. where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha grass, slowly* and carefully, for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations, and then collected

8 where, cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the Ishika grass by the *children of the* ascetics in order that the young ones of

birds, dropped down from the trees may lie comfortably (in the nests)

9 where in one place was forming grain on the tips (of stalks of corn) growing in ditches full of water and earth and where the *Ingudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young one of the deer, were gathered together in heaps

10 *Kaushika*, the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance groves which resounded with the sounds of overjoyed peacocks wafted about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings

11 Then the venerable (sage) desirous of performing the (*Ishti*) sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king who had come there for the task of guarding, to undertake the duty

12 The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice to protect him from the enemy being attracted by the beauty of the forest, spoke to his younger brother

13 This penance grove of the ascetics is always full of *Neevara* has the beauty of a lotus lake, contains a natural lake a trough of water and stalks of grain which (grows) wild and always bears excellent fruit

14 Here penance was practised with certain objects of the world in view by the ancient man, the eternal reality, whom ascetics well versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty.

15 *Here*, the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three eyed God with oblations It was fanned by the wings of his bird (Garuda) and fuel cut by the *Sudarshana* was brought for it

16 When its master, who was the destroyer of his enemies, practised penance the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and kusha grass, and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons.

17 Then the *Gada* (mace) did not go to the dreadful battle field in which drums were sounding, to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror

18 The *Pamchajanya* (conch) which favoured the new forests of trees with the stream of water brought in its hollow, did not with its sounds dreadful like dry thundering now create awe in the (*minds of the*) people on the battle field

19 Then *Padmā* gracefully sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly

20. Then the lord of birds did not sit on the eastern moun ain, to spread his huge wings in front of the sun in order to dry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it

21 From this place did the greatly enraged *Hari* go forth to subdue *Bali* leaving off roaming in the forest—which supplied him with necessaries—as also his bark garment, after softening his matted hair

22 Since that time, this comfortable and peace ful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness, on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of Hiranya garbha

23 Look here at the tiger in your f ont whom the boys of the ascetics have through rashness, caught by its tail to count the spots on its body, which are black as if painted with ink

24 This lion and this frog who have cast away their fierceness and shyness respectively are seeking (the one) the space underneath an elephant whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent as they are extremely scorched by the sun s rays

25 As he was uttering these words the army of the enemies shaking the forest by the winds set up by its speed and spreading over the whole heaven and the earth, became visible with its banners marked with crows

26 Having transferred (lit implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which

was as brilliant as the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like yama

27 The innumerable soldiers who were there said that the worl I which was thickly crow led with lines of gol lins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins) Rajas (lust) and Tamas (darkness)

28 The first (Ramchandra) who was supreme in valour and fought on foot ma le the army of the enemies, moving in heaven his mark His younger brother f ught w th (t e destroyed) the line (of enemies) stan ling on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses

29 In the fight the elephants who were pierced by the arrow of Rama and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors as they fell down on the earth from heaven dragging the clouds with them

30 The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31 The arrows discharged from the bow of this warrior, flew with (lit assumed) such excessive spee l, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings

32 A number of weapons which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the win l set up by his showers of arrows

33 The enemies of the gods, were struck forcibly by their own arrows which were turned back in the direction opposite to their c urse, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them

34 That army struck by the arrows of the prince and fall ng from the (sky) path of the arrows, was abandoned in the mi lle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the pollute l earth

35. The elephants of the enemies, whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples, (the mercy) of him who was striking them, in war

36. A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant near him, thrown off by its roots being cut, regretted having come to the fight and for a moment changed his mind.

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not unfold it.

38. Some one who was nailed down to his horse, being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)*

39. A certain firm seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse.

40. Another demon running against his enemy, to kill him, had his head severed by the arrow of his foe, though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia.

41. Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain (warrior) caused in a moment an elephant appearing like a fleeting cloud, and gifted with ear *Chowries* in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven

42. In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides, the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tips of his hoofs.

43. A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Sumitra and was discoloured, furiously

---

* The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "खुरितं."

was as brilliant as the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like yama

27 The innumerable soldiers who were there said that the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins) Rajas (lust) and Tamas (darkness)

28 The first (Ramchandra) who was supreme in valour and fought on foot made the army of the enemies, moving in heaven, his mark His younger brother fought with (lit destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses

29 In the fight the elephants who were pierced by the arrow of Rama and whose drivers with great haste left hold of their necks hurt their own warriors as they fell down on the earth from heaven dragging the clouds with them

30 The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark; the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31 The arrows discharged from the bow of this warrior, flew with (lit assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings

32 A number of weapons which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows

33 The enemies of the gods, were struck forcibly by their own arrows which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them

34 That army struck by the arrows of the prince and falling from the (sky) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth

52 Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu, by the wind and fire missiles drove to the farthest end, the vast powerful army which had become quite effeminate through fear

63. That archer, whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows)

54 The army of the exceedingly powerful enemy, could not stand the attacks of Rama who was aided by his brother's prowess and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun, at the time of final destruction

55 These arrows standing on the strong bow string receiving a sudden discharge and possessing tips of well adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) [and in doing so they were] like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose races indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of gods

56 When the lord had made sacrificing offerings in the shape of enemies to the fire *viz* death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle-drum, headless bodies covered with abundance of bright vermilion in the form of coagulated blood

57 The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle.

58 The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

used it as a weapon, *shaking the whole place by* his roar and *hurled it at the son of the monarch*

44 A discus hurled by another one stuck by *its half on* the top of the enemy's club the roaring enemy now used the club (*with* the *half discus at its extremity*) as a battle axe and struck him (the son of *Dasharath*) on the head

45 The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his *hand* a whole host of the enemies of the gods now *drew out for battle*, his sword *from its sheath like a cobra* from its hole

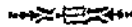
46 The lion among *men*, pinned the *two sides of his* adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri, *made it into one* May be through anger or *through sport*

47 The son of the monarch, struck at an *elephant* which was running *for* battle with its *trunk* lifted up by coming in contact with the sword which was *meant* to cut it into pieces, the trunk was instead wound up

48 The lower half *of a rider* cut by the sword, did not fall down (as it remained in *position*) on account of the *firm* grip of the thighs, while the upper half dangled *in front* on account of the clenched fist being seized by the *reins of the* horse.

49 When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons, he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was *unwilling* to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness.

NOTES.



अथ—This word though used in various senses (*vide* Apte's Guide § 244) is always used by authors at the commencement of their work as a sign of auspiciousness जानकीहरणम्—जानक्या हरणम्, जानकीहरणम्, जानकीहरणमधिकृत्य लिखितं काव्यम्. This is a महाकाव्य describing the abduction of Jânaki by Râvana The whole of it up till now was a lost work, only fifteen cantos being available These bring the story upto the marriage of Râma and Sitâ For a Sanskrit *def* of a महाकाव्य, see *commen* Stanza 1 It is a composition which according to the Indian idea must commence with a benediction and treat of an episode taken from history or mythology It must contain descriptions of cities rivers, mountains, sunrise, moonrise etc Its hero must be firm and generous, sentiments either of love or pathos must be prominent in it, while other sentiments (रस) must also run through it It must according to the recognised rules of Poetics contain not less than eight and not more than thirty cantos of moderate size The recognised and wellknown Mahâkavy's are रघुवंश, कुमारसंभव, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय and नैषधचरित The present काव्य according to the canons of composition, can be included among the above It treats of the wellknown episode of the Râmâyana

Stanza 1 अतिभोगभारात्—भोगाना (सुखं धनं वा) भार भोगभार अतिम यितोऽसौ भोगभार अ०—भार तस्मात्। The idea is that अमरावती the city of India descended from heaven on account of the excessive burden of enjoyable objects दिव *abl sing* of the pure word दिव् दिव्या-दिवि भवा 'celestial' श्वानलस्थानशमी—This can be dissolved in two ways (१) श्व अनल इव तस्य स्थानं शमीव (२) श्वं एव अनल तस्य स्थानं तदेव शमी। शमी (*Acacia Suma*) is a plant, whose wood is very hard and is supposed to contain fire *vide* Raghu III 9 Manu VIII 247 and Shak I 18 पुरा-*gen plu* of पुर् a city —to be connected with पराद्धर्या The metre of the canto excepting the last three verses, is उपजाति For *def* see *comm*

यत्सौधिमध्यंग etc यस्या सौधमध्यंगायसम्बन्धिना सरोजस्थेन रागो येषा तेषा सरोजरागाणा रत्नाना प्रभया विस्फुरित। अवमान *lit* insult, mortification The moon is always taken by Sanskrit poets as

59 At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses and moving chariots the sky having become clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view

60 A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants struck down by the arrows of the Kakutsth cleaned their beaks besmeared with blood on their tusks

61 The two princes adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of dear went to the huts and placed the pair of heads (that of Subhahu and Marich) cut away by their shafts at the feet of their preceptor

END

A'ssam, said to have been pierced by कार्त्तिकेय and परशुराम भार्गव—a descendant of भृगु—also known as परशुराम—the sixth incarnation of Vishnu, who is said to have destroyed all Kshatriyas twenty-one times The use of the genitive case is remarkable Words implying 'remembering,' (with regret) 'to think of, like स्मृ इ with अधि govern the object of these actions in the genitive case, *Cf* Si. VIII 64, Ki V 28

St 6 कृतरन्ध्यः The elephants seeing their own images in the mirror walls of the houses mistook them for actual hostile elephants and in attempting to attack them fruitlessly struck the walls रदिन —प्रशस्तौ रदौ येषा ते । The termination इन् shows [प्राशस्त्य] excellence प्रमार्ग-(प्रमातार्) प्रमिमीते इति (*lit*) one who knows, a knower The elephants made their मदामोद (and not themselves) the knower (beholder) of hostile elephants i e it was the pride and rut which made them insensible to the correct state of things द्विप-द्वाभ्या (शुंडाद्दंताभ्या) पिबतीति । अरय अत्र: ते च ते द्विपाश्च अरिद्विपा

St 7 सौधमार्ग-स्य एकभाग यस्य of which a portion—one extremity touched or clung to the top of the white houses The idea in the verse is that the cloud elongated by the wind and *with one extremity clinging to the top resembled a banner. The loftiness of the houses in the city is suggested.*

St 8 The whole charm of the verse lies in the double meaning of *the words* प्रवाल, सुवर्ण and मुक्तामय, which enables the poet to *fancy that the Ayodhya ladies possessing exquisite beauty were, as if, formed by the Creator out of jewels—corals* (thick) arm) their heads gold-(abeautiful glow on)-their face and pearls [freedom from diseases in] their limbs मुक्तामयाः The termination मय in मुक्तामय is used not in the sense of प्राचुर्य but in that of स्वार्थ i e 'consisting merely of' अंगानि अवयवा:—The fingers etc of the hands feet etc

St 9 वर्भीविटंक—The dove-cot on the topmost part of the house. पुष्कर Drum The word also means 'a hollow, a cavity The idea is that the autumnal clouds gave their rumbling to the mansions (which reverberated their sounds) and in return partook of their beauty (whiteness)

St 10 विद्युत्क्रिया विद्युति —The waving to and fro of the banner cloths, which resembled the flashing of lightening The flags of the palaces were of a yellow cloth and were placed so high as to be in the region of clouds. Peacocks

the standard of comparison as regards beauty, but here the poet wants to show that the beauty of the Ayodhyâ ladies far surpassed the beauty of the moon who was thus put to shame The redness of the moon is poetically imagined to be due to her feeling of irritation

St 3 अभिसारिका—a woman who, clad in dark or blue garments, goes out at night to meet her lover at an appointed place काञ्चन॰ The golden triumphal arches studded with brilliant jewels show the richess of the city Though Ayodhya pleased all other people, it did not please the अभिसारिका as the darkness which is so necessary for her purpose was dispelled there by the radiance of these jewels

St 4 चीनांशुक—Fine silken cloth from China China cloth seems to have been known in India for its fineness since long, as it is often referred to by Sanskrit poets, *vide* Shâkunta I 34 विटङ्क—dove-cot The pieces of *China cloth which decorated* the tops of the houses are poetically thought to be garments spread out in heaven by Indra for drying See *comm* The verse serves to show that the houses in Ayodhya were very lofty निर्मोकपट—आकाशवस्त्र—heavenly cloth Another interpretation is suggested, which however, is a little too far fetched It presupposes the abandonment of तक्षक by Indra, to be referred to here During his precipitate fall, the तक्षक in passing through the dove cot holes leaves behind him shreds of his slough and these hanging down are identified with silken cloths तक्षक was one of the principal Nâgas of the Pâtâla (son of कश्यप and कद्रू) who had taken the shelter of Indra at the time of the serpent sacrifice of King Janamejaya but was abandoned by him after a short time, when he found he too would be dragged down if he did not give up Takshaka

St 5 The idea in the stanza is something like this —The city has a very high rampart with a deep moat around it filled with water, and a lake somewhere inside the rampart to which the swan wishes to go just as one to the Mânasa lake Being thwarted in this by the height of the rampart, it bethinks of the arrow of Parashurama which pierced the Krauncha mountain, and thereby opened a passage to the swans in their periodical withdrawal to the Manasa lake See Megha 57, and Mallin *com* thereon क्रौञ्चरन्ध्र॰ Kauncha (or Krauncha) is a *portion of the Himalaya mountain in*

St 15 All the adjectives in this verse are so used as to apply both to the king the best of men, as well as to पुरुषोत्तम (Vishnu) बलिप्रतापा० (1) who possessed valour which protected his subjects from the rigour of taxation (2) In the case of Vishnu it means 'who by his *footstep* (विक्रम) overpowered the arrogance of the demon Bali Bali son of Virochana was a demon priding himself on his empire of the three worlds He was humiliated by Vishnu who appeared before him in the form of Vamana or a dwarf son of Kashyapa and Aditi, and younger brother of Indra and obtained from him the promise of a grant of as much land as he (वामन) *could pace in three steps* whereupon the dwarf expanding himself, deprived him of heaven and earth in two steps and placing the third on the head of Bali forced him into Patala त्रैलोक्य०—त्रयाणां लोकानां समाहार त्रिलोकी। त्रिलोक्येव त्रैलोक्यम्। सुदर्शन—(1) The beautiful presence (of the king) (2) The name of the disc (चक्र) of Vishnu King Dasharatha is said to be present in all the three worlds on account of his diligent system of *administration* अनन्तभोगाश्रयिणा—(1) who had in his power innumerable enjoyable objects, (2) who placed himself on the body of Anant i e the serpent Shesha Vishnu is known to be शेषशायिन् For the correct significance of पुरुषोत्तम *vide* Joglekar's Ratna II 5 With this description of Dasharatha, compare Raghu IX 1 20

St 16 There is श्लेष in this as in the above verse The adjectives apply equally to ज्वर and दण्ड कम्पं वितन्वन् (1) The royal power caused all to tremble (2) It is wellknown that a strong fever creates tremour दण्ड may also mean an army विहिताङ्गमर्द (1) In the case of the king's sway *it means 'which subdued or destroyed (the power of the* king of) the Angâs [2] 'Fever makes all the parts of the body ache and droop त्रिदशाधिपस्य दिशम्—The eastern direction–which is called the direction of Indra, the lord of Gods (त्रिदश)–so called either because of their number thirty three or from the three stages in their life

St 17 समुद्र० Ordinary fire is seen to be extinguished by water but here the fire of the lustre of king Dasharath crossed even the sea and reached the Katâha निशान्त० (1) which [lustre] overpowered the eastern direction (काष्ठा) (2) which burns down the forepart (पूर्व) of a piece of fuel

are described by Indian poets in several places, to take particular delight at the approach of the rainy season. The waving of the yellow cloth of the flags from among the clouds is mistaken by the peacocks for flashes of lightning, indicative of the approach of rain

St. 11. The picture in the Stanza is probably of a series of alternate arches of red and blue precious stones By the lustre of the red stones the nocturnal darkness was minimised, while it was (बृंहित) heightened by the blue-stone-arches Naturally therefore the women who wanted to move about under cover of darkness were irritated when they came near the red-stone arches, while they were pleased when they came near the blue-stone arches क्षतोद्बृंहित०—तमसां समूहः तामसम् तानि । See *commen* Vide 3 *supra*. विभाभि विशिष्टाः (peculiar to each) भाः ताभिः by (their) brilliance The poet has described the city of Ayodhya in these eleven verses.

St. 12. पङ्क्तिरथा०-पङ्क्तिरथ is a synonym of दशरथ as the word पङ्क्ति means ten (दश) *vide* Raghu IX. 74 क्षत्रान्वयैः By the descendants of Kshatriyas, multitudes of Kshatriyas. अन्यक्ष्मानाथमानम्—नाथते इति नाथमानः । अन्येषां क्ष्मा—अन्यक्ष्मा तस्याः नाथमानम् accustomed to take into his possession or rule over the territory of others *i. e.* of his enemies जयमानंजयश्च मानश्च-जयमानम् । a समाहारद्वंद्व indicating special characteristics.

St. 13 - गुणजैः यशोभिः Fame due to his good qualities The Gunâs might be either the general merits of a king such as valour, justice, mercy, *etc.* or the six proper expedients made use of by a king in foreign politics *viz*, संधि Peace, विग्रह War, यान March, आसन Halt, संश्रय Seeking shelter, and द्वैध Duplicity. रजतावदाताः-रजतमिव अवदाताः white (pure) like silver. It is a convention among Indian poets that fame is white The white fame of Dasharatha extended over all the quarters and made them white

St 14 अभ्यस्तसमस्त० Who controlled his senses by the knowledge acquired from the study of the various Shastrâs. It is a very hard task to control the senses and hence their power is compared to the fury of a fiery steed. षड्द्विषः The six enemies of the human race *viz* काम, क्रोध, मद, लोभ, मोह and मत्सर. He first conquered the six passions in a man before conquering his other external enemies, *Vide* Ki I. 9 and Bhatti. I. 2.

pleasant scent (श्रीवास) आशीर्य-आशाना (दिशा) अर्थ आशीय — *of all the quarters* The fame of Dasharatha spreading far and wide made all the world pure (fragrant) as if with incense which moves about without being fixed to any particular spot (असक्तगतै)

St 21 परेषुवात्याः—(Fire) 'increased or kindled by the gust of wind in the form of the arrows of the enemy' The king did not like that his enemies should discharge arrows and hence his anger increased *Cf* Ragh IX 62 चित्रभानु चित्रा भानवः यस्य स Fire *Vide* Supra 17 The fire of the anger of Dasharatha was extinguished by the tears of the wives of his enemies He defeated and killed all his enemies and made their wives weep—with eyes made red through weeping

St 22 एकबाणासन०—बाणाना असनं बाणासनं एकं च तत् बाणासनं च his one (extraordinary) bow at once subdued the enemy आलोकभूमौ—(1) आलोक [light] युक्ता or आलोकस्य भूमि [2] आसमन्तात् लोका यस्या सा आलोका—भूमि Place [council hall] with plenty of light or assembly, hence audience hall सर्व नरेन्द्र० [obtained] 'the decorations of red dye (अलक्तक) in the form of the lustre shed by the jewels on the heads of all the subordinate monarchs' The idea is that Dasharatha reigned so supreme that all the monarchs bowed down before him and made his feet red with the lustre of the jewels on their crowns *Cf* Mudra III 19

St 23 हारगौरे कीर्तिप्रताने—The spread of his fame white like a pearl string The verse wants to show that the white fame of the king spread like moonlight and was as agreeable The people would have confounded the moon light with the fame had it not been for the night lotuses which remained closed and thus removed the idea of moon light *from their mind* Had it really been the moon light the night lotuses would have opened. चंद्रोदयशंकिमाति the suspicion that the moon had risen अभिन्नकोशम्—whose bud did not blow open

St 24 समस्त—द्युति For the dissolution of the compound see *commen* सामन्त *feudatory* उत्तमांग *head* चूडा—चूडारत्न-चूडा crest पद्मराग Ruby राग lustre च्छटा streaks विस्फुरण sparkling च्छल guise The lustre of the jewels on his head was as it were his lustrous fame

(काष्ठ) कटाह is (1) an island in the Malayan Archipelago near Java (2) Cauldron The fire of the king's Instra burnt other kings as if by putting them in a cauldron. Another reading is अभितापयामास.

St 18 After having subdued the eastern parts Dashratha conquered *the country to the* south which is compared to a courtezan भुजंग॰ with the south it means 'whose limits were agreeable to and courted by the serpents' The outskirts of the southern countries are viewed by the poet as a favourite resort of serpents (2) whose hour of enjoyment was eagerly besought by paramours भुजंगैः संप्रार्थिता सेव्यवेला यस्या सा । काञ्चिगुणा॰ (The south) which attracted by means of the merits of the city of Kanchi, such as abundance of wealth, facility of trade etc —hosts of traders (caravan) The town काञ्चि was the capital of the Dravidas situated in the south Kanchi is the same as Conjeverem on the Vegavati river, forty two miles south west of Madras (2) With the courtezan it means 'who attracted wealthy (सार्थ) people by the beauty of [her] 'girdle कर्कशप्रलभोग्या—To be enjoyed with great efforts, strength or firmness.

pleasant scent (श्रीगंध) आशीर्य-आशानां (दिशां) अर्थ आशीय.—of all the quarters The fame of Dasharatha spreading far and wide made all the world pure (fragrant) as if with incense which moves about without being fixed to any particular spot (असत्तगते)

St 21 परेषुवाताग्नि॰—(Fire) 'increased or kindled by the gust of wind in the form of the arrows of the enemy' The king did not like that his enemies should discharge arrows and hence his anger increased *Cf* Ragh IX 62 चित्रभानु चित्रा भानव यस्य स Fire *Vide* Supra 17 The fire of the anger of Dasharatha was extinguished by the tears of the wives of his enemies He defeated and killed all his enemies and made their wives weep—with eyes made red through weeping

St 22 एकबाणासन॰—बाणाना आसनं बाणासनं एकं च तत् बाणासनं च his *one (extraordinary)* bow at *once* subdued the enemy आलोकभूमौ—(1) आलोक [light] युता or आलोकस्य भूमि [2] आसमन्तात् लोका यस्या सा आलोका—भूमि Place [council hall] with plenty of light or assembly, hence, audience hall सर्वनरेन्द्र॰ [obtained] 'the decorations of red dye (अलक्तक) in the form of the lustre shed by the jewels on the heads of all the subordinate monarchs The idea is that Dasharatha reigned so supreme that all the monarchs bowed down before him and made his feet red with the lustre of the jewels on their crowns *Cf* Mudra III 19

St 23 हारगौरे कीर्तिप्रताने—The spread of his fame white like a pearl string The verse wants to show that the white fame *of the king spread like moonlight* and was as agreeable The people would have confounded the *moon* light with the fame had it not been for the night lotuses which remained closed and thus removed the idea of moon light from their mind Had it really been the moon light the *night lotuses* would have opened. चंद्रोदयशंकितानि the suspicion that the moon had *risen* अभिन्नरोगम्—whose bud did not blow open

St 24 समस्त—ज्ञानि For the dissolution of *the compound* see common सामन्त feudatory उत्तमाङ्ग head चूडा—चूडेन-चूडा crest पद्मराग Ruby राग lustre छटा streaks विस्फुरण sparkling छल guise The lustre of the jewels on his head was as it were his lustrous fa •

St. 25 यशोवितान० The moonlight in the form of a canopy of his fame वितान *Lit* abundance, plenty and secondarily an awning, cover etc नयनेन्दुकान्त The moon stone (इन्दुकान्त) in the form of eyes It is a poetic convention that the इन्दुकान्त, becomes covered with moisture by the rays of the moon *Cf* द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्त Utt *VI* 12 विष्यन्दहेतुः The cause of trickling water The eyes of the wives of the enemies are likened to the moon stone and the king's valour which destroys all enemies makes them shed tears

St 26 भवित्री-Future, would be *Cf* समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां भवस्य । Ku I भवतुल्यधाम posse sing majesty equal to that of (भव) Shankara इन्द्र०—दनस्य-इन्द्रस्य द्विषंत (demons), तेषा भर्ता (lord रावण) तस्य निषूदन (destroyer *i e* राम), तस्य माता Kausalya, would be-mother of Rama समय does not mean only 'time' but includes proper rites वन्हे समक्षम् Among the Hindus a marriage ceremony is never considered to be complete unless certain rites are gone through in the presence of fire निधेया 'obedient,' from धा with नि to command The idea of a Hindu wife is always associated with unqualified obedience to her husband The *commen* gives an interpretation different from the above

St 27 महेन्द्रकल्पस्य almost equalling the great Indra For an explanation of the use of the termination कल्प in the sense of almost, nearly, little less than see *commen* महाय— For the purpose of worshipping adoration जितपद्मकोशे— which surpassed the lotus buds in beauty मुक्ता—placed, from मुच्, मुक्तावितति a row of pearls, hence 'pearl string' It is customary with Indian poets to commence the description of a celestial being from the feet upwards see *Malli commen* on Ku I 33

St 28 निसर्गसिद्धा—natural, native *i e* not imitated with effort मुषित robbed, deprived The walking of an intoxicated elephant or a swan is taken by poets as a standard of comparison in regard to the gait of a woman Here the poet wants to show that the gait of Kausalyā was natural *Ir charming* and was not stolen (*by* her) from the elephants or swans. *Cf* Raghu. VIII 59; Ku. I 34 जङ्घा- The leg from the ankle to the knee shank. तुलाकोटि—नि There is a pun upon the phrase तुलाकोटि. [1] तुलाकोट्यधिरोहण *i e* stepping in or standing in one of the pans of

the scales to establish one's innocence This is one of the ten ordeals दिव्य mentioned in Yajna 10-12 *commen* The poet figuratively says that Kausalya underwent this ordeal to prove that she had not stolen her gait from the elephant or the swan (2) *fig* issuing out of, standing on i e wearing anklets तुलाकोटि *Cf* Shi XII 44

St 29 दृष्टे (*loc sing of* दृष्टि) in the sense of 'if seen' दृष्टे to be construed with चक्षु शक्यम् used with the infinitive विधातुं of which ऊरू is the object *See* Apte Guide § 178 नु a particle used in the sense of doubt (वितर्क) आस In the sense of बभूव As to the grammer of this word there are three views—1 Shakatâyana says that it is an idechnable resembling a verbal formation, तिङन्तप्रतिरूपक अव्ययं 2 Vallabha says it can not be so अस् is usually changed into भू but this आस is an irregularity on the part of poets 3 Vâmana says it is a regular लिट् formation of अस् *cf* Ku I 25 The idea of the verse is, that at the time of creating her thighs the creator must have chanced to see them, and if so, his eyes must have been smitten by shafts of the God of Love It is quite impossible to create such a beautiful thing without the eyes open, and hence the wise were puzzled how her thighs came to be created at all *cf* Ku I 41

St 30 तथा—तथा and यथा when used as correlatives of each other mean 'so—that where तथा stands for 'so' and यथा for 'that' *cf* तथा वर्तेथा यथा तस्य राजर्षेरुदर्शनीया भवामि। Shaku III अतितनिष्णु Extremely slender from तनु with the addition of the तृन् affix इष्णु in the sense of 'possessed of, in the habit of' etc It is a sign of beauty in a lady to possess a very slender waist (मध्य) *cf* वेदिविलग्नमध्या Ku I 39 रसनागुणेन—by the girdle-string She punished her hip (श्रोणी) by tying it down with the girdle string, for the offence of depriving her waist of its dimensions, with a view to prevent further increase on the part of the hip. To have very large hips is considered to be a peculiar sign of beauty *cf* Megha 82 Shaku III 61

St 31 प्रतिरूपशोभम्—प्रतिरूपा शोभा यस्य, तत् possessing equal beauty (विभिन्नवति वस्तु—understood) संख्यानरेखा marks or lines drawn at the time of counting The idea is—at the time of the creation of her ऊरू the Creator began to find out whether there was anything else in the universe

that equalled its beauty He searched out in one world (भुवन) but could find out nothing as beautiful as the उदर and marked one line on the stomach to show that one world had nothing that came up to it He similarly looked into the other two worlds and drew two more lines for the same purpose and hence came the three folds of skin (वलय) Even now we see people—especially the illiterate-make use of red or white marks on a wall or board to fix into the mind the requisite numbers The same is the idea here Having three folds of skin on the stomach is a peculiar sign of beauty in females according to Sanskrit poets, *vide* Ku I 39 सुदत्या *gen sing* of सुदती fem शोभना दन्ता यस्या सा. At the end of a Bahuvrihi Comp दन्त when preceded by a numeral indicating age or सु it necessarily becomes दत् The figure of sense in this as in the above stanza is उत्प्रेक्षा

St 32 वय प्रकर्षात् on account of the excellence of her age वय here stands for adolescent condition or youth (तारुण्य) वनजायताक्ष्या वनजवत् आयते अक्षिणी यस्यास्तस्या . वने [water] जातं वनज a blue lotus Who had eyes large like the lotus Her waist was emaciated as it were because it was overworked in being made to bear the weight of her large breasts

St 33 अरालकेश्या Having wavy ringlets of hair चल—पात् From the moving end of the paint brush नाभिरोमराजि The line of thin hair near the navel, is a very common theme in the description of beauty among females *Vide* Ku I 38, also शिरा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपु Kāvyapra The poet supposes in this stanza, that the paint brush of Brahmā in painting the hair of young Kausalya happened to let a drop the black paint fall near her navel and this drop stretched of out in a line by gravitation and became the *line of hair* *This of course is all a poetic fancy*

St 34 विश्लेषयति—separates from वि and श्लिष्. कुचचक्रवाकौ—The चक्रवाक birds are a very common subject in Sanskrit poetry The male and female of these birds keep together during the day and are models of constant connubial affection but they are doomed, according to tradition to pass the night apart from each other Constant allusion is made to their habits in literature *See* Vikra IV, Megh 83, Shaku III, Rag VIII 56 The comparison here of the

St 38 निर्जितपद्मरागम् निर्जित पद्मराग येन which surpassed the ruby [in beauty], to be construed with both जलजं and वदनारविन्दम्. शस्तम् admired, liked from शंस् to praise वदनारविन्दम् *The lotus [in the form] of her face Her face* was as beautiful and fragrant on land as the lotus is in waters

St 39 इन्दीवरस्य of a blue lotus' Though usually this word means *the moon lotus here for the sake of the context it* must be understood to be the sun lotus हिमांशु—हिमा अंशव यस्य cool rayed, moon त्विष acc pl of त्विष् radiance, lustre मुखाख्यं-मुखं इति आख्या [name] यस्य namely *her face The other* [अपरं] lotus in the form of her face not only can bear the radiance of the moon but overcomes [surpasses] it i e her face was more beautiful than the moon An इन्दीवर sun lotus *fades in moon light but the face of Kausalya* excells the moon herself

St 40 चञ्चल—भीत्या Afraid of coming in contact [touching] the eyelashes which were moving playfully and were much curved [जिम्ह] चञ्चल and जिम्ह also mean fickle and wicked unfair respectively and hence the poet says that her eye brows, wishing to avoid the company of the eyelashes which were fickle *tempered* and wicked, receded as far away as possible from them दूरोत्सरणं retiring or receding far away from विधित्सु विधातुं इच्छु *de sider* formation of वि and धा to make मध्ये न तस्थौ *Did not remain in* their usual place The idea is that having gone up [प्रोसस्य] the eyebrows receded far from the eyelashes

St 41 तत्केश—भारस्य—तस्या केशपाशेन अवजितानि आत्मबर्हाणि तेषां भार यस्य Who had to bear the weight of the plumage excelled by her massy hair केशपाश—The word पाश at the end of the words कर्ण, वच or केश, and छात्र respectively imparts the sense of beauty collection and derogation तिरश्चां *gen pl* of तिर्यच्—तिर अंचतीति a being which moves horizontally unlike man walking erect hence a brute beast lower animals for the comparison of a lady's hair to the tail of a peacock, *cf* रतिविगलितबंधे केशपाशे प्रियाया । सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही—Vikra IV, also Raghu IX 67 For the idea of the whole stanza see Ku I 48 The last two lines construe [जितिना धाम] तिरश्चां अपि चेत जातु लज्जा स्पृशतीति अनस्य अङ्का चक्रे । The peacock fled away and betook itself to a forest being ashamed of its plumage which was surpassed in beauty by her hair

St 42 जितसिद्धकन्या—सिद्धाना कन्या सिद्धकन्या, जिता सि०—कन्या यया सा one who has surpassed the daughters of the सिद्ध in beauty The Siddhas are a class of semi divine beings who are said to have acquired superhuman powers They are pure and above mundane matters, and are said to be 88,000 in number See Wilson's Vishnu Pura 227 228, and Ku I 5 तादृग्गुणा—with qualities same as those of Kausalya दोषेऽपि even whose (defect) wickedness. This refers to the incident of Dasharatha being compelled by her, *i e* Kaikeyi, to send Râma into the forest For details see Râmâ रक्षोभयनाशहेतु रक्षोभ्य भयं तस्य नाशहेतु The cause of the destruction of the fear from Râkshasâs Though Kaikeyi wickedly compelled Dasharatha to send Râma to the forest, her action ultimately terminated into the destruction of Ravana and the demons Had Kaikeyi not done this perhaps Râma would not have delivered the world from the oppression of Râvana The देवी here is Kaikeyi, the daughter of the King of Kaikayas bordering on the country of the upper Indus, and one of the three wives of king Dasharatha. *Cf* Raghu IX 17

St 43 सुमन्त्रयन्तस्य—सुमन्त्र सूत यस्य तस्य. Whose charioteer was सुमन्त्र, hence Dasharatha रंभितया-*p p* of the causal of रम्भ् The roots जभ्, रभ्, रध् and लभ् insert a nasal before their final द्विजेन-By the twice-born, here standing for Vasishtha who was the priest of Dasharatha भव०—माया Whose lotus like hand was held by the hand of Bhava (Shankara) वपु आलम्बे *lit* took the body of, *fig* closely resembled (Bhavâni) in personal appearance Sumitrâ, the third wife of Dasharatha, was the daughter of the king of Magadhâs

St 44 प्रजार्थी—Desirous of having an off-spring The two words प्रसन्नतामपि and प्रजार्थी seem to be an apparent contradiction, but the contradiction is removed by interpreting प्रजा by 'subjects' in the first place and 'progeny or issue' in the second चारित्र०—साधु—चरित्रं च चारित्रं कुलं च ताभ्यां उन्नताः Noble on account of their good conduct and high birth अदृष्ट०—दृष्टि—Whose eyes were not blessed by having a sight of the face of a son. The begetting of a male off-spring has a very peculiar importance to a Hindu, as until then his forefathers are not thought

2

to have obtained the highest bliss in heaven There are peculiar religious duties to be performed after the death of his parents, also enjoined on a son and hence until a Hindu begets a son he remains in the debt of his forefathers *Cf* एष वा अनृणो य पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा Shruti, also Raghu VIII 30 चिन्ता०—स्यैव (The peace of) his mind disturbed by his anxiety (for getting a son) चिन्तया आहत आत्मा यस्य

St 45 श्वगणिप्रचारे by the ranging about in the forest by hunters शुना गण श्वगण pack of hounds सोऽस्ति येषां तेषां प्रचारैः Before a king went to hunt in a forest its safety was always ascertained by foresters, *compare* श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं etc Raghu IX 53 and *Malli commen* thereon द्रुमसद्म (to be construed with नगस्य) द्रुमाना भू द्रुमभू तस्य Rich in *tangled vegetation* The keeper of a forest in the Himalaya announced to the king that the tract in his charge was fit to be entered for hunting

St 46 विधेयचित्त —who had intently fixed his mind on चलित लक्ष्येषु moving objects to be aimed at i e wandering game हलायुधाभः—हलायुधस्येव आभा यस्य स who equalled हलायुध in grandeur Halâyudha is the elder brother of Shrikrishna and is called so because he has a plough share for his weapon अन्येद्यु—*ind* (meaning अन्यस्मिन्दिने) The next day मृगेन्द्रगामी—having a majestic gait like that of a lion *Cf* Raghu II 30

being removed by the winds The clouds were fancied by them to be the skin of the mountain The Himalaya mountain is very high and hence its peaks are naturally covered with clouds which must be moving about on account of the winds प्रतारन्ति=create प्र and तॄ *lit* means 'cross over Its causal has the sense 'to cheat, to deceive', the figure of sense here is भ्रान्तिमत्

St 49 नागै By huge serpents अजगर in Marathi The serpents are taken by the poet to be the tongue coming out of his *i e* Himâlayâ s open mouth—*the cave* (दरीमुखात्—दरी एव मुखं तस्मात्) प्रसारितास्य—प्रसारितं आस्यं येन स with his mouth opened, stretched

St 50 नागा—प्रकरस्यैं See *commen* निकुञ्ज—पण्डै पद्माकर संवर्धीनि पद्मानि तेषां षण्डा निकुञ्जाश्च पद्मा० षण्डा च तै By means of the *dense bowers and the collection* of the sun lotuses in the lakes (पद्मानां आकर) The idea is that on the mountain the darkness of night was dispelled by the rays or brilliance of the jewels of the female-serpents, and hence *it* was difficult for the people to ascertain whether *it* was *night or day* The only means to ascertain this were the bowers and the lotuses If there was darkness in the bowers and if the lotuses were closed the people could know it to be night otherwise the day This seems to be the interpretation of the *commen* It is *not, however* quite satisfactory, as the brilliance of the jewels which dispelled the darkness else where might also find its way in the bowers and leave no darkness to be the means of distinguishing day from night The *commen* however presumes it appears, that the female serpents did not or might not happen to go into the bowers and hence there could be darkness *in them Another* interpretation is by dissolving the comp as पद्मतत्पुरुष and translating it by 'the lotuses in the lakes in the bowers is possible, but it gives no peculiar significance for निकुञ्ज as the lakes outside the bowers might also supply the same test रात्रिंदिव-भागं For compound see *commen* Also Kale s Sanskrit Grammar § 195 and § 283

St 51 धातु—पुग्म (1) Both sides (पक्ष) of which are red on account of the radiance of metals (2) both wings of *which* (peacock) are dazelling like the radiance of *metals.* श्री—पृष्ठ (1) as applied to Himalaya means '*whose* upper side was

adorned with beautiful caves (गुहा) (2) whose fine back was honoured by the illustrious Guha (गुह) Guha is another epithet of Kârtikeya or Shadânana who has a pea cock for his vehicle चन्द्रकिण *gen sing* of चन्द्रकिन् a pea cock from चन्द्रक an eye in the tail of a pea cock भासुरचन्द्रकान्त (1) shining like the bright moon or possessed of beautiful moon-stones, (2) with the eyes in the tail shining The charm of the stanza lies in the श्लेष

St 52 कण—विद्धे coming in contact with the sprays (*lit* atoms) of the noisy streams *cf* भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कंपितदेवदारुः etc Ku I 15 and Raghu II 13 विधुता—पान्ते construe with निकुञ्जे In which the अगरु trees were shaken by the winds This shows that the winds had fragrance also अधिज्यधन्वा—धनुष् at the end of a Bahuvrihi compound becomes धन्वन्—with his bow strung मैनाकगुरो of Himâlaya Maináka was the eldest son of Himalaya born of Menâ *Vide* Ku I 20, for an account of मैनाक see Rama Sunderkanda *Agni Pura and Jog Vâs Sha*

St 53 तूणीरात् from the quiver तूर्णं *ind* quickly चपलेतरात्मा who was of a firm mind (disposition) रंगत्तरंग रंगत् is *pr p* of रंगू I P to go to move स्कन्दे स्म—स्म is generally used as an expletive when used with a form of the present tense of a verb it gives the sense of the past tense

St 54 वल्गुच्च्यमानं *pr pt* of पुच्छ् with उत् A verbal base is formed *from the word* पुच्छ, with नि, उत्, and परि by the addition of the affix इ (णिङ्) and it is conjugated in the Atma वित्रसिता—त्पम्-jumping away on account of being struck with a ball which was first shown them According to the *Commen* the balls were thrown amidst the deer in the herd त्रासे=Scared away, frightened away

St 55 उत्तेजवान् of great strength, mighty मनुवंशकेतो of the best of the descendants of Manu The word केतु shows fame superiority अभिमुखं=(construe with मैने) in front of The idea is that when the king began to bend his bow, the bow as it were requested him not to pain its middle portion (मध्य waist) so cruelly and hence it was bent so much like a person who with humility asks a favour मैने-mark the imper use of the verb *Cf* Kira III 50 Shishu III 61

St 56 एणगृह—एण is a kind of black antelope The several kinds of deer are given as अङ्गुरो मातरो देव एण कृष्णमृगा स्मृत

स्वर्गोत्सुक प्रोच चैवर गौण उच्यते ॥ पूर्वोदितवेगदृश्या=पूर्वं आहिता या वेगदृष्टि तया with the same speed which he had before (being struck with the arrow) construe स्वर्गं यातु अन्त करणस्य प्रीत्या अनुयात्रामिव कर्तुकाम अनुयात्रा कर्तुकाम Desirous of following The antelope is said to have jumped up as if because it wanted to accompany its departed soul to the heavens अनुयात्रा here brings to one s mind the idea of putting an end to one's life through intense love for the departed कर्तुकाम कर्तुं काम यस्य the nasal of कर्तुं being dropped by the rule 'तुं काममनसोरपि'. The figure is उत्प्रेक्षा.

St 57 अन्योन्य—ग्रास=अन्योन्यमस्त्रार्पितौ कवलग्रासौ येन which had given (through love) each into the mouth of the other a mouthful of tender sprouts, see commen इष्टचाटुचेष्टस्य Because the king also at the time of propitiating his beloved was used to or familiar with actions of flattery he was put in mind of them by the actions of the deer, male and female, and hence he took compassion on them चाटु is used specially for 'agreeable words or flattery' of a lover to his sweetheart Compare Raghu IX 57 58 निरास्ते from अस् to drive to expell with नि.

St 58 ऋज्वागता coming in a straight line ग्रथितेव as if strung together The idea is that the deer came before him one after another in a straight line When he discharged an arrow it pierced through the mouth of the deer in the front and was at once seen at equal intervals as if piercing the other deer and hence ग्रथितेव

St 59 आवातत (महिषस्य) running about (hence difficult to strike) मध्येल्लाटं ल्लाटस्य मध्ये. The words पार and मध्य optionally form an अव्ययीभाव compound with any nominal base and are placed first, the final अ being changed to ए when thus compounded, and if the final noun has the sense of the locative the final vowel may be changed to अम् अस्खलवेग without its speed being checked लाङ्गूलस्तम्भं=The state of the erect tail It (arrow) pierced the body and stood stiff and therefore looked like the tail

St 60 द्वीपिन gen sing of द्वीपिन् a tiger रचितक्रमस्य=Prepared to attack क्रम means a position of attack assumed by an animal before making a spring It also means 'foot,' hence 'which had lifted (lit arranged) its paw See commen also प्रतिबिन्दु an Avyayi comp showing repeti

tion बिन्दून् बिन्दून् प्रति The king covered the whole body of the tiger—each spot—with arrows दुर्लक्षभुज whose hand could be seen with great difficulty—because it was so quickly showering arrows Compare Raghu IX. 63

St 61 पाटयति *Loc abs* piercing, rending गण्ड (1) pimple, tumour (2) Rhinoceros तदीय—निस्वनेन By the echo of the roaring of him (the Rhinoceros) The mountain as it were himself sent forth a loud yell of grief or terror in the form of the echo of the roaring of the rhinoceros, just as the crying out of a man whose abscess is being *opened by a surgeon The figures of sense are* श्लेष *and* उत्प्रेक्षा

St 62 क्रोडै=A boar a hog from क्रुड् 6P to dive शरजन्मतुल्य Resembling Kartikeya (in prowess) शरजन्मा is an epithet of Kartikeya and means born in the reeds शर is a kind of white reed The epithet शरजन्मा has reference to the way in which Kartikeya was born The generative energy *of Siva was cast by him into Agni who unable to* bear it cast it into the Ganges and by her it was cast into a thicket of reeds and hence the name चक्रीकृत चापदण्ड with his bow bent (so as) to (resemble) a circle *cf* चक्रीकृतचारुचापम् Ku III 70

St 63 मृगव्य—सेवित Having enjoyed the sport (exercise) of a hunt विश्रामहेतो For the sake of rest For the formation of the word विश्राम see *com nen* and Malli Commen. on Megha I 26 Apte s Guide 108 समीरणा—ग्रम on which the ends of the reeds were shaken or made to dance by the wind

St 64 सुगन्धि—हय =हय pleasant सौगन्धिक a white water lily, a dealer in scents सारसनादवर्षी=The bearer (wind) of the sound of the cranes (सारस)

St. 65 In this stanza the comparison is between a red hot iron-ball and the setting sun, hence the adjectives must be construed in two ways one applicable to लोहखण्ड and the other to अर्कबिम्ब अस्त—हतम्-(1) struck by the falling hammer कूट means 'a hammer (2) striking against, (touching) the summit (कूट) *of the Western mountain.* The Western mountain behind which the sun conceals himself, is very common in Sanskrit classic poetry It will be found mentioned in almost every poetic work उपरागम् having a deep red glow This is common to

both the Sun and the iron-ball स्फुरस—द्रुम (1) 'Whose sparks are like dazzling rays' Red hot iron when struck by an hammer on the anvil throws off red hot flakes (2) Whose rays are like scintillations of fire घनेन (1) by the hammer (2) by the cloud. आस see stanza 54 *supra*

St 66 बबन्ध दृष्टि attracted, arrested his eyes For this use of बन्ध् compare 'बध्नाति मे बंधुरगात्रि चक्षु' etc Raghu. XIII. 47 and 'बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोह' Ku VII 17 सिनीवालिखिपि of a blue or dark blue colour The sun was also to be seen amongst the clouds काञ्चनतालवृन्तम् a fan of gold

St 67 अधिशय्य—The roots शी, स्था and आस् when preceded by अधि govern the Acc of the *place* where these actions are performed, hence here शिलातलम् खेदं विनिन्ये Removed the fatigue नी with वि is often used in this sense *cf* परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् Ku V 32 आसारसारै Impregnated with the sprays of the stream आसार *lit* means showers, torrents *cf* Megha 17

St 68 जागर्यया—in wakefulness, keeping awake *inst sing* of जागर्या त्रासादिव as if through fear Because the king was so eager for hunt, as to keep awake the whole night, the moon—afraid that the dear on her body might also be killed by him took shelter somewhere i e the moon was not to be seen as it had set The उत्प्रेक्षा is very beautiful. For the deer on the moon see 55 *supra*

St 69 रागी—(1) having a red colour (2) having love for (hunt) करेण (1) with his rays (2) with his hand व्यश्राणयत्—gave, pointed The idea of the stanza is this —just as a forester in order to point out game to the king would ascend a mountain and thence show the deer with his hand so did the sun At sunrise the deer could be seen clearly and hence the idea

St 70 सज्जनगीतकीर्ति whose fame was sung by good people admired by the good बन्धुरवर्मजालम् clad in or covered with a beautiful (strong) armour The horse was protected from attacks by good armour, (वर्म from वृ to cover) The figure is alliteration

St 71 मार्गणगोचरे within the range or reach of his arrow गोचर= गाव इन्द्रियाणि चरन्ति अस्मिन्—range, reach शरभोरुवेगं=with the high velocity of a Sharabha-a kind of fabulous animal said to be stronger than the lion अम्बरचरैरभूत the word

भूत is used in the sense of comparison 'Like a banner of the family' See 55 Supra

St 72 रेखायमाण रेखेव आचरति Looking a line (on account of his speed) तपस्यद्वनं तपश्चरन्त तपस्यंत तेषा भवनं The abode of hermits The affix य is added to तपस् in the sense of practising See *Comiien*

St 73 अश्मवति rugged with stones तत्पद—दृष्टि following the track of, looking carefully at the foot prints of

St 74 घटपूरणस्य रव—The sound made by the jar being filled with water बृंहितनादशङ्किन् suspecting (it to be) the screaming of an elephant बृंहित is the name given to the roaring of an elephant Compare तत्रसद्विरदबृंहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज Raghu IX 73 शरण्य शरणे साधु Protector मुनेस्तनजे This was श्रावण the son of a Vaishya ascetic born of a Shudra woman See Râmayana

St 75 पत्रिविभिन्नमर्मा 'The vital part of whose body was pierced by an arrow पत्रिन् that which has feathers attached to it, hence an arrow शरानुसारेण The king went in the direction in which he had discharged his arrow See Raghu IX 75 नेत्राम्बु—दिग्धेन=besmeared with the tears of his eyes Just an an arrow is besmeared with poison to make it fatal so the arrow in the form of the lamentation of the boy was, as it were besmeared with the poison of his tears It pained the king all the more

St 76 आलम्बनदण्ड Staff of support The parents of the boy were both blind and he used to lead them abroad Once when travelling in this forest they felt thirsty, and sent their son to fetch water from the nearest stream As he was filling up his jar this calamity *viz* being struck by the arrow of Dasharatha befel him The expression आलं० is therefore very appropriate जराशैथिलजडीकृतस्य= Feeble or unable to move through the influence of old age'

St 77 एकं ल्ल्यं the supposed elephant In hitting one mark the king destroyed three things निराग *nom sing* of निरागस् n fault less sin less from निस् and आगस् कल्पितदृष्टि कृत्यौ—दृष्ट्यो कृत्यं दृष्टिकृत्य कल्पितं दृष्टिकृत्य याभ्या तौ The function of whose eyes is permormed by mine—they being blind Shrâvana says that the king destroyed the three in killing one because he was sure that the news of his

death would kill his parents-he being their only and beloved child

St 78 मृगयमपश्ये shows that his mode of life was innocent See Shak II 52 घातहेतु The cause of killing There was nothing on the part of the boy that justified the king's action

St 79 व्रती observing vows (of celebracy etc) स्मर्तव्यदृष्टे who could only remember that they had eyes as they had now lost their eye=sight अवध्यभाजि—not meriting death deserving to be spared

St 80 शीतोष्ण—भार Whose strength is all destroyed through (exposure to) cold and heat अन्वादु—शक्ति =अन्वादु यद् अन्नं भजनं तेन जीर्णा शक्ति यस्य स The food that he ate was of the least nutritious kind पात्रं कृपायाः When words like पात्र स्थान etc are used as predicates they are always used in the singular number neuter gender, though the subject be of any number or gender, and the verb agrees with the subject

St 81 जतु—रन्ध्र Whose hole is stopped by the application of lac मौञ्जी girdle of the Munja grass worn by ascetics गम्य desired to be obtained, worth having

St 82 कृपामन्थरम् full of compassion मंथर—slow, heavy Just as some one who has to bear a great burden walks slowly and heavily so the eye is called मंथर through the weight of kindness प्रीत्यर्थेऽमीलितं This is to be construed with the साधु as well as the नीच and hence has to be inter preted in two different ways (1) blinked or closed through a feeling of love (2) closed through want of love The word अर्थं in the first place has the meaning 'for the sake of' See Kale's Sanskrit grammar § 206 प्रीतये इति प्रीत्यर्थं In the second place अर्थं has the sense of 'prohibi tion, prevention' (निवृत्ति) as in मशकार्थं धूम 'Smoke to ward off gnats' The good man's eyes close through his love and the wicked man's for want of it तत्पूर्वं—दर्शनेऽपि see ... At the very first sight or interview The wicked man requires no grudge for his conduct

St 83 केन construe with कस्मै in the second line 'Why for what reason' शस्त्रबलोन्नतस्य Proud on account of the strength of weapons स्नेहवृत्ति (वृत्ते in the fourth line) 'role' निष्ठा condition attachment अभिरामं रमणीयानि अभि

कर्मे an Avyayı comp 'in the action' The figure is अनुप्रास

St 84 अदुष्टभावम् Having no wicked intention मा जुगुप्सतां स्म स्म when used with मा has an intensive force 'Do not censure or hate' The idea is that the vital airs (प्राणा) of the boy as if in order to prevent him from censuring the king any further, stopped his speech The first two lines are the expression of the action of the (प्राणा) vital airs which obstructed his throat and prevented his speech from proceeding The beautiful उत्प्रेक्षा is rather difficult to grasp

St 85 भोज्यासुत The reading भोज्या सुत is obviously incorrect भोज्या=भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री The daughter of भोज of Vidarbhas hence Indumati mother of Dasharatha *cf* Raghu VII 2 घटितारिनाश who had destroyed all his enemies बाष्पायमाण The affix य is added to बाष्प, ऊष्मन्, and फेन in the sense of sending forth, emitting बहुमानपात्रं construe with यमिना in the last line The object *of reverence* of the self restrained ascetics hence 'the sage, the father of the boy' For यमिन् see *commen*

St 86 विघातृतुल्ये may refer either to the son or the father सत्यापयामास nominal verb from सत्य, meaning 'to speak the truth' सतां पुरोग the foremost amongst the good यतिं evidently means Shravana who was killed It was on account of his (Dasharatha s) truthfulness that the sage did not at once burn him by his anger

St 87 आत्तशोक past pass part of आदा 3rd conj Atm 'taken,' 'assumed, hence 'filled with शोक grief दयाद्रयात moved either with mercy for the king or affection towards his son विश्वभुजं विशन् entering fire-the devourer of all The sage unable to bear the grief of the death of his only son burnt himself down not however before cursing king Dasharatha The curse was that Dasharatha also would die of grief for his son See Raghu IX 79

St 88 वनजद्रुमधारिणीम् (1) as applied to श्री means 'bearing or having a lotus (2) with मृगन्यभूमि it means 'possessed of flowers of the forest अलङ्घ्याम् (1) unfit to be outraged or insulted (2) incapable of being transgressed (being very wide) हरि—गण्डाम् whose cheek and thighs were marked with the nails of Vishnu, (2) the huge rhinoceroses in which were pierced by the nails of lions The

figure is उपमा The metre, as required by the Def of a Mahakavya, is changed and it is पुष्पिताग्रा, for which see commen

St 89 In this stanza the mountain is compared to the composition of a bad poet and the adjectives are used to apply to both विषमपादगोपितार्थम् (1) with the mountain — which proctects its treasure by means of the uneven hills at its foot पाद (प्रत्यन्तपर्वत) is a small hill at the foot of a mountain विषम 'Rugged, 'uneven hence difficult to cross अर्थ—treasure e g precious stones etc (2) the composition which conceals its meaning by uneven lines-quarters पाद here is a forth part of a stanza' विषम consisting of unequal syllables etc गोपित difficult to understand on account of peculiar conventions etc जग—धातुम (1) which has profusion of mineral wealth useless to or unused by the world. (2) which is full of roots (verbs) not (commonly) in use in the world A bad poet uses words which are obscure and not in general use बहु—दुष्टम (1) which (mountain) is sullied (hence troublesome) on account of great snow falls (2) which is full of defects such as (the frequent use of) the particles तु हि, न, A bad poet for lack of appropriate words, inserts such un meaning expressions as च, वै, तु, हि etc प्रबंध=any literary composition especially a poetical one Metre पुष्पिताग्रा

St 90 In this stanza too the adjectives are used with double meaning निबद्धभरितघोषं (1) Which (ocean) was making a thundering noise (2) which (town) contained many stations of cowherds (घोष a hamlet) परमविनीत—वृन्दम् (1) which contained a number of beautiful serpents taken away by the (heavenly) great birds, विनीत—विधि नीता — carried away by birds e g eagles (2) which contained herds of beautiful and well trained elephants परम may mean either great or (पराभागोभा यस्य) as the commen says, 'splendid मणि—कान्तम् (1) The water in which was adorned with many jewels कान्त—कस्य उदकस्य अन्त It is of course well known that the ocean contains jewels, (2) which was decked with many jewels and hence appeared beautiful The city of Ayodhya was very rich and hence exhibited its wealth of precious stones. The Metre is पुष्पिताग्रा

ed to be the mass of the fame of the rulers of the lower world (पाताल)

St 12 अंश—श्रियम् whose sides (अंश has the sense of shoulders, sometimes) possessed the splendour of the armlets (ornaments—in the form) of the sun and the moon The sun and the moon are compared to an अंगद=ornament त्रिविक्रमे see stanza Canto I 15 at the time of the fifth or Dwarf incarnation तारा—वक्षसम् with his chest adorned with the wreath of stars For explanation see commen

St 13 मन्थ—मण्डलम् agrees with व्योम (The sky) in which all the stars, the sun, the clouds were whirling on account of the wind excited at the time of churning The rotating of the huge मन्दर mountain agitated the atmosphere and *hence the disorder in the heavens* पुरा—*at the time of* churning the ocean

St 14 नाभिपद्मस्पृशौ *Lit* touching the lotus (1) in the form of or (2) issuing *from*—the navel *The demons did not* simply touch the navel but were about to devour the God Brahma who occupies the lotus issuing from the *navel of* Vishnu मायायापाद्गना The word माया has various senses It means supernatural or extraordinary power, also one of the nine Shaktis of the God Vishnu. According to the Vedantis it means illusion, ignorance etc The ... formed from शी to lie down ... rmina- ... पतिनौ ... were very ... are said to have sprung from the ears of Vishnu while he was asleep and when they were about to devour Brahmá they were slain by Vishnu

St 15 संहृत्य—having destroyed, annihilated This refers to the प्रलयकाल at the end of a कल्प सलिलराशि a collection or *mass of water* सान्द्रीभूत heaped up hardened उदधौ—उदक becomes उद necessarily when followed by the words पेष, वास, वाहन and धि With this verse compare Raghu XIII 6 The figure is उत्प्रेक्षा.

St 16 तमोनुदे *dat sing* Destroyer of illusion or darkness of ignorance सत्त्वमधिष्ठित Having resorted to सत्त्व. सत्त्व is one of the three Gunas सत्त्व, रजस and तमस—the three properties or the ... *f all created things* At the Almighty

resorts to Rajas, at the time of its maintenance to Sattva and at the time of its destruction to Tamas *Cf* Raghu X 29

St 17 स्थिति—योगेन Owing to the three different functions maintenance creation and destruction (*of the universe*) Though the word निर्गम always means 'Destruction or Extinction' the context here requires it to mean the creation The commentator tries to bring out this mean ing by saying that the word निर्गम denotes Issuing out' (निःसरण) Vishnu *performs these three functions* and hence is called सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतु see the last stanza and also—Ku II 6, and Raghu X. 16 स्पृष्ट—तमा This qualifies योग—Union of the individual soul with the universal soul' Raghu X 16

St 18 विशां पति *The lord of the people, Brahmadeva* विदामग्र्य The foremost of the knowers or the wise त्रैलोक्यभरसासहिम् सासहि from सह् to bear or endure See *commen* The idea of the stanza is that Brahmadeva *seeing the universe in the stomach of Vishnu at once came to the conclusion that the three worlds could easily be borne by Vishnu*

St 19 नाकस्य भोक्तृभि The Gods who are the enjoyers—protect ors of heaven गदनाशन Destroyer of pain (diseases) The figure is Alliteration

St 20 प्रवला—हेतय *Possessing* weapons which are the cause of the destruction of the lives and the strength or armies of powerful enemies हेति from हन् to kill with the addition of the affix ति (क्तिन्) स्वर्णोजस powerless स्कंद् *means* to perish With *the following twelve stanzas* compare Ku II 18-27

St 21 ध्यानारुणा—Red through anxiety, care शोकश्यामा—श्याम pp from श्यै to waste नेत्रपरम्परा—परम्परा because Indra has a thousand eyes Indra's *eyes have become red through care and resemble a collection of red lotuses*

St 22 पाशपाणि This and the other adjectives apply to Varuna as well as to पाशी (a fowler, a hunter), when taken with Varuna पाश means 'the nooze' which is *the peculiar* weapon of Varuna *who is therefore called* पाशभृत् Cf Raghu II 9 and Kuma II, 21 (2) With the hunter पाश means 'a snare' or 'a net' इष्टविग्रह (1) Possessing a body (विग्रह) which is respected or wished f[illegible] (2) catching the desired birds विग्रह=[illegible]

ed to be the mass of the fame of the rulers of the lower world (पाताल)

St 12 अश—श्रियम् whose sides (अंश has the sense of shoulders, sometimes) possessed the splendour of the armlets (ornaments—in the form) of the sun and the moon The sun and the moon are compared to an अंगद=ornament त्रिविक्रमे see stanza Canto I 15 *at the time of the* fifth or Dwarf incarnation तारा—चउरसम् with his chest adorned with the wreath of stars For explanation see *commen*

St 13 मन्थ—मण्डलम् agrees with व्योम (The sky) in which all the stars, the sun, the clouds were whirling on account of the wind *excited at the time of churning* The rotating of the huge मन्दर mountain agitated the atmosphere and hence the disorder in the heavens पुरा—*at the time of* churning the ocean

St 14 नाभिप्ररूढौ *Lit* touching the lotus (1) in the form of or (2) *issuing from—the navel* The demons did not simply touch the navel but were about to devour the God Brahma who occupies the lotus issuing from the navel of Vishnu मायाशयालुना The word माया has various senses It means supernatural or extraordinary power, also one of the nine Shaktis of the God Vishnu According to the Vedantis it means illusion, ignorance etc The *word* शयालु *is formed from* शी *to lie down and the termina*tion आलु The sleep referred to here is the योगनिद्रा पारित्तौ torn off, destroyed मधुकैटभौ Madhu and Kaitabha were very powerful demons They are said to have sprung from the ears of Vishnu while he was asleep and when *they were about to devour Brahmâ they* were slain by Vishnu

St 15 संहृत्य—having destroyed, annihilated This refers to the प्रलय at the end of a कल्प सलिलसञ्चय *a collection or* mass of water सान्द्रीभूत heaped up hardened उदधौ—उदक becomes उद *necessarily* when followed by the words पेष, वास, वाहन and धि With this verse compare Ragha XIII 6 The figure is उत्प्रेक्षा.

St 16 तमोनुदे *dat* sing Destroyer of illusion or darkness of ignorance सत्त्वमधिश्रित्य Having resorted to सत्त्व सत्त्व is one of the three Gunas सत्त्व, रजस् and तमस्—the three properties or the constituents of all created things At the time of the creation of the universe, the Almighty

resorts to Rajas, at the time of its maintenance to Sattva and at the time of its destruction to Tamas *Cf* Raghu X 29

St 17 स्थिति—योगेन Owing to the three different functions maintenance creation and destruction (of the universe) Though the word निर्गम always means 'Destruction or Extinction' the context here requires it to mean the creation The commentator *tries to bring out this mean ing* by saying that *the word* निर्गम *denotes* 'Issuing out' (नि सरण) Vishnu *performs these three* functions and hence is called सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतु see the last stanza and also—Ku II 6, and Raghu. X. 16 स्पष्ट—तमा This qualifies योग— Union of the individual soul with the universal soul Raghu X 16

St 18 विशां पति The lord of the people, Brahmadeva विदामग्र्य The foremost of the knowers or the wise त्रैलोक्यमत्सासहिम् सासहि from सह् to bear or endure See *commen* The idea of the stanza is that Brahmadeva seeing the universe in the stomach of Vishnu at once came to the conclusion that the three worlds could easily be borne by Vishnu

St 19 नाकस्य भोक्तृभि The Gods who are the enjoyers—protect ors of heaven गदनागन Destroyer of pain (diseases) The figure is Alliteration

St 20 प्रबला—हेतय Possessing weapons which are the cause of the destruction of the lives and the strength or armies of powerful enemies हेति *from* हन् to kill with the addition *of the* affix ति (क्तिन्) स्वप्नोसस powerless स्वंद् means to perish With the *following twelve stanzas* compare Ku II 18-27

St 21 ध्यानारुणा—Red through anxiety, care शोरश्यामा—श्याम pp from शै to waste नेत्रपरंपरा—परंपरा because Indra has a thousand eyes Indra's eyes have become red through care and resemble a collection of red lotuses

St 22 पाशपाणि This and the other adjectives apply to Varuna as well as to पाशी (a fowler, a hunter), when taken with Varuna पाश means 'the nooze' which is the peculiar weapon of Varuna who is therefore called पाशभृत् *Cf* Raghu II 9 and Kuma II, 21 (2) With the hunter पाश means 'a snare' or 'a net' इष्टविग्रह (1) Possessing a body (विग्रह) which is respected or wished for—by all (2) catching the desired *birds* विग्रह=वयं पक्षिण तेषा

यह) वनगोचर (1) whose province is water (वन) Varuna is the deity of the ocean (2) Residing or frequenting the forest पाशि n (mean) fowler, who lives by (the use of) the पाश 'a snare'

St 23 शोकसंतापे construe with कृशोऽपि सन् मातरिश्वा=मातरि श्वयति इति the wind उपचीयते is strengthened fattened The wind became emaciated but the sighs of grief which he breathed also being of the nature of the wind he is said to be fattened—increased in size

St 24 सपद्ध्रुवपरावृत्ति The inevitable change of fortune Fortune is fickle and Agni too has to submit to it By this परावृत्ति of fortune one is put in mind of Shakespeare s idea of Blind Dame Fortune rotating her wheel expressed in his As you like it *Cf* Megha 109 नियतिनिबन्धना Having fate for its cause hence dependant on fate शोकविषभुजा Fire of grief

St 25 सप्रतापजडिमा—जडिमन् means coolness from जड cold frigid The brilliance of the sun has perished and he has become cool *Cf* Ku II 24 and 33 धामव्यत्ययविभ्रमम् the calamity or misery due to interchange of lustre (power)

St 26 सगद (1) गदया सहित Having a mace (2) गदेन सहित full of grief गिरिपन्वन मित्रेण By Kubera who is a friend of Shiva He is the God of wealth and his abode is कैलास

St 27 कीनाश an epithet of Yama the God of death सायुधवाहने Having his weapon and vehicle–and hence difficult to overcome Yama has his weapon in hand but is still slighted or insulted महिषस्य रक्षके has a twofold meaning With Yama it means 'keeper or protector of his महिष (his vehicle) and (2) keeper of a buffalo—hence a shepherd or a cowherd feeding buffalloes दण्डहस्ते (1) Having his दण्ड (staff of Yama) in hand (2) with a stick in hand

St 28 कल्पानिल The strong wind at the time of universal destruction (प्रलय) स्कन्द The son of Shiva without the direct intervention of a woman He is the God of war of the Indian Mythology and was the commander of the army of the Gods in their war with the powerful demon Taraka whom he vanquished and slew प्रेरक शिखिन (1) The kindler or increaser of fire The Kalpânila increases the flames of fire Wind is the friend of fire (2) The driver—impeller of the peacock (the vehicle of Skanda)

knowable by the intellect (alone) धिषण Brihaspati the preceptor of the Gods The figure is अनुप्रास

St 34 असौहित्यं—सौहित्य means satisfaction, असौहित्य-want of satisfaction स्वार्तिजल्पने-in telling their distress

St 35 पुलस्तिसुतसभव Pulasti is the name of a sage who was one of the mind-born sons of Brahma. Râvna was the grandson of Pulasti or Pulastya दर्पो—दर्प—दर्पेण उद्धृता जगत रक्षा येन स. रक्षा-protection, safety दशानन See stanza 1 supra

St 36 फलसाधन The accomplisher of (his) ends (viz the power of destroying the whole world) निर्विकार unaltered, unmoved—by the troubles of practising penance चीरी—चीर means tatterred clothes, rags, and even 'a bark' The penance he practised was very severe

St 37 मातङ्ग—वक्षसा-As Râvana practised penance in the ocean his body was injured by the sharp tusks of elephants and crocodiles आहारं व्रतयता by him 'abstaining from' व्रतयता from व्रत and the affix इ (णिच्) in the sense of 'abstaining from (निवृत्ति) as in 'व्रतयति शूद्रान्नं' 'he observes the vow of abstaining from eating food at a Shudra's house'

St 38 चतुर्मुख God Brahmâ As the story goes, Râvana is said to have practised the most austere penance for ten thousand years in order to propitiate the God Brahmâ and to have offered one head at the end of each one thousand years Thus he offered nine of his heads and was about to offer the tenth when Brahmâ was pleased and granted him the boon see Ramâyana, Uttarkand जगदुद्धरणम् see critical notes जगत्त्रयम् would be better

St 39 रत्नागाम्-रत्न नागा (serpents or elephants) धर्मिन् तप् नाकौकसाम् the dwellers in heaven, the Gods हरस्थानम् Kailâsa-a peak of the Himalayas, the residence of Shiva and also Kubera पद्मनाई used adverbially to modify स्प पाट्यम् i e tore off or uplifted

St 47 स्कन्दमूलम् इव as it were having or showing its roots The white serpents at the foot of the mountain which was being lifted are, as it were, the roots of the mountain which is here fancied by the poet to be a tree प्रौढपुष्पम् having flowers The stars which are in contact with the lofty peaks of the mountain are its flowers स्कन्दमूलं and प्रौढपुष्पं are adjectives to गिरिं in stanza 48

St 48 कुञ्जगुञ्जत्सिन्धुम् The bowers on which had murmuring streams न्यपीडयत् pressed down. Stanzas 40-48 form what is technically called a कुलक vide Stanza 8 supra

St 49 धराधरभराक्रान्ते Loc sing to be taken with बाहौ दीर्घप्रतिक्रोश =resounding loudly (through all the quarters) qualifies रव

St, 50 शिरश्छेदव्रणचक्रै by the circular marks formed by the cuts of the heads which were severed नीलकुट्टिमविन्यस्तै drawn or painted on a blue pavement The word नील here is probably used on account of Shankar s neck being blue and casting a shade of that colour in front of him मण्डलै a mandala is a kind of mystical diagram used in invoking a divinity कौङ्कुम made of कुंकुम saffron

St 51 आज्ञापयितुम् to put under command (the ten quarters) पङ्क्तिसंख्यानि ten vide I 12 supra

St 52 धाम lustre strength वैकुण्ठस्य Vaikuntha an epithet of Indra as also of Vishnu

St 53 अनवद्येन न अवद्यं The root वद् implying 'reproach takes the suffix य एकवीरम् For this compound See Kale s Sanskrit Grammar § 221 g

St 54 पौलोमी-Daughter of Puloman and wife of Indra Formerly the thunderbolt was everywhere successful and Indra s wife used to worship it but now, as it is defeated, Indra is mortified by his wife worshipping it still as of old and hence he becomes मंदहासनमितानन

St 55 दिशन् pr pt of दिश् to give, grant has धनं for its object वैवर्ह may be construed either with दिशन् or with धनद — giver of wealth—in its literal sense यक्षनाथ The lord of the Yakshâs a class of demi gods i.e. Kubera Kubera is now the giver of wealth and not the lord or owner of it as he used to be

St 56 धर्म्यं from धर्म with the Tad affix यत् meaning धर्मादनपेत not deviating from धर्म, just legal The affix यत् in the sense of not deviating from comes after the words धर्म,

पथिन् अर्थ and न्याय these being in the ablative accord to धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते *Lane* IV viii 92 पिशितप्रियम् Fond of flesh प्रेतराज Yama the lord of death

St 57 आदित्यमणितोरणात् construe with च्युते हुताशने From the arch or outer gate made of the sun stones The sun stones or Suryakanta stones produce fire by the touch of the rays of the Sun and hence the anxiousness of the Sun to be far away from Ravana s door

St 58 निवृत्त—तेजसा—निवृत्त तत्सर पद्मस्यापवारणतेज यस्मात्तेन who has lost such lustre as would cause the closing of (the sun) *lotuses in his lakes* Usually the *moon rise* makes the sun lotuses close and the moon lotuses to open but Ravana though he wishes his moon lotuses to open does not like the sun lotuses in his lakes to close He therefore has adjusted the rays of the moon in such a way that the moon has got such rays as would cause the moon lotuses to bloom but not the sun lotuses to close कौमुदं—कुमुदाना इदं—of the moon lotuses

St 59 कज्जल—संभव *subject to* स्यात् or भवेत् *understood* The cause of the changing or spoiling of the colours of his pictures by the touch of soot दीपकृत्य serving the purpose of a lamp कृपाकरि an epithet of Agni

St 60 लब्धसेवावकाश finding an opportunity or scope to serve him (inasmuch as he was fatigued रतिश्रमपुमदेहे) रति—देहे The word श्रमथु is not found in a dictionary hence the reading proposed by the *commen* seems better

St 61 पाताल—स्पम् existing in the midst of his heart—the lower world पद्मरागं a jewel ruby अग्रमांसं the flesh *in the* heart—the choicest portion *cf* Ku II 37

St 62 कालाभ्रभरेऽपि काले Even at a time having (*i e* when there are) dark watery clouds (कालाभ्र) Even in the rainy season when the rivers ought to be flooded and flowing furiously they are (निर्मद) calm through fear of Ravana वज्रै =with diamonds वज्र means also certain plants. See *commen* वज्रायुधद्विषम् Ravana the enemy of the bearer of the thunder bolt

St 63 निरन्तरं constant ज्ञातमनोवृत्ति *knowing or aware of the* inclinations of his heart—*his liking* हिमागम The cold season The cold season had now the duty of making Ravana delighted by the close embraces of his beloved ladies and this was its only use

St 70 शुद्धान्त—Harem संदेष्टा०—स्पृग occupied only in instructing them in amorous or playful sports

St 72 भ्रातरि—Indra is called the brother of Vishnu, because Indra is the son of Kashyapa, and Vishnu in his Vamana incarnation took birth from Kashyapa विडौजसि *loc sing* of Bidaujas an epithet of Indra—शयित्रा 'Sleeping' from शी

St 73 आत्मस्वगुणं—सतरो अनुगुणं स्वगुण, आत्मन स्वगुणं Favorably disposed towards us (the Gods) सुदर्शन easily to be seen

St 74 This and the following three verses from what is called technically a कुलक, all forming one sentence स्व०—वर्तिनि adjective to स्वर्गी —Standing motionless through (their) desire of (hearing) the reply By स्वर्गी are meant here the Gods living in the heaven

St 75 कुक्षिस्थ०—द्वह Bearing the weight of the whole three worlds which are in my stomach *Cf* Notes I 18 *Supra* मर्त्यस्त्रीकुक्षिवासं Remaining in the womb of a mortal woman viz कौसल्या.

St 76 एक०—पराभवम् a defeat in which all his heads will be cut off by one arrow

St 77 वाचामगोचर —'Beyond the reach of speech' (i e who can not be the subject of an accurate description with words) वेदविद्वेद्य known to those (alone) who have understood the Vedas वर्षान्ते His autumnal bed. Vishnu is supposed to sleep during the autumn and then get up *Cf* Madra III 21

St 78 चिरशयनगुरु made heavy or benumbed through the long-sleeping (of Vishnu) निश्वास०—महार्णव who shook the ocean with the long sigh breathed forth from his row of expanded hoods The metre of this stanza is पुष्पिताग्रा for which see *commen*

St 79 सरभसा—quickly in haste व्यालम्बैरपरान्तम्—one end of the cloth of which was hanging down निद्रा०—युग with his eyes made heavy and red by sleep लीलान्यासया (In which) the sportive stepping forth looked very graceful न्यास is the placing or putting down of the feet निर्जित वारणेन्द्रगमन surpassing, excelling the gait of the lord of elephants (ऐरावत) The metre of this stanza is शार्दूल विक्रीडित

CANTO III

St 1 प्राणसमस्य–as dear (to Shree) as her own life निविशाम्–from विश् to enter पूर्वावतीर्ण –come down (on the earth) before (the incarnation of Vishnu as Râma) सम्यक् *adv* modifying ततान. सम्यक् ततान decorated appropriately, or properly The metre of the canto excepting the last five stanzas is generally उपजाति

St 2 विवस्वान्–The sun–from वस् to shine दक्षिणाशाम्–object to अलब्ध (1) The southern direction (2) The hope of (obtaining) a gift करप्रसारी (1) spreading his rays (2) stretching forth his hand (to beg) नि स्वा ऋत्विक्–an indigent priest ऋत्विक्–ऋतौ ऋतौ यजते धनदस्य वास –The residence of Kubera—the Lord of wealth–hence the north which is presided over by Kubera (2) The abode of a liberal-generous person At the advent of the spring in the उत्तरायण, the summer solstice, the sun goes from the south to the north of the equator The poet fancying the sun to be a poor person say that he travelled where he learnt that धनद lived For similar description about the sun s going northward *Cf.* जिगमिषुर्धनदाध्युषिता दिशं etc Raghu IX 25 and Ku III 25 The metre of this stanza is इन्द्रवज्रा

St 3 मनोज्ञद्युति qualifies रूपं Having a splendid or attractive colour—beauty नवकुड्मलाढ्या—Rich in opening buds वनस्थलीभि —स्थली is natural and स्थला is an artificially prepared ground दीपवृक्ष Lamp-sticks or stands The champaka trees with glowing and blooming buds—are compared to lamp sticks placed purposely by nature as if for the reception of the king It should be noted that दीपपुष्प means a champaka flower. The figure is उत्प्रेक्षा

St 4 संपिण्डितात्मावयवा Having contracted their parts The adjectives have two meanings The पद्म is compared to a person who feeling very cold in water wants to be in sunlight The word अवयव in the case of the lotus means the leaf of the lotus plant and in the case of a human being its limbs *viz* hands, feet etc कण्टकितोर्ध्वदण्डा whose stalks are thorny and erect Through excessive cold the body of a human being becomes horripilated अन्त —वसता—Troubled by the excessive cold due to living in water. For the compound see commen वसन्तातपकाम्यया—*Inst sing.* The affix काम्यच is added in the sense of wishing for that

which is denoted by the noun The metre of this stanza is इन्द्रवज्रा

St 5 दीर्घविलोचनानाम्-*of women having large eyes* आलोल-मिश्रराग: with its (red) colour blended with the glow of the unsteady eyes *Cf* Raghu VI 13, and Shaku I. 15 परिणामरम्यम् which is acquired after full development, maturity The red hue of the Ashoka sprouts being mingled with the red colour of the eyes of the women was deepened *The metre is* इन्द्रवज्रा.

St 6 स्फुरन्ति *nom pl* of the *pr pt* of स्फुरत्—neuter, qualifying नवकुड्मलानि, शोणितपाटलानि Reddish with the blood (of travellers) तीरीफलानि—The points or heads of the arrows तीर *means* an arrow and तीरी is its fem in the *same sense* The Karavira *flowers* are called the heads of the arrows of Madana who is कुसुमायुध—because travellers who are far away from their beloveds are put in mind of them and feel great pangs of love The Karavira buds are red with the blood of these travellers, whom they have wounded.

St 7 सालक्तकपादघातम् a kick from (a young lady's) *foot*, painted with a red dye अलक्तक is the red resin of certain *trees, red lac or sap formerly* used by *women to dye* certain parts of their body It is a welknown convention of ancient Sanskrit poets that certain trees before putting forth blossoms required certain actions from young ladies, to be done. These are called their दोहद See *commen vide* Megh, II Raghu VIII 68 and Jog Ratna I 17 रणन्नूपुरम् *is an adjective to* सालक्तकपादघातम्, उद्भूतरोमाञ्च horripilated, with the hair standing on end with joy The उपाङ्कुरा are compared to the hair standing erect on account of the touch of a woman. The figure is उत्प्रेक्षा and the metre is इन्द्रवज्रा

St 8 महीधमूर्ध्नि—on the top of the mountain मधुरेन्द्रनीलैः with the Indrancela stones (sapphires) in the form of bees शिलीमुखव्याजैः is to be construed with मधुरेन्द्रनीलैः गृहीत—राङ्कार resembling or having similarity to a brilliant crown. The Karnikara tree, with bees on it, resembles a crown set with precious *stones on the head of the* mountain, the *supporter of the Earth* The metre is उपेन्द्रवज्रा.

St 9 अंशुचयेन by the multitude of the rays (of the sun) हेमन्तम् The winter, the cold season, which is an enemy of the lotuses which fade or are destroyed at that time *Cf* विलीनपद्म प्रपतत्तुषारो हेमन्तकाल समुपागत प्रिये ॥ Ritu 4 1 उद्धतकण्टकेन adjective to वनेन (1) with its tormentor destroyed कण्टक is any troublesome person, a thorn in one's way, hence an enemy (2) having small thorns रम्यं जहसे (1) smiled beautifully (2) was blown open in a splendid way see I, 55 *supra*

St 10 निसर्गेण निषक्तभावा naturally attached to or attracted by दीप्तेष्विव as if because they were on fire (on account of the full blown flowers)

St 11 विनिद्रपुष्पाभरणा Decorated with (*i e* possessed of) full blown flowers The propriety of this adjective is to make the comparison with *fire* possible समुत्सर्वकुन्दलतावनद्ध entwined with the blossoming Kunda creeper This shows the similarity of the Palasha, with fire having ashes—the kunda flowers being whitish मन्मथदाहवन्हि The fire which burnt the God of love Vasanta is the particular friend of the God of love who was burnt by Siva

St 12 वसन्त०—खेदिताना scorched with the excessive heat of the spring विद्रुमभंगताम्रा red like pieces of coral निष्कासिता drawn or taken out For explanation see *commen*

St 13 प्रालेय०—म्लाना Dejected through separation from her lover the season of snow—the winter क्षयम् (1) leanness, thinness (2) shortness क्रूरातपश्रान्त (like a traveller) oppressed with the cruel heat The nights became short and the days long The figure is उत्प्रेक्षा.

St 14 स्मरस्य आहवधामकल्पे like the battle field of the God of love The affix कल्प is added to a word in the sense of a little less than भ्रान्तशिलीमुखाढ्यम् (1) In the case of the garden marked with bees wandering here and there ' (2) with the battle field—' marked with arrows flying here and there रक्त—कीर्णम् (1) strewn with Karavira flowers with a bright red colour, (2) occupied by warriors with their hands shining with streams of blood. The figure is श्लेष

St 15 वामानुगत followed by young women रहोविहारै amorous sports in secret समाश्रयामास honoured frequented.

St 16 अप्रमादं 'diligence,' object to कुरु अपूर्वे—on the foot

विदर०—पुरे — रशना means a woman's girdle and तुलाकोटि is an anklet The figure is उत्प्रेक्षा

St 17 अर्धदृष्टिम् side long looks, glances अनंगशतधैर्यवृत्ति Her composure or calmness shaken or upset by the God of Love दुरस्य—व्याजेन Under the pretext of plucking a bunch of flowers that were (rather) high up i e not quite within her reach Metre इन्द्रवज्रा

St 18 चरणान्तरागे The painting with the red lac, of the foot तत्प्रतिपक्षनेत्रे in the eye of the rival (wife) The red dye while painting the foot of the king's beloved also reddened the eye of her rival who became jealous of the love shown to her rival

St 19 सदत्या gen sing of सदति अपुष्परेणूपहतेऽपि 'Though it was not pained or troubled by the dust of flowers' The king wanted to kiss his beloved but could not do so openly in the presence of her co wives or rivals and hence though his beloved s eyes were not troubled really by the dust of flowers, to deceive the other ladies, he blew the wind of his mouth in his beloved s eye and thus found his opportunity

St 20 विन्यस्तरागं coloured reddened कठिनं पलाशं a leaf which was hard, not tender प्रवालकृत्ये विनियोजयन्ती trying to put it to the use of a tender sprout The young lady s hand which was red naturally cast its lustre on the leaf in her hand, thus deceiving the lady into the belief that the leaf was tender and reddish She then wanted to use it as a decoration, so the king who was near, was amused to see her thus deceived and embraced her with a smile (सस्मितम्)

St 21 This and the two following stanzas form what is called विशेषक—a group of three stanzas forming one grammatical sentence cf II 9 supra द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः स्याद्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥ In this stanza the face of a lady is compared to a bower of the Madhavi creeper and the adjectives are capable of a double interpretation The lady herself is called the Lakshmi (Beauty) of the garden and the poet shows by double meaning adjectives, their similarity to each other स्निग्ध—रुचिरं (1) when taken with the bower this means 'looking beautiful on

account of the row of fine birds (sitting there), (2) as applied to the face 'attractive on account of the set of her beautiful teeth' प्रियंगुश्यामद्युति (1) appearing dark coloured owing to the (contact of) Priyangu (2) Having a darkish colour like the Priyangu. चारुतमालकान्ता (1) attractive owing to the (contact of) the beautiful Tamala tree (2) who had very beautiful hair (चारुतम अलकान्त [illegible] sense

बिभर्ति

[illegible] twen

ty-three

St 22 मध्येस्थलार्द see I 59 supra तिलकस्य (1) (existence) of the Tilak tree, (2) of a mark (as of sandal or other unguents) पाटला (1) A kind of creeper (2) Red Reddish पुन्नाग०—विभूषिताया (1) adorned with a Punnaga tree (2) adorned by the company of the best of men 'Words in apposition to ईदारक नाग and कुंजर are placed first in a compound' अशोकभावम—(1) the existence of the Asoka tree (2) the state of being free from pain. This stanza carries on the similarity of the उपवनलक्ष्मी and the lady The metre of the stanza is इंद्रवज्रा

St 23 उद्यानविहाररागम्—The desire of sporting in the garden The friends of the young lady ask her not to sport in the garden, as she herself was the Lakshmi of it

St 24 आनीलया—ईषन्नीलया a little dark darkish निरस्त destroyed or driven विपक्षचक्षु The eye of her rival or fellow wife See commen also

St 25 हारिप्रलाप (Dashratha) of agreeable speech having a pleasing discourse मदमन्दयातम् adj to चक्षु. निकटोपयाताम् who had gone near him

St 26 लोभेन greedily i e eagerly, intently विलसत्प्रसूनम् adj to पुष्पतरुं Looking beautiful—resplendent with blossom प्रभाभि adj to नयनप्रभाभि Bright clear, beautiful शारत्विषम् of a variegated colour The colour of the tree with its flowers mingled with the brilliance of the eyes who gazed at the tree, gave it quite a variegated colour

St 27 भृंगीसरणी The row of female bees कज्जलरेखिणी having a line of soot or lamp black The dark row of bees on the Champaka buds is compared to a line of smoke with soot of a lamp The truth of the stanza however says the c[illegible]

men 'is doubtful' Generally bees are seen to dislike the Champaka flowers See *commen*

St 28 शितिमान्तिजालै with the shades (*lit* mass) of its dark colour उदन्यया on account of thirst *vide* Pani VII iv 34. The verbs अशनाय, उदन्य and धनाय are irregularly formed इन्दीवरत्वे the state of a blue lotus The brilliant dark colour, of the eyes of the female deer cast on the red lotus makes it look like a blue lotus

St 29 पयस्तोमितानि (covered) with canopies or sheets of the dust in lotuses स्वरलेखाभि The lines–traces–of his path The water was covered over with the lotus dust and hence when the swan passed here and there his path left clear traces The poet fancies that the swan distributed and gave portions of the lake to the birds The figure is उत्प्रेक्षा

St 30 इयत्प्रमाण—इयत् प्रमाणं यस्य स 'This much' मद्गु a kind of aquatic bird see *commen* शोषाय विसारितास —शोष dryness, drying, अंस is the shoulder By the spreading out of the side wings i e the shoulders the bird as it were *showed the quantity or extent of the portion of the lake* it wanted for itself

St 31 तरंगलेखै by portions of waves ध्रुव possibly द्रुहिणेन—By the Creator द्रुहिण is an epithet of Brahma. कृताद्यक्रियो of which the first action (*of painting*) was done The idea is that the lotus which was red, because of its having been painted with a red dye by Brahma, has its colour washed off and has become white Some one would say this was not the case, for had it been true, Brahma would have painted it red again,' and hence to remove this suspicion the king says 'possibly it is not again favoured by Brahama and therefore it remains white *The natural whiteness of the lotus is apprehended to be due to its colour being washed off, hence the figure is* उत्प्रेक्षा

St 32 वृषा to be construed with स means noble (*lit* the chief of a class). Young vigorous. इन्द्रोपमलीलगामी walking sportively (*gracefully*) like Indra दीर्घिका—a well. The figure is अनुप्रास.

St 33 अर—वैणो see मनुवंशेषु I 55 सत्त्वरोधा *Just rising* adj to वमन्तारोपे with its hand in the form of a wave सौवर्णमृत-

श्रियम् the beauty or splendour of a golden thread (as a decoration)

St 34 ऊरुदघ्नम् Thigh deep," reaching as far as the thigh. The Tad affixes दघ्न द्वयस and मात्र are added in the sense of measuring as much as For the compound see commen वीचीकराग्रेण with the forepart of his hand, the waves व्यात्स्फालयामास splashed, struck The metre of the stanza is इन्द्रवज्रा

St 35 अवगाढे loc sing entering—sporting in water पीन—means plump, round उदासे 3rd per sing pass perf of अस् with उत् to scatter to throw away

St 36 क्रीडापरिक्षोभरयेण by the sudden disturbance or agitation (of the water) in sport कुसुम्भरक्तात् Red with safflowers कञ्चुक A bodice a dress fitting close to the upper part of the body The water of the well covered with lotus dust coming into view when the dust was removed by the sporting of the women looked as if taken out or drawn out from their safflower red bodices which resembled in colour the dust of lotuses The figure is उत्प्रेक्षा

St 37 उत्कण्टकदण्डम् Having a thorny stalk छिदया Inst sing with cutting plucking दीप्ता—fierce, effective The idea is that the ladies did not cut a Saroja because it had thorns but took away a number of Indeevaras as they were delicate just as a king who rules in such a manner as to uproot all his enemies with a firm hand (उत्कण्टकदंड) is not troubled by any one but one who is mild weak (मृदु) and is attacked by all With this idea compare तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्त चिरेण यत् । हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्न स्फुटं फलम् Shishu II 49 The figure is अर्थान्तरन्यास

St 38 बाला—सुखाय for the pleasure of embracing a young woman बाला is a young woman of or less than sixteen years in age जलावरितमूर्ति a lverb modifying the action of going in यातु For the compound see commen 'With his body covered (drowned) with water i e swimming below and not on the surface of the water यातु gen sing of यातृ from या to go वैमल्यम् clearness lucidity On account of which, the king could be marked even from below the surface of the water जलाशयानाम् Reservoirs of water There is a pun on this word In Sanskrit the letters ल and ड being identical the word also can be interpreted as जडाशयानाम्

meaning 'of those who are irrational-stupid.' प्रसाद means (1) clearness, (2) favour, propitiousness. The metre of this stanza as well as the preceding one is इन्द्रवज्रा.

St 39 सरोजषण्डे in a heap or collection of lotuses योषिद्द्वितीयेन-योषित् द्वितीया यस्य तेन lit with a woman as his second, i e in company of a woman निर्दिनावतंसम् ornamented or decorated (with a flower) The bees driven away by the king went as it were in revenge to the ears of the other women as if to tell them that the king had concealed himself with their rival behind the heap of lotuses The metre is इन्द्रवज्रा.

St 40 केलिकलहे love quarrels quarrels in sport वीचीकणिका drops of the waters of the waves संवरणानि see commen 'screening, hiding' 'concealing The drops of water were standing on the lotus leaf, and when the pearls fell on the leaf they could not be distinguished from the drops of water

St 41 मृणा—हृत attracted by the suspicion of a bit of a tender lotus fibre The commen interprets otherwise which see शंखमयस्य made of a conch shell adj to वलयस्य in the first line The swan took a piece of bracelet made of conch shell to be a bit of lotus fibre and hence first siezed it and then threw it away when it found it to be something else The metre is इन्द्रवज्रा

St 42 रोधो—सम्भोगत Due to the enjoyment of the beloved, in the bower of creepers on the bank व्यलीकात् from (the charge of) fraud deception, false hood The fraud consisted in enjoying one lady in the bower and deceiving her rivals But the king's act was not noticed by the other women as the sound, made by the girdle, could not be distinguished from the cackling of the geese and hence no suspicion was created in the hearts of other women

St 43 निरुद्ध—परोष्ठ adj to गण्ड in the last line, 'of which the smile and the throbbing of the lower lip were checked' (not shown) For compound, see commen समाविष्कृतरोमहर्षं which manifested the thrilling of the hair, this also qualifies गण्ड अला० उपगूढि embrace उद्भासक Showing, making evident In spite of the king's effort to conceal the embrace of the lady, who was below the surface of water, his cheek by the thrilling of hair showed it clearly

St 44 नीलोत्पलयो Two blue lotuses In an ordinary Kamala

no other dark or blue lotuses are seen while in the lotus here *i. e.* the face of the lady two other blue lotuses *i. e.* her two eyes, are seen to bloom and hence the swan could make out that it was not a full-blown lotus. Construe इत्यात्तशंकः हंस सरस्तरन्त्या सुदत्या वदनं न सिषेवे. The commentary construes otherwise and means to say that the swan on that suspicion, attached itself to the face of the lady and not the lake (सुदत्या वदनं सिषेवे न सरः) see *commen.* The metre is इन्द्रवज्रा

St. 45. सुगन्धि—हृष्टं adj to भ्रमरीसमूहम् attracted by the sweet fragrance of her breath At the end of a Bahuvrihi compound गंध becomes गंधि when preceded by उत्, पूति, सुरभि or सु or when the compound involves comparison अन्तःसलिलप्रवेशात् to be construed with तत्याज. 'By entering into water.' तत्याज avoided, got rid of

St. 46. चीनांशुक—उत्सुकेन adj to मत्स्येन Which was eager to devour the jewel on the girdle, which (jewel) could be seen on the back dressed in (or covered over) with fine China silk. उपनितम्बं=नितंबस्य समीपं. an Avya compound. संत्रासभग्नभ्रु modifies चकंपे (Trembled in a manner) in which the eyebrows were contracted through excessive fear. The fish deceived by the red colour of the jewel and thinking it to be a piece of flesh, went near her lips and smelt it, and finding that it was not flesh went away. But the woman was frightened and trembled through excitement. The metre is इन्द्रवज्रा.

St. 47. सव्यपदेशम् Under some pretext or another व्युदस्तवासाः to be construed with अन्या in the first line 'deprived of her garment' कपटप्रयोगः Use of fraud or क—पट using water as garment See *commen* बिभर्ति—saves, protects The figure is अर्थान्तरन्यास

St. 48. स्नानांतरीया अन्तरीय means an undergarment. पयसः प्रसादात् to be construed with श्रोणीविषमा on account of the clearness of the water व्यर्थ—वृत्तिः adj to कापि वृत्ति means 'doing' वर्तन. 'whose tears and entreaties (*lit.* bowing down) were fruit-less.' संक्षुभिताम्बु agitated *i. e.* made turbid The lady entreated the king to give her garment. to no purpose, and hence to conceal herself from the sight of others, she whirled the water and made it turbid

St. 49. कापि *Ind* Half कुच—वृत्तिम् qualifies कर्णोत्पल of which the sight was obstructed (*i. e.* which was prevented from

seeing) on account of its putting its beak (in the lotus bud) उत्तम्भितनीचि modifies प्रयेते and निःशब्दम् modifies उत्तम्भित Cutting or going through the waves without making a noise For the dissolution of the comp निःशब्द० see *commen* The metre is इन्द्रवज्रा

St 50 संक्षोभिती—क्षिप्ता adj to एका Tossed or thrown by the strong wave of the lake which was agitated धृष्टत्व—रम्यं modifies आश्लेषे In a manner beautiful on account of the removal of the charge of boldness (forwardness) She could not be called forward as she was driven to this action of embracing by the fierceness of the wave

St 51 पुराणं qualifies पदं in the third line स्फुटकुङ्कुमाङ्कम् In which the mark of saffron was clearly visible The lady suspected that the nail mark was made by her rival while in reality it was her own

St 52 शशांक—मुष *gen s ng* adj to राजहंसस्य which has stolen the beauty or splendour of the disc of the Moon गन्धोल्ब— —छेदेषु In (or at the time of) lopping off the tips of the filaments (of a lotus) excessively fragrant The beak is apprehended to be besmeared with the red colour of the lotus. प्रवाले with corals The figure is उत्प्रेक्षा and the metre इन्द्रवज्रा

St 53 इन्दीवर—संचारितै By its flights in the midst of the blue lotuses निजपक्षशोभा *object to* निधाय The beauty of its wings अत *from them i e* the blue lotuses Does the bee give the lotuses the colour of its wings and take from them their pollens ?

St 54 विभिन्न—द्रुम marked (painted) with a red dye spreading on account of being wetted by sprays of the breaking waves पारतया shows the cause of Lakshmi s liking (लोभ) तत्र about those lotuses आस See Canto I St 29 *supra* The figures are उत्प्रेक्षा and अनुप्रास and the metre is इन्द्रवज्रा

St 55 बीजत्वं—(construe with यातेषु) The state of a seed विरिञ्चिसृष्टि the creation of Brahma विपाकनीलद्युति adj *to* पद्मबीजं *Having* a dark blue colour on account of ripeness कोशादुदस्य Having been thrown *out of the cup* or hollow The idea of the bee s having been transformed formerly into a lotus seed was suggested to the lady by the resemblance of the two in colour

St 56 तहस्त—धारा The stream of water flowing from the

syringe in her (or their) hands न अलं बभूव Did not reach or gain See commen

St 57 निकाम—द्विरेफं In which (bud) were sleeping bees which had drunk their fill The word द्विरेफ is derived from the formation of the word भ्रमर which has two रs in it hence द्वौ रेफौ यस्य स द्विरेफः करा—दण्डा shaking or moving the long stalk of the lotus with her hand कूजयति *causal* of कूज् I P to make a sound By shaking the stalk she made the bees inside the lotus hum near the king's ear The metre is इन्द्रवज्रा

St 58 पद्मविलोचनेभ्य From her eyes-the lotuses कौमुदगंधलुब्धान् attracted by or coveting the fragrance of the night lotuses कुदाञ्जनबाष्पबिन्दून् Tears (black) with collyrium The bees are compared to the tears of the lotus plant, flowing on account of her separation from the sun

St 59 वासरजङ्गमाना पती The lords of the day and the world *i e* the sun and king Dasharatha पर्याय—तन्त्रौ supply स्त Having a system or arrangement of rest and service of others alternately, devoted to rest *etc* alternately अचिरादि an adv एकत्र एकस्मिन् (—मज्जति सति) The sun The idea seems to be that when one *i e* the sun went to rest the king left off his sport in the water and hence they are पर्याय० *etc*

St 60 निद्रावशाभोजनिमीलिताक्षी The सरोजिनी is likened to a woman hence the adj is capable of a twofold application (1) with her eye shut in the form of the closing lotus निद्रावश in the case of the lotus, of course means by लक्षणा, the closing of the lotus at sun set (2) With her eye shut like the half-closing lotus For the two-fold dissolution of the compound see *commen* रुग्णम् broken *pp* of रुज 6 P मृणालीवलयं (1) the circle (collection) of lotus fibres (2) a bracelet made of lotus fibres

St 61 कृतोपकारस्य—which had been of use to them (for their sport) द्वयो in the two *viz* भृंगावली and पद्म. दन्तच्छदरागम् The red lac on the lips दन्तच्छद—दन्ताश्छाद्यन्ते अनेन *i e* that which covers the teeth, hence the lips *Cf* दन्तवासस् *syn*

St 62 पुरवासिनस्य तुल्य Words having the sense of 'equal to 'like such as तुल्य सदृश *etc* govern the *Gen* or the *Ins* of that with which any object is compared इवसादृश is God Shankara स्मितमृदुपासनि, स्मितमृदुपा आया यस्य स At the

r end of a Bahuvrihi Comp जाया is changed to जनि The figure is अनुप्रास. भूषा is the same as भूषण

St 63 आकृष्टदृष्टि Adj to कांचित् Whose sight was attracted दशभुजा Inst sing Construe with बभाषे, By King Dasharath वासरसंधिभाज: Gen Sing Adj to नगरस्य. Having twilight, at twilight hour कुचानम्रतनु with her body stooping on account of her breasts सवाल—पाणि सवालव्यजन एकपाणिर्यस्या सा. Having a chowrie in one hand The metre is इन्द्रवज्रा

St 64 सकुंकुम—द्युति 'appearing like a womans breast painted with saffron ' This is an Adj to तपन in the third line तापं निधाय Having transferred its agony or pain (*lit* Heat, glow) The heart of the travellers (प्रोषित) is pained at the sight of the evening sun as it resembles the breasts of their beloved अपरान्तसागरे In the western ocean The metre from 64 to 76 is वंशस्थ which is defined as "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ

St 65 तनु Construe with जगत्सृज in the second line The Sun is called the body or form of the creator (See *commen*) or per

सम construe with संवारे Together with the lotuses हिरण्यबाहो of God Shankara हिरण्यबाहु is an epithet of Shiva हस्तपंकजं construe with मुकुट विवत्ते The lotus (in the form) of his hands The idea is that at twilight the hands of Shiva also are folded in prayer and resemble the bud of a lotus hence the twilight hour makes not only the lotuses but even the hands of Shiva to become like a bud Another meaning is possible विद्रुमः means one who is red with pieces of corals hence very rich हिरण्यबाहो also means one who wears golden ornaments on his arms hence some rich person thus the former makes the latter fold his hands either in respect or for asking for more wealth

St 66 प्रमाणं *lit* measure hence quantity depth करेण—by the ray or hand वीचीचक्रस्य मस्तके above the circle of the waves निभाव्यमान—कोटिना adj to करेण The flashing or gleaming of the ends or tips of which could be marked. निमज्यमानस्तरिता अपांपतिर्यस्य Just as a man who wants to show the depth of water in a certain place, gets in and shows from inside the depth of the water to outsiders, so the sun drowns himself in the sea as if to show the depth

of the sea with his hands—the rays The figure is श्लेष based on श्लेष

St 67 विकीर्णसंध्यारुणितं Reddened by the spreading evening. शतक्रतो दिश of the direction presided over by Indra, i e the East शतक्रतु is an epithet of Indra from शतं a hundred, क्रतु sacrifice *Cf* तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं *etc* Raghu III 49 अभिनिष्पतत्तम· *nom sing* is an adjective to जगत् in the last line 'With darkness issuing forth' पर्तंग—लोहितं Reddened (i e made red hot) by the heat of the Sun's lustre, निर्वृतिम् *Lit* Happiness, coolness The idea of the stanza seems to be, that just as an iron ball made red hot in fire appears red first but afterwards when it begins to cool looks black, so the world red in the evening because of the sunlight, has darkness issuing out of the east gradually and seems to become cool See *commen* also

St 68 पुरहुत—श्रियम् The beauty of the smile on the face of the East Object to बिभ्रति *loc sing* of the pr p of भृ—to be construed with हिमांशुबिंबे निर्मोकम् skin, especially the slough of a serpent The sky as it were cast off its slough in the form of the darkness अञ्जनत्विषा *inst sing* Construe with तमसा appearing like or resembling collyrium'

St 69 अवसरे construe with वच श्रिय At the time of i. e. while Dashrath was speaking निशा उपनीतं qualifies मधु Prepared or brought forward स्खलद्गिरा adj to प्रमदा with their words faltering (on account of being intoxicated) अपाययन्त *causal* from पा to drink

St 70 गण्डूषमधु mouthful of wine दन्तच्छदपल्लव The delicate sprouts in the form of the lip See *commen* A better interpretation would be to take पल्लव as meaning 'the red lac or dye (अलक्तक) निपीतपानावसरोपदंशक· The relish or condiment at the time of drinking (wine) उपदंश or—शक means anything which excites thirst or appetite, a relish At the time of tasting the mouthful of wine the दन्तच्छदपल्लव red lac on the lips became the उपदंश condiment (In Marathi तोंडीं लावणें)

St 71 ल्लसितोत्पल adj to मधु with a lotus dancing in it विपक्षगोत्रेण (calling her) with the name of a rival wife This is what is called गोत्रस्खलित calling by a wrong name *cf* Ku IV 8 रागवत् (adj to अक्षि) Red Though it (the wine) was not drunk by the woman her eye became red as she got

angry श्रमवारि perspiration, sweating—due to her anger and sorrow

St 72 शर्वरीकृत *Gen Sing* of the maker of the night Adj to मुखेन्दु The application of this adj to the face is due to its being called or identified with the Moon. प्रतिबिंबे the reflection (of his beloved's eye) मधुभाजि (*Loc sing* adj to भाजने)=containing wine. The idea is that though the Moon in the form of the woman's face caused the lotus to close the reflection of her eye filled the place of the lotus *i e*, the woman was extremely beautiful and her eye resembled a lotus

St 73 पद्मगर्भसौरभं Adj to मुख Having fragrance like the interior of a lotus स्मरस्पृष्टेन struck with or overpowered by Love चषके=in the wine glass चषक *is a vessel* used for drinking wines The moon like a lover wishing to come in contact with the fragrant mouth of the lady, with his body reflected in the wine vessel, trembled, (as if through emotion) Note the peculiar construction हिमांशुना चकंपे the figure is उत्प्रेक्षा.

St 74 मदघूर्णलोचना With their eyes rolling about in intoxication शुचिरूप्यभाजने In the white silver vessel. मधुन construe with स्वरूपं इन्दु—गोपितं concealed by the reflection of the moon Owing to the whiteness of the vessel and of the reflection of the moon, the silly ladies could not understand the real nature—colour etc of the wine

St 75 मानात् Construe with पूर्वं मान is the haughtiness excited by jealousy, jealous anger as distinguished from their natural haughtiness (प्ररूढ० अनन्य०) प्ररूढवामत्वं Excessive refractoriness perverseness अनन्यसाधितं *Tit* brought about by nothing else *i e* natural The wine before removing their anger due to jealousy removed their natural perverseness मानात् could be construed with प्ररूढवामत्वं also The commen interprets पूर्वं in a different way q v It therefore interprets मानात् as परिमाणात् and leaves अपि altogether Construe the last two lines — मानाद् वारुणी स्मरं चकार तु निर्मदे रागं (चकार तु) मुखे सौरभं (चकार तु) The figure is उत्प्रेक्षा and the metre उपेन्द्रवज्रा

St 76 प्रचला—कामाम् Agitated or made uneasy by the continuous drinking Construe with दियतांकसदं (दयितं) in the last line दियतांकतल्पे on the bed of the lap of his beloved दिवसत्वे At dawn when the night had passed away

मङ्गलवन्ति (*acc pl* qualifies वाक्यानि, object of विभाय) auspicious बन्दिन The bards or panegyrists The bards formed a distinct caste sprung from a Kshatriya father and a Sudra mother They were also known as Vaitâlikas See Prof Mon Wm 's Shaku III, 109 Metre उपेन्द्रवज्रा.

St 77 उद्गमस्य getting up, rising The adjectives apply to the king as well as to the Sun अनुरक्तमण्डलस्य means, in the case of the Sun, (1) Having a red disc (2) With the king 'Having the circle of his near and distant neighbours attached to him ' मंडल is a technical term in politics and the circle of the king s near and distant neighbours consists of twelve kings—विजिगीषु or the central monarch, the five kings whose dominions are in front of his, the four kings with their dominions in the rear of his kingdoms, the मध्यम or intermediate and उदासीन or indifferent *Cf.* उपगतोऽपि च मण्डलनाभिता etc Raghu IX, 15 and Malli commen also Shishu II, 81 and Malli *commen* कीर्णपादधाम्न (1) who has spread the lustre of his rays (पादाना धाम) (2) who has extended his prowess like (as if it were) his foot (पाद इव धाम) क्षततामसस्य (1) who has destroyed darkness, (2) who has dispelled ignorance or has destroyed the wicked, malignant Read Raghu V 65-75 for parallel idea see I, 88 The metre is पुष्पिताग्रा.

St 78 शर्वर्या विराम supply जात मुकुलिताम्भोरुहदृश *gen sing* With the eyes in the form of the lotus, closed or as the lake is compared to a woman 'with your lotus like eyes closed.' प्रमद—सरसीं The lake near the pleasure garden attached to the royal harem करेण (1) with his rays, (2) with his hand. तरुण (1) newly risen, (2) young The metre of this and the next stanza is शिखरिणी, for def see commen.

St 79 निगदवृतमङ्कारम् adj to अपरं (पादं understood) with the hind foot clanking or jingling with its chain. अपर means here the hind foot of an elephant This is the object of आकर्षन्त . करट—विततौ Rows of bees sitting on (the slopes of) the temples, object to निरस्यन्त दन्ताग्रपिहितकरम् adj to आननतटं With the trunk resting on the ends of their tusks The figure of sense is स्वभावोक्ति.

St 80 पटुपटहरवै (बोधित) By the loud sounds of the drum वितत्य Having spread, stretched The pea-cock spread

its plumage and also stretched its leg which had become heavy through his long sleeping शतुद्धो—दृष्टि (Adj to मयूर) showering sprays of frost dropping from his plumage spread—and shaken आवासयष्टया Loc sing आवासयष्टि or वास० means 'the perching rod' cf स्फटिकफलका काञ्चनीवासयष्टि Megha 79 मार्तण्डधामोदयम् The rising or spreading of the sun's lustre ताण्डवार्थी Desirous of dancing Here also the figure is स्वभावोक्ति The metre of this and the next stanza is स्रग्धरा

St 81 सूर्यपादे पूर्वाद्रौ चरति Loc. abs At sunrise, when the rays of the sun touched or spread on the Eastern mountain चन्द्रपादावदातं (तल्पं) white like moon light तेन By Dasharatha मल्य—द्वयेन adj to तेन. With his shoulders made fragrant with the sap of the sandle tree उन्निद्र—वितानात् construe with सरस्तः in the last line (From a lake—) having its vast expansion of waves covered over with the spreading multitudes of full bloomed white lotuses This corresponds to the white bed of the king सलिलगुरुपक्षति adj to मल्लिकाक्ष The big root of its wings made heavy by (its being in) water मल्लिकाक्ष A kind of goose with brown legs and beak The figure is an उपमा and the metre is स्रग्धरा

CANTO IV

St 1 प्रतिकूलिते द्युचौ Loc abs On the arrival or commencement of the hot season—summer विधुर afflicted, overwhelmed with grief पुत्रशोकप्युपा see Canto I supra सवसुदिजसात् Adverb formed by adding the Tad affix सात् which conveys the sense of making over or delivering something to another' सात् and त्रा also are added when something is to be given to another 'To many good Brahmins' सोमम् a sacrifice The metre of all the stanzas in the Canto excepting the last four Stanzas is वैतालीय or वियोगिनी

St 2 बहुधा quite (fruit less) पुत्रीयम् For the sake of (obtaining) a son ऋष्यशृङ्ग The name of a sage the son of Vibhandaka. He was brought up in a forest by his father and he saw no other human being till he reached his manhood. When a great drought almost devastated the country of Anga, its king Lomapada, at the advice of Brahmins caused Rishyashringa to be brought to him through the agency of a number of damsels and gave his

daughter Shantâ (really the daughter of Dasharatha but adopted by Lomapáda) in marriage to him Rishyshringa was greatly pleased and caused copious rain to fall in his kingdom He also performed for Dasharatha the sacrifice which brought about the birth of Râma and his three brothers अभिधानप्रथित known by the name For the faulty यति see *commen*

St 3 श्रितचामीकरभाजनम् contained in a gold vessel (Adj to चरुम्) चरु an oblation of boiled rice, barley and pulse presented to the Gods and manes वैहितवाजिन *Abl. sing* From fire See हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधान पयश्चरुम् etc *Raghu* X, 50 and 51 Some lustrous Angel with a gold vessel in hand sprang out of the sacrificial fire

St 4 विशापति The lord of the gods *i e* Vishnu चतु—तेजसा Adj to आत्मना With his lustre or power divided into four parts अराति—दृथवग्रहम् object of प्रविधातुम् The drought or cessation of the (rainfall in the form of)—showers of tears of the Gods tormented by the enemies (*lit* scorched by) Vishnu himself entered the चरु *Vide* Râmâyana quoted by *commen*

St 5 अनन्ततेजसः Adj to सुनिवा परिकल्प्य-Having divided or assigned properly अशित (pp of अश् to eat) Eaten अबीभवत् *causal Aorist* 3rd *sing* of भू to be='caused

St 6 सुतयो *gen dual* of सुता construe with कोशल्यकेकयेन्द्रयो of the two daughters (of the kings of Kosolas and Kekayas) *i e* Kausalya and Kaikeyi The word इन्द्र in कोशल० is to be connected with both कोशल० and केकय See *commen* वालिजिद्भरतौ subject to भवत स्म Râma–the conqueror of Váli and Bharat—respectively (the sons of Kausalya and Kaikeyi) Vali is the name of a celebreted and powerful monkey-chief who was slain by Râma at the desire of Sugriva his (Vali's) younger brother Târâ the wife of Sugriva was seized by Váli but she was restored to her husband when Râma slew Váli यमजौ Twins Construe with सुपुत्रा These are Laxmana and Shatrughna The figure is Alliteration

St 7 *दिव्य—कर्मणाम् Construe with* चरजन्मनाम् Whose birth ceremonies were performed after their birth by the divine sage जातकर्म is a ceremony at the birth of a child consisting in touching a new born child's tongue thrice with ghee after appropriate prayers etc See Manu

II, 27-29 - The divine sage referred to is Vasistha the family priest of the solar race of kings and the author of many Vedic hymns He was born of the Apsarâs Urvashi from Mitra and Varuna and hence is here called दिव्य divine, celestial चरुजन्मनाम् Born from the sacrificial food, hence Rama and his three brothers तनु—दशन दशा The stage of life which shows newly budding (rising) small teeth *i e* child hood

St 8 अनुयुक्त questioned, asked निजहस्तपुटावृतानन covering his face with (the cavity of) his hands अलीकनिलीनम् False concealment, hiding अर्भक —The child *i e* Râmchandra In sport he hid his face in his hands and made his mother or other ladies believe that it was not Rama

St 9 आहतधूलि adj to मुखम् made dirty with dust करघृष्टाञ्जनदानम् 'Having rut or ichor in the form of the collyrium rubbed with his hands ' A small mark or spot of collyrium is applied to the cheeks of young children to avert the effects of an evil eye, (Marathi—गालबोट.) सुरदन्तिन *gen sing* 'of Airâvata' the celestial elephant दन्तचतुष्टयोज्ज्वलं Bright with its four tusks For Airâvata having four tusks *see commen quotation*

St 10 धात्रीवचनप्रचोदित Impelled by *the speech (question) of his nurse* प्रमदेन संदधे Filled with delight, gladdened

St 11 अपि *introduces a question* उन्दुरात् *From a mouse, or rat* शिक्षया. *By being taught*

St 12 इतरेऽपि Rama's three brothers also साञ्जनराजिभि covered with lines of collyrium समवादयन् (*caus* from वद् with सम्) shampooed

St. 13 क्रोडनिवेशवाञ्छया With the desire of clinging (being clasped) to the bosom क्रोड means the part between the shoulders, and the chest वर्धितमातृगौरवं (adj to वचनम्) extolling or heightening the worth or greatness of their mothers Each one said that his mother was the dearest favorite of their papa and hence he had the right to sit or sleep by his side and so on कोमलमञ्जुलं Also adj to वचनं Prattling sweetly

St. 14 क्रमशः *Ind* —Gradually, in due course of time वपुःपरि-वृद्धिः The growth of body महिता esteemed desirable महीयस *gen sing* of the comp of महत् सुरारेः of Râvana the enemy of the Gods तुल्यं equally *i e* at the same

St 15 धनुषि In the science of archery प्रतिलब्धपाटवे Adj to आत्मजे Who had got experiness in अभ्यन्तरेषु an adverb of time irregularly formed from a noun अन्यतरस्मिन्नहनि, vide Pani V, iii 22 क्षपितक्रतु मुनि The sage Vishwâmitra whose sacrifice was destroyed or interrupted (by the demons) Vishwâmitra was originally a Kshatriya and the king of Kanyakubja but he afterwards devoted him self to the most rigorous austerities till he successively got the titles Rajarshi Maharshi etc He was very powerful and was the companion and counsellor of young Râma to whom he gave several miraculous missiles

St 16 स्व—भासुभि With the waters (in the form) of the lustre of the jewels on his crown समत्रिभवत् see stanza 5 *supra* Honoured with पुनरुक्ते Lit —repeated i e offerred twice, double पाद्यवारिभि Water to wash the feet The king first bowed down to (the sage)

St 17 सर्वेषां concerning all अध्यासितरत्नविष्टर who occupied a seat of precious stones विष्टर means a seat राजमुनि *compare* अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये etc Shak II, 48 जगौ *Perf* 3rd *sing* of गै Sang i e spoke

St 18 स्वभावैराख्ये all the words or phrases used in the *Loc* are adjectives to नृपतित्वे In which destruction is obtained from शत्रुभृत्यसम्पदि In which there are plenty of wicked servants full of servants who are rogues प्रियवादिरिपौ where even persons who speak kindly or flatterers be come or are enemies दिष्ट्या Ind (though strictly the *inst sing* of दिष्टि Fortunately an exclamation of joy or congratulation

St 19 Construe —भवबन्धभेदिना योगवन्हिना चेतसि द्विषतो दहत पर सपत्तिषु निःस्पृहान् न अद्यापि विपत्ति न जहाति भवबन्धभेदिना which breaks down the bonds of worldly life द्विषत The six enemies or passions See Canto I *supra* विपत्ति misery—due to the disturbance of the evil spirits The king was responsible for the safety of the sacrifices of the sages in his dominions

St 20 निपतच्छोणितवृष्ट्य with showers of blood falling पवना—प्रसवा Adj to किंशुककाननश्रिय whose flowers fall down from their stems shaken by the wind The quarters with showers of blood falling resemble the forests of Kim shuka trees in which the flowers have fallen down on ac count of wind

St. 21. मिषतां नः *Gen abs.* in our sight, when we are seeing. स्रुक्—भुजाम् Having in hand the useful ladles made of Vikankata wood. वैकंकत from विकंकत the name of a tree The ladles were usually made of the Khadira or Palasha and *probably these are meant by Vikankata.* स्रुच् *f.* a ladle used for pouring clarified butter on the sacrificial fire. *cf.* Raghu. XI, 25. देवतामुखे In fire Fire is the mouth the messenger—of the Gods as it is he who takes the oblations to them अयथ: This has no peculiar force here but *is used just as a popular phrase of common talk See commen.* With this stanza compare जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः Ku II, 46

St 22 सदस *Gen. sing* of सदस् Construe with वृत्तये, of the assembly (of sages) आहूतहुतांशभाजिन construe with सदस Which invokes the partakers of the portion of the oblation, (*i.e* the Gods) पश्यतोहरं object to जहि the rogue, one who robs another in his very presence This is an instance of an *Aluk* compound The noun in the Gen. retains its case-ending when the words वाच्, दिश् and पश्यत् are followed by युक्ति, दण्ड and हर respectively

St. 23 प्रभवे—प्रभु I A. To be competent or able त्वदर्पित Deputed or sent by you नर्दितं construe with आश्रितम् मृगशत्रुः A lion जातुचित् *Ind* न जातुचित् Never.

ч Brahmins त्वत्प्रियपतावृत protected by your kindness or under your guardianship अर्पितो construe with—भवति given in (your) charge

St 29 वस्तुम् *Inf* of वस to dwell अवस्तुकाङ्क्षिणे the *commen* gives two interpetations one by taking the word as a compound and the other by splitting as अवस्तु and काङ्क्षिणे अवस्तु is interpreted as अरूप विष्णुरूप वस्तु रामचंद्र Desirous of getting Ramchandra who was the incarnation of Vishnu अ is a name of Vishnu, the first of the three sounds constituting the sacred syllable ओम् *cf* अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वर । We can however put another meaning on the word वस्तु means wealth 'property' hence अवस्तु० who was desirous of no wealth or worldly possessions शरणं (object to ददौ) construe with विश्वभुज 'A fire sanctuary विश्वभुज *Gen sing* of fire—*lit* all devourer *cf* Raghu V, 25

St 30 चलिते तपस्यति *Loc abs* when the sage started नमस्यया (*Inst sing* of नमस्या) For the sake of obeisance reverence उपनीय construe with अङ्क At the time of departure the king seated Râma on his lap and talked to him affec tionately

St 31 समवेदि *Pass Aor* 3rd *sing* of विद् with सम् त्वदर्थिना त्वा मर्थयते इति By Vishwamitra दुरतिक्रमम् Difficult to overcome कुलोचितं Worthy of your family—ancestors

St 32 जयैषिणा of (*i e* for) those who are desirous of conquest न शक्यतया The *Inst* shows reason 'As it is not possible' (to protect) दिग्जयसम्भृत adj to महाविभव Brought about by the conquest of the world (*lit* of the directions *i e* various countries in all directions) प्रसंगत construe with भरत Used in the ablative sense

St 33 This and following stanzas form one grammatical sen tence, and are technically termed a युग्म *vide* II 9 भरणे In supporting or maintaining

St 34 पक्षचतुष्टये स्थिते *Loc abs* These being the four classes or sorts पूर्वमुदस्य Having left off the first *viz* the ruling or maintaining of the worlds पक्षान्तरसंपरिग्रहात् By ac cepting any one else of the classes or positions पक्षान्तरम् अन्य पक्ष is a compound of the मयूरव्यंसकादि class The Raghus who are proud of their race ever ruling over the worlds

St 35 अन्यहितप्रवर्तनम् Adj to जने One who strives to do good

to others—for the welfare of others अभिसरन्ति=go willingly निजकृत्यपर=struggling solely for his own good हीयते pass of हा 'fails in,' 'is deprived of.' The figure is अर्थान्तरन्यास

St 36 'God has given man two hands in order to do two things' सुहृदाम् gen pl हृदय is changed to हृत् when preceded by सु or दुस् meaning 'a friend' and 'an enemy' respectively अवलेपप्रतिघातम् The destruction of the insolence of

St 37 शरणोपगतम् one who seeks shelter or protection असाधनक्षम Unable to accomplish (one's ends mentioned above) नरद्रुमप्ररूढ 'Shooting off from the tree in the form of a man' There is no difference between a tree and a man whose arm can not protect those who seek his shelter and destroy his enemies प्ररोहक a shoot, a twig

St 38 परहृद्यजड apathetic or averse to doing good to others यशोऽर्जने construe with निरुत्सुक in the next line जठरैकप्रवण Intent on or devoted to self maintenance alone caring only for his own belly यवस—मानस adj to पशु a beast which does not like to eat grass but grain

St 39 पुरुषाकृति Having the form of a man पुगुणभ्रष्टतया on account of being devoid of the qualities of a man विरतस्पृह Having no liking or desire for religious acts and manliness कोऽपि अनिर्वचनीय indescribable, curious

St 40 अहृत—रिः *gen sing of one who does not destroy the pride or arrogance of his enemies* विफल—कर्मण (*lit* whose act is fruitless in *i e*) who is unable to protect those who take shelter with him कण्डूयनमात्रसार्थक Has its purpose fulfilled in *i e* is useful only for—scratching (the body) One feels a sort of monotony in these verses

St 41 अशने (*construe with* कृतयोगानि used *for*) Eating रसनानि the organs of taste *cf* इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति Tarka San प्रभु *nom sing* construe with तत् (रसनं) which is able to अभयं प्रजल्पितुम् To promise safety, give shelter or guarantee of safety

St 42 जीवितसंशयेषु Even when your life is in danger or at stake प्रतिजन्म Avy Comp 'in every birth' धर्मरत Devoted to religion to duty.

St 43 शवता the state of a corpse अभिषेकोत्सवदुन्दुभि a Bahu comp He who has drums beaten at (*i e* to announce)

the festivity of coronation So uncertain is this human life that a man who now enjoys the festivity of being crowned king may in a moment be lifeless इतिपातिनि जीविते *Loc abs* Life being thus capable of a fall, death coming suddenly सत्पथम् The wise do not leave the right path for the sake of pleasure *Cf* न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः

St 44 उज्झितस्वसुखप्रीतिः Regardless of your own pleasure—happiness अभिगम्यम् can be obtained by is within the reach of विषयास्वादसुखं Pleasure arising from the enjoyment of worldly objects pleasure of sense

St 45 सुकृते of righteousness meritoriousness उपार्जित *Gen sing* Fame is sure to result from righteousness

St 46 सज्जन—गम्यम् construe with यश in the last line 'To be acquired by the protection of the good' इन्दुकरो—कोमलं Agreeable like a night lotus smiling on account of coming *in contact with the rays of the moon*

St 47 उग्रम् Dangerous, dreadful (on account of the demons) उदग्रविक्रम of a fierce—mighty valour कौशिकेन By Vishwamitra's grand son or according to some the son of Kushika निवर्हयम् (यमिना) object to कृन्त Destroyer, enemy

St 48 अनाकुलं calm consistent अवरजेन सह With his younger brother—Lakshman (born after him) who desired to accompany him

St 49 तमसि स्फुरद्—प्रहते *Loc abs* When darkness was destroyed by the spreading lustre of the sun, in the morning सौखरात्रिक सुखरात्रि पृच्छतीति See *Pani* IV iv, 1 One who asks another whether he passed the night happily The word is formed by the addition of the Taddhita affix इक (ठक्) *cf* सौखशायनिक सुखिक etc निरयीयतत् *Caus Aor* 3rd *sing* of यत् with निस Permitted to depart with' मंत्रपवित्रदंशितौ Purified by sacred hymns and clad in armour दंश means an armour (दंश to stick cling closely)

St 50 अनाकुलातुरै adj to हृदयै The hearts of the people were occupied solely by their desire of the welfare of the brothers and hence they are called अनाकुल calm i e not disturbed by many thoughts but at the same time they were afflicted at the separation अभिनैकचिन्तया construe with अनाकुलातुरै By their sole anxiety of misfortune (either their own or that might befall Râma and

Lakshmana) The *figure* is सहोक्ति. The brothers went and the hearts of the people went with them

St 51 यमिन *abl sing* From the self-controlled, the sage Vishwamitra ऐतिहासिकात् From one who knows the ancient legends or history The Tad affix इक is added according to Pani VI, iv, 60 श्रमं Fatigue, exhaustion, बलया—बला is *the name of a powerful lore or incantation.* Its knowledge wards off hunger, thirst etc. *cf.* क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव । (Râmâyana quotation in the *commen.*) Raghu. XI. 9.

St. 52. वज्रभृत सुहृद्द्रुह *gen. sing.* of Indra the bearer of the thunderbolt and the enemy of his friend. सुहृद्द्रुह=सुहृदे द्रुह्यति who hates his friend *viz.* Vritra. Vritra is called a सुहृद् of Indra because he was the son of Danu daughter of Daksha who was given in marriage to Kashyapa—Indra s father. Vritra was thus the brother of Indra. See *commen.* आप्लवेन by the bathing (of Indra). Indra's body became dirty in his fight with Vritra so he bathed and *the country* (विषय) where he bathed was known for it Its names are Maladâs and Karushâs as it received the dirt of Indra s body and made him clean See *commen* quoting Râmâya सद्रार्दं the town or capital of that country पितितार्थतिनिद्दतम् Devastated by the female fiend Tadakâ Tadaka was the daughter of Suketu, wife of Sunda and mother of Maricha. She was made a friend by Agastya whose penance she had disturbed. She disturbed the sacrifice of Vishwâmitra and hence was killed by Rama *cf.* Raghu. XI, 14 20

St. 53. पुरा *Ind.* has no peculiar significance here but is used simply for the sake of emphasis शीर्णकरङ्कसङ्कुला Adj to मही. Having a number of skeletons scattered about अयमग्र—शाड्वला. Human skulls *were* half buried there and *grass grew in the holes or hollows of the eyes in the skulls. The land there was all filled with such green plots.* शाड्वल *from* शाद *young grass and the* Taddhit affix वलच्. a grass plot, green.

St. 54 प्रतिबिम्बमातरः The images of the divine mothers. मातरः The divine mothers said to attend on Siva, also on Skanda. They are usually said to be eight ब्राह्मी, माहेश्वरी कौमारी वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्टमातरः ॥ Some say they are seven, others, sixteen, शितिरि Black

(Adj to पणिभि) वेणिबंधने With hair twisted into a single braid of hair. This sort of braid allowed to fall on the back is worn by women whose husbands are absent from home (प्रोषितभर्तृका) *cf.* Megh. 92, Raghu. XIV, 12. The deities guarding the town wear this sort of hair because of the absence of the ruler

St 55 भोगिनिभं resembling a serpent adj to हारम. तुंदुम a mouse, rat अहार्यवेपथु Having excessive] tremour वेपथु from वेपृ with the addition of the krit-affix अथु (थ) The rat, thinking the neck lace to be a serpent, conceals it in the hollow of the trunk of an elephant slain by a lion निभृतं *Ind* stealthily, quietly

St 56 लूतिकापटलेन By a multitude of spiders *i e* by their webs—पटल also means a film or coating upon the eyes. प्रावृतदृष्टि Adj to प्रतिमा पुष्पितेक्षणा=With the eyes filled with abounding in (tears) विपुलत्रासकृते (रुदितैः) caused by excessive grief अनेकशः *Adi* used as an adjective The figure is उत्प्रेक्षा

St 57 श्लथ—क्षतम् Adj to हृदय For the compound see *commen*. Pierced by the passing through of the tips of the strong roots of the trees growing—taking root—in the (crevices of) loosened walls तद्गृहचित्रयोषिताम् of the women in the pictures on its (the town's) houses For explanation see *commen*

St 58 नकुल an ichneumon (मुंगुस in Marathi) which is known to have an antipathy for serpents परिजीर्ण—रन्ध्रत From among the cavities of the mouths of the decaying images of the Gods तद्रसनं their (of the images) tongues सरीसृप यथा like a serpent, as if it were a serpent सरीसृप from सृप to creep, to crawl The Nakulas mistake the tongues of the images for serpents and naturally try to draw them out The above six stanzas give a beautiful picture of a town which is laid waste, the walls are in ruins serpents and other wild creatures roam about fearlessly etc See Raghu XVI, 11-21 and Muddra VI

St 59. इति जल्पति *Loc abs* while Vishwâmitra (see 52 *supra*) was speaking thus भिदेलिमा from भिद् and the affix एलिम (केलिमर) Fit or deserving to be destroyed मकराकरपायिपराक्रमेण By the prowess of the drinker of the ocean *i.e.* Agastya, See St 52 *supra*. क्षतयज्ञकृति उग्रविग्रहा Having a dreadful deformed body, her form of a Yaksha being

ed Brahmins अत्यम् is used in the sense of greatly to a high degree.

St 70 अशनिपातपटुध्वनिना Adj to इषुणा With a sound loud like the fall of lighting स्फुटित—स्रुतिन Abl sing Adj to करणात् असृक् blood स्रुतिन स्रुति a flow करणं the body नु has an interrogative force involving some uncertainty It could not be said whether the arrow or the life went away first from the body—so swiftly did she die The metre of this and the two following stanzas is नर्दटक See commen

St 71 विघ्न—यशसं who ha l acquired great fame by accomplishing the destruction of the obstacle (Tâdakâ) सुरास्त्रगणै With the celestial missiles असुर—परैः =क्षतज means blood (that which flows from a woun l) The missiles were very effective against demons and Rakshasas पिंगस—दिग्वदनै which made the ends of the quarters tawny by their lustre resembling the blazing fire s radiance

St 72 वदन—वितते Abl sing From the flames of blazing fire issuing out of the mouth (of course of the sage Vishva mitra) The bright missiles came out from the mouth of Vishvâmitra and went near Rama touching his teeth. ततानि pp from तन् to stretch spread—agreeing with तानि शशधर—सदृक् Adj to दशनचतुष्टय Sharp and pointed owing to the clear an l curved tips like the horns of the crescent moon दधन्ति pr p neuter Adj to तानि reaching touching

St 73 रक्षोहव्यहविर्भुजम् object to संवृप्य The fire having the demons for its oblation समेध्यनैः By the fuel of the weapons (of Ramchandra who killed the demons) असेरिम—भिय gen sing construe with छेदाय (प्रसूते etc) असेरिम, from सेच and the affix इमं in the sense of brought about by, being in the condition of vide Pani VI iii 20 The creepers were not watered but grew of their own accord The deer came out to nibble the ends of the sprouts of these creepers and then going forth to welcome the sage, followed him to some distance निकट Proximity The metre of this stanza is शार्दूलविक्रीडित

CANTO V

St 1 All the adjectives in the stanzas one to ten qualify तपोवनं in the tenth stanza तापस—सम्बद्धैः With groups of trees watered and brought up by the daughters of the

hermits It was a favourite duty of the girls in hermitages to water the trees which they loved very tenderly *cf* Shak I Ku V 14, Raghu II 30 सहस्र—ताण्डवम् 'where the incessant dancing of the pea cocks was caused by the sounds of Sama texts chanted by thousands' शिखण्डिन् a pea cock, from शिखण्ड a peacock's tail The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वसन्त .

St 2 विहंगपानाय (विहायसा गच्छतीति विहंग) *To be drunk by* birds The hermits *through kindness kept* pots filled with water under the *trees* for the thirsty birds in the *forest* विशेषणा—मस्तकम् Where the tops of the trees *were bent down* by the numbers of sacred bark garments *spread out for drying* नम्रीकृत is a च्वि formation

St 3 नीवारविभागहेतिषु—The divisions of wild rice नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest *cf* Shak I 14 Raghu V, 9 मृदु॰ etc — पुट or संपुट is often used with हस्त or अञ्जलि in the sense of 'cavity' 'hollow' प्लवंगमै By the monkeys from प्लु to leap to jump सेवित॰ where the caves in the mountains were inhabited by

St 4 परिप्लवपल्लवसा॰ afraid that the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened see *commen* for परिप्लवत् चिरोप॰ Adj to विग्रहे (body) Aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time सुनिश्चला॰ In which the old sages were sitting perfectly motionless This shows the great kindness of the hermits The word जरत् is always placed first in a *Karm* compound

St 5 हिरण्यरेतःशरणानि *acc pl* the fire places, fire sanctuaries Mark the use of the *acc* with समंत on all sides See IV 62 *supra* and Apte §33, धूसर-dusky, of a dusty colour The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread everywhere, and caused this colour बृहत्ता॰ *gen sing* Adj to (फलेग्रहे) तरौ having great clusters of creepers (wound about it) फलेग्रहे फलानि गृण्हाति इति फलेग्रहिः सम्प *vide* Pani III, ii 26 Bearing fruit *in season* fruitful (tree) The guests were sitting or *sleeping* under the trees

Another reading is आशित० which would mean that the guests were given food first and then slept

St 6 प्रवृत्ता—commenced undertaken वल्लिक्रियाम् worship offering oblations विनोदित—च्छिशु where their children were first diverted (amused) but afterwards cried on account of being abandoned (by the female deer) विनोदितत्याजिता अत एव रोदिनस्तासां शिशव यस्मिन् The children which were laid aside by their mothers busy in worshipping were licked by the deer and hence felt amused but when the deer stopped licking them and left them, they began to cry

St 7 वल्लिक्रिया० In (the action of) removing the parched grain scatterred about in offering oblations The insects were removing the grain to their abodes for food समेतनीड० Afraid of killing the insects gathered together (for removing the grains) The hermits were extremely kind hearted and hence took the greatest possible care not to kill the insects at the time of sweeping कुशस्य मुष्टया with a handful of Kusha grass (used as a broom) Kusha is a sort of sacred grass The singular denotes the class अनल० The inside of the fire house—the sanctuary of the sacrificial fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण For a reading that would be preferable see *commen*

St 8 महीरुहभ्रष्ट० In order that the young ones of the birds, fallen from the trees should not be hurt the kind hearted lads in the hermitage took this step पोतिका the young ones इषीकतूलेन—इषीकाणा तूलेन The word तूल usually means the tips or points of reeds The *commen* takes तूल in the sense of 'cotton The boys collected some wild cotton and made soft of it The words इष्टका, इषीका and माला shorten their final आ when followed in a compound by चित, तूल and भारिन् respectively hence इषीकतूलम्, See *commen* इष्टचित् etc Having in some places cage like nests made ready नीड means 'a nest

St 9 सवारिमृत्स्ना०—मृत्स्ना from मृद् and स्ना showing 'excellence—good clay खातक means a moat or a ditch, 'In which the seeds were putting *forth sprouts* in the ditches full of clay or earth having water प्रहृष्टसारंग०—वल्गित—(वल्ग् to jump leap) jumping about Where the Ingudi fruits which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying. इंगुदी is the

and 6 ज्योतिष Astronomy अव्यय Adj to पद unchangeable, eternal See commen पद Reality, true nature of things पुरातन पुमान् The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe *cf* स्वय विधाता तपस फलाना केनापि कामेन तपश्चचार Ku 1, 57

St 15 सुदर्शन॰ Adj to हव्यवाहनम् in the last line Having fuel which was cut by the Sudarshan (Vishnu's disc) and brought द्विजेन By Garuda The fire was fanned (वीजित) by Garuda with his wings त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three eyed God The eight forms of Siva are the five elements, the sun the moon and the sacrificing priest Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods *Cf* Shaku I 1 Ku I, 57 Fire is one of these forms अन्या मूर्ति मूर्त्यन्तरम् आदिपूरुष God Vishnu is referred to.

St 16 तपस्यति स्वामिनि *Loc abs* शत्रुशातन The destroyer of enemies शातन from the causal of शद् in the sense of "to cut" समित्कुश॰ Adj *to* नन्दक As its master was worshipping, it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass संयत Restrained सुरारिवक्षःक्षतज. The blood from the chests of the foes of the Gods—which it used to get when its master was fighting नन्दक The sword of Vishnu

St 17 Having described the state of the Sudarshna and Nandaka, the poet next speaks about Vishnu's mace, Kaumodaki रणद्दुन्दुभि *Nom sing* Adj to रणम् In which drums were beaten or sounding वितन्वति *Loc sing* of the *pr pt* of तन् with वि adj to शिरसि Which spread terror (everywhere) अपध्वस्त॰ The helmets on which were smashed down The sing शिरसि denotes the class The *commen* says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness See *commen* मज्जा The marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (धातु *cf* रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जा शुक्राणि धातव) जघास *Perf* 3rd *sing* of घस् which is optionally substituted for अद् in the Perfect

St 18 स्रोतसा॰ With the stream of water brought in its hollow पाञ्चजन्येन By the conch of Vishnu विद्युन्नानिर्घोरवै Adj *to* रवै Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering The figure is अनुप्रास

St 19 उरुण्डसरोजविष्टरे (sitting) on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem अवलंबिना Hanging down अगायि *Pass Aor, 3rd sing* of गै to sing वल्गु sweetly Adv to अगायि Lakshmi (Padmā) did not sing because she was a प्रोषितभर्तृका See *commen*

St 20 वारिधि॰ Wetted by the flow of the ocean, (in the act of taking out serpents) The *commen* takes this as *Loc absol* and not *acc* dual of सिच See *commen* उदयाचलस्थित Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their fullest extent to dry them in the sun आयतं Adv to वितत्य As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them

St 21 विहार sport *i e* the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him or garden, park, वल्केन सार्धं with the bark garment विमृदयन्—तूस्तं means 'matted hair' He made his hair soft as he left off penance (तूस्तं विहंति इति) रोषपराहत filled with rage, greatly enraged बलिबन्धसिद्धये To accomplish the captivity or capture of Bali For the anecdote of Bali see notes *supra*—on Vāmana incarnation किल is used in the sense of a 'tradition' (ऐतिह्य)

St 22 प्रहत्येव *Inst Sing*, of प्रहति and इव or प्रहत्य and इव, for if we take it as *inst sing* we expect संपदः instead of संपदा See *commen* which defends it 'As if by seizing upon' The reading प्रसत्येव would have been preferable हिरण्यगर्भस्य गुणस्य of the quality of Vishnu *i e* Sattva, हिरण्यगर्भ though often used as an epithet of Brahman, as born from the golden egg sometimes, denotes Vishnu also as here. Sattva is the predominant quality of Vishnu It denotes purity and kindness निवृत्तहिंसया Adj to श्वापदसंपदा—The wealth consisting of a number of beasts श्वापद See *commen* for the formation of the word पदं This place-residence of the ascetics The beasts in the forests had left off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony For a similar idea see Raghu II, 14 Ku V, 17

St 23 मसीपयःसेकनृतानिव *Adj* to पदंगबिन्दून् As if made by sprinkling ink मसी means 'Lamp-black or soot मसीपय Ink The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink पदंगबिन्दून् The spots on whose body (the boys are counting) चापलात् (चपलस्य भाव) on account of rashness, impudence

St 24 हरी *dual* The lion and the frog The word हरि means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpretted The lion left off its anger and the frog its fear (शंकित) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent They forgot their natural enmity स्रुतमदसंपद *Gen Sing* Whose ichor or rut was flowing

St 25 व्याहरता *Inst Sing* subject to ध्वजस्पत रोदसी object of विलय. विद्रवयन् *Nom sing of the pr pt* of द्रु 10 U to shake Adj to विदद्गं. काकलाञ्छनै: Adj to ध्वजै The flags bore the pictures of crows on them

St 26 सरोषस्य subject to ग्रुभे The enraged demon प्रतिबिम्बितमिदं (स्वमात्मानम्) the reflection of his body—*lit* his body in the form of its reflection कृपाणपत्र means the blade of the sword, विमृद्नतां *gen pl* of those who fought

St 27 असंख्यगुणा Innumerable For the comp see *commen* निरन्तरम् (filled closely) leaving no space Adj to जगत् in the last line सत्त्वरजस्तमोमयम् (1) Constituted by the three qualities of Sattva Rajas and Tamas, (2) Full of evil spirits dust and darkness The charm of the stanza lies in the double meaning of the words सत्त्व, रजस्, and तमस्. सत्त्व means 'an evil spirit or a goblin also' For the explanation of the three qualities see notes on canto I, The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (तमस)

St 28 प्रथम First born—Ramachandra बलोत्तर Foremost in strength, valour पत्तिं पादाभ्यांचलतीति, going on foot अतिरुन्दद्विपद्विषम् Adj to सर्वि. It seems the word as it is can not be interpreted, properly, except by taking इन्दद् as *pr pt* of the *den m*, from इन्दिन् in the sense of 'containing or having elephants in it and dissolving as अतिरुन्दन्ति द्विषः Change of the य to प is therefore suggested by the *commen*. Then too the meaning is not comfortably obtained इन्दद् like इन्दिन् is to be understood to mean 'an elephant' No dictionary however gives such a word. The meaning then would be 'extensive with its number of elephants' This is all however an attempt to bring out some sense any how, and any better interpretation is to be welcomed.

St 29 मुक्तमदाः Whose drivers quickly loosened the hold of their necks The drivers when they saw the elephants

pierced by the arrows of Rama separated them selves from the elephants at once for fear of falling down with them पत *acc pl* of the *pr pt.* of इ to go Qualifies ससैनिकान् in the last line अतुरद्यारिदं Adv to modify पतन्त They fell down in a manner as to drag the clouds with along them The *commen* however takes अतुइट as meaning resembling and not dragging which is more to the point Stanza 28 tells us that Rama was fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants

St 30 The three *Localities* describe the threestages of shooting an arrow and in neither of these could Rama s arrows be marked on account of his dexterous and swift action hence the breasts of the demons seem to be pierced with out any (apparent) cause प्रधने In the battle—*cf* Raghu VII 57 and IX. 60

St 31 For the correct significance of the words यथा—तथा See IV, *supra* 'in a manner—as to' 'so such—that the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simulteneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them विशेषं Increase

St 32 सुरारि॰ The weapons dropping from the hands of the demons (who were killed while aiming) तच्छर॰ obstructed (or scatterred about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows The gust was so violent that it scatterred the weapons like dry leaves

St 33 अहिलपत्रतिघ्नति *Adv* modifying प्रसर्पताम् With (*i e* making) a sound (resembling that) of the wings or roots of wings The arrows were making a great sound while flying ऋभुद्विष—ऋभु denotes the gods and their enemies are the demons प्रतिलोमम् The words सामन् and लोमन् when preceded by प्रति, अनु or अव take the suffix अ before which the final vowel with the following consonant if any is dropped In an inverse manner in an opposite way The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves निजघ्निरे *Pass Perf 3rd pl* of हन् with नि to strike

St 34 पृषत्क an arrow पतत्रिणां पथः (Falling) From the path of birds *i e* the sky Construe the third line अशिवे भुवस्तले निपातदोषात् (भियेव) (as if through fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed See quotation in the *commen* The vital airs, as if to avoid contagion of the unholy earth, left the bodies of the demons in the middle (*i. e* before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama)

St 35 शिताङ्कुश० shaking their heads owing to the strokes of of the sharp (piercing) goads विनिविष्टबाहु —बाहु of course means their trunks, अयाचन्त (Through fear) begged for protection The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks near them, as it were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another यथा has the force of 'as if'

St 36 करीरिमूल० Adj to द्विपे With its tusks shattered on account of being cut at the root करीर means 'the root of an elephant s tusk, मृधागतात्त्व्यथितेन, Adj, to दन्तिना, Pained or grieved for having come to the battle This is in contrast to समदेन. Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride, विचक्रे *Pass Perf* 3rd sing of कृ with वि *Intrans* 'to alter, to change' Its mind, where there was pride at first, was altered *i e* sorrow took the place of pride

St 37 उदग्रविग्रह Having a lofty—majestic body प्रतिहत्य (after being collected (in a circle) निवेशिते Adj to मण्डले *Loc sing* (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it.

St. 38. दृतेऽपि दोषे-The दोष is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unrulyness of the horse The warrior (यश्वित्) did not move from his place because he too was pinned down like his horse भयमुद्र० Adj to हयेन. The horse could not stir and the warrior too did not leave his seat

St 39. अपूर्णेंदुमुखेन Adj to पत्रियुगेन (a pair of arrows) resembling the crescent moon Such an arrow, having a horse shoe shaped head is called a क्षुरप्र. अधिजानु modifies निकृत्तयो cut at the knees यत abl sing of the pr pt of इ to go qualifying वाजिन

St 40 अभिशत्रु Av ya compound Towards his enemy कृत्तच्युतमस्तक with his head lopped off and (hence) falling or dropped down आविद्वृतेन Adj to वेगेन .On account of the impetus he had got, he went a few steps even after death

St 41 जवना० Like a fast sailing cloud कुंभे on the forehead—temples of an elephant द्विधा गतै Divided twofold (by the temples) The white clouds on either side served as a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud chowries) वाहयति From the causal of वह् meaning to drive, to impel. vide Pini I, vi 52 and the Vartika thereon.

St 42 पृषत्कभिन्न० coming out of the stomach pierced by an arrow This is an adj to अन्त्र (entrails) सरायपातनै The entrails of the horse which came out of its belly were falling down in the quarters, on account of being drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running वेगवारया With a continuous speed The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth

St 43 निकृत्य from कृत् to cut Construe with अपवर्णितम्. The commen says The reading 'अपवर्णितम्' is probably an error of the scribe—it does not give a good sense and it suggests अपवर्जितं but अपवर्णित also would do as well or better The sense would be that the arm which was cut, became dark coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword आयुधीकृत्य च्वि formation— having transformed into (i e used as) a weapon The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the Chakra (रथाग a disc, a circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Sumitra.

St 44 उपदण्डमस्तकम् An Av ya compound Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy s hand) Construe हृतिं with परेण परशुं A battle axe The idea is rather hard to grasp at once One warrior hurled a

Chakra towards his enemy, who cut it into two halves. One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle axe which was used by him to strike off the head of the opponent सस्वन making a loud sound (आराति॰)

St 45 स्वपाणि॰ Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands यन्त्र is any sort of contrivance or machine *e g* in कूपयन्त्र, and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine ईशितु सुत The son of the Ruler *i e*. Dashratha, hence either Rama or Laxmana. Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left

St 46 सौमित्रिणपाण॰ Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana. दूहति—ना द्दति-रिपु—Ramchandra समपता The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe, pinned it—joined it together, again making it one whole The उ shows उत्प्रेक्षा Was it through anger? or was it in sport?

St. 47 पाणि द्विपे *Loc abs* संपिण्डित (1) made one (2) contracted Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left it one whole but the contradiction disappears when the second sense is taken The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it.

St. 48. दृढोरुपश्चिमं (The lower half) Held fast by the firm thighs. As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall सादिन gen sing of सादिन् a horse man. दुर्गनिग्रह॰ The closed palm—fist of which was forcibly drawn by the reins of the horse. ददृशे Pass pass p' (It) was suspended. The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse

St 49 उत्तानशिशुदृश—उत्तान means lying supinely or on the back—with the face upwards. When he was wounded by

the sword, the demon fell on his back and died The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon s unwillingness to show his back.

St 50 परिप्लुत॰ Adj to सरद्विप. Whose bodies were wetted with the blood that flowed Supply अभवन् निमग्नखड्गे जडरे is a *Loc abs* खड्गघट्टन॰—By the wind excited at the time of striking each other—then bodies wet with blood were made dry.

St 51 ततामृक्सव॰ Whose garment was made red with the blood flowing everywhere यथेप्सपाना॰ *acc pl* Adj to द्विजान् Whose hearts were contented with food and drink to their heart's fill (*i e* with a plentiful supply of blood and flesh). द्विजान् The birds and secondly Brahmins At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Rama with Victory this feast was given to the twice-born. A bird is called a द्विज 'twice born' because it is born once as an egg and again in its own form. The figure is श्लेष

St. 52. मरुत्पावक॰ Who first shook and then burnt the bodies of Mâricha and Subâhu by means of the missiles of Wind and Fire (respectively) Maricha and Subâhu are the names of two powerful demons, killed by Rama अबलीकृत Transformed into women *i. e* as powerless through fear—च्वि formation from the word अबला.

St 53. दयार्द्र moved with compassion The figure is Alliteration

St. 54 आशुगमंतान॰ Fierce with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows For the propriety of the word शुष्क see *commen* युगान्त॰—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world A युग is an age of the world and युगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly. बलीयस adj to द्विप *gen sing* to be construed with बल the army

St 55 The adjectives must be construed with शाखया as well as विसिखा —गुणे (1) Good qualities like सत्त्व etc which

battle The foreparts of demons who were killed are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting hence the figure is उत्प्रेक्षा The metre is वसंततिलका

St 58 रामागुच० See the *commen* for the compound गौरीपति प्रणति० Devoid of the existence of the bustle of the (worshipping) obeisance to Shiva अकालघटिता Brought about at the improper time In the evening there is the bustle of worshipping Shankar, hence this was an untimely evening without the bustle *Vide* Megh. 34 and 36 The metre is वसंततिलका

St 59. संवीइद्दय० On the passing away of the clouds (in the form) of elephants horses and chariots hurrying here and there Mark the dissolution of the compound रथतुरगद्विपम् is a समाहारद्वंद्व as the words denote parts of an army विरतपृषत्क०—पृषत्क means an arrow and secondly 'a drop' निस्त्रिंशस्फुरित० Free from the flashes of lightning (in the form) of the glittering of the swords निस्त्रिंश is derived curiously as त्रिंशद्भ्य अंगुलिभ्य निर्गत 'more than thirty fingers (in length)' व्यक्तार्कद्युति This and the preceding adjectives in the stanza qualify नभ 'manifesting or discovering the lustre of the sun नभ *acc sing* object to आप the subject being श्री The metre is प्रहर्षिणी.

St 60 रक्षोवसा०—वसा marrow पिशित flesh कुक्षि belly काकुत्स्थ The descendant of ककुत्स्थ, an epithet of पुरंजय a king of the solar race and a descendant of Ikshvâku Mythology relates that when the Gods were worsted in their war with the demons they headed by Indra went to implore the aid of Puranjaya who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (ककुद). Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as ककुत्स्थ *cf* Raghu VI 71 मृदुप्रणाद Adj to वायसगण The crows did not crow loudy as their bellies were over-filled. See *commen* चुञ्चलि The beaks रदने on the teeth of the elephant The stanza shows that many elephants and Rakshasas were killed The metre is वसंततिलका

61 मुनिसुताश्रुभि आर्हिताघ्यौं Worshipped with the tears of the (grateful) hermit youths सवाहो The dual stands for

MLTRE.

In Sanskrit, a stanza which is a combination of four *Padas* or quarters, has its metre regulated either by the number and position of syllables or secondly by the number of syllabic instants in each *Pada* or quarter In the former case it is called a वृत्त, in the latter, a जाति

Now, to understand this, we must know what is meant by a syllable (अक्षर) and a syllabic instant (मात्रा.) A syllable, is as much of a word as can be pronounced at once i e a vowel with or without one or more consonants A syllable is either (लघु) short or (गुरु) long according as its vowel is short or long. The short vowels are अ, इ, उ, ऋ, and ऌ, the long vowels are आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ and औ But a short vowel becomes long when it is followed by an अनुस्वार or a विसर्ग or by a conjunct consonant, as in अस्वस्थ, the अ is long because it is followed by स्व a conjunct consonant So also, the last syllable of a *Pada* is usually long This can be easily remembered, by making the following two lines by heart.

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

For facility in scanning a वृत्त syllables are arranged in eight *Ganas* or feet, each consisting of three syllables They are भ, ज, स, य, र, त, म, and न

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् ।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

Thus भ has its first syllable long and the other two short, ज has the middle one long, other two short, and so on, Hence भ= — ᴗ ᴗ , ज= ᴗ — ᴗ ; स= ᴗ ᴗ —; य= ᴗ — —, र= — ᴗ —; त= — — ᴗ ; म= — — —, न= ᴗ ᴗ ᴗ , where — stands for a long syllable and ᴗ for a short one ल denotes a short (लघु) syllable and ग (गुरु) a long one Now, if we know the scheme in Ganas, of a metre, we can at once test a stanza यति or the cæsura, is the pause that is made in reciting a quarter.

Vrittas are divided into समवृत्त in which all the *Padas* are similar, or अर्धसमवृत्त in which the alternate quarters are similar, and विषमवृत्त where all the quarters are dissimilar In metres regulated by (मात्रा) syllabic instants one मात्रा is allotted to a vowel and two to a long one

The following are the schemes of the metres used in this book which should be made by heart

(1) इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । त, त, ज, ग and ग Stanzas III 2, 3, 4 etc. are in this metre

(2) उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । ज, त, ज, ग, ग Stanzas I, 87, III 75, 76 are in this metre.

(3) उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ । पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ When इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा—of which the schemes are given above, or any two metres are mixed in one stanza the metre is called उपजाति. The metre of the whole of the first and fifth cantos with a few exceptions is उपजाति

(4) वंशस्थ—वदन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ । ज, त, ज, र Stanzas III, 65 to 76 and almost the whole of the V canto &c are in this metre

(5) पुष्पिताग्रा—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ (अयुजि) In Padas one and three (odd) न न र य and in Padas two and four (युजि) न, ज, ज, र, ग Stanzas I, 88, 89, 90, III 77 are in this metre

(6) शिखरिणी—रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । य, म, न, स, भ, ल, ग—the pauses being after the sixth and the eleventh syllables Stanzas III, 78, 79, in this metre

(7) स्रग्धरा—म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । म, र, भ, न, य, य, य—pauses after each seventh syllable Stanzas III 80, 81, are in this metre

(8) वियोगिनी (also called वैतालीय) विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी ॥

Odd quarters—स, स, ज, ग

Even quarters—स, भ, र, ल, ग Almost the whole of the fourth canto is in this metre

(9) अनुष्टुभ्—श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has the fifth of each quarter short the sixth long and the seventh alternately long and short—each quarter containing eight syllables The second canto has this metre in almost all stanzas

(10) नर्दटक—यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् । न, ज, भ, ज, ज, ल, ग Stanzas IV 70, 71, and 72 are in this metre.

(11) शार्दूलविक्रीडितम्—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । म, स, ज, स, त, त, ग Stanza IV. 73 is in the metre

(12) उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग । त, भ, ज, ग, ग ग
Stanzas V 55, 57, 58, 60 and 61 are in this metre.

(13) मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । न, न, म, य, य,
The pauses are after the 8th and the 7th syllable Stanza V, 56 is in this metre.

(14) प्रहर्षिणी—त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । म, न, ज, र, ग The pauses are after the third and the tenth syllable Stanza V 59 is in this metre.



GLOSSORIAL INDEX.

"अ."

अगरु I. 52 Agallochum
अग्रणी II. 35 A leader
अंकुर V 9 A shoot
अंकुश V 35 Good.
अंगद II. 10 12 Armlet.
अञ्जन III. 61 68 Collyrium
अतिथि V 5 A guest
अधिज्यधन्वन् One who has his bow strung
अध्वर IV 2 A sacrifice.
अनवद्य II. 53 Faultless
अनङ्ग III. 17 God of love
अनिल III. 15 Wind
अनुगुण II. 73 Favourable
अनुनीति I. 57 Propitiating
अनुयात्रा I. 56 Going after
अनुसार I. 75 Following, Track
अन्तर I 39 Difference
अन्तरीय III.-48, 56 Undergarment
अन्त्र IV 61, V 42 Entrails
अन्वय I. 12 I. 71 Race
अपर III. 79 The hind leg
अब्ज III. 29 Lotus
अभित I. 62 Near, towards
अभिधान I. 17, 21 A name
अभिरति I. 57 Liking
अभिसारिका I 3 A woman going to her lover by appointment
अभ्रलिह् I. 4 Touching the clouds
अम्बर V 26 51 Sky, cloth
अंशु III 8 A ray
अंस III. 30 51 Shoulder
अरविन्द III. 19 A lotus
अराति IV 4 An enemy
अलकेशी I. 33 Ringlet haired one
अर्क II. 41, V 59 The sun
अर्घ्य V 61 Offering of water
अर्थना IV 27 Request
अलक्तक III. 7 Red lac
अवजित I 41 Conquered
अवतंस III. 10, 39 Ear ornament
अवदात I. 13 III. 81 Holy, white pure
अवमान I. 2 Disrespect
अवरज IV 48, V 12 Younger brother
अवलेप IV 36 Pride
अव्यय II. 33 V 14 Unchangeable
अशनि IV 70, V 54 Lightning
अशिव V 34 Unholy, impure
अश्मन् I. 11 Stone
असु IV 70, IV 34 Life
असौहित्य II. 34 Want of satisfaction
असृक् IV 70 Blood
अस्तकूट I 65 Western mountain

"आ"

आकर III. 33, 36 Store.
आकूत II. 69 Emotion
आक्षेप II. 68 Flapping
आख्यम् I. 39 Called.
आतशोक I. 86 Grieved
आर्ति II. 3 34 Pain.
आधूत I. 64 Shaken.
आधोरण V 29 Driver of an elephant
आमय I. 8 Disease
आयत I. 71, II. 3 Large

आलम्बनदण्ड I 76 Supporting staff
आलोल II 5 Unsteady
आवासयष्टि III 80 Perching stick
आशीय I 20 Of the qurters
आशु I 53 Quickly
आशुग V 54 An arrow
आसव III 75 Wine
आसार I 67 Sharp shower
आस्य II 31 III 21 Mouth
आहव III 14 Battle
आहाव V 13 Trough of water
आहुति V 5 Oblation

"इ"

इङ्गुदी V 9 A kind of wild oleagenous fruit
इन्दीवर III 28 37 Blue lotus
इन्दुकान्त I 25 Moon stone
इन्द्रनील III 8 Sapphire.
इन्धन IV 23 V 15 Fuel
इषीकातूल V 8 The filaments of reeds

'ई'

ईश्वरा I 47 Goddess Parvati

"उ"

उग्र I 64 Excessive fierce
उटज V 691 A hut
उत्कर्ण I 54 Having raised ears
उत्तमाङ्ग I 24 The head
उत्तरीय II 42 79 Upper garment,
उत्तान V 19 Lying on the back
उत्तुङ्ग I 55 Lofty
उत्पल III 28 44 A lotus
उत्सङ्ग I 47, II 45 Laps slope
उत्सर्पण I 40 Moving
उदग्र I 4 10 IV, 47 Fierce
उदन्या III, 28 Thirst
उदन्वत् II 17 Ocean.
उदयाचल I 69 V 20 The Eastern mountain
उद्दाम V 10 Loud.
उद्बृंहित I. 11 Heightened.
उन्दुर IV 11 A rat
उन्नतवृत्ति I 24 Lofty, excellent
उपगूढ III 43 Embrace
उपदंशक III. 70 Condiment
उपरुद्ध I, 14 Checked
उपल I 11 Stone
उपवेश V 4, 8 Sitting
उरग IV 24 V 45 A Serpent

'ऊ'

ऊरु V, 18 Thigh

"ऋ"

ऋजु I 58 Straight.
ऋते V 30 Without
ऋभुद्विष V 33 A demon

"ए"

एण I 56 Deer

"औ"

औजस I 12 Prowess

'क'

ककुद्मत् II, 36 The bull
कक्ष्या III 16 Girdle
कटाक्ष II 29 glances
कटाह I 17 Cauldron, name of a country
कण्टक III, 9 36 Thistle enemy
कण्ठग्रह II 66 Embrace
कण्ठिका III 40, 83 Particle
कन्दर V 3 Cave
कन्धरा II 31 V 29 Neck
कदम्ब II 59 III 27 Collernari
कपाल II 44 Skull
कबन्ध II 56 Headless human corpse
कर V 37, 47 Hand Ray
करट III 29 Ankle, hand's temple

करवीर III 6 15 Name of a plant
करण IV 70 A limb body
करङ्क IV 53 The skull bones
करटी V 36 The root of the tusk of an elephant
कर्णिकार III 8 A name of a tree
कर्कोट II 31 Name of a serpent.
कल्प I 27 Like
कल्पित I 77 Accomplished served.
काञ्चन I 66 Gold
काञ्ची I 18 III 16 42 Girdle name of a city
कातर III 76 Unsteady
कामिनी I 21 A woman
कार्तस्वर II 45 Gold
किरीट IV 16 A crown
किशोर V 9 The young one
कीट II 14 V 7 An insect
कीनाश II 27 The God of death
कुक्षि II 18 75 V 60 Stomach belly
कुञ्ज II 18 A bower
कुट्टिम II 50 Pavement
कुड्मल III 27 6 IV 7 A bud
कुरङ्ग III 26 V 4 38 I 57 65 A deer
कुशेशय III 49 A lotus
कुम्भ I 11, A jar
कुमुद I 23 A night lotus
कुलिश II 52 IV 65 The thunderbolt
कुसुम्भ III 36 Safflower
कूटस्थ II 30 Unchangeable
कलापिन् II 45 A pea-cock.
कृपाण V 26 46 48 A sword.
केतु I 71 III 33 A banner
केलि III 40 Sport.
कोकिल IV 72 Cuckoo

कोटि I 4 II 10 IV, 72 End, points
कोश I 23 27 III 49 55 V 18 45 Scabbard, the cup or *hollow (of a lotus)*. Treasure
कौङ्कुम II 50 Made of saffron.
क्रौञ्च I 5 Name of a mountain
क्वणत् I 52 IV 60 Gingling, making a sound
क्रतु IV 2 15 A sacrifice
क्रम I 60 A position of attack
क्रुध् I 43 Anger
क्रोड I 62 IV 13 Bosom
क्लमथ IV 51 } Fatigue
क्लमथु II 60 }

ख

ख I 56 The sky
खग III 29 V 47 Bird
खड्ग V 4 9 50 Sword
खण्ड I 13 50 III 41 Piece
खलीन II 41 Bit of a bridle
खात or खातक I 5 V 9 A moat
खेद II 78 V 34 Fatigue Grief
खुर V 42 Hoof

"ग"

गण्ड I 61 68 III 43, 71 V. 3 24 Rhinoceros cheek
गण्डूष III 70 Mouthful
गन्धवाह III 19 Wind
गहन I 45 73 Forest
गिरिधन्वन् II 26 An epithet of Siva
गीर्वाण II 9 God
गुण I 18 30 V 31 Quality, Bow string
गुरु I 17, 52 V 61 Heavy Preceptor
गोचर I 71 II. 77 Reach, Being in the reach.

ग्रथित I 58 Tied, Woven

"घ"

घटा I 10 A multitude

घन I 73, 36 Thick, a cloud

घर्म IV 24 Heat

घृणिन् IV 63 Compassionate

घूर्ण III 74 Rolling

"च"

चण्डी III 29 Name of a Goddess

चन्द्रकान्त I 51 Moon stone

चन्द्रकिन् I 51 Pea cock

चय III 9 Collection

चरु IV 3 Oblation

चषक III. 73 Goblet.

चाटु I 57 Agreeable words

चापल V 23 Fickleness or rash ness

चामर II 67, V 41 Chowrie

चामीकर IV 3 Gold

चित्रभानु I 21 Fire

चीरिन् II 36 Clothed in rags

चूडा I 24 Crest

चेष्टा I 57 Gestures, actions

"छ"

छद्म I 20, 24 Disguise, garb

छटा I 24 Lustre, streak

छिदा III 37, IV 40 Cutting

"ज"

जगती I 45 World

जठर IV 38 V 59 Belly

जर्जरित I 76 Broken down benumbed.

जतु I 81 Lac

जल्पन II 34 Prattling

जव V 31, 41 Speed.

जवन V 41 Fast

जागर्या I 68 Wakefulness

जातु I 41 IV 23 Perhaps

जानु V, 77 Knee

[illegible] I 59 [illegible]

जिगीषु I 14, 16 Desirous of conquest

जिह्म I 40 Crooked, curved.

जिह्वा V 6 Tongue

जीमूत I 10 Cloud

जीर्ण I 76 Old, shattered

जोषम् IV 27 Silently

"त"

तट I 72, 74 Slope

तडित् II 31 Lightning

तत: I. 6, 10, 16, V, 1, 51 Spread over.

तनज I 74 A son

तपन III 64 V 24 The sun.

तपस्विन् V 7, 8 An ascetic

तपोजुष V, 13 An ascetic

तमस् V 27 The quality of darkness or ignorance, darkness

तमसा I 72 A river

तरस् V 13 speed.

तरंग II 60 III, 31, 33 A wave

तर्क I, 60 Conjecture, guess

तल्प III 76, 81 Bed

ताण्डव III 80 Dance

तार्क्ष्य II 31 Garuda

तालवृन्त I 68 A fan

तिग्मद्युति V 54 The sun

तिर्यञ्च् I 41 Lower animal

तीरी III 6, V 24 An arrow

तुरग IV 55 A rat.

तुण्ड V 60 A beak

तुरङ्ग I 69 V 45 Horse

तुरुष्क I 29 Name of a country, Ire ne

तुलाकोटि I 25 III 16 Anklet.

तुषारांशु II 6 The moon

तूणीर I 53 A quiver

तूर्णम् I 53 V 34 Quickly

तूलिका I 53 Painting brush

त्रास I 61, 68 II 71 & Fear.

त्रिदश IV 4; 14 Gods
त्रियामा I 69 Night.
त्रिविष्टप V, 55 Heaven
त्विष् I 39, 66 III 69, 72 V 26 Brilliance

"द"

दन्तच्छद III 61 Lip
दन्तिन् I 28 V 35, 36, 41 An elephant
दर्प II 30 Pride
दशनच्छद I 30 Lip
दान IV 0 Rut, gift.
दावाग्नि II 1 Conflagration in a forest
दिग्ध I 75 Besmeared
दीधिति I 65 Ray
दीर्घसूत्र I 35 Procrastinating, having a long fibre
दीर्घिका III 32 A well, pond.
दुन्दुभि IV 43 V 17 A drum
दुर्वार II 11 Irresistible
दृढ I 5 Hard
दोस् III 33 A hand
द्युति III 5, 22 IV 71 Brilliance lustre
द्रविण IV 1 Wealth
द्रुहिण III 31 God Brahmā.
द्विज III 21 V 15, IV 39 A brahmin, a bird.
द्वितय I. 37 A pair
द्विप V, 35, 53 An elephant.
द्वीपिन् I 61, V 23 A leopard.
द्विरेफ III 57 A bee

"ध"

धनद I. 32 Kubera, God of wealth.
धन्विन् I 33 An archer
धानुष्क II 49 A bowman
धर्म्य II. 56 Ri ght, Religious
धमनी IV 40 Nerve

धामन् I. 26 II 25, 52 III. 14, 77 Lustre, house
धिषण II 33 God Brihaspati.
धिषणा II 33 Intellect
धूर्जटि II 43 Shiva
धूसर V 5 Dusky, Dirty
ध्रुव II 24 Certain
ध्वज V, 25 A banner
ध्वस्त I 59 Destroyed, Devastated

"न"

नक्तंचर II 71 Demon
नप्तृ I 47 Grandson
नाग I 19, 91, 50 Serpent.
नाल I. 35 Stalk
निकट III 25, IV 29, 71 Near
निखात V 37, 38 Fixed, nailed
निकुञ्ज I 50, 52 Bower
निखिल IV 37 Entire
निगड III 79 Chain
निज I 68 Own
नितम्ब III 16, 34 35, Hip, slope
नितान्त I 17 Extremely
निधन V 39 Death
निबर्हण IV 47 Destroyer
निभ I 10, 12 Resembling
निभृतम् IV, 35 Safely, secretly
निरवद्य I 77 Faultless
निर्झर I 52 II 42 I 60 Stream
निर्बन्ध IV 17 importunity
निर्मोक I 4 III 63 Slough
निर्माण II. 17 Creation
निषूदन I 21 Destroyer
निष्ठा I. 63 III 69 State, condition, preparation
निस्वन I. 25 Omeng
निसर्ग I 23 III 19 Nature
निस्त्रिंश V, 29 Sword
निस्पन्द II. 74 Silent, motionless

निस्वन V. 1, 10 Chanting. sound
नीड़ V 6 Nest.
नीवार V 3, 13 Wild rice.
नुति II. 9 Praise
नूपुर III. 7, 16 Anklet.
न्यास II 79 III. 49 V 35 Placing, Pricking

"प"

पक्ष III. 80 IV. 34 V. 20 Wing alternative
पक्षति III. 81 Wing.
पक्ष्म I. 40 Eyelash
पञ्जर V. 8 A cage.
पङ्क्ति I. 12. II 51 III 37 Line, Ten
पटल I. 48 A collection
पटह III 60 V 56 A drum.
पतङ्ग I. 68 III 67 The Sun.
पतत्रिन् V. 20 V 34 a bird,
पत्र V 26 A leaf.
पत्रिन् I 74, V 33 An arrow.
पदिक V. 28 a foot soldier
पद्मा II 7, III 51 Goddess Laxmi.
पद्मराग I 24 II 61 A ruby.
परम्परा II 21 Row, line
परशु V. 37 A battle-axe.
पराग III. 54 Dust, pollen
परार्ध्य I 1 supreme
परावृत्ति II. 24 Reversing.
परिणाम III. 5 Development.
परिबृंहित I 21 Increased
परिरम्भ II 43, 63 III 38 Embrace.
पर्याय II. 67 III 58 Alternation.
पलाश III. 20, 46 A leaf, name of a tree
पल्वल IV. 25 Pond.

पाञ्चजन्य II. 8 name of Vishnu's conch
पाटल III 6 Red.
पात्र IV 15 Skull
पाटित II 14 Torn.
पाणि V 45 The hand Ray
पात्र I 80 The receptacle
पाद I 67, 80 Foot, ray.
पारिप्लव I 54 Rolling, unsteady
पार्श्व V 46 Side
पार्ष्णि II 7 The heel
पावक V 52 Fire
पाश II 22 Noose
पिङ्ग II 31 Tawny
पिशङ्ग I 64 Tawny
पिशित II 56, IV 52 V 60 Flesh
पुन्नाग III 22 Name of a tree, the best among men
पुरन्दर II 1 Epithet of Indra.
पुरुहूत II 9 Epithet of Indra
पुरोग I 86 Foremost
पुष्कर I 9 A drum.
पूषन् II 40 The sun.
पोतिका V 8 Young one
पोष I 78 Nourishment
पौरुष IV 39 Bravery
पौलोमी II 54 Wife of Indra.
पृथु IV 29 Big
पृथुक II 4 IV 28 The young one
पृषत्क V 34 An arrow
प्रकर I 50 Spreading
प्रकर्ष I 8, 32, 36 Excellence
प्रग्रह II 41 Reins.
प्रगुण I 19 Veracious.
प्रजा I. 44, Subjects, offspring.
प्रताप I 23, 48 V 22 54 Sheet row
प्रतिक्रोश II 19 Echo
प्रतिनिस्वन I 61 Echo
प्रतिपक्ष III 18 Rival, opponent

प्रतिबिम्ब IV 54 Reflection, Image
प्रतिम V 32 Like
प्रतिलोम II 43 V 33 Contrary, opposite
प्रतिहार III 25 Door
प्रथित IV 2 Known
प्रबन्ध I 89 III 76 Composition, continuity
प्रबुद्ध I 38 Awakened, blooming
प्रभञ्जन V 33 Whirlwind
प्रमथ II 30 An attendant of Shiva
प्रमाण I 6 Measurer, measure
प्रवण IV 38 Bent on prone
प्रवाल III 5 Shoot, coral
प्ररोह IV 37 Shoot
प्रष्ठ II 33 Foremost, chief
प्रसभ V 50 Forcibly, hastily,
प्रसह्य I 61, 71 „
प्रसाद IV 38 Purity, Propetiation
प्रसून III 26 Blossom
प्रहार V 50 stroke
प्रादुर्भाव II, 46 Manifestation
प्रालेय III 13 Frost
प्रेतराज II, 56 The God of the dead
प्लवङ्गम V 3 Monkey,

"फ"

फणा II 32, 44 V 20 Hood,
फल III 6 IV 46 V 55 The head of an arrow, fruit.
फलेग्रहि V 5 Bearing fruit.

"ब"

बन्दिन् III 76 A bard.
बन्धुर I 70 Pretty
बर्ह I. 11 Tail
बल V 28 V 34, 54 Strength, army

बल्ह IV 51 A particular kind of learning
बलिक्रिया V 67 Offering oblations
बृहत् V 56 Great
बाणासन I 22 A bow
बाल I 74 Young
बालिश II. 52 Foolish
बिडौजस् II 72 Indra.
बिन्दु I 60, V 23 Drop, spot
बृहत् Great.
बृंहित I 74 The roaring of an elephant

"भ"

भक्ति II 68 Arrangement devotion.
भर II 2 Burden.
भवानी I 43 Goddess Parvati
भविता I 26 Would be future
भाजन V 2 A pot, vessel.
भासुर I 37, 51 Shining, resplendent
भिन्न I 3 Shaken, mixed.
भिषज् I 61 A physician surgeon.
भीषण V 54 Terrible
भुजङ्ग I 18 A serpent, a paramour
भैरव V 17, 18 Dreadful.
भोग II 5, 72, 78 Body, enjoyment
भोगिन् II 5, 72, IV 55 A serpent.
भृशम् I. 54 Quickly

"म"

मकर II 4 Allegator
मकराकर IV 59 Ocean.
मज्जा V 17 Marrow
मण्डन I 25 Decoration.
मण्डल I. 25 Orb, circle.

मद्गु III 30 A kind of water fowl.
मथन II 10 Churning
मधु II 64 III 11 Spring, wine, name of a demon.
मनस्विन् I 19 Wise
मन्दर II 10 Name of a mountain
मन्दिर V 7 House
मन्थर I 69, 79 Slow, heavy
मनोज्ञ III 3 Charming
मरीचि I 50 Ray
मर्म I 15 Vital part.
मल्लिकाक्ष III 81 A kind of bird
मसीपयस् V 23 Ink.
मह I 27 A adoration
महीभृत् V 43 A king
महीरुह् V 27 A tree
मातङ्ग II 4 An elephant.
मातरिश्वा II 23 Wind
माथक II 20 Destroyer
मार्गण I 71, 72 Arrow
मार्तण्ड III 80 The Sun.
मुकुल III 65 Bud
मुदद् I 3 III 80 IV 29 Delight
मुषित I 28 Robbed.
मुहु I 58 62 Often
मूर्ति I 76 Body, image
मूर्धन् III 8 The head.
मृगलाञ्छन I 68 The moon
मृगव्य I 63, 88 Hunt
मृणाल III 60 A lotus
मृत्स्ना V 9 Earth
मृध V 36 Battle.
मेष II 45 Ram.
मोक्ष V 55 Final beatitude discharging
मौञ्जी I 81 Girdle made of Munja grass.
मौलि I 22 II. 3 Head.

"य"

यक्षनाथ II 55 Kubera.
यत V 29 Going, since
यमजौ IV 6 Twins
यमिन् IV 23, 47 Self controlled one.
यवस् IV 38 Grass
यावक III 31, 54, 61 Red dye
युक्ति V 55 Joining acts
यूथ I 62 A herd.
योग II 17 Meditation, Joining.
योषित् III 39 Wife.

"र"

रक्षस् I 42 Demon
रजस् V 27 Quality of रजस, Dust.
रण II 1 Battle
रदन V 60 Tooth
रथाङ्ग V 44 Dise
रंहस् II 2 V 25 Speed.
रय I 72, III 36 Speed.
रव I 74 II. 49 III 60, V 18 Sound
रशना I 30 Girdle string
रसना IV 48 Tongue
रह III 15 Secret
राग I 69 III 5, 18, 23, 24 Redness Love
राजि I 33 Line
राजीव I. 64 Lotus.
रामा III 34 Woman
रुच् III 24 Splendour
रेणु I 52 III 36 Dust.
रोदसी V 25 Heaven, Earth.
रोधस् III 42 Bank.
रोमहर्ष III 43 Horripilation.
रोमाञ्च III 7 "
रोष V 26 46 Anger
रोहितवाजिन् IV 3 Fire

"ल"

लक्ष्य V 28, I 62, Target

लम्पट IV 25 Addicted to given to
ललाट III 22 Forehead
लाक्षा III 18 Lac.
लाजा V 7 Parched grain
लाञ्छन V 25 Mark Blemish.
लीला I 28 II 4 79 V 46 Sport
लूतिका IV 56 Spider
लोहित V 51 58 Red

'व'

वक्त्र II 31 57 Mouth
वज्र II 62 Diamond.
वत्मी I 9 Lave.
वनज I 87 32 Lotus
वन्ध्य I 44 III 7 Fruitless
वप्र I 80 Wall.
वर्त्मन् III 29 V 30 Pathway
वर्मन् I 70 Armour
वर्षा II 32 77 Rainy season
वलय III 41 Bracelet circle
वल्कल V 2 Bark garment.
वल्गा V 48 Reins
वल्गित V 9 Jumping
वसा V 60 Fat.
वसु V 53 Wealth
वाजिन V 29 A horse
वात्या I 21 Wind.
वारण II 79 V 29 An elephant
वारिद II 60 A cloud.
वारिधि V 20 Ocean.
विग्रह I 35 II 22 IV 59 V 4 26 fight; quarrel catching, of birds Body,
विचक्षुस् I 74 Blind.
विटप I, 49 Dovecot.
विततिका I Line
वितान I 25 81, III 29 Sheet canopy
विद्रुम III 12, 60 Coral.
विद्विष् V 77 An enemy
विधुर IV 1 Distressed.

विधेय I 26, 46 Servant, Inclined.
विनीत I 90 Trained, carried away by birds.
विपक्ष III 71 An enemy, rival.
विप्रयोग III 13 Separation.
विप्लव II 25 Distress.
विभा I. 11 Lustre
विभ्रम II 69 Gestures
विरंचि III 55 Brahma
विवक्षु I 55 Desirous of speaking
विवर V 45 hole
विवस्वत् I 69 III 2 The Sun.
विवृत्ति I 10 Flashing
विशद IV 56 Pure clear
विशिख V 55 An arrow
विशोषण V 2 Drying
विश्वभुज I 87 Fire.
विश्रम I 63 Rest.
विश्राणित I 9 Given.
विषम I 89 Uneven.
विष्टर IV 17 V 19 A seat.
विस्फुलिंग I 65 A spark.
विहंग III 15 A bird.
विहायस् V 41 The sky
वीचि V 34 A wave
वृत्त I 35 Round.
वृत्ति I 56 78 Existence.
वृन्त IV 20 Stem.
वृन्द I 9 54 Multitude
वृषाकपि II 59 Fire
वैकंकत IV 21 Made of विकंकत tree
वैडूर्य II 52 Indra.
वैवर्ण्य II 59 Paleness change of colour
वैशस IV 18 Cruelty
व्यग्र II. 70 Intent, occupied in
व्यजन III 63 Fan.
व्यत्यय II 25 Interchange
व्यय I 40 Sinking

व्यपदेश III 47 Pretext.
व्यपाय III 50 Destruction removal
व्यलीक III 42 Ealsehood.
व्योम II 13 The sky
व्रज V 61 Multitude
व्रत I 76 Vows Rules
व्रतयत् II 37 Abstaining from.
व्रीडा II 54 Bashfulness shame

"श"

शंख II 11, III 4 A conch.
शनैः V 7 Slowly
शमी I 1 Name of a plant.
शरजन्मा I 62 Kartikeya.
शरण V 5 House shelter
शरण्य I 71 One who gives shelter
शरभ a kind of fabulous animal.
शर्वरी III 72 Night
शस्त I 38 Praised.
शस्य V 13 Praiseworthy
श्लथ IV 57 Loosened.
शातन V 16 Destroyer
शयिका II 72 Sleep.
शार III 26 Variegated.
शाव I 54 Child.
शिखण्डिन् V 1 Peacock
शिखा IV 72 Flame
शिखिन् I 41 Fire Peacock.
शित V 35 Sharp.
शिति III 28 Dark.
शिरस्त्र V 17 Helmet.
शिलीमुख III 14 V 31, 53 Bee arrow
शिशु V 6 Child.
शुचि IV Pure white.
शुद्धान्त II. 73 Harem.
शुष्क V 54 Dry
शैल V 3 Mountain.
श्रेणि II 31 [illegible] II 32 Row line

श्रौत्र IV 69 Learning, Proficiency in the Vedas
श्वगणिन् I 45 A hunter
श्वापद V 22 Beast

"ष"

षड्द्विष् I 14 The six passions (enemies)
षण्ड III 39 Collection

"स"

सगद II. 26 Holding a mace affected by a disease
सत्त्व V 27 animal quality of Sattva goblin
सदस् IV 22 Assembly
सन्तति V 30 Line row
सन्धि I 35 Joint twilight
सपदि I 90 at once
समीरण V 10 Wind
संख्यान I 31 Counting
सम्पुट V 3 Hollow
सम्भावित I 28 honoured.
संसद् II assembly
संहति III 9 Compactness collection.
संहार II 17 Destruction
सरणि I 27 Line swarm
सरस् I 63 Lake
सरसी I 5 Lake
सरीसृप IV 59 a serpent.
सादिन् V 48 horseman.
सामन्त I 24 Feudatory prince
सामि III 19 half
सार I 67 60 heavy, strength
सारंग V 0 Deer
सारस I 64 aquatic fowl.
सार्थ I. 18 Caravan, rich.
सावहित्थ II 18 [illegible]
सुदर्श II 73 V 15 [illegible] of Pars, good to look at.
सुमनस् III 1 Flower
सैनिक V 27 a soldier

सौपगत्रिक IV 49 See notes
सौगन्धिक I 64 A kind of fragrant lotus
सौष्ठव IV 27 Delicacy
स्कन्ध II 15 Shoulder
स्रस्त II. 9 Destroyed.
स्तबक III 17 Bunch.
स्तोम IV 1 Sacrifice
स्थल I 38 Ground.
स्थिति II 17 Existence.
स्मय I 83 Pride
स्रव V 51 Flow
स्रुच् IV 21 Ladle
स्रुति IV 70 Flow
स्वाप II 58 Sleep

"ह"

हरि V 24 Lion, frog, horse Vishnu
हविर्भुज् IV 73 Fire
हव्य IV 73 Oblation.
हारि III 19 III 25 attractive
हिरण्यरेतस् V 5 Fire
हुतभुज् V 56 Fire
हुताशन II 57 IV 71 Fire
हेति I. 83 Weapon
हेतु I 70, 78 83 Object, cause
हेला III 79 Sport ease
हृद्य I 64 Charming

"क्ष"

क्षतज IV 71 Blood.
क्षपा V 43 Night
क्ष्माभुज् V 12 King
क्षयिष्णु I 30 Perishing
क्षोणी III 14 The Earth.
क्ष्मा I 12 Earth.